

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Landbo
historiske
studier

tilegnede

Fridlev Skrubbeltrang

LANDBOHISTORISKE STUDIER

LANDBOHISTORISKE SKRIFTER 4

LANDBOHISTORISKE
STUDIER

tilegnede

FRIDLEV SKRUBBELTRANG

på

halvfjerdsårsdagen

den 5. august 1970

LANDBOHISTORISK SELSKAB

KØBENHAVN 1970

Redaktion :
SVEND GISSEL

Trykt med støtte fra

CARLSBERGS MINDELEGAT FOR BRYGGER J. C. JACOBSEN
DET CLASSENSKE FIDEIKOMMIS
GUSTAF FJETERSTRÖMS FOND FÖR ARKIVVETENSKAPLIG
FORSKNING
LANDSDOMMER V. GIESES LEGAT
DET DANSKE HEDESELSKAB
DEN GREVELIGE HIELMSTIERNE-ROSENCRONESKE STIFTELSE
SPAREKASSEN SJÆLLAND

AARHUUS STIFTSBOGTRYKKERIE A/S

ISBN 87 7526 010 7

FORORD

På forslag af professorerne Erling Ladewig Petersen og Niels Skyum-Nielsen har Landbohistorisk Selskab besluttet at udgive et festskrift til Fridlev Skrubbeltrang på halvfjerdsårsdagen den 5. august 1970. Det måtte være en selvfølge, at netop denne kreds påtog sig opgaven for således at hylde dansk landbohistories højt fortjente førstemand.

En række af Selskabets medlemmer har leveret bidrag til bogen, medens andre bidragydere er kommet fra kredsen af Skrubbeltrangs elever. Stud. mag. Claus Bjørn har ikke alene forfattet en af afhandlingerne, men har tillige udarbejdet bibliografien over Fridlev Skrubbeltrangs skriftlige arbejder. Endvidere fortjener det at nævnes, at Københavns universitets geografiske institut, samt amanuensis Karl-Erik Frandsen og lektor Jørgen Tvevad, har ydet hjælp til fremstillingen af bogens kort. Landbohistorisk Selskab bringer alle medvirkende en varm tak.

Der er til denne publikation modtaget støtte fra en række fonds, hvorfor Selskabet på dette sted ønsker at takke. En tak skal også rettes til Aarhus Stiftsbogtrykkerie A/S for udmærket samarbejde. Endelig takkes de historiske institutter i København, Lund, Odense, Oslo og Århus, Institut for økonomisk historie, København, Den danske historiske Forening, Dansk historisk Fællesforening, Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, tidsskriftet Scandia, Det kgl. danske Landhusholdningsselskab og Højskolernes Sekretariat for beredvilligt at have medvirket til udsendelse og fordeling af prænumerationsindbydelsen.

København i juni 1970.

JOHAN HVIDTFELDT

SVEND GISSEL

TABULA GRATULATORIA

<i>Henrik Adrian</i> Vanløse	<i>Johs. Andersen</i> Læge, Spøttrup	<i>Elin Bach</i> Lektor, cand. mag., Hellerup
<i>C. Ahlefeldt-Laurvig</i> Greve, Løvenborg, Regstrup	<i>Jørgen H. Andersen</i> Stud. mag., København	<i>H. Bach Jensen</i> Fhv. lektor, cand. mag., Lyngby
<i>Steen Alberts</i> Stud. mag., Charlottenlund	<i>Kristian Andersen</i> Overlærer, Løgstrup	<i>Poul Bagge</i> Professor, Holte
<i>Esben Albrechtsen</i> Amanuensis, Nivørød	<i>Niels Andersen</i> Adjunkt, cand. mag., København	<i>Bodil Bang</i> Fhv. registrator i Rigsarkivet København
<i>Allerslev Jensen</i> Oberstløjtnant, Varde	<i>Poul Eigil Andersen</i> Stud. mag., Århus	<i>Stig Bangsbye</i> Civilingeniør, Rødovre
<i>Kirsten Anker</i> Ammetorp Læge, husmoder, Hellerup	<i>Hilbert Andersson</i> Docent, Tisted	<i>Nils G. Bartholdy</i> Cand. phil., Frederiksberg
<i>A. P. Andersen</i> Arkivar, landinspektør, København	<i>Inguar Andersson</i> Fhv. Riksarkivarie, Stockholm	<i>Aase Bay</i> Amanuensis, Odense
<i>August A. Andersen</i> Direktør, Brønshøj	<i>Andreas Andreasen</i> Forstander, Vinding, Vejle	<i>Sv. Cedergreen Bech</i> Adjunkt, cand. mag., Gentofte
<i>Dorrit Andersen</i> Arkivar, cand. mag., Århus	<i>Niels Tuk Andreasen</i> Stud. mag., København	<i>Henning Bech Johansen</i> Stud. mag., København
<i>Edvard Andersen</i> Redaktør, Fåborg	<i>Marianne Antoniewitz</i> Stud. mag., Køge	<i>Anita Behrendt</i> Stud. mag., København
<i>Einar Andersen</i> Direktør for Geodætisk Institut Professor, dr. phil., København	<i>Per Askbo</i> Valby	<i>Svend Bejer Troelsen</i> Gårdejer, V. Vedsted, Ribe
<i>Emilie Andersen</i> P. arkivar, København	<i>Helle Askgaard</i> Cand. mag., København	<i>Henning Bender</i> Stud. mag., København
<i>Ian Andersen</i> Stud. mag., Rungsted Kyst.	<i>Artur Attman</i> Professor, Göteborg	<i>Susanne Bender</i> Stud. mag., København

H. C. Bendixen
Professor, dr. med. vet. h. c.
København

Gudmund Boesen
Overinspektør ved Rosenborg

K. Brun Hansen
Gårdejer, Brørup

Gustaf Bengtsson
Højskoleforstander, Lollands Højskole, Søllested

Per Boje
Stud. mag., København

Johan Deigaard Bruun
Dyrlæge, Nordenskov

Morten Bennum
Stud. mag., Hellerup

Axel Bolvig
Amanuensis, Kastrup

Susanne Budde
Stud. mag., Roskilde

Eva Weis Bentzon
Humor, Hellerup

Peter Bondesen
Stud. mag., København

Jens Busk
Stud. mag., København

Helle Bie
Stud. mag., Risskov

Stig Ingvor Boolsen
Stud. mag., København

Ketty Bødker
Husmoder, Ballerup

J. C. Bille-Brahe
Baron, Risinge

*Henning Borup
Svendsen*
Overlærer, Skive

Knud Bødker
Løjtnant, Ballerup

Palle Birkelund
Rigsbibliotekar, København

Anna-Elisabeth Brade
Adjunkt, cand. art., København

Hans J. Carlsen
Stud. mag., Risskov

T. Biørn-Henriksen
Læge, Tranebjerg, Samsø

Kirsten Brandt Nielsen
Stud. mag., København

Tage H. Carstensen
Cand. jur., godsejer
Sødringholm, Havndal

Søren Bjerregaard
Direktør, Mørke

Henning Bregnsbo
Afdelingsleder, cand. mag. et. phil.
Odense

Jørgen Castenskiold
Hofjærgemester, fhv. godsejer
Rungsted Kyst

Claus Bjørn
Stud. mag., Glostrup

E. Broch
Lærer, Bjerringbro

Aksel E. Christensen
Professor, København

Helge Bjørn
Fuldmægtig, civiløkonom,
Glostrup

*Jens Knud Bille greve
Brockenhuus-Schack*
Direktør, Gram

Børge Christensen
Kontorchef, cand. jur., Gentofte

Kirsten Bjørn
Børnehøvelærerinde, Glostrup

Asta Broholm
Stenograf, København

C. A. Christensen
Redaktør, mag. art., Vanløse

Åge Fasmer Blomberg
Lektor, cand. mag., Langesø

Frederik Broholm
Afdelingsformand, København

Harriet Christensen
Frue, l. Skensved

Anton Blaabjerg
Gymnasieelev, Tøving,
Erslev Mors

*Magda og Jens Olav
Bro-Jørgensen*
Hellerup

Karsten Christensen
Stud. mag., København

<i>Ludvig Christensen</i> Gårdejer, Ll. Skensved	<i>Chr. Friis Damgaard</i> Lærer, København	<i>Gunnar A. Engberg</i> Lektor, cand. mag., Kolding
<i>Niels Christensen</i> Pensionist, Bjerregrov	<i>Nanna Damsholt</i> Cand. mag., København	<i>Jørn Eriksen</i> Maskintekniker, Århus
<i>Ole H. Christensen</i> Stud. mag., Brønshøj	<i>Torben Damsholt</i> Mag. art., København	<i>Lars Eriksen</i> Stud. mag., Århus
<i>Peter V. Christensen</i> Stud. mag., København	<i>Lise Dilling</i> Frue, Nødebo	<i>Helle Erikstrup</i> Stud. mag., København
<i>Poul Christensen</i> Skoleleder, Ålborg	<i>Stig Dilling</i> Opmålingschef, Nødebo	<i>Jens Ernholdt Petersen</i> Stud. mag., Lyngby
<i>Niels Finn Christiansen</i> Amanuensis, mag. art. København	<i>Bjarke Dons</i> Formand, stud. mag., Vejle	<i>E. O. Errebo-Knudsen</i> Universitetslektor, overlæge, dr. med., København
<i>Tage Christiansen</i> Ekspeditionssekretær, Lyngby	<i>Inger og Lars Stigh</i> Duehart Roskilde	<i>Nina Fabricius</i> Mag. art., København
<i>Tage E. Christiansen</i> Mag. art., Dragør	<i>Erik Dueholm</i> Lektor, cand. polit., Gentofte	<i>Albert Fabritius</i> Dr. phil. København
<i>H. P. Clausen</i> Professor, Højbjerg	<i>Vagn Dybdahl</i> Overarkivar, dr. phil., Åbyhøj	<i>Henrik Fangel</i> Cand. mag., Århus
<i>Niels Senius Clausen</i> Stud. mag., Vanløse	<i>Aksel Egede</i> Proprietor, Lille Egede, Korsør	<i>Carl Gunnar Feilberg</i> Professor emer., dr. phil., Virum
<i>Kåre Dag Jensen</i> Stud. mag., Glostrup	<i>Ólafía Einarsdóttir</i> Lektor, fil. dr., Lyngby	<i>Eva Feldbæk</i> Adjunkt, cand. mag. Charlottenlund
<i>Flemming Dahl</i> Forfatter, fhv. stadsarkivar Charlottenlund	<i>Carsten Elkjær</i> Knudsen Stud. mag., Holbæk	<i>Ole Feldbæk</i> Docent, dr. phil., Charlottenlund
<i>Sven Dahl</i> Professor, Göteborg	<i>Svend Ellehøj</i> Professor, Valby	<i>Gillian Fellows Jensen</i> Docent, Rødovre
<i>Troels Dahlerup</i> Professor, Århus	<i>Jens Erik Ellingsøe</i> Stud. mag., Århus	<i>Vagn Fenger</i> Fhv. forstander, Helsingør
<i>Poul Dam</i> Højskoleforstander, Birkerød	<i>Poul Enemark</i> Amanuensis, Århus	<i>Troels Fink</i> Flensborg

Jens Fischer
Lektor, København

Helge Gamrath
Amanuensis, cand.mag.,
København

Frede Hansen
P. seminarielektor, Tønder

B. Fisch-Thomsen
Landsretssagfører, Vejle

Preben Garth-Grüner
Godsejer, Sparresholm,
Holme Olstrup

Georg Hansen
Lektor, Høng

Karsten Fledelius
Amanuensis, Søborg

Elisabeth og Svend
Gissel
Tåstrup

Jørgen E. Hansen
Stud. mag., Nykøbing F.

Kjeld Flensburg
Stud. mag., København

Marie og Th. Gissel
Tåstrup

Marie Hansen
Frue, Kalundborg

Inga Floto
Universitetsadjunkt, cand. mag.
Roskilde

Kristof Glamann
Professor, København

Nancy Hansen
Afdelingssygeplejerske
Løgumkloster

Karl-Erik Frandsen
Amanuensis, Tårnby

Else Granberg
Laborant, Tåstrup

Olav Hansen
Dommer, Assens

N. H. Frandsen
Stud. mag., Tølløse

John Granberg
Stud. mag., Roskilde

Poul Martin Hansen
Undervisningsleder, stud. mag.
Snesere

Anders V. Kaare
Frederiksen
Stud. mag., København

Finn Grandt-Nielsen
Museumsinspektør, Odense

Randi Merete Diget
Hansen
Stud. mag., København

Andreas Frehr
Seminarieadjunkt, Søborg

Kristian Hald
Professor, København

Svend Aage Hansen
Professor, dr. polit., Hvidovre

Lars Friis
Amanuensis, mag. art.,
København

Bente Halding
Stud. mag., Kgs. Lyngby

Svend Aage Hansen
Tomrermester, Løgumkloster

Birte Faarborg
Cand. mag., København

Ole Halding
Stud. mag., Kgs. Lyngby

Uffe Hansen
Fhv. valgmenighedspræst,
Kalundborg

Holger Gad
Professor, dr. oecon., Århus

Poul Halkjær
Kristensen
Museumskonsulent, Vanløse

Viggo Hansen
Professor, dr. phil., København

Hans Erik Gade
Adjunkt, Søborg

Anne Hammerich
Stud. mag., København

Torben Hansgaard
Stud. mag., Rødovre

Georg Galster
Fil. d.r., Hellerup

Einar Hansen
Maskinarbejder, København

Per Hasemann
Stud. mag., Helsingør

<i>Frits Hastrup</i> Afdelingsleder, dr., Risskov	<i>Kurt Hockerup</i> Lærer, Vallensbæk	<i>Hans Høiland Hansen</i> Stud. mag., Skovlunde
<i>Per Hauge Mortensen</i> Stud. mag., Århus	<i>Jens Holmgaard</i> Landsarkivar, Viborg	<i>Birte Elisa Højgaard</i> Frue, Orupgaard, Nykøbing F.
<i>Vello Helk</i> Arkivar, dr. phil., Birkerød	<i>Andreas Holmsen</i> Professor, Oslo	<i>Erik Højgaard</i> Godsejer, Orupgaard, Nykøbing F.
<i>Niels Hellerup</i> Adjunkt, Ålborg	<i>Ove Hornby</i> Amanuensis, Valby	<i>Th. Højland</i> Christensen Oberstlojtnant, Charlottenlund
<i>Erik Helmer Pedersen</i> Amanuensis, Nærum	<i>Stig Hornshøj-Møller</i> Stud. mag., Virum	<i>Ole Højrup</i> Museumsinspektør, Lyngby
<i>Grete Helmer Pedersen</i> Sygeplejerske, Nærum	<i>Erik Husted</i> Bankfuldmægtig, København	<i>Niels Højsteen</i> Psykolog, Hellerup
<i>Sven Henningsen</i> Professor, København	<i>Ole Høge-Christensen</i> Lærer, Hillested, Maribo	<i>Kai Hørby</i> Universitetslektor, København
<i>Astrid Folke Henriksen</i> Frue, Stenløse	<i>Johan Hvidtfeldt</i> Rigsarkivar, dr. phil., Gentofte	<i>Gudrun Kannik</i> Haastrup Stud. mag., København
<i>Folke Henriksen</i> Overpolitibetjent, Stenløse	<i>Inger Hvuid</i> Frue, Randers	<i>Lars Haastrup</i> Stud. mag., København
<i>Gunnar Henriksen</i> Lærer, Gudme	<i>Rasmus Hvuid</i> Togfører, Randers	<i>Gunhild Ihlefeldt</i> Frue, Stockholm
<i>K. K. Henriksen</i> Stationsleder, Fruens Bøge	<i>H. J. Hübschmann</i> Dyrlæge, Jels	<i>Per-Olof Ihlefeldt</i> Lektor, dr., Stockholm
<i>Arne Hentze</i> Ajunkt, København	<i>Bent Hyldtoft</i> Stud. mag., København	<i>Grethe Ilsoe</i> Arkivar, Roskilde
<i>Michael Hertz</i> Arkivar, København	<i>Ole Hyldtoft</i> Cand. mag., København	<i>Harald Ilsoe</i> Bibliotekar, Roskilde
<i>Vibeke Hertz</i> Stud. mag., København	<i>Jørgen Hæstrup</i> Dr. phil., Sci. Klemens	<i>Edle Iversen</i> Frue, Holstebro
<i>K. P. Hjorth</i> Lektor, cand. mag., Fakse	<i>Erik Høfring</i> Stud. mag., København	<i>Peter Kr. Iversen</i> Landsarkivar, Åbenrå
<i>Birte Hjorth Pedersen</i> Cand. mag., amanuensis, Vanløse	<i>Steffen Høgh</i> Stud. mag., Frederiksberg	<i>Aage Iversen</i> Konsulent, Holstebro

<i>Børge Jacobsen</i>
Skouider, Danstrup	<i>Sigurd Jensen</i>
Stadsarkivar, dr. phil., København	<i>Eino Jutikkala</i>
Professor, Helsingfors
<i>Lis Gertrud Jacobsen</i>
Stud. mag., København	<i>Vagn Jensen</i>
Landsretssagfører,
Ih. administrationschef
Lyngby	<i>Christian Sehestedt Juul</i>
Kammerherre, Lykkesholm
Ørbæk
<i>J. J. Jakobsen</i>
Planteaukskonsulent, Grindsted	<i>Valborg Jensen</i>
Frue, Roskilde	<i>Asger Juul Pedersen</i>
Stud. mag., København
<i>Chr. R. Jansen</i>
Arkivar, Arhus	<i>J. Jeppesen Jensen</i>
Landbrugskonsulent, Alborg	<i>Andreas Jørgensen</i>
Arkivar, Albertslund
<i>Henrik M. Jansen</i>
Stud. mag., København	<i>Eva P. Jeremiassen</i>
Stud. mag., Frederiksberg	<i>Bent Jørgensen</i>
Mag. art., København
<i>Lotte Jansen</i>
Stud. mag., København	<i>Knud J. V. Jespersen</i>
Stud. mag., Tommerup	<i>Chr. Jørgensen</i>
Lektor, lic. agro., København
<i>Jesper Jarmbæk</i>
Stud. mag., København	<i>Finn Jessen</i>
Stud. mag., Kastrup	<i>Elise Jørgensen</i>
Frue, Slagelse
<i>K. L. Jarnhus</i>
Arkivar, mag. art., Holte	<i>Thelma Jexlev</i>
Arkivar, cand. mag., Gentofte	<i>Erik Jørgensen</i>
Stud. mag., København
<i>Arne Jensen</i>
Stud. mag., Arhus	<i>Einar Joensen</i>
Bogtrykker, Tórshavn	<i>Frank Jørgensen</i>
Arkivar, Humlebæk
<i>Axel Jensen</i>
Bankbestyrer, Vildbjerg	<i>Jona Joensen</i>
Husmoder, Tórshavn	<i>Harald Jørgensen</i>
Landsarkivar, dr. phil.
København
<i>Edith Jensen</i>
Væverske, Kgs. Lyngby	<i>Marita Johannesen</i>
Stud. mag., København	<i>Helmer Jørgensen</i>
Lektor, Nærum
<i>Harald K. Jensen</i>
Kontorist, Roskilde	<i>Knut Johannessen</i>
Cand. mag., Oslo	<i>Ingrid Jørgensen</i>
Adjunkt, København
<i>Holger Jensen</i>
Agronom, Tikøb	<i>Hans Chr. Johansen</i>
Lektor, Højbjerg	<i>Jørgen Jørgensen</i>
Lektor, Rungsted Kyst
<i>Jens-Christian Jensen</i>
Stud. mag., Frederiksberg	<i>Karen Johnsen</i>
Frue, Skærbæk	<i>Margit Jørgensen</i>
Sekretær ved Institut for dansk
Skolehistorie, København
<i>Poul Jensen</i>
Adjunkt, Brabrand	<i>Valdemar Johnsen</i>
Planteaukskonsulent, Skærbæk	<i>Mogens S. Jørgensen</i>
Stud. mag., Nykøbing S.

Otto Jørgensen
Distriktstoldchef, cand. jur.
Esbjerg

Per Koblegaard
Tegner, Kgs. Lyngby

Erik Kroman
Overarkivar, dr. phil., Hellerup

Peter Jørgensen
Formand for De samvirkende
danske Husmandsforeninger
Slagelse

Jens Koefoed
Bagsværd

Jørgen Krøigård
Stud. mag., Risskov

Sven Lauge Jørgensen
Lektor, Århus

Erland Kolding Nielsen
Stud. mag., Virum

Karsten Kunov
Adjunkt, Nykøbing F.

Vibeke Jørgensen
Stud. mag., Hvidovre

Jens Kolmos
Seminarielektor, Næsby

Lauritz Kyllsbech
Advokat, Hellerup

Aage H. Kampp
Afdelingsleder, dr. phil., Valby

Viggo Glud Konradsen
Lektor, Århus

Tage Kaarsted
Professor, dr. phil., Odense

Jan Kanstrup
Stud. mag., København

Anna Korsgaard
Husmor, Hvidbjerggaard,
Karby

E. Ladewig Petersen
Professor, dr. phil., Virum

Ole Karup Pedersen
Professor, dr. phil., København

Axel Korsgaard
Gårdejer, Hvidbjerggaard
Karby

*Karl Christian
Lammers*
Amanuensis, cand. mag.
København

Lars Kelstrup
Stud. mag., Birkerød

*John Kousgård
Sørensen*
Professor, dr. phil., Niud

Helge Land Hansen
Cand. mag., Roskilde

Poul-Birger Kjær
Stud. mag., Valby

Minna Kragelund
Stud. mag., Gentofte

Jørgen Land Hansen
Stud. mag., København

Knud Klem
Museumsdirektor, Helsingør

Anne K. G. Kristensen
Frue, Virum

Asger Larsen
Forstander, lic. agro, Årlev

Arne Kliim
Statsautoriseret revisor
København

Bent O. Kristensen
Adjunkt, Århus

E. J. Larsen
Assistent, Vejby

Helge Bjerre Knudsen
Stud. mag., København

Laust Kristensen
Sognepræst, Ejby

Inge-Birgit Larsen
Stud. mag., København

Johannes Knudsen
Professor, Chicago, Ill., USA

*Svend Daniel
Kristensen*
Landinspektør, Herning

Knud Larsen
Amanuensis, cand. mag.
Rungsted

*Rigmor Skaarup
Knudsen*
Cand. mag., København

Henning Krogh
Laboratoriearbejder, København

Knud Larsen
Gårdejer, Rosted, Slagelse

<i>Mogens Larsen</i> Grosserer, Fruens Bøge	<i>Ib Lund</i> Stud. mag., Kastrup	<i>Hanne Mathiesen</i> Stud. mag. art., Vedbæk
<i>Palle Larsen</i> Gartnerassistent, Rødby	<i>Niels Lund</i> Cand. mag., Hvedrup	<i>Carl Meilbye</i> Fhv. kontorchef, København
<i>Viggo Larsen</i> Seminarieadjunkt, cand. mag., Hinnerup	<i>Kay Lundgreen-Nielsen</i> Kandidatstipendiat, cand. mag. Holte	<i>Andreas Michaelsen</i> Lærer, Vojens
<i>Aksel Lassen</i> Journalist, Valby	<i>Knud Lundgaard</i> Godsejer, Hjerm	<i>Peter Michelsen</i> Overinspektør, Lyngby
<i>Esther Laub</i> Fhv. ejer af Studegaard, Valby	<i>Karsten Lægdsmand</i> Stud. mag., Hellerup	<i>Jørgen Mikkelsen</i> Civilingeniør, Virum
<i>Frits L. Lauritzen</i> Sognepræst, Avernake	<i>Birgit Løgstrup</i> Cand. phil., Fredensborg	<i>Peter Mikkelsen</i> Seminarielektor, cand. mag. Vordingborg
<i>Birthe Marie Laursen</i> Stud. mag., Lyngby	<i>Jørgen Løgstrup</i> Fuldmægtig, cand. agro. Fredensborg	<i>Margit Mogensen</i> Stud. mag., Lyngby
<i>Rasmus Laursen</i> Direktør, cand. agro, Lyngby	<i>Finn Løkkegaard</i> Lektor, dr. phil., Hareskov	<i>Dag Monrad Møller</i> Sognepræst, Oure
<i>Mogens Lebech</i> Forfatter, Rødovre	<i>Viggo Løppenthin</i> Stud. mag., Skovlunde	<i>Anton Mortensen</i> Konsulent, Gram
<i>Jørgen Henrik Lindstrøm</i> Adjunkt, cand. mag., Holte	<i>Axel Chr. Madsen</i> Amanuensis, lic. agro, Virum	<i>Grethe Mortensen</i> Frue, Gram
<i>Christian Lisse</i> Afdelingsleder, København	<i>Bent Madsen</i> Stud. mag., København	<i>Torben Mosdal</i> Lærer, stud. mag., Risskov
<i>Carl Livijn</i> Adjunkt, Odense	<i>Jeppe Madsen</i> Skovende, Grindsted	<i>Anders M. Møller</i> Stud. mag., Emdrup
<i>Johs. Lomholt-Thomsen</i> Lektor, København	<i>Niels Majgaard</i> Adjunkt, Horsens	<i>Jørgen Møller</i> Cand. phil., København
<i>Jens Lorentzen</i> Stud. art., København	<i>Frode Malmstrøm</i> Bager, Haslev	<i>Kr. Møller</i> Dr. phil., København
<i>Peter Loumann</i> Stud. mag., København	<i>Ingrid Markussen</i> Amanuensis, mag. art., Birkerød	<i>J. Møller Kristensen</i> EDB-driftschef, København
<i>Erik Lund</i> Rektor, Fredericia	<i>Jørgen Markussen</i> Lærer, Birkerød	<i>Søren Mørch</i> Afdelingsleder, Odense

<i>Rolf Neergaard</i>
Godsejer, Gunderslevholm
Herlufmagle	<i>Anna Kvist Noer</i>
Overlærer, Skive	<i>Lilli Panduro</i>
Drijtsbogholder, Hillerød
<i>Robert M. Newcomb</i>
Amanuensis, Århus	<i>Viggo E. Noer</i>
Revisor, Skive	<i>William Panduro</i>
Teknisk assistent, Hillerød
<i>Anna Kathrine Nielsen</i>
Stud. mag., Glostrup	<i>Knud Nordbo</i>
Lektor, Roskilde	<i>Jakob Pasternak</i>
Universitetslektor, mag. art.
København
<i>Carl Christian Nielsen</i>
Stud. mag., København	<i>P. Nyboe Andersen</i>
Økonomiminister, dr. oecon.
Humblebæk	<i>Axel H. Pedersen</i>
Landsretsagfører, dr. jur.
København
<i>H. P. Nielsen</i>
Konsulent, cand. agro.
Hvorslev	<i>Niels Nyboe Frandsen</i>
Gymnasieelev, Abyhøj	<i>Clemens Pedersen</i>
Sekretariatschef ved Andelsud-
valget, København
<i>Henning Nielsen</i>
Redaktør, Roskilde	<i>Rudolf Nyland</i>
Christensen
Lagermedhjælper, Horsens	<i>Hans Tyndeskov</i>
Pedersen
Direktør, Sorø
<i>Herluf Nielsen</i>
Cand. mag., universitetslektor
Charlottenslund	<i>V. Nørlund Christensen</i>
Sognepræst, Vorgod, Herning	<i>Henry Pedersen</i>
Landsretsagfører, Herning
<i>Merete Nielsen</i>
Stud. mag., Holte	<i>Georg Nørregård</i>
Professor ved Århus Universitet,
dr. phil.	<i>Per Erh. Pedersen</i>
Administrator, stud. mag.
Hammel
<i>Sigurd Nielsen</i>
Konsulent, Århus	<i>C. Nørrelykke</i>
Redaktør, Hjørring	<i>B. Petersen</i>
Fhv. filialdirektor, Fredericia
<i>Svend Nielsen</i>
Museumsinspektør, Ballerup	<i>Erling Olsen</i>
Cand. polit., Hørsholm	<i>Knud Schmidt Petersen</i>
Gårdejer, Vojens
<i>Vibeke Nielsen</i>
Arkivar, Ballerup	<i>Karen Marie Olsen</i>
Arkivar, Søborg	<i>Niels Petersen</i>
Overarkivar, København
<i>Viggo Nielsen</i>
Kontorchef, cand. jur. & mag. art.
Roskilde	<i>Olaf Olsen</i>
Museumsinspektør, dr. phil.
København	<i>Viggo Petersen</i>
Kransfører, Esbjerg
<i>Gunhild Nissen</i>
Adjunkt, Vanløse	<i>Vilhelm Overgaard</i>
Overlærer, Søborg	<i>C. Popp-Madsen</i>
Dr. jur., Hellerup
<i>Henrik S. Nissen</i>
Universitetslektor, Vanløse	<i>H. Palsbøll</i>
Godsejer, Ørebjerg, Krogstrup	<i>Mark Poulsen</i>
Stud. mag., Virum

Kirsten Prange
Forlagsredaktør, Brønshøj

Knud Prange
Arkivar, Brønshøj

Tom Rallis
Civilingeniør, dr. techn.
København

Aa. Rasch
Overarkivar ved Rigsarkivet
København

Per Raslow
Stud. mag., København

Edit Rasmussen
Arkivar, Vanløse

Harald Rasmussen
Konsulent ved F. a. d. L.'s
Husdyrbrugskontor, Århus

Holger Rasmussen
Overinspektør, dr. phil., Virum

Lykke Rasmussen
Stud. mag., København

Poul Rasmussen
Arkivar, Viborg

Aase Rasmussen
Frue, Viborg

*Reimer Reinholdt
Nielsen*
Stud. mag., Brabrand

Georg Rendbeck
Overretssagfører, Ålborg

Lorenz Rerup
Universitetslektor, mag. art.
Odder

Niels Rickelt
Arkivregistrator, København

Thomas Riis
Mag. art., København

Anne Riising
Arkivar, dr. phil., Odense

Peter Rismøller
Museumsdirektør, Skørping

Jakob Rindom
Konsulent, Vinderup

Carl Rise Hansen
Arkivar, Roskilde

C. R. Robsøe
Byrådsmedlem, overlærer
Frederikshavn

Øjvind Roed Nielsen
Stud. mag., København

Knud Roepstorff
Læge, Hillerød

Vagn Rohde
Stud. mag., Århus

Georg Rona
Dr. jur., København

Bent Vestbo Rosendahl
Adjunkt, Ringsted

Ole Rud Nielsen
Stud. mag., København

Else Rumar
Cand. mag., Härnösand

Lars Rumar
Arkivarie, Härnösand

P. Rønn Christensen
Skolebiblioteksinspektør, Hellerup

Albert Sandklef
Fil. doktor, Varberg

Gudmund Sandvik
Universitetslektor, Oslo

*Bent Schiermer
Andersen*
Adjunkt, Slagelse

Hans Schmidt
Gårdejer, Sandet Roost, Arrild

Johannes Schmidt
Overlærer, Hårlev

Mogens Schou
Overassistent, Tåstrup

Jørgen Schoubye
Amanuensis, Allerød

L. Schultz-Jørgensen
Tomrermester, Holte

Lili Karin Schumacher
Stud. mag., Lyngby

Fritz Schönwandt
Gentofte

Mogens Paul Sckerl
Conditormester, Vejle

Henrik Seedorff
Lektor, Svenstrup J.

Asger Thirup Simonsen
Stud. mag., København

Kai Simonsen
Civilingeniør, stud. mag.
Helsingø

Viggo Sjøqvist
Dr. phil., Virum

<i>Peter Skautrup</i> Professor, Risskov	<i>Chr. Stapel</i> Afdelingsleder, Lyngby	<i>Olaf Søndberg</i> Adjunkt, Skårup
<i>Inge Skovgaard-Petersen</i> Amanuensis, Hellerup	<i>Torben Staubo</i> Ingeniør, M. af I., Allerød	<i>Per Søndergaard</i> Stud. mag., Rødovre
<i>Vagn Skovgaard-Petersen</i> Afdelingsleder, Hellerup	<i>Axel Steensberg</i> Professor, dr. phil., Valby	<i>Jens Sønderup</i> Gårdejer, fhv. minister Sønderupgaard, Nr. Vium pr. Herborg
<i>Roar Skovmand</i> Professor, dr. phil. Skodsborg	<i>Niels Steensgaard</i> Amanuensis, København	<i>Erling V. Sørensen</i> Stud. mag., Abyhøj
<i>Grethe og Eilif Skrubbeltrang</i> Fruens Bøger	<i>I. Steiner Jessen</i> Kartograf, Bagsværd	<i>H. Mygind Sørensen</i> Direktør, Virum
<i>Karen Skrubbeltrang</i> Børnehaveleder, Brøndbyøster	<i>Birte Stig Jørgensen</i> Museumsinspektør, cand. art. Espergærde	<i>J. B. Sørensen</i> Stud. mag., Risskov
<i>Ole Skrubbeltrang</i> Lærer, Tåstrup	<i>Erik Stig Jørgensen</i> Arkivar, Espergærde	<i>Peter Sørensen</i> Adjunkt, København
<i>Niels Skyum-Nielsen</i> Professor, dr. phil., Hvidovre	<i>Niels Stigsen</i> Konsulent, cand. agro, Ulfborg	<i>Rudolf Sørensen</i> Skoufoged, Arden
<i>Ove Steen Smidt</i> Stud. mag., København	<i>Bjarne Stoklund</i> Museumsinspektør, Lyngby	<i>Birgitte Sørig</i> Stud. mag., København
<i>Torben Smith</i> Stud. mag., København	<i>Poul Erik Strømø</i> Stud. mag., Gentofte	<i>E. Tesdorpf</i> Kammerherre, Gjorslev, Store-Heddinge
<i>Hans Sode-Madsen</i> Cand. phil., København	<i>Casper Syskind</i> Stud. mag., København	<i>Anna Thestrup</i> Arkivar, København
<i>E. Sonne-Hansen</i> Gårdejer, Krogstrup	<i>Leif Szomlajski</i> Stud. mag., København	<i>Poul Thestrup</i> Stud. mag. art., København
<i>Anne Marie Speggers</i> Frue, Mjang, Als	<i>Arne Søby Christensen</i> Stud. mag., Brøndbyøster	<i>Hans Sylvain Thomsen</i> Amanuensis, cand. mag., Risskov
<i>Chr. Speggers</i> Gårdejer, Mjang, Als	<i>Bo Söderberg</i> Stud. mag., København	<i>Niels Thomsen</i> Amanuensis, København

<i>Kirsten Thomsen Olesen Stud. mag., Hellerup</i>	<i>Niels Ulrichsen Stud. mag., Kastrup</i>	<i>Jens Vindekilde Stud. mag., Rødovre</i>
<i>Peter Thonning Olesen Stud. mag., København</i>	<i>Erik Ulsig Amanuensis, dr. phil., Århus</i>	<i>Ole Visti Petersen Adjunkt, cand. mag., Søborg</i>
<i>Bente Thorborg Stud. mag., København</i>	<i>Gert Unmack Larsen Faglærer, stud. mag., Gentofte</i>	<i>Alex Wittendorff Amanuensis, cand. mag., Rødovre</i>
<i>Karsten Thorborg Cand. mag., København</i>	<i>J. C. Weinreich Direktor, Novitas ALS København</i>	<i>Susanne Vogt Stud. mag., København</i>
<i>Svend Thorsen Redaktør, Hellerup</i>	<i>Lis Weise Docent, dr. phil., Søborg</i>	<i>Inge Wohlerst Cand. mag., Brøndby Strand</i>
<i>Jákup Thorsteinsson Stud. mag., København</i>	<i>Mikael Venge Mag. art., Rødovre</i>	<i>Knud Vohn Cand. mag., Hørsholm</i>
<i>Arne Thulstrup Konsulent, Hornslet</i>	<i>Hanne Vensild Stud. mag., København</i>	<i>Esther Worm Frue, Norring Mølle, Hinnerup</i>
<i>Mogens Thøgersen Stud. mag., København</i>	<i>Henrik Vensild Stud. mag., København</i>	<i>Toxen Worm Møllejer, Norring Mølle Hinnerup</i>
<i>Ole Thøgersen Konsulent agronom, Roskilde</i>	<i>Peter Vesterby Rentier, Viborg</i>	<i>Tage Worsaae Dommer, Vordingborg</i>
<i>Jens Henrik Tiemroth Stud. mag., København</i>	<i>Harald Buhr Vestergaard Sekretær, Hvidovre</i>	<i>Karl Wührer Dr. phil., UniversitÄtsprofessor Wien</i>
<i>Jens Tofte Adjunkt, Espergærde</i>	<i>H. Westergård Andersen Lektor, Mårslet</i>	<i>Søren Vælds Lærer, Esbjerg</i>
<i>Flemming Tolstrup Professor, Hellerup</i>	<i>Niels-Erik Westergård Larsen Stud. mag., Greve Strand</i>	<i>Ebba Waaben Cand. mag., Virum</i>
<i>Aksel Touborg Jensen Professor, dr. phil., København</i>	<i>Jens Vibæk Direktor, cand. mag., København</i>	<i>Eva Österberg Fil. lic., forskningsassistent, Lund</i>
<i>Hans Try Vitskæpleg konsulent, Oslo</i>	<i>Ole Widding Dr. phil., Regstrup</i>	<i>Per Aasbjerg Andersen Stud. mag., København</i>
<i>Jørgen Tuevad Lektor, Gentofte</i>	<i>P. C. Willemoes Jørgensen Amanuensis, cand. mag. Brabrand</i>	

*Askov Forsøgsstation
Vejen*

*Gladsaxe Biblioteks-
væsen
Søborg*

*Hørsholm Egns
Museum
Hørsholm*

*Folkebiblioteket for
Asminderød-Grøn-
holt Kommune*

*Haderslev Stats-
seminarium*

*Jagt- og Skovbrugs-
museet
Hørsholm*

Brande Bibliotek

Haslev Folkebibliotek

*Skovhistorisk Selskab
Hørsholm*

*Dansk Folkemuseum
Bredø*

Helsingør Bymuseum

*Gesellschaft für
Schlesw.-Holstein.
Geschichte
Kiel*

*Norsk Folkemusum
Bygdøy*

*Handels- og Søfarts-
museet på Kronborg*

*Universitätsbibliothek
Kiel*

*Centralbiblioteket for
Sydvestjylland
Esbjerg*

*Herning Central-
bibliotek*

Kolding Gymnasium

*Helsingør kommunes
historiske Samling,
museum for
Tikøb-området
Espergærde*

Herning Museum

*Statsarkivet i Kristian-
sand*

*Dansk Centralbibliotek
for Sydslesvig
Flensborg*

*Frederiksborg Amts
historiske Samfund
Hillerød*

*Danmarks Biblioteks-
skole
København*

*Frederikshavn Gym-
nasium*

*Holbæk Central-
bibliotek*

*Danmarks Lærerhøj-
skole, Historisk Institut
København*

*Gentofte Kommune-
bibliotek
Hellerup*

Holstebro Gymnasium

*Danmarks Lærerhøj-
skole, Institut for dansk
Skolehistorie
København*

*Det kongelige danske
Selskab for Fædrelandets
Historie
København*

Køge Bibliotek

*Landsarkivet for Fyen
Odense*

*Københavns Kommunes
Biblioteker*

Køge Museum

*Mulernes Legatskole
Odense*

*Landbohøjskole Selskab
København*

*Historiska institutionen
vid Lärarhögskolan i
Linköping*

Odense Bys Museer

*Landbrugsraadet
København*

*Folkliksarkivet
Lund*

Odense Seminarium

*Landsarkivet for
Sjælland m. m.
København*

*Nordjyllands Land-
brugsskole
Lundbæk, Nibe*

*Odense Universitet
Institut for Historie
og Samfundsvidenskab*

*Matrikeldirektoratet
København*

*Landbrugsmuseet
Lyngby*

*Odense Universitets-
bibliotek*

*Munksgaard
International boghandel
og forlag
København*

Løgstør Bibliotek

*Kulturhistorisk Museum
Randers*

*Rigsarkivets Bibliotek
København*

Malmö stadsbibliotek

Ringkjøbing Bibliotek

*Københavns Universitet
Institut for europæisk
Folkeliøvsforskning*

*Lolland-Falsters Stifts-
museum
Maribo*

Ringsted Bibliotek

*Københavns Universitet
Det historiske Institut*

*Stiftsbiblioteket
i Maribo*

Roskilde Bibliotek

*Københavns Universitet
Institut for Navneforsk-
ning*

*Centralbiblioteket
Nyköbing F.*

Rødning Højskole

*Den kgl. Veterinær-
og Landbohøjskoles
Bibliotek
København*

*Nr. Nisum Seminarium
Lemvig*

Silkeborg Bibliotek

<i>Th. Langs Gymnasium, Biblioteket Silkeborg</i>	<i>Varde Bibliotek</i>	<i>Det sønderjydske Landsbibliotek Åbenrå</i>
<i>Th. Langs Seminariums HF-kursus Silkeborg</i>	<i>Historisk Samfund for Ribe Amt Varde</i>	<i>Aalborg Katedralskoles Bibliotek</i>
<i>Skive Museum</i>	<i>Centralbiblioteket Viborg</i>	<i>Det nordjyske Lands- bibliotek Ålborg</i>
<i>Slagelse Bibliotek</i>	<i>Det danske Hedeselskab Viborg</i>	<i>Erhvervsarkivet Århus</i>
<i>Frilandsmuseet Sorgenfri</i>	<i>Viborg Katedralskole</i>	<i>Århus Kommunes Biblioteker</i>
<i>Nordiska Museet Stockholm</i>	<i>Landsarkivet for Nørre- jylland Viborg</i>	<i>Sparekassen Østjylland Århus</i>
<i>Struer Bibliotek</i>	<i>Viborg Stiftsmuseum</i>	<i>Århus Universitet Institut for jysk sprog- og kulturforskning</i>
<i>Landsmåls- och Folk- minnesarkivet Uppsala</i>	<i>Ølgod Museum</i>	
<i>Uppsala universitets- bibliotek</i>	<i>Landsarkivet for de sønderjyske landsdele Åbenrå</i>	<i>Århus Universitet Institut for Statskund- skab</i>

INDHOLD

	Side
<i>Thomas Riis</i> : Villici og coloni indtil 1340. Et forsøg på en begrebsanalyse	1
<i>C. A. Christensen</i> : Det falsterske landstings erklæring 1484 om skyldjord og rebning	21
<i>Svend Gissel</i> : Om belejlighed og andre faktorer af betydning for jordvurdering i Danmark før 1600	33
<i>Poul Rasmussen</i> : Lenenes og domkapitlernes jordebøger i sidste halvdel af det 16. og begyndelsen af det 17. århundrede	48
<i>C. Rise Hansen</i> : Hovbønder som havnearbejdere. Et strejftog i Korsør lens udspisningsregistre 1609/10–1619/20	60
<i>Viggo Hansen</i> : Studier over 1600-tallets landbrug i en midtjysk hedeegn, eksemplificeret ved Grindsted sogn	81
<i>Axel Steensberg</i> : En opmålingsprotokol med kort over ærøske præstegårdsjorder i 1734 med et fragment af landmålerens kladdebog	96
<i>Birte Stig Jørgensen</i> : Bønderne og udskiftningen i Hørsholm amt	112
<i>Jens Holmgaard</i> : En jysk godsslagtning. Bagge Lihmes salg af Stårupgårds bøndergods til selveje 1794–1804	129
<i>Holger Rasmussen</i> : Vindmøllerne på Harboøre	142
<i>Lars Rumar</i> : Markegangsætningen i Norrbotten 1810–1850	157
<i>Erik Helmer Pedersen</i> : Landbrugskrisen 1818–1828. Et forsøg på en nuancering . . .	174
<i>Erik Stig Jørgensen</i> : Hoverisprøgsålet i og omkring stænderforsamlingen i Roskilde 1835–36	199
<i>Claus Bjørn</i> : Omkring andelsmejeribevægelsens tilblivelse	228
<i>Sigurd Jensen</i> : Erhvervsudvalgets krise i vinteren 1940–41	250
Fridlev Skrubbeltrangs forfatterskab. Ved <i>Claus Bjørn</i>	261
Personnavneregister	281
Stednavneregister	285

VILLICI OG COLONI INDTIL 1340

Et forsøg på en begrebsanalyse

Af THOMAS RIIS

Forfatteren ønsker at rette en tak til Det danske Sprog- og Litteraturselskab og til professor, dr. phil. Niels Skyum-Nielsen, der desuden har gennemlæst manuskriptet og foranlediget flere forbedringer, for tilladelse til at benytte forarbejderne til *Diplomatarium Danicum* I 3 (1170–99) og I 6–7 (1224–49) samt til Nationalmuseet for tilladelse til at benytte forarbejderne til *Danmarks Kirker*.

I en afhandling med den dengang provokerende titel »En feudal periode i dansk middelalder?« [1] optog Aksel E. Christensen spørgsmålet om europæisk feudalisme contra dansk lensvæsen, idet han med støtte i udenlandsk forskning – især Marc Bloch – fremhævede afhængighedsbåndene som det for det feudale system mest karakteristiske træk [2]. Imidlertid strejfedes »pyramidens« basis – bønderne og deres afhængighedsbånd til en seigneur – kun i afhandlingen; at redegøre for dette laveste trin og dets forbindelse opadtil er derfor nærværende forfatters formål. Undersøgelsens sidste år er som hos Aksel E. Christensen sat til 1340, medens som grænse tilbage i tiden er valgt 1085 – året for udstedelsen af det ældste danske diplom, hvis ordlyd er kendt. Sagligt er vægten lagt på en analyse af de latinske kilders villicus og colonus samt på de danske kilders bryde og landbo.

I

Der lader sig adskille 5 grupper skriftlige kilder: Beretninger og dødebøger uden jordebogskarakter; kilder med karakter af jordebøger, hvori villici og coloni opregnes (altså også godsdonationer, mageskiftebreve m. m.); forvaltningsdokumenter; love m. m.; endelig privilegier.

a) Hos Saxo forekommer udtrykket villicus enkelte gange [3]; men kun det

1. Scandia XVI, 1944, pp. 45–68; hovedvægten ligger på perioden 1241–1340.

2. Ibid., pp. 56–57 (med henvisninger til litteraturen).

3. Saxo III, VI 19; XIII, XI 10 og XIV, XVIII 9–10 (J. Olriks og H. Ræders udgave I, 1931, pp. 82, 365 og 406).

første eksempel siger noget om personens funktion (leder af den engelske konges køkken), medens Svend Aggesen ved at fortælle om en hirdmand, der under kong Niels beklædte »villicatio« i Varde [4]. I Lundencrologiet og gavebøgerne sammestedsfra opføres en del dødsnotitser om villici [5], især fra 12. århundrede og begyndelsen af 13. århundrede. I Øm klostres krønike møder vi et par gange (uden for brevene) villici og coloni, idet klostret måtte betale kong Abel 300 mk. penge for at bevare frihed for sine villici og coloni [6]; i striden med bisp Peder af Aarhus besværedes klostrets villici og coloni af bispens ombudsmænd (exactores) [7], og endelig havde Aarhusbispen Tyge under sin strid med abbed Bo beskyttet nogle volds mænd ved at gøre dem til sine villici og coloni [8].

b) I kilderne med jordebogs karakter træffes villici første gang omkring 1230 [9], og de kan perioden igennem være afgiftspligtige bosatte på en større gård (mansio, curia). De forekommer dels i kongelig [10], dels i gejstlige institutioners, dels i privates (gejstliges eller verdsliges) tjeneste. Til en curia villicalis kan være knyttet coloni eller inquilini, der betaler deres afgifter og ydelser til villicus, som således fungerer som sin herres godsforvalter [11]. Afgifterne fra villici til herren (i international sprogbrug »seigneur«) synes at kunne være både penge og naturalieydelser [12]; men de sidste er dog almindeligst. Kilderne viser endvidere, at villici ikke kun har været bestyrere; men de har også været medejere, i hvert fald af en del af besætningen [13], og de kunne optræde retsligt bindende på herrens vegne [14]. Ved pantsættelse kunne i den overdragne brugsret til godset indgå retten til at ind- og afsætte

4. Lex Castrensis § 11 (SM I, pp. 84–85).

5. Necr. Lund., pp. 66 og 73 (begge indført 1123–40), p. 53 (indført o. 1140–70); Weeke, pp. 51 (indført s. XII³–XIII¹), 75 (indført s. XII³), pp. 6 (indført s. XIII¹) og 113 (indført s. XIII³–XIV¹).

6. SM II, p. 199.

7. Ibid., p. 207.

8. Ibid., p. 209.

9. Ærkebisp Uffes donation [1228–52] (Necr. Lund., p. 10); hovedstykket og 1. del af Fehmernlisten (KVJ I, pp. 21 og 51; i begge tilfælde nævnes villici med årlige ydelser til kongen).

10. Se note 9 (KVJ).

11. Aarhuscapitlets jordebog (ca. 1315): Nexelø, Forsing, Mols – Tillerup, Kolt og Dramelstorp (SRD VI, pp. 423–25, 428–30 og 432), cf. DD II 6 nr. 119 og II 12 nr. 167.

12. Aarhuscapitlets jordebog (SRD VI, pp. 423–36); i KVJ er ydelserne fra villici kun pengeydelser (cf. note 9).

13. Se fx. RO, pp. 65, 79 og 81; DD II 12 nr. 89 og II 6 nr. 119 (i begge tilfælde ejer herren besætning eller dele deraf).

14. DD II 2 nr. 191.

villici [15], og ved et villicus-forholds ophør synes der at være foregået en deling mellem villicus og herre [16].

Går vi nu over til at undersøge colonus-begrebet, der træffes første gang i denne gruppe 1203 [17], viser det sig som ovenfor nævnt, at coloni lige fra begyndelsen kunne høre til en større gård, hvilket gælder både hos kongen, hos gejstlige institutioner og hos private [18]. Afgifterne af coloni er i reglen i penge; men naturalieydelser forekommer jævnligt som supplement hertil [19], sjældnere som eneste præstation [20]. Om retsstillingen for coloni oplyses det, at disse (vel deres ydelser) ved pantsættelse af godset overgår til panthaveren [21]; endvidere synes den af en colonus dyrkede jord at kunne være delt mellem flere ejere [22], og ved colonus-forholdets ophør skulle colonus betale en afgift for at kunne drage bort [23].

c) I forvaltningsdokumenterne kendes både villici og coloni fra slutningen af det 12. århundrede [24] og perioden ud. Villici kan være knyttet til kongen, til gejstlige institutioner eller til private [25]. Kongens villici kan i periodens begyndelse ligestilles med kongelige exactores [26]. Som omtalt i forrige afsnit kan villici have coloni knyttet til sig i underordningsforhold («... De uillico uestro Be. . . et quodam fabro colono suo sermo est . . .») [27] og residerer på en større gård i et vist begrænset ejendomsfællesskab med herren [28]. De gejstlige institutioners villici (og coloni) og især deres ydelser kunne blive genstand for strid mellem institution og biskop således som det fremgår af striden mellem Øm kloster og Aarhusbispen, der hævdede at have

15. DD II 9 nr. 212, og II 11 nr. 85.

16. RO, p. 65.

17. DD I 4 nr. 82.

18. Kongelige coloni: Se fx. Hallandslisten i KVJ (I, pp. 35–37); gejstlige: Se note 11; private, se fx. Weeke, pp. 27–28.

19. I Aarhuscapitlets jordebog (SRD VI, pp. 423–36) er disse naturalieydelser i reglen et par høns, endvidere arbejde i et bestemt antal dage; andre eksempler: RO, pp. 83 og 86 (korn); DD II 10 nr. 95 (smør).

20. RO, pp. 75–76.

21. Se fx. DD II 5 nr. 116 og 346. En lignende midlertidig overdragelse synes at kunne påvises i tillæg til Hallandslisten (KVJ I, p. 40: »Dominus Holmwith de Marø habet duos colonos regis«).

22. DD II 12 nr. 89 (overdragelse af $\frac{1}{2}$ colonatus).

23. DD II 7 nr. 453 («... dum colonus qui se dictis terris separat dabit marcham annone cum dimidia, in recessu. . .«).

24. Abbed Vilhelm af Æbelholt til Ebbe Sunesen [1171–1203] (DSL–SRD VI, pp. 33–34).

25. Kongen, se fx. DSL–SRD VI, pp. 144–45 [o. 1192–1201]; gejstlige institutioner, fx. DD II 2 nr. 388; private, se note 24.

26. DD I 4 nr. 54 og I 6 nr. 95.

27. Se note 24.

28. DD II 10 nr. 243 § 19 (villicus møder på tinge).

jurisdiction over klostrets villici og coloni [29]; i andre tilfælde overdrog bispens sin ret til bøder, tiende eller biskopsgave til institutionen eller traf særlige aftaler [30] med den således, at konflikter opståede af dette dobbelte afhængighedsforhold for villici/coloni til deres herre og til biskoppen kunne forebygges. Selv om immunitetsprivilegier fra verdslig magt betød en løsnelse af afhængighedsbåndet mellem denne og institutionernes undergivne [31], blev der dog en spinkel tråd tilbage i form af forpligtelsen til forsvar af riget (defensio patriae) i tilfælde af angreb, hvilket gjaldt for »uniuersis uillicis et colonis tam priuilegiatis quam aliis« [32].

Som allerede nævnt kunne coloni være underlagt villici (af socialhistorisk interesse er oplysningen om at en colonus også er smed) [33] og lige som villici kunne coloni være knyttet til kongen, gejstlige institutioner eller private. Som vi så i forrige afsnit ydede coloni normalt pengeafgifter til herren; i et enkelt tilfælde indgik dog parterne en overenskomst om ydelser i form af kørsel m. m. [34]. Ved overdragelser af gods synes ydelserne fra coloni at have fulgt jorden [35], hvilket naturligvis kun gjaldt afgifterne til den egentlige herre; tiende eller andre på hele samfundet hvilende ydelser måtte overdrages særskilt [36]. Flere gange måtte den verdslige magt gribe ind i forholdet mellem coloni og herre (kloster), undertiden fordi coloni havde forladt herrens gods i utide eller på anden måde unddraget sig hans myndighed, fx. ved ikke at udrede de skyldige ydelser og retsbøder [37].

d) Lovtexterne falder kronologisk i to skarpt afgrænsede perioder: Valdemar 2.s regeringstid 1202–41, i hvilken periode landskabslovene blev til som vi kender dem i dag [38], og »reformperioden« 1282–86 under Erik 5.

Skånske lov. Brydebegrebet omfatter her (§ 163) personer med visse funktioner i retsplejen beslægtet med de kongelige ombudsmænds funktioner [39].

29. DD II 2 nr. 13 og 46; et beslægtet problem: DD II 12 nr. 97 (sæculargejstlighedens ret til bøder af johanniternes undergivne i gejstlige sager).

30. DD I 4 nr. 66 og 98; II 4 nr. 339.

31. Se fx. biskop Esger af Ribe til Hvidding herred [1245–73] (DSL–RO, p. 31).

32. DD II 3 nr. 21.

33. Se note 24 og DD I 4 nr. 74.

34. DD II 1 nr. 257.

35. Klarest udtrykt DD II 4 nr. 285; cf. også II 5 nr. 356 (overdragelse), II 9 nr. 282 (forlening), og II 8 nr. 20 (pantsættelse).

36. DD I 4 nr. 66.

37. DD I 4 nr. 75, I 6 nr. 149, II 1 nr. 498, cf. II 2 nr. 47.

38. Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie*, 2. udg. 1947, pp. 26–32. – Tillæg IX til Sk. L (DgL I, p. 773) om brydeforholdets ophør må tilhøre en langt senere tid end Sk. L, idet brydeforholdet frit kan opsiges ligesom landboforholdet i Sk. L; ejheller skal der skiftes med herren.

39. Cf. variantapparatet (DgL I, p. 130).

De øvrige steder, hvor bryde nævnes, viser, at han – ligesom landbo – kunne være bosat i anden mands hus (§ 226), og at han kunne være godsbestyrer for konge eller ærkebisp, for hvem han ligesom for det almindelige ting kunne lade indstævne personer, hvis kreaturer ulovligt havde græsset på hans mark (§§ 171–73). Endelig viser en række bestemmelser, at bryden kunne have fælleseje med herren (§§ 59, 227 og 229–31), og ved brydeforholdets ophør skiftedes der mellem parterne (§ 229–31). – Bestemmelserne (§§ 238–39) om landboer viser, at de var fæstere (for 1 år ad gangen); derfor kunne en landbo kun med herrens samtykke indgå fællig med andre (§ 240). Selvom landboen ikke ejede jorden, men kun lejede den mod at betale landgilde (§§ 240–41), ejede han dog det til jorden hørende hus, der ved ny fæsters tiltræden skulle købes fra den tidligere landbo (§ 239) [40]. Endelig fremgår det af § 76, at en selvejers overgang til at være en herres landbo kunne skyldes fattigdom i forbindelse med vanskelighederne ved at omsætte jord i likvide midler ved salg [41].

Andreas Sunesens parafrase. Udover de i den dansksprogede redaktion af Skånske lov nævnte oplysninger om bryder og landboer (der hos Andreas Sunesen omtales med de latinske betegnelser villici og coloni) får man her den interessante oplysning, at den funktion i retsplejen, der i Skånske lov § 163 udføres af en bryde, her (§ 95) udføres af kongens »exactor«, hvilket giver bevis for at bryder kan have administrative funktioner som ombudsmænd. Disse ombudsmandsfunktioner kan udøves i kongens eller ærkebispens tjeneste [42].

Valdemars sjællandske lov. Ligesom i skånsk ret ser man her bryder fungere som kongelige ombudsmænd [43]; en enkelt oplysning om deltagelse som bryde i et ejendomsfællesskab (ÆR § 183) er overtaget fra skånsk ret, hvilket også gælder den bestemmelse, hvori landboer nævnes [44].

40. Måske skal her ses oprindelsen til indfæstning eller stedsmål, forudsat, at ejendomsretten til huset i en senere tid er overgået til herren.

41. Denne forvandling af jord til likvid kapital betegnes undertiden af historikere som »kapitalisering« (senest af Erling Ladewig Petersen: Jordprisforhold i dansk senmiddelalder (Middelalderstudier Tilegnede Aksel E. Christensen . . . 1966, 1966, pp. 219–44), især p. 221 nederst); dette udtryks anvendelse forudsætter, at kapital kun omfatter penge eller andre likvide midler, men ikke fast ejendom; i analogi med moderne sprogbrugs »træden i likvidation« kunne »likvidation« og »likviditetsnorm« bruges i stedet for »kapitalisering« og »kapitaliseringsnorm«.

42. A. Sun. § 109 (cf. Sk. L §§ 171–73); her ses atter identifikation af exactor med villicus.

43. A & O III 13, cf. IV 10; YR § 87 d (svarer til Sk. L § 163).

44. ÆR § 204. I YR § 87 c omtales fæstere, der vel må være landboer; disse synes ikke at have haft ejendomsret til andet end løsoret.

Eriks sjællandske lov. Her opfattes bryde i reglen som synonym til ombudsmand [45]; men i enkelte tilfælde ses existensen af et ejendomsfællesskab mellem bryde og herre [46], hvilket ejendomsfællesskab skulle lyses på tinge. Fællesejet medførte dog for bryden ingen fuld dispositionsret over jorden, med mindre herren på tinge havde lyst ham som sin værge; ej heller kunne en landbo udlåne jord, idet han kun havde brugsretten dertil [47]. At landboen som sådan ikke er jordejer, fremgår også af bestemmelserne om nævns udtagelse efter at edsbevis er aftalt: Sagsøgeren skal udtage 16 jordejende mænd, hvoraf 3 kan udskydes af sagsøgte; sagsøgeren må kun udtage en landbo, hvis sagsøgte vil godkende ham (II 26).

Fyske lov. Bryderne optræder her aldrig som ombudsmænd, men udelukkende som personer i ejendomsfællesskab med herren; dette fællesskab kunne lyses på tinge [48]. I øvrigt koncentrerer loven sig om brydernes ret til at deltage i retsplejen; de kunne således ikke være nævninge (hvilket landboer ej heller kunne) [49] eller værger [50]; derimod kunne de være sandemænd (II 1), idet de – i kraft af fælliget – ejede jord (omvendt kunne landboer som *jordlejerne* ikke være sandemænd). På grund af fællesejet opfattes bryden ikke som egen husbonde og kan derfor ikke rejse sag om hærværk, med mindre overgrebet gælder brydens og hans families *personer*. I modsætning hertil kan landboen, der ikke deltager i et ejendomsfællesskab, som sin egen husbonde rejse sag om hærværk (II 32). En bryde kan dog i sager om ran fra den gård, han er bryde for, føre sagen på tinge, men først efter herrens lysning på tinge, at bryden har fælleseje med ham og ikke blot bestyrer gården; derimod kan bryden selv have en gård med en bryde og er i så fald husbonde og værge for denne gård [51]. Brydernes 3-marksbøder skal – hvis brydernes herrer er kongelige eller biskoppelige mænd – tilfalde husbonden (II 76), og beslægtet hermed er bestemmelsen, at en sagsøgt kun må gøre sig til bryde, hvis herren vil stå til rette for ham (II 67); lignende bestemmelser gælder i tyverisager for jordejerens kaution for sin landbo og husbondens for sin bryde [52], og hvis en landbo fældes for tyveri og ikke har kreaturer, tages af jordejerens del erstat-

45. III §§ 49–50, 57–58 og 63.

46. I § 11 og III § 19.

47. II § 68.

48. II § 70, cf. II §§ 66–67.

49. II §§ 50 og 56; nævninge skal tages blandt personer udredende fuldt landeværn, altså hverken bryder eller landboer.

50. I § 31; bryder opfattes ikke som værende deres egne værger.

51. II § 66. Brydestillingen følger altså jorden og er ikke knyttet til personen.

52. II § 102, cf. også I § 55 om pligten til at værge landbotoft på samme måde som egen toft.

ningen til den bestjålne, og derpå deles resten mellem ombudsmand og husbonde, hvilken sidste således er økonomisk ansvarlig for landboen (II 103). Endelig er landboer uanset herre pligtige at udrede leding og landeværn af rebet jord, idet dog ældre privilegier respekteres, og kongen kan fritage dem derfor. Beregningsgrundlaget for ledingsydelsen er landboens landgilde til herren (III 11 og 13); landboen er således ved leding knyttet til kongen og ved bøder til herren (hvis denne er en kongelig eller biskoppelig mand); der er således tale om dobbelte afhængighedsbånd.

Andre loubestemmelser. Der findes i denne gruppe, der kun omfatter bestemmelser fra »reformperioden«, dels en tilladelse for selvejere til at indgå et brydeforhold forudsat at de vedbliver at svare de kongelige ydelser [53] (altså et modtræk mod »skattesnyderi«), dels en indskærpelse af, at kongens ombudsmænd kun overfor kongens bryder, landboer og gårdsæder, men ikke overfor selvejere kan bestemme hvor deres svin skal sendes på olden [54].

e) For vort formål vil det være rimeligt at opdele privilegierne i 3 grupper: Privilegier, hvori kun villici forekommer; privilegier, hvori kun coloni forekommer; privilegier, hvori begge grupper forekommer (i et enkelt tilfælde [55] dog villici og inquilini).

Villici. I flere af disse privilegier fra det 12. århundrede optræder villici som brevvidner, hvilket må indicere en høj social status; således nævnes »Eskil Roskeldis uillicus« blandt kong Erik 3. Lams »primates« og »curiales« [56], vi skal siden behandle disse villici mere udførligt. De kongelige privilegier fritager Ribecapitlets villici for leding og for sagefald [57], og i Erik 6.s privilegium 1290 for Sorø kloster siges det udtrykkeligt, at det kongelige sagefald af klostrets villici skal gives til munkene [58]. Tre bispeprivilegier kendes i denne gruppe, for Ryd kloster [59] og for Vitskøl [60]; i alle 3 tilfælde drejer det sig om, at en biskop overdrager et cistercienserkloster tienden af dets villici, hvilket i Vitskølprivilegierne begrundes med en mulig mangel på conuersi (læg-

53. DD II 3 nr. 45 (Erik 5.s håndfæstning 1282, 29. juli § 9).

54. Aarsberetn. Geh. arch. V, p. 22 (forordning for Sjælland 1284, 26. maj § 8).

55. DD III 1 nr. 57 (Valdemar 4. for Vitskøl); foruden villici og inquilini nævnes klostrets »familiares« på samme måde.

56. DD I 2 nr. 91.

57. DD I 4 nr. 115; DSL-RO, p. 29 (1242, begyndelsen af maj).

58. DD II 3 nr. 390.

59. DD I 4 nr. 165.

60. DD II 1 nr. 382 og II 9 nr. 80 (med DD II 1 nr. 382 som forlæg). At biskop Omer af Ribe i sit privilegium for Løgum kloster [1190-97] (DSL-Rep. udat. nr. 45) omtaler sit embede som »uillicatio«, nævnes blot for fuldstændighedens skyld.

brødre) til at dyrke klostergodset således, at villici eller verdslige procuratores måtte tages i brug.

Coloni. I en række tilfælde kan dette udtryk bruges om beboere af købstæder, således Næstved, Ribe og Væ; der kan – udover de specielle købstadsafgifter som midsommergæld, torveret m. m. – ikke spores nogen forskel mellem coloni i købstæderne og coloni på landet [61]. Kun i Væprivilegierne (perioden 1250–1338) er fritagelsen for kongelige ydelser til gavn for borgerne selv, medens de ældre privilegier fra det 12. århundrede for Næstved og Ribe overfører kongelig ret til indtægterne til de gejstlige herrer for coloni; i alle tilfælde forbeholder kongen sig dog visse ydelser af coloni. Endvidere er bevaret et ret stort antal privilegier, ved hvilke gejstlige stiftelsers coloni fritages for ydelser til kongen; disse kan variere noget, men omfatter i reglen leding; i øvrigt viser disse tekster os kun coloni som dyrkere af jord, og disse er med et afhængighedsbånd knyttet til herren; endelig synes i to tilfælde den kongelige immunitet direkte betinget af at coloni dyrker jorden [62], i begge tilfælde er der tale om cistercienserklostre.

Villici & coloni. I denne gruppe privilegier optræder de to typer landbrugere sideordnet uden at der mere end én gang skelnes mellem dem [63]; i øvrigt indeholder privilegierne i reglen fritagelser givet til gejstlige institutioner for forskellige ydelser (fx. leding) af institutionernes undergivne. Til belysning af feudaliseringsprocessen forekommer ydelser som leding, kværsæde etc. mindre egnede end jurisdictionen over institutionernes villici og coloni; vi skal senere vende tilbage hertil.

Materialet vedrørende villici og coloni indtil 1340 er nu fremlagt; i det følgende skal det forsøges at behandle enkelte spørgsmål mere indgående. Det første af disse problemer vedrører definitionen af villicus-begrebet og brydernes eventuelle identitet med ombudsmændene.

II

Medens colonus-begrebet hele perioden igennem ikke synes at ændre karakter, er dette langt fra tilfældet med villicus-begrebet, der i Valdemarstiden, navnlig

-
61. Man må altså rimeligvis forestille sig købstadborgere, der lejer jord af en herre til landbrug.
 62. DSL-Cod. Esrom., pp. 59–60: 1194, 21. oktober, for Esrom kloster og DD I 4 nr. 48: [1202–05] for Løgum kloster.
 63. DD II 1 nr. 328 (1261, 7. januar; biskop Esger for Ribe capitel, hvis undergivne omtales som »villici uel coloni. partiarrii. uel nummis colentes terras ipsorum (o: kan- nikernes)«).

dennes senere del, synes at undergå en kraftig forvandling. Bortset fra en enkelt notits i Lundecapitlets gavebøger [64] synes villicus-begrebets første fase at strække sig over hele det 12. århundrede, og at afsluttes i løbet af Valdemar 2.s regeringstid. I adskillige tilfælde optræder villici som brevidner [65] eller som personer af en sådan betydning, at deres dødsdag er blevet omtalt i Lundecapitlets necrologium [66] og gavebøger [67]. Diplomerne samt døde- og gavebøgerne peger således i samme retning: Villici har så snart vi møder dem i diplomerne og gennem hele det 12. århundrede været af høj social status.

Om funktionerne for disse villici fra 1. fase oplyses vi i Valdemar 2.s privilegium [1202–1214] for Ribes borgere, der fritages for al tyngde og alle torve- og toldafgifter af deres handel i hele riget; diplommet, der er bevaret i original og udfærdigedes i det kongelige kancelli, er stilet til »omnibus ex[actori]b[u]s et [u]llicis in reg[n]o nostro constitutis« [68]. Villici har altså sammen med exactores opkrævet de afgifter, for hvilke Ribeborgerne blev fritaget.

Denne tolkning af 1. fases villici som embedsmænd i lokalforvaltningen lader sig efterprøve, idet der i en række tilfælde omtales en villicus som knyttet til en bestemt lokalitet. De skriftlige kilder slår her ikke til, og de arkæologiske vidnesbyrd må inddrages i undersøgelsen; således vil existensen i det pågældende sogn af voldsted eller af romansk kirke med herskabsgalleri (eller lignende indretninger) kunne styrke de skriftlige kilders vidnesbyrd om den pågældende lokalitets karakter af centrum for lokalforvaltningen. Imidlertid er meget få voldsteder uden for Hjørring og Thisted amter publiceret, og hvad kirkerne angår, forekommer herskabsgalleriet ofte i en bestemt arkitekturhistorisk sammenhæng: Byggeriet af kirker med tvillingtårne i dettes tidlige fase (fra slutningen af det 11. århundrede til ca. 1175) [69]. Endvidere har Olaf Olsen fornylig påvist, at herskabets plads i kirken kunne være en simpel forhøjning, der kun lader sig påvise ved udgravning i kirkens gulv [70]. På trods

64. Weeke, p. 113 (Magnus Lang, 9. maj); skal efter skriften at dømme dateres til s. XIII³, eventuelt til s. XIV¹.

65. DD I 2 nr. 34, 91, 127, 130, 132, 162; DSL–Dipl. AM I, pp. 269–71 (1183, 21. marts) og DSL–SRD VI, pp. 144–45 [o. 1192–1201].

66. Necr. Lund., pp. 66 (15. april), 73 (28. maj) (begge indført 1123–40) og p. 53 (17. januar, indført o. 1140–o. 1170).

67. Weeke, pp. 51 (3. marts, indført s. XII³, eventuelt s. XIII¹), 75 (30. marts, indført s. XII³) og p. 6 (7. januar, indført s. XIII¹).

68. DD I 4 nr. 54.

69. C. G. Schultz: Bidrag til de danske Tvillingtårnes Udviklingshistorie (Fra Københavns Amt 1935, 1936, pp. 105–40), især pp. 126–35. Tvillingtårne er særlig karakteristiske for Sjælland (Kjeld de Fine Licht: Om Hansted Kirke (KUML 1968, 1969, p. 22 note 3)).

70. Olaf Olsen: Rumindretningen i romanske landsbykirker (Kirkehistoriske Samlinger 7. rk. VI, 1966–68, pp. 235–57), især pp. 244–50.

af de her anførte forbehold synes der at være en temmelig god overensstemmelse mellem de skriftlige og de arkæologiske vidnesbyrd (se bilaget).

Der er grund til at dvæle lidt ved Søborg, idet den samme person indenfor perioden 1158–60 nævnes dels som villicus [71], dels som castellanus og dominus [72]. Den skiftende terminologi inden for så kort en periode kræver en forklaring, og det vil her være rimeligt at se på borgens ejerforhold. Ifølge Saxo har borgen indtil ca. 1160 tilhørt ærkebisp Eskil, der havde ladet den opføre; men ved denne tid bemægtigede Valdemar 1. sig den ved list [73]. Imidlertid er Saxos fremstilling af brydningen mellem Valdemar 1. og Eskil »i alla hovedpunkter« uhistorisk [74]; på forhånd må derfor Saxos oplysninger om den kongelige erhvervelse af Søborg fra Eskil betragtes med skepsis.

Men kan arkæologien nu hjælpe os? I »Eskils borganlæg«, der er fra midten af det 12. århundrede, indgår en lille rundbygning, som må opfattes som borgkapel; hertil slutter sig et polygonalt tårn, i hvis nederste stokværk kapellets kor kan have været. Borgkapellet har (uden kor) haft en indvendig diameter af ca. 8 meter [75], medens skibet i byens romanske kirke har en længde af ca. 18–19 meter og en bredde af ca. 10 meter (indvendige mål). Denne kirke antages i Danmarks Kirker at være opført ca. 1200, medens C. G. Schultz udfra stilistiske kriterier sætter ca. 1180 som dens tidligste opførelsestidspunkt [76]. Da borgkapellet efter alt at dømme er for lille til at fungere som købstadskirke, bliver resultatet, at enten må existensen antages af en ukendt forgænger for bykirken, eller også er byen først opstået efter borgkapellets bygning, men er senest omkring 1180 – omkring 1200 blevet så stor, at en selvstændig kirke måtte opføres. På grund af forskningens nuværende resultater må den sidste tolkning foretrækkes; men hermed falder den tolkningsmulighed, at villicus oprindeligt kun havde varetaget lokalforvaltningen af købstaden og efter kongens overtagelse af borgen også havde fået lagt denne under sig, hvilket viste sig i hans forfremmelse til castellanus og dominus.

Arkæologien giver endnu et vidnesbyrd: Forekomsten i »Eskils borganlæg«

71. DD I 2 nr. 130.

72. DD I 2 nr. 129. Søborgexemplet er særlig fremhævet af Aksel E. Christensen: *Kongemagt og Aristokrati*, 1968, pp. 37–38.

73. Saxo XIV, XXVI 9–13 (Olriks & Ræders udg. I, pp. 436–37).

74. Curt Weibull: Saxo. Kritiska undersökningar i Danmarks historia från Sven Estrids-sons död till Knut VI (*Historisk Tidskrift för Skåneland VI*, 1915–16, p. 253).

75. C. M. Smidt: *Ærkebiskop Eskils Borganlæg paa Søborg, dets Palatium og Rundkirke* (*Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1934, 1935, pp. 237–78), især pl. IX. Foruden til denne afhandling henvises der én gang for alle til DK, Frederiksborg amt II, pp. 1096–1154 (om Søborgs kirker).

76. Trap, Frederiksborg amt, p. 157.

af en teglstenstype, der ikke kendes fra det kongelige teglstensbyggeri; men hvis nærmeste parallel er Esrom kloster, der med hensyn til arkitekturen må ses som centrum i et skånskpræget kulturområde i Nordsjælland [77]. Men selv om det af Eskil stiftede Esrom kloster har været centrum for den skånske indflydelse i Nordsjælland, følger jo deraf ikke nødvendigvis, at Eskil er Søborgs bygherre. Derimod kan man udmærket tænke sig, at Søborgs bygherre har lånt håndværkere fra Esrom, ja endog, at det samme hold håndværkere – måske oprindelig engageret af Eskil til bygningen af Esrom – efter endt arbejde her har fortsat arbejdet i Esroms omegn (Søborg, Tikøb kirke og Gurre), eventuelt engageret af andre bygherrer.

Gennemgangen af det arkæologiske materiale viser altså, at Eskil ikke nødvendigvis har været Søborgs bygherre, og at købstaden Søborg først er opstået efter borgens fuldførelse.

Som påpeget af Aksel E. Christensen fortjener Søborg-hovedsmandens forfremmelse fra villicus til dominus og castellanus fuld opmærksomhed [78]. Den meget snævre tidsforskel [79] mellem de to betegnelsesmåder må nødvendigvis lede os til at søge efter en bestemt begivenhed ved hvilken forfremmelsen kan være sket. Vil man følge Saxos beretning om kongens erhvervelse af Søborg ved list, kunne denne begivenhed være årsag til forfremmelsen (som tak for hovedsmandens indtræden i kongens tjeneste). I så fald må man se bort fra samarbejdet mellem kongen og ærkebisen, således som det endnu viser sig i det af ærkebisen bevidnede kongelige privilegium af 1161, 27. marts for det af Eskil oprettede Tommerup kloster [80]. Teoretisk kunne man dog tænke sig, at kongens gaver til Tommerup var en del af betalingen for erhvervelsen af Søborg, og at dette var den historiske kerne i Saxos fortælling. Denne hypotese støder atter på en vanskelighed: I det diplom, hvor hovedsmanden nævnes som »uillicus de Castro«, opregnes han blandt Valdemar 1.s homines [81]. At kongen skulle have én af ærkebispens betroede mænd knyttet til sig ved homagium lyder ikke sandsynligt, og vi nødes derfor til at antage, at hovedsmanden både før og efter forfremmelsen til castellanus har været kongelig hovedsmand på Søborg. Det kan desuden forundre, at en svigagtig overtagelse af borgen fra Eskil overhovedet ikke har sat sig andre spor i kilderne end Saxos beretning. Man kunne have ventet at finde en årbogsnotits eller et

77. C. M. Smidt: Søborg (Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1930, pp. 5–18), især pp. 12 og 16–17.

78. Kongemagt og Aristokrati, p. 37.

79. Se noterne 71–72.

80. DD I 2 nr. 143.

81. DD I 2 nr. 130.

BILAG

Datering	Lokalitet	Villici herre
[1104–34]	Varde (Ribe amt)	Kong Niels
[1140–70]	Hjortshög (Kropp s., Luggude hrd., Skåne)	Ej oplyst
[1145, o. l. sept.]	Roskilde (Kbh. amt)	Kong Erik 3.
[1157]	Ramsø (Gadstrup s., Ramsø hrd., Kbh. amt)	Ej oplyst
[1158–60], 10. dec.	Slangerup (Lynge-Fr.borg hrd., Fr.borg amt)	Kong Valdemar 1.
[1158–60], 10. dec.	Søborg (Holbo hrd., Fr.borg amt)	Kong Valdemar 1.
[1164–78]	Ramløse (Holbo hrd., Fr.borg amt)	Ej oplyst
[1164–78]	Autheruth (Karlebo s., Lynge-Kronborg hrd., Fr.borg amt)	Ej oplyst
[s. XII ³ –XIII ¹]	Strum . . . ? (Skåne(?))	Ej oplyst
[1171–1203]	AlexanderThorp (Alsønderup) (Strø hrd., Fr.borg amt)	Ebbe Sunesen
[o. 1192–1201]	Omgængen af fiskevandet Clönæ (Ll. Lyngby s., Strø hrd., Fr.borg amt)	Kong Knud 6.
[o. 1192–1201]	Ramløse (se ovenfor)	Ej oplyst
[s. XIII ¹]	Väsum (Knästorp s., Bara hrd., Skåne)	Ej oplyst

Anm.*:

- 1) *SM I*, pp. 84–85. – Trap, p. 719; V. la Cour i Jyllandsposten 27. juni 1904.
- 2) *Necr. Lund.*, p. 53; *Weeke*, p. 12. – DD I 2 nr. 56.
- 3) *DD I 2 nr. 91*. – DK (Kbh. amt III), pp. 1277–79 og 1288.
- 4) *Saxo XIV, XVIII 9–10 (Otrik & Ræder I, p. 406)*. – DK, p. 1124; Trap, p. 1193.
- 5) *DD I 2 nr. 130*. – Ms. til DK (ved Jørgen Steen Jensen & Johan Jørgensen) i Nationalmuseets 2. afd.s arkiv.
- 6) *DD I 2 nr. 130*. –DK, pp. 1100, 1107–08 og 1151–54; nærværende pp. 10–11 og 14–15.
- 7) *DD I 2 nr. 162*. – Trap, pp. 182–83; ms. til DK samt indberetninger (J. B. Løffler 1885 og senere (ikke Løffler, fragment)) i Nationalmuseets 2.afd.s arkiv.

 Identifikation (sikker eller mulig)

Voldsted (Vardehus)¹⁾

En curia i Hjortshög overdrages 1123 af ærkebiskop Asser til Lunds domkirke og capitel.²⁾

Kongsgård nær ved domkirken (opført før 1084); denne har sikkert haft »kongestol« i vest.³⁾

Kirken (har måske haft dobbelttårn) tilhørte ærkebiskop Absalon, der [1178–87] overdrog den til Roskilde Vor Frue kloster.⁴⁾

Den senere klosterkirke sikkert gård- og sognekirke indtil den med kongsgården før 1170'erne omdannedes til nonnekloster.⁵⁾

Borg med kapel; bykirke med opr. tårn og vestforhal (med tribune).⁶⁾

Kirke med senromansk vesttårn; gården Hovgård tilhørte siden tidlig middelalder Roskilde bispestol.⁷⁾

Kirken opført beg. af 12. årh., senromansk vestudvidelse 1175–1225; Karlebo er kongelev i KVJ.⁸⁾

Kan ikke identificeres.⁹⁾

Kirken gotisk; romansk forgænger ikke påvist.¹⁰⁾

Romansk kirke; romansk tårn eller herskabspulpitur ikke påvist.¹¹⁾

Se Ramløse.¹²⁾

Gården Väsum blev 1123 af ærkebiskop Asser overdraget til Lunds domkirke og capitel; men var opr. givet til ærkesædet ved donation fra en lægmand (Ingimar).¹³⁾

8) *DD I 2 nr. 162.* – DK, pp. 881–83; Trap, p. 127.

9) *Weeke, p. 51.*

10) *SRD VI, pp. 33–34.* – Ms. til DK i Nationalmuseets 2. afd.s arkiv.

11) *SRD VI, pp. 144–45.* – Trap, p. 194; Danmarks Stednavne nr. 2, 1929, (Fr.borg amt), p. 99; ms. til DK i Nationalmuseets 2. afd.s arkiv.

12) *SRD VI, pp. 144–45.* – Se anm. 7.

13) *Weeke, p. 6.* – *Necr. Lund.*, p. 78 med note 1; *DD I 2 nr. 56.*

* I anmærkningerne er kursiveret de kildesteder, hvorfra oplysningerne om villici er hentet, i modsætning til den til »identifikation« af lokaliteten benyttede litteratur; s. XIII¹ c: første tredjedel af 13. århundrede.

diplom i forbindelse med et krav om erstatning; men ingen af delene forekommer. – Endelig bør det nævnes, at i kongelevlisten (senest 1230) i Kong Valdemars Jordebog opføres Søborg som »Syoburgh cum attinenciis suis quod datum est pro Ryngstath« [82], hvilket af udgiveren Svend Aakjær tolkes således, at kongerne til gengæld for deres gaver siden 1135 til Ringsted kloster af blandt andet Ringsted mark, der var krongods (kongelev), har måttet lægge noget af deres slægtsgods (patrimonium) til kongelevet [83]. – Konklusionen på denne udredning bliver da, at i sig selv er de arkæologiske vidnedsbyrd neutrale med hensyn til spørgsmålet om »Eskils borganlæg« bygherre; men at de tolket i lyset af de samtidige diplomer støtter disses antydning af, at kongen – og ikke ærkebisen – opførte »Eskils borganlæg«. Hovedsmandens forfremmelse fra villicus til castellanus og dominus må da sættes i forbindelse med byggeriets afslutning. Overfor denne udelukkende på levnene byggende rekonstruktion står da Saxos beretning, der dels som af Curt Weibull påvist er uhistorisk, dels som beretning må tillægges ringere kildeværdi end levnene – to omstændigheder, der hver for sig giver tilstrækkelig grund til at forkaste den.

Tilbage står da spørgsmålet: Hvilken konge har bygget Søborg? Det ældste anlæg synes at have bestået af et 8-kantet tårn opført i 1120'erne [84] og skulle således være opført af kong Niels. Dette ville passe udmærket til denne konges udsendelse af hirdmænd som kongelige ombudsmænd [85]. Den kraftige udvidelse af borgen i midten af det 12. århundrede må være afsluttet i perioden 1158–60 (hovedsmandens ændrede titel), og det er derfor næppe tænkeligt, at Valdemar 1. er ophavsmand til nyanlægget, som han højst kan have fuld-

82. KVJ I, p. 27 med datering p. *21.

83. KVJ II, pp. 198–99.

84. C. M. Smidt (Aarbøger 1934), p. 248 og pl. IX.

85. Erik Arup: Danmarks Historie I, 1925, p. 189; Aksel E. Christensen: Kongemagt og Aristokrati, pp. 28–30 og 37–38. – En tilsvarende opfattelse er fremsat af Kjeld de Fine Licht: Om Hansted Kirke (KUML 1968, 1969, pp. 20–21), medens Vilh. la Cour: Om studiet af vore danske voldsteder (Historisk Tidsskrift 12. rk. I, 1963–66, pp. 155–92) sætter det ældste Søborg (tårnet fra 1120'erne) i forbindelse med anlæg af andre vagttårne beregnet på værn mod venderne (pp. 181–85). La Cour reviderer desuden (pp. 166–69) på flere punkter C. M. Smidts opfattelse af Søborgs ældste historie, men kunne ikke udnytte omdateringerne i det samme år udkomne DD I 2, hvilket måske havde ledt ham til at stille sig mere skeptisk overfor Saxo. – Det er mig magtpåliggende i denne forbindelse at takke stud. mag. Henrik M. Jansen for mange interessante diskussioner om disse emner og især fordi han henledte min opmærksomhed på muligheden af en sammenhæng mellem det ældste Søborg og kong Niels' udsendelse af hirdmændene som ombudsmænd. Endvidere er jeg museumsinspektør Jørgen Steen Jensen tak skyldig for henvisning til Vilh. la Cours artikel.

ført. Under hensyntagen til opførelsestiden har bygherrerne sandsynligvis været kong Erik 3. Lam og vel især hans efterfølgere [86].

Hele denne gennemgang fortrinsvis af diplomernes vidnesbyrd har altså vist, at villici i første fase har været ombudsmænd, især i kongens tjeneste.

III

Det næste problem er spørgsmålet om jurisdictionen. Dette og det sidste spørgsmål (hviler ydelserne på jorden eller på dens dyrkere?) søges hovedsagelig besvaret udfra privilegierne, og det må her fremhæves, at i canonisk ret regnedes privilegiefornyelser ikke for *retsskabende*, men kun for bevarere af eksisterende ret [87]. I analogi hermed er de privilegier, der i de for undersøgelsen betydningsfulde passager optager ældre forlæg i sig [88], ladet ude af betragtning.

Begrebet immunitet er meget klart defineret af Marc Bloch, der fastslår, at det i sig forener to privilegier: Fritagelse for visse ydelser til den kongelige kasse samt forbud mod at kongelige embedsmænd trænger ind på det immune område. Heraf følger »presque nécessairement« en delegation til herren af visse dømmende beføjelser over de immune områders beboere [89]. I de danske immunitetsprivilegier [90] kendes begge i immunitetsbegrebet indgående privilegier, især det første; men overdrages som i udlandet dømmende rettigheder til herren? Af betydning vil det her være at undersøge indholdet af begrebet kongens ret (»jus (justicia) nostrum (-a)/regis«), der tilsyneladende kan tolkes som 3-marksbøder [91]. En gennemgang af teksterne viser, at det i hvert fald ikke er den eneste tolkning; således kan betalingen for leding [92] og kværtsæde [93] regnes til kongens ret ligesom vrag, danefæ og orbodemål [94]; kongens ret må da opfattes ikke som en bestemt indtægt, men blot som et fæl-

86. Kong Erik 2. Emune kan dog ikke helt udelukkes, idet Søborg i KVJ som nævnt opføres som kongelev erhvervet til gengæld for Ringsted; Erik 2. doterede Ringsted kloster 1135 (DD I 2 nr. 65), Svend 3. Grathe 1148 (DD I 2 nr. 101); sidstnævnte konge søgte ved voldanlæg at værne kysterne mod venderne (Dansk Biografisk Leksikon XXIII, 1942, p. 198).

87. c. 13 X V 33 de privilegiis (1203) og c. 29 X V 33 de privilegiis [1216–27].

88. Ved forlæg har jeg forstået forlæg hentet fra breve til samme institution.

89. La société féodale II, 1949, p. 122 (p. 499 i paperbackudg. 1968).

90. Nogle hovedtræk skitseret af Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 2. udg. 1947, pp. 407–09, cf. pp. 390–92 om adelige privilegier.

91. Ibid., p. 276.

92. DD I 2 nr. 123.

93. DD I 2 nr. 98.

94. DD II 2 nr. 109, cf. II 1 nr. 94; endvidere DD I 6 uden nr. – RO, pp. 33–34 (bispelig ret).

lesbegreb for de ham tilkommende indtægter af godset eller bønderne (tilsvarende med hensyn til bispens eller hertugens ret).

En standardformulering i et privilegium kan være, at kongen fritager en institutions besiddelser og undergivne for diverse ydelser, blandt andre »omnibus seruciis iuri regio attinentibus . . . ita ut memorati uillici . . . et coloni. in forefactis suis. nulli respondere debeant nisi sibi (∴: privilegiemodtagerne)« [95]; afgørende for tolkningen af privilegiet (giver det jurisdiction eller kun retsbøder?) er udtrykket »respondere«, der *ikke* synes at betyde »stå til rette for« (hvilket man skulle vente, hvis privilegiet gav jurisdiction), men snarere »betale afgift« eller lignende [96]; på anvendelsen af »respondere« kan altså ikke bygges en tolkning om afståelse af jurisdiction. Det undertiden i samme forbindelse brugte »satisfacere« må da opfattes på samme måde; tilsvarende bør Erik 5.s privilegium til Vitskøl kloster, der får overdraget »executionem quadraginta et trium marcharum . . . libere exequendam« [97], nok tolkes således, at kongen også afstår *opkrævningen* (men stadig ikke idømmelsen) af retsbøderne. At overdragelsen af kongelig ret ikke nødvendigvis betyder afståelse af jurisdiction fremgår tydeligt af Valdemar 3.s privilegium for Sorø kloster, idet kongen giver afkald på de bøder, som verdslig domstol (dog ikke det kongelige retterting) idømmer klostrets undergivne [98]. Heller ikke anvendelsen af ordet »iurisdiction« i Knud 6.s privilegium for Esrom kloster 1194, 21. oktober: » . . . possessiones . . . et colonos omnes, terram quam optinent incolentes, ab uniuersis seruitiis et exactionibus regie iurisdictioni debitis emancipamus et absoluimus . . .« [99] viser andet end at indbegrebet af ydelser og afgifter til kongen kunne betegnes som den kongelige jurisdiction [100].

Imidlertid findes for forskellige institutioner en række privilegier, der næppe kan tolkes anderledes end som en overdragelse af jurisdiction. Det gælder såle-

95. Exemplet taget fra Erik 5.s privilegium for Esrom kloster 1259, 28. december (DD II 1 nr. 299).
96. R. E. Latham: Revised Medieval Latin Word-List from British and Irish Sources, 1965, p. 405; Du Cange: Glossarium Mediæ et Infimæ Latinitatis V, 1845, pp. 730–31; denne betydning ses også i Vitskølprivilegiet af 1253, 8. marts (DD II 1 nr. 94).
97. DD II 2 nr. 136; andre eksempler DD II 4 nr. 25 (Aarhus capitel) og DD II 9 nr. 374 (bispeprivilegium for Viborg capitel).
98. DD II 10 nr. 21.
99. DSL–Cod. Esrom., pp. 59–60.
100. Parallelt tilfælde: Knud 6.s privilegium for Lundecapitlet (DSL–DS I, pp. 121–23, [1185, 25. december–] 1186 [11. maj]); på lignende måde må tolkes den ret, der hører til kongelig majestæt »in causis omnium regalium actionum« (DD I 4 nr. 49).

des for Ø kloster [101], Københavns capitel [102], Ribe capitel [103], Løgum kloster (både bispe- og hertugprivilegier) [104] samt for Slesvig bisp og capitel [105]. – Som man ser, er der i disse tilfælde især tale om immunitet af gods og bønder i Slesvig, hvor feudaliseringen var mere fremskreden end i kongeriget. Ø klostets immunitet lader sig forklare ved dets geografiske beliggenhed (hvilket også antydes i privilegierne), og endelig bør Københavnercapitlets immunitet muligvis ses som resultat af bispens indgriben i en aktuel sag eller også som hans indrømmelser for at konsolidere sin stilling overfor capitlet i den generhvervede by (borgerne havde året i forvejen fået *deres* indrømmelser) [106].

Vi har nu set, at med immuniteten overdrages normalt kun selve bøderne (eventuelt opkrævningen af dem), men uden for Slesvig kun undtagelsesvis den egentlige jurisdiction [107]. Ejheller synes der i privilegiernes bestemmelser om privilegieudstederens embedsmænd at have været tale om forbud mod indtrængen på et bestemt område [108], derimod nok om forbud mod at besvære de pågældende villici og coloni.

IV

Det sidste problem er immunitetens grundlag: Hvilede den på jorden eller på dens dyrkere? Som i det foregående er af undersøgelsen udeladt de privilegier, hvis bestemmelser om villici og coloni bygger på ældre forlæg.

Det viser sig nu, at immunitet af jorden synes at have været det oprindelige, hvilket nok må ses i forbindelse med at hele gruppen af coloni først optræder i diplomerne siden midten af det 12. århundrede. Immunitet hvilende på jord forekommer da også indtil ca. 1200 parallelt med immunitet hvilende på

101. DD II 2 nr. 181 og II 9 nr. 463.

102. DD II 2 nr. 271 (bispeprivilegium).

103. DSL-RO, p. 29 (1242, begyndelsen af maj).

104. DSL-SRD VIII, p. 243 ([1191–1204], biskop Omer), DD II 7 nr. 115 (referat 3) (hertug Erik 2.) og DD II 11 nr. 121 (hertug Valdemar 3.).

105. DSL-Hasse I, p. 79 (1187, 20. november); DSL-Hasse I, pp. 81–82 (1188, 9. maj); DD I 5 nr. 87; DD II 1 nr. 137 og II 7 nr. 35.

106. Cf. Niels Skyum-Nielsen: Kirkekampen i Danmark 1241–1290, 1963, p. 275.

107. Meget interessant og indicerende en begyndende stænderdeling er Erik 6.s privilegium af 1308, 24. juni, ved hvilket det kongelige retterting fastslås som værneting for Esrom kloster (DD II 6 nr. 127).

108. Undtagelser er DD II 1 nr. 384 (hertug Albrecht af Braunschweig for Næstved Sct. Peders kloster) og DD II 2 nr. 271 (biskop Peder af Roskilde for Københavns capitel); det sidste diplom er som nævnt blevet til i en ekstraordinær situation, og det første er udstedt af en udlænding fra et område stærkere feudaliseret end Danmark.

bønder. I Valdemar 2.s regeringstid [109] er immuniteten i overvejende grad knyttet til bønderne og ikke til jorden hvad enten privilegierne er kongelige, biskoppelige eller hertugelige. Under Abel og Kristoffer 1. synes der kun udstedt privilegier med immunitet på bønder, medens der i Erik 5.s regeringstid forekommer omtrent lige mange privilegier indenfor hver af de to grupper, og der under Erik 6. og de følgende konger igen bliver overvægt af privilegier med immuniteten hvilende på jorden [110].

V

Undersøgelsen er nu ført til ende, og nogle af dens mere perspektivrige resultater skal trækkes frem. Vi har set, at villici indtil begyndelsen af det 13. århundrede i reglen var ombudsmænd, hvorefter denne funktion ophører og det allerede eksisterende fænomen villici som jordbrugere bliver enerådende [111]. Opkomsten i begyndelsen af det 13. århundrede af hele villicusgruppens godsforvalterfunktion er rimeligvis dels betinget af spredt beliggende gods [112], dels (siden midten af det 13. århundrede) forstærket af den svigtende tilgang af lægbrødre (*conversi*) til bestyrelse af cistercienserklostrenes gods [113]. Men vi kan nøjere datere den definitive opgivelse af betegnelsen villicus for en ombudsmand; det sidste sikre eksempel er fra 1229, 2. marts [114]; ca. 1230 bliver da terminus post quem. I modsætning til de skånske og sjællandske retsbøger kender Jyske lov ikke bryder i funktion som ombudsmænd, hvilket giver 1241 som terminus ante quem. Dette leder med sig et spørgsmål om Kong Valdemars Jordebog er anlagt som forarbejde til en gennemgribende modernise-

109. Kongernes regeringsperioder er her kun brugt til en grov datering; i optællingerne er alle (altså ikke blot kongelige) privilegier medtaget.
110. Karakteristisk er en gruppe på 8 privilegier, hvori immuniteten synes at hvile på både bønder og gods; de fordeler sig med 1 på Valdemar 2.s tidlige periode (1202–14), 1 på Erik 4.s regering (1241), 4 i 1250'erne, 1 i 1268 og 1 i 1276. I forbindelse med fremkomsten under Erik 5. af godsimmunitet er det vel rimeligst at tolke de 7 sidste som overgangsfænomener fra bonde- til godsimmunitet, medens det ældste diplom må ses som udtryk for den vaklende immunitetsopfattelse indtil ca. 1200.
111. At samme ord bruges om begge funktioner kan skyldes, at villicus i ombudsmandsfunktion opråbte skatter m. m. af hele sit distrikt, i forvalterfunktion af de undergivne coloni, cf. Du Cange, op. cit. VI, 1846, pp. 832–33.
112. Cf. Erik Ulsig: Danske Adelsgodser i Middelalderen (Skrifter udgivet af det Historiske Institut ved Københavns Universitet II), 1968, p. 119.
113. Se fx. Poul Nørlund: Klostret og dets Gods (Sorø: Klostret – Skolen – Akademiet gennem Tiderne I, 1924, pp. 53–131), især pp. 86–88; et andet eksempel er DD II 1 nr. 382 (Vitskøl).
114. DD I 6 nr. 95; muligvis skal også KVJ I, pp. 21 og 51 tolkes på denne måde.

ring af forvaltningen, muligvis foranlediget af udenrigspolitikens sammenbrud i 1220'ernes midte. Det vigtigste resultat af denne modernisering skulle så være Jyske lov, hvori flere feudale træk [115] forekommer end i de skånske og sjællandske retsbøger.

Spørgsmålet om feudalisering er som nævnt nærværende afhandlings grundproblem, og til måling af dens styrke er i tilslutning til Marc Bloch anvendt immunitetsprivilegiernes oplysninger om overdragelse af retsbøder og jurisdiction. Det nåede resultat – at den egentlige domsmagt kun overdrages undtagelsesvis uden for Slesvig – bekræfter Aksel E. Christensens konklusion om en vidt fremskreden, men ikke fuldført feudaliseringsproces [116].

En stærkere grad af feudalisering ses imidlertid på et andet punkt. Det er allerede omtalt hvorledes afgifter og lignende oprindelig synes at have hvilet på jorden, medens de under Valdemar 2. og hans sønner hviler på bønderne for under Erik 5. at begynde at gå tilbage til at hvile på jorden, hvilket fortsætter perioden ud. Overgangen fra at afgifterne hviler på jord til at de hviler på bønder i 1. halvdel af det 13. århundrede hænger muligvis sammen med opkomsten af en talrig stand af ikke-selvejere i form af forpagtere eller fæstere (coloni) og medejere eller forvaltere (villici). I 1. halvdel af det 13. århundrede er afhængigheden af herren således rent personlig og svarer i denne henseende til vasallitet, medens det personlige afhængighedsbånds sammenkædning med gods – hvilket kendetegner det europæiske len [117] – for de her behandlede grupper vedkommende finder sted under Erik 5.s regering. Det er mere end et sammentræf af tilfældigheder, at netop under denne konge søger man at gennemføre Danmarks første egentlige feudalret i form af forordningen af 1276, 9. oktober [118]. Dette giver os nu indenfor perioden 1241–1340 sikre holdepunkter for en findatering af det feudale gennembrud, der må være sket under Erik 5. Glipping (1259–86).

115. Fx. JL II § 76 (se ovenfor p. 6) og III § 8 (om mandtagnings); sandemandsinstitutionen (JL II §§ 1 og 4) har klare karolingiske paralleller (cf. Marc Bloch, op. cit. II, p. 133 (paperbackudg. pp. 508–09)).

116. Scandia XVI, p. 67.

117. Se herom F. L. Ganshof: Feudalism, 1952, pp. 135–40, især pp. 137–38.

118. Aarsberetn. Geh. arch. V, pp. 15–16. Jeg håber i anden forbindelse at kunne dokumentere min opfattelse af 1276-forordningen som feudalret.

Forkortelser

- Aarsberetn. Geh. arch. V* Aarsberetninger fra Det kongelige Geheimearchiv ... V, 1871–75.
- A. Sun.* Andreas Sunesens parafrase af Skånske lov.
- Cod. Esrom.* Codex Esromensis, udg. af O. Nielsen, 1880–81.
- DD* Diplomatarium Danicum 1. rk. 1957 ff., 2. rk. 1938–60, 3. rk., 1958 ff.
- DgL* Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene I–VIII, 1933–61.
- Dipl. AM* G. J. Thorkelin: Diplomatarium Arna-Magnæanum I–II, 1786.
- DK* Danmarks Kirker, udg. af Nationalmuseet, 1933 ff.
- DS I* Diplomatarium Suecanum I, udg. af J. G. Liljegren, 1829.
- DSL* Ms. i Det danske Sprog- og Litteraturselskabs arkiv.
- Hasse I* P. Hasse: Schleswig-Holstein-Lauenburgische Regesten und Urkunden I, 1886.
- JL* Jyske lov.
- KV7 I–III* Kong Valdemars Jordebog I–III, udg. af Svend Aakjær, 1926–45.
- Necr. Lund.* Necrologium Lundense, utg. av Lauritz Weibull, 1923.
- Rep.* Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis 1. Rk. I, 1894–95.
- RO* Samling af Adkomster ... for Ribe Domkapitel og Bispestol ... , kaldet »Oldemoder«, udg. af O. Nielsen, 1869.
- Sk. L* Skånske lov.
- SM I–II* Scriptores Minores Historiæ Danicæ Mediævi ... , rec. M. Cl. Gertz I–II, 1917–22.
- SRD I–IX* Scriptores Rerum Danicarum Mediævi ... , edd. J. Langebek et P. F. Suhm m. fl. I–IX, 1772–1878.
- Trap* J. P. Trap: Danmark, 5. udg. 1953 ff.
- Weeke* Libri Memoriales Capituli Lundensis, ed. Weeke, 1884–89.

Efter manuskriptets afslutning har afsnittet om Søborg været forelagt for en forsamling af historikere, nordiske og klassiske filologer. I diskussionen fremhævedes det, at anvendelsen af villicus og castellanus om høvedsmanden på Søborg kan skyldes vaklende terminologi i cancelliet og således ikke tillader slutninger om forfremmelse eller lignende. Ved fortsat drøftelse mellem klassiske filologer og historikere efter mødet rejstes der tvivl om holdbarheden af J. Kinch's identifikation (Aarbøger 1874) af Saxos »urbs Latrensis«, »urbs Laterensis« (der begge utvetydigt betegner Søborg) med »urbs in solido Lethricæ paludis ab Eskyllo constructa«, som Saxo lader være den borg, kongen tager fra Eskil; stedsbetegnelsen bringer Lejre i erindring, og Eskil var biskop af Roskilde nogle år i midten af 1130'erne. Må Kinch's identifikation forkastes, bliver resultatet altså, at det nordsjællandske Søborg altid har været kongeligt, og at Eskils borganlæg må søges på Roskilde-egnen.

DET FALSTERSKE LANDSTINGS ERKLÆRING 1484 OM SKYLDJORD OG REBNING

Af C. A. CHRISTENSEN

I Eline Gøyes jordebog fra 1552 refereres en landstingserklæring af 1484 25. august: »Item it vidne aff Falsterbo landzting, att almuen y Falster ey giffuer tillandgilde en ortig korn aff hvert ortig jordskyld, de haffue till deris gaarde, de paaboe, men dett kaldis ortig skyld vdi maal att skillie jordenn blantt almuen, oc at samme ortig jord vdi maal er ey vdenn en foed bred oc somme større, efter som gaardenn stander for stort land gilde« [1]. Det er den eneste officielle udtalelse, der foreligger om skyldtaksationen. Den fortjener derfor at kommenteres, om så mere som den i slutningen i definitionen af begrebet skyldjord nærmer sig det gådefulde. Normalgårde på 6–8 ørtug skyld kan jo som regel ikke have haft deres agre udrebet i 3–4 alens bredde. Og hvordan skal sidste sætning forstås i forhold til det foregående? På den ene side er en ørtug jord *vdi maal* en fod bred, på den anden side kan den influeret af landgildeydelsen også være større!

Vi begynder med at kommentere den første hovedsætning, den der betoner, at der ikke er nogen forbindelse mellem ørtug skyld i jord og ørtug korn i landgilde. Baggrunden for den er lettest at få fat i. I 1484 havde Sorø kloster efter en langvarig proces vindiceret sig en hovedgård i Nr. Grimmelstrup, som den så tidlig som 1364 havde pantsat. Klostret afstod senere, i 1517, hovedgårdens jord, der efterhånden var udstykket i fæstegårde, til hr. Mogens Gøye, sammen med de snesevis af retsdokumenter, der omhandlede godset, deriblandt den ovenanførte landstingserklæring af 1484. De findes derfor alle registreret og refereret i Eline Gøyes jordebog af 1552 [2]. Den omhandlede jord i Nr. Grimmelstrup siges i to erklæringer fra 1482 at være på $48\frac{1}{4}$ ørtug [3]. I jordebogen 1552 opføres afgiften af jorden som 10 pund korn = 20 ørtug korn [4].

1. Thiset, Eline Gøyes Jordebog, s. 430.

2. s. 420–32.

3. s. 424 og 426.

4. s. 420; desuden yder gårdene tilsammen 7 sk. grot. En sammenligning med Nykøbinglens jordebog 1509 viser, at disse ydelser i skilling grot er afløsning for inne.

Nørlund har iagttaget, at Sorø kloster på sit sjællandske gods ofte ses at have oppebåret 32 td. korn (= 8 pund) af skyldbolene [5]. Set med klostrets øjne skulle det derfor have krav på godt 16 pund korn af de 48¹/₄ ørtug, men har rimeligvis kun fået 10 pund, jf. ydelsen 1552. Klosteret må antages at have forelagt dette problem for landstinget til udtalelse, og resultatet foreligger i ovennævnte erklæring, en total benægtelse af, at der på Falster består nogen som helst forbindelse mellem ørtug skyld i jord og ørtug skyld som afgift.

Vi behøver imidlertid ikke blot at tage denne erklæring til efterretning, vi kan indse, hvorfor det er og måtte være således på dette tidspunkt, 250 år efter Falsterlistens affattelsestid. Til illustration skal forholdene i Nr. Grimmelstrup og Listrup stilles over for hinanden.

	1231		1664	1682	
	Ørtug	Td. korn	Td. korn-skyld	Td. hart-korn	Td. land
Listrup	256	341 ¹ / ₂	67	73.0	288.0
Nr. Grimmelstrup	90	120	82	64.9	319.5

I en samtidig afhandling i *Historisk Tidsskrift* har forfatteren begrundet omregningen af ørtug til td. korn i 1231 [6]. Det, der i denne forbindelse har særlig interesse, er de store indbyrdes forskydninger, der finder sted mellem 1231 og 1682. Målt med matriklen 1682 går der kun 1,1 td.ld. pr. ørtug i Listrup, men 3,6 i Nr. Grimmelstrup. I førstnævnte tilfælde må man som udviklet i nævnte afhandling regne med, at arealet siden 1231 stort set er halveret, i sidstnævnte tilfælde, at det er forøget med ca. 50 pct. Da en ørtug skyld – ligesom ottingen – udtrykker en given kvotadel af enhver landsbys tilliggende, har følgen af landgildesænkning og af forskydning i landsbyernes størrelsesforhold været, at den oprindelige forbindelse mellem ørtug skyld i jord og afgiften af denne jord er blevet ophævet [7]. Udtrykt i Frederik III's matrikel 1664 yder en ørtug skyld jord i Nr. Grimmelstrup 68 %, men i Listrup som følge af arealindskrænkningen kun knap 20 % af ydelsen i 1231.

Iøvrigt er det interessant at iagttage, hvorledes arealindskrænkningen i Listrup og arealudvidelsen i Nr. Grimmelstrup har virket med hensyn til boniteten

5. Festskrift til Kr. Erslev, 1927, s. 144.

6. 12. rk. IV, s. 401–21: Falsterlistens tal og talforhold samt deres tolkning.

7. Et beslægtet syn på denne del af landstingserklæringen 1484 er fremsat af Axel Steensberg i en anmeldelse af Frits Hastrups disputats, *Fortid og Nutid* 1965, s. 386.

af den dyrkede jord. I Listrup har man skudt dårlig jord fra sig, som man i Nr. Grimmelstrup har været tvunget at dyrke. Det er en iagttagelse, der fortjener at ses og belyses i større sammenhæng, men som vi her må lade ligge. Her kan vi imidlertid konstatere, at første del, den negative del af landstingserklæringen 1484 er os fuldt forståelig. Den korrespondens, der 1231 havde været mellem ørtug jord og ørtug korn i afgift, har 250 år senere været en saga blot.

Erklæringen 1484 har imidlertid som nævnt også en positiv side, en beskrivelse af hvorledes skyldvurderingen fungerede i 1484. At efterspore de momenter, der ligger bag denne dunkle del af erklæringen, er formålet med det efterfølgende. Som forholdene ligger må hertil benyttes kildemateriale fra det 17. århundrede.

1607 klagede en bonde i Brarup over brøst i marken [8]. 1633 gentog hans efterfølger på gården klagen, idet han påstod, at han manglede 30 skæpper land i marken. Et udpeget synsnavn fandt vitterlige brøst i 11 – af ialt 55 – agerskifter, som derfor dømtes under reb. 1634 afgav 8 udpegede rebsmænd en erklæring om at have omrebet de 11 agerskifter 'efter byens fire bol og 24 skafter i hvert bol og siden hver mand sin part'. [9]

I 1231 var det ifølge Falsterlisten et enkelt bol i Brarup, som blev takseret til 4 mark skyld. De fire bol i det 17. århundrede hører altså til den kategori af bolene, som P. Lauridsen træffende har kaldt skyldbol [10]. Vi kan endvidere konstatere, at Henrik Larsen tager fejl, når han mener, at bymarkerne på Falster i nyere tid ikke har været rebet efter skyldmark. Han henviser i den forbindelse til forholdene i Horbelev. 1231 var der ifølge Falsterlisten 6 bol og 8 mark i Horbelev, og ifølge Henrik Larsens undersøgelser var marken i 1682 rebet efter 6 bol [11]. Konsekvensen af forholdene i Brarup og Horbelev må imidlertid blive den, at man ved rebning på Falster både har kunnet lægge det gamle ejendomsbol (Horbelev) og det nye skyldbol (Brarup) til grund. Hvorfor man i et tilfælde har gjort det ene, i det andet tilfælde det andet, undrager sig vor viden. I erklæringen 1484 ligger imidlertid, at uanset om man er gået ud fra ejendomsbolet eller skyldbolet, har man på dette tidspunkt delt begge enheder ens, nemlig i 24 ørtug eller 24 skafter.

Vi vender nu vor opmærksomhed mod det forhold, at rebsmændenes erklæ-

8. Tingsvidnet herom er anført i Falster Nørre Herreds tingbog 1633–37 f. 105 ff. LA. for Sjælland.

9. Anførte tingbog og sidetal, jf. også Holger Hjelholt, Falsters Historie I, 1934, 370.

10. Aarb. f. nord. Oldkyndighed 1903, s. 38 og 41.

11. Aarb. f. nord. Oldkyndighed 1918, s. 208–09.

ring 1634 ligesom landstingserklæringen 1484 går ind på den kvantitative side af rebningen. Dog strider de to erklæringer tilsyneladende mod hinanden. I 1484 regnes en ørtug jord normalt til en fod, et bol altså til 24 fod = 12 alen. I 1634 regner rebsmændene med 24 skafter i hvert bol. Den samme beregningsmåde møder vi i en udtalelse af Peder Syv fra 1684: 'Hellested er 9 hele gårde, det er halve bol, som har 12 skafter jord. De andre har 9 skafter jord, dels mindre' [12]. Også Aakjær har konstateret denne deling på Stevns af agerbolet – d. v. s. bolandelen i hvert agerskifte – i 24 skafter. Skaftet synes dog ikke at have haft en specifik størrelse. Selv om Aakjær ifølge hele sin skematiske opfattelse af agerbolet som en fast størrelse på 72 alen gerne vil fastlægge skaftet til 3 alen, kan han dog ikke lukke øjnene for, at dets mål også findes angivet til $1\frac{1}{2}$, 5 og 9 alen [13]. I Brarups og Hellesteds tilfælde kan vi imidlertid ved hjælp af opmålingen i matriklen 1682 med sikkerhed konstatere, i hvilken betydning skaft er brugt. Markbøgerne for de to landsbyer viser entydigt, at skaft er brugt i betydningen $1/24$ del af agerbolet. Da de enkelte agerskifter som bekendt var af højst forskellig størrelse, har et skaft følgelig varieret i størrelse fra ét agerskifte til et andet. Arent Berntsen II 23 bruger lejlighedsvis det med skaft synonyme ord raft i samme betydning af $1/24$, når han udtaler, at 24 rafter eller furer gør en ager. I Brarup og Hellested bruges skaft i virkeligheden synonymt med ørtug. Når man har undgået at benytte dette udtryk, er forklaringen sandsynligvis den, at man har villet skelne mellem skaft i betydning andel i det enkelte agerskifte og ørtug i betydning de samlede andele i alle agerskifter [14].

For at illustrere, hvor forskelligt agerbolene og dermed skafterne er faldet ud i de forskellige agerskifter, skal som eksempel anføres tre agerskifter fra Hellested og Brarup. At anføre flere er ikke nødvendigt, da det er velkendt forhold, at agerskifterne var højst variable størrelser.

Hellested

1. Kildeagre	508 alen på den ene bredde, 534 på den anden.
2. Kåsagre	482 – – – – – , 517 – – –
3. Langevråagre	759 – – – – – , 727 – – –

12. Suhms Saml. I 2, 1779, s. 127.

13. Nord. Kultur XXX, 1936, 222–23, KVJ. II 487–89; Haandbog for danske Lokalhistorikere, 1952–56, s. v. skaft.

14. At man endnu i 17. årh. har kendt ørtugbegrebet på Falster fremgår af en indførelse 1643 8. juli i tingbogen: skovparter rebes efter mål, bol og ørtug i marken.

Brarup

1. Studeagre	176	alen på den ene bredde, 176 på den anden.
2. Stetteagre	239	- - - - - , 210 - - -
3. Bechsagre	316	- - - - - , 302 - - -

Da der fandtes 8 bol i Hellested og 4 i Brarup, er det umiddelbart indlysende, at *skaft* kun kan have været et delingstal, ikke en fast størrelse; størrelsen har i de anførte eksempler svinget mellem 1,83 til 3,95 alen pr. skaft. '24 skafter i hvert bol og siden hver mand sin part', hedder det i rebserklæringen, d. v. s. hvert agerbol i skifterne divideres med 24 og ganges derefter med gårdens ørtugtal.

Tager man markbog nr. 577 for Brarup frem, bliver forventningen om at finde udslag af de i 1634 anvendte principper ikke skuffet. I det følgende gives i tabelform dataerne for to i 1634 omrebede skifter og dernæst for to skifter, som ikke blev omrebet. Første kolonne angiver gårdene (I–XII), anden agrenes numre, tredje og fjerde agerbreddene i alen og femte agerlængderne (uden brøkdeler af alenen).

<i>Studeagre</i>					<i>Stetteagre</i>				
II	1	13.2	13.1	197	II	1	21.1	20.0	228
III	2	9.3	10.0	198	III	2	15.0	12.1	317
V	3–4	25.0	24.2	199	V	3–4	32.1	31.3	316
VI	5	12.3	11.3	201	VI	5	13.3	12.1	282
VII	6	20.0	19.1	204	VII	6–7	26.1	25.0	263
VIII	7	14.1	13.0	203	VIII	8	16.2	15.2	281
IX	8	15.1	14.1	206	IX	9	18.3	17.1	272
X	9	4.3	4.3	207	X	10	6.2	6.0	273
XI	10	20.0	19.1	208	XI	11–12	28.0	25.0	266
XII	11	16.2	15.2	212	XII	13	18.0	15.2	264
I	12–13	28.3	30.2	216	I	14–15	43.0	29.2	266

Herefter følger to agerskifter, som ikke blev omrebede i 1634.

<i>Surestykker</i>					<i>Pogemoseås</i>				
I	1-2	46.3	46.3	87	I	1-3	42.3	37.2	180
XII	3	23.0	23.0	76	XII	4	16.2	15.2	183
XI	4-5	31.3	31.3	83	XI	5	23.0	25.0	183
X	6	7.0	7.0	88	X	6	6.2	7.0	183
IX	7	20.2	20.2	88	IX	7	15.0	15.0	185
VIII	8	19.0	19.0	98	VIII	8	15.0	14.1	185
VII	9-10	25.0	25.0	127	VII	9-10	21.0	23.0	188
VI	11-12	13.2	13.2	140	VI	11	13.0	11.1	200
V	13-15	46.3	46.3	155	V	12-13	28.0	26.0	209
III	16	15.2	15.2	170	III	14	11.0	11.0	278
II	17-18	23.0	23.0	167	II	15	16.0	16.2	227

Disse fire skifter kan opfattes som repræsentative for de gamle og nye agerskifter i Brarup, bortset fra at kompensations synspunktet i visse skifter kan ses at medføre mindre brud på den sædvanlige strenge regelmæssighed.

Når gård IV mangler i de fleste skifter skyldes det, at den som præstegård falder udenfor boljorden og har sin jord liggende i holme for sig.

Ser man på gårdrækkefølgen, må Brarup efter Henrik Larsens systematik kaldes en solskiftet by. Frits Hastrup har i tilslutning til Henrik Larsen defineret solskiftet »som et bolskifte, der kun omfattede én gårdgruppe, der til gengæld bestod af alle gårde i byen. [15]« Man ser let af opstillingen, at hvis landmålerne i 1682 havde indført gård II som den første, gård III som den anden, o. s. v., i matrikelprotokollen, ville Brarup have været den fuldkomne type på en solskiftet landsby ifølge gængs definition. Men vi ved af rebserklæringen 1634, at Brarup var rebet i fire bol. Og som vi senere skal se, bestod de af gårdgrupperne II, III og V; VI, VII og VIII; IX, X og XI; XII og I. Den typologiske bestemmelse slår altså ikke til for Brarups vedkommende.

Heraf følger ikke, at man i alle tilfælde, hvor vi står overfor en »solskiftet« landsbymark, skal søge efter en skjult bolinddeling. Sagen er velkendt den, at de i nyere tid foretagne egaliseringer – d. v. s. at gårdene i en given landsby gøres ens i marken – i vid udstrækning har ført til rebninger efter solskifteprincippet under opgivelse af bolinddelingen. Men som Poul Meyer har fremhævet er der principielt ingen funktionel forskel mellem denne form for 'solskifte' og den, Henrik Larsen har kaldt 'bolskifte'. Den førstnævnte er blot en

15. Danske Landsbytyper, 1964, s. 29.

mere radikal gennemførelse af de principper, der allerede er indeholdt i sidstnævnte [16]. Synspunktet er efter min opfattelse utvivlsomt rigtigt, men den fulde konsekvens ikke draget, jf. dog Poul Rasmussens nedenfor anførte opfattelse. Konsekvensen må blive den, at Henrik Larsens ofte gentagne og hævdevundne typologi må ændres og gives et andet indhold. Argumentationen herfor beror ikke alene på den af Poul Meyer fremhævede ringe funktionelle forskel mellem de to rebningsmåder. Den er også en logisk følgeslutning udfra et andet synspunkt. Som bekendt må bolinddelingen være ældre end 1085 og praktisk talt have været gældende i alle landsbyer. Det Larsenske 'bolskifte' findes imidlertid i markbøgerne 1682 kun i et i forhold til helheden begrænset antal landsbyer, nemlig i de såkaldte regulerede landsbyer. De uregelmæssige landsbyer, d. v. s. de byer, hvor de anvendte rebningsregler ikke er let gennemskuelige, må imidlertid nødvendigvis også i middelalderen have været delt i bol i en eller anden form [17]. Den afgørende forskel kommer således ikke til at ligge mellem 'bolskiftede' og 'solskiftede' landsbyer i Larsensk forstand, men mellem regelmæssige og uregelmæssige landsbymarker i 1682. Som Poul Rasmussen har påvist er den førstnævnte gruppe adskilligt mere kompliceret end de to former, Henrik Larsen regnede med [18]. Det dusin forskellige former, Paul Rasmussen regner med, må imidlertid alle opfattes som varianter, der har været betinget af det forhold, som i J. L. I 55 er udtrykt med: Går solskifte på by, da skal man opgive al hævd i marken.

I Brarup har man på et eller andet tidspunkt efter 1231 benyttet de nye markskyld som grundlag for en nyregulering af landsbymarken.

Vi har som nævnt rebsmændenes erklæring 1634 om, at de har rebet Brarup efter fire bol (d. v. s. mark skyld) med 24 skafter i hvert bol og siden hver gård sin part. Ved benyttelse af markbogen fra 1682 skulle derfor den anvendte fremgangsmåde kunne afsløres. Som helhed slår det også til, selv om man i visse skifter kan konstatere en del afvigelser fra den fulde nøjagtighed. Dette er dog ikke at undres over. De kan både skyldes unøjagtigheder under rebningsprocessen og under opmålingen 1682. Endvidere har forskydninger i tidens løb samt kompensationsudligninger uden tvivl spillet en væsentlig men udefinerbar rolle.

Som repræsentativ for rebningsmålene gives øverst på s. 28 en opstilling over agerbredder i Studeagerskiftet, et skifte som blev omrebet i 1634. < > angiver det rekonstruerede skaft- eller ørtugtal i de fire bol.

16. Danske Bylag, 1949, 263 og 296.

17. Poul Johs. Jørgensen, Dansk Retshistorie, 1940, s. 180.

18. De regelbundne Landskifter, s. 11–15. Bol og By. 2, 1962.

II	13.1 alen	<7>	VI	12.3 alen	<6>	IX	14.1 alen	<8 ^{1/2} >	XII	15.2 alen	<8>
III	10.0 alen	<5>	VII	20.0 alen	<11>	X	4.3 alen	<3 ^{1/2} >	I	30.2 alen	<16>
V	24.2 alen	<12>	VIII	14.1 alen	<7>	XI	19.1 alen	<12>			

Det er de bedste agerbredder til at illustrere talforholdene, der her er fremdraget. Berettigelsen til at vælge disse som repræsentative fremgår af den følgende opstilling på s. 29, der omfatter al boldelt jord i Brarup.

Nøgternt set er overensstemmelsen mellem det omrebede Studeagerskifte og hele landsbymarken overraskende stor. Forholdet er jo, at man ved skaft-ørtugudrebningen kun tog hensyn til skiftets bredde men ikke til dets længde. Det er velkendt, og det fremgår også af opstillingen s. 25–6, at agerlængderne kunne variere stærkt indenfor samme agerskifte. Øjensynligt har det været tilstrækkeligt at lade det statistiske gennemsnit virke som udligning. Lejlighedsvis har det været kombineret med kompenstationstildelinger, hvis øjensynlige skøns-mæssige karakter dog må understreges.

Den store overraskelse ved opstillingen er imidlertid forskellen i de fire bols størrelser, både udtrykt i agerbredder og samlet areal. I modsætning til skaft- eller ørtugtallene kan der ikke være tale om, at bolstørrelserne er udlignede. Ser vi på bolbredderne i de på s. 25–6 nævnte skifter, så har bol A (Gårdene I og XII), B (II, III og V), C (VI, VII og VIII) og D (IX, X og XI) følgende alenmål:

	A	B	C	D
Studeagre	45.1–46	48.1–47.3	47.0–44.0	40.0–38.1
Stetteagre	61.0–45.0	68.2–64.0	56.2–52.3	53.1–48.1
Surestykker	69.3–69.3	85.1–85.1	57.2–54.2	59.1–59.1
Pogemoseås	59.1–53	55.0–53.2	49.0–48.2	44.2–47.0

Til disse uoverensstemmelser i bolbredderne i de enkelte skifter svarer den betydelige forskel i bolens totalarealer, der fremgår af opstillingen s. 29. Størrelsen varierer fra 730.000 til 951.000 □alen.

Rebsmændene erklærer i 1634, at de har rebet marken efter lovens 45. kapitel og recessens 28. kapitel. J. L. I 45 foreskriver, at en mand, der har mindre af bolet, end der tilkommer ham, kan bringe hele bolet til rebning. Men strider et bol med et andet, bringer det hele byen til rebning. Den adækvate bestemmelse i Koldingske reces 1558 § 28 går ud på, at hvor bol findes på marken rebes efter bol. Tilsyneladende strider de to bestemmelser ikke mod hinanden.

Gårde	Rekonstruerede ørtugtal	Opmåling 1682		Nyt hartkorn 1682				Gl. hartkorn 1664		Udsædshartkorn 1664		
		□ alen	Bolene	Td.	Skpr.	Fjk.	Alb.	Td.	Skpr.	Td.	Skpr.	Omregnet i 1/18 td.
I	<16>	570.645	} 857.768	10	2	1	2	10	2	5 ¹ / ₂	² / ₃	91
XII	<8>	287.128		5	5	1	0	7	2	3	4	66
II	<7>	280.224	} 951.152	5	3	1	1	8	4	3	² / ₃	56
III	<5>	209.218		3	6	1	2	4	1 ¹ / ₂	3 ¹ / ₂	0	63
V	<12>	461.710		8	1	1	0	7	3	3	4 ² / ₃	68
VI	<6>	211.267	} 819.361	3	7	3	0	–	–	1	¹ / ₃	19
VII	<11>	365.833		6	4	0	0	6	2 ¹ / ₄	3	1 ² / ₃	59
VIII	<7>	242.261		4	3	1	1	4	0	2	0	36
IX	<8 ¹ / ₂ >	264.368	} 730.698	5	1	0	1	5	2	2	4	48
X	<3 ¹ / ₂ >	102.097		1	7	3	1	1	2	–	4 ¹ / ₃	13
XI	<12>	364.233		6	5	0	2	8	2	4	0	72

Men tallene viser, at rebsmændene har opfattet Koldingske reces som delvis ophævede J. L. I 45, nemlig som en forskrift om, at de gamle bolgrænser skal overholdes. De har kun udlignet andelene inden for de bestående bolgrænser i skifterne.

Fænomenet med de ulige store bol på markbogstiden er ikke enestående. Henrik Larsen anfører to eksempler fra Smørumovre og Søsøm. I Smørumovre varierede byens syv bol fra ca. 67 til ca. 81 td. land [19], eller fra 938.000 til 1.134.000 □alen, hvilket stort set svarer til variationerne i Brarup. Men med henvisning til landskabslovene afviser han disse foreteelser som unormale. Lovene fra det 13. århundrede forudsætter, at bolene var lige store, altså må de også have været det på markbøgernes tid. Ræsonnementet har fundet udbredt tilslutning [20], men tager sikkert for lidt hensyn til de ændringer af begreberne, der har fundet sted i århundredernes løb. Når bønderne i Frørup 1716 erklærer, at ottingerne på deres mark er lige store indenfor et givet bol, men forskellig fra det ene bol til det andet [21], så svarer det til forholdene i Brarup, Smørumovre og Søsøm, men er principielt i modstrid med landskabslovene.

Vi kan nu gå over til tolkningen af slutningen i erklæringen 1484. Slutpassus er: 1) en ørtug jord udi mål er ej uden en fod, og 2) somme er større, eftersom gården stander for stort landgilde.

I 1634 deler rebsmændene hvert bol i skifterne i 24 dele (skafter) og multiplicerer derefter resultatet med gårdenes ørtugtal. For eks. har bol A i Studeager skiftet en agerbredde på 46 alen, altså $46 : 24 = 1^{11}/12$ alen. Gård I, der er på 16 ørtug, får tilrebet $16 \times 1^{11}/12 = 30^{2}/3$ alen, og gård XII med 8 ørtug får $8 \times 1^{11}/12 = 15^{1}/3$ alen. I 1682 opmåles disse bredder til henholdsvis $30^{1}/2$ og $15^{1}/2$ alen.

I 1484 må man have anvendt en lidt anden rebningsteknik, idet man i stedet for divisionsprincippet har benyttet sig af et multiplikationsprincip. Man må forestille sig rebningen foregået på den måde, at en stang på 24 fod har repræsenteret bolets 24 ørtug. Lige så mange gange denne stang gennemløber et agerbol, lige så mange gange har en gårds ørtugandele skullet forøges. For at bruge det ovennævnte eksempel, så har gård I med 16 ørtug haft ret til at få afsat 16 fod på stangen som sin andel, og gård XII på samme måde 8 fod. Stangen gennemløber det nævnte agerbol 3,83 gange ($92 : 24$), altså skal de

19. Aarb. f. Nord. Oldk. 1918, s. 207.

20. Jf. for eks. Poul Meyer, Danske Bylag, s. 261.

21. RA. Rtk. Fjerde Assignationskontor 1686–1771. Landmålingen i Tyrstrup herred 1716–18.

nævnte gårdes agerbredde i fod i vedkommende agerbol multipliceres med 3,83, hvilket matematisk giver samme resultat som divisionsregnestykket i 1634. I praksis har rebsmændene rimeligvis i stedet for den eksakte beregning nøjedes med et groft skøn over den nødvendige multiplikation. I betragtning af de varierende agerlængder ville den eksakte udregning af agerbredderne let føre til overdreven pertentlighed. Moderne landmåler teknik har ligget uden for datidens forestillingsverden.

Vi vender nu vor opmærksomhed mod sidste led i definitionen 1484: somme ørtug er større, eftersom gården stander for stort landgilde. Som nævnt i begyndelsen er den konkrete forudsætning for landstingserklæringen spørgsmålet om ydelsens størrelse af Sorø klostergods i Nr. Grimmelstrup. Erklæringen starter som sagt med at pointere, at ydelsen af ørtugjorden er forskellig fra landsby til landsby. Nu understreges det, at dette også kan gælde inden for den enkelte landsby. Forholdet kan illustreres med et eksempel fra Brarup. Som man ser af opstillingen s. 29, havde gård V og XI i Brarup hver 12 ørtug skyld. Men på grund af bolenes forskellige størrelse havde gård V i bol B 461.710 □alen, mens gård XI i bol D kun havde 364.233 □alen. Normalt må denne forskel have været nok til at begrunde eftersætningen: eftersom gården stander for stort landgilde.

Såvidt fortolkningen af landstingserklæringen 1484. I tilslutning til opstillingen s. 29 skal der herudover gøres nogle bemærkninger af en anden, men principielt vigtig karakter. I Falsterlisten takseredes det ene ejendomsbol, der 1231 fandtes i Brarup, til 4 mark i kornskyld. Metrologisk svarer disse 4 mark korn til 17.600 l. [22]. I 1664 opgøres den faktiske ydelse til 8.860 l. og i 1682 den ideelle til 8.640 l. Til trods for, at Brarup med sine 2.7 td. ld. i 1682 pr. ørtug skyld rimeligvis har øget sit jordtilliggende med ca. 10 pct [22], er ydelsen af jorden rundt regnet halveret siden 1231.

Denne halvering er imidlertid ikke sket proportionalt med jordbesiddelsen. Omfanget af nedgangen er større eller mindre fra den ene gård til den anden [23]. Billedet forstyrres i Brarup i nogen, men ikke væsentlig grad af den øde gård VI, hvis jord i 1664 dyrkes under gårdene II og XI. Dens udsædshartkorn – 19/18 td. – viser, at ydelsen af jorden har været beskedent.

Det er givet, at de fire mark, som ejendomsbolet i 1231 takseredes til, på det tidspunkt har været tænkt lige store. Når de fire skyldbøl, som marken i det 17. århundrede rebes efter, viser de store uoverensstemmelser i størrelse, som

22. Se den i note 6 anførte afhandling i Hist. Tidsskr.

23. Jf. Svend Gissel, Landgilde og Udsæd på Sjælland, 1968, s. 153–56 og 301, der også konstaterer, at skyldsætningen kan variere inden for samme landsby.

de faktisk gør, må det skyldes, at de eksisterende bolgrænser er blevet fastlagt på et tidspunkt, da jordens værdi ikke har været vurderet højt. Problemet må derfor sikkert ses i sammenhæng med den senmiddelalderlige krise, der bl. a. medførte, at der i Idestrup sogn på Falster forsvandt otte landsbyer [24]. Både disse unøjagtigt udmålte bol og den uligeligt fordelte landgildenedgang på Falster fortjener yderligere studium. Falsterlisten 1231 giver en efter forholdene ideel baggrund.

Eksemplet fra Brarup tjener også til at kaste lys over den problematik, der kunne være forbundet med rebningsprocessen. Ifølge recessen 1558 § 28 skulle gårdene rebes efter landgilde, når jorden ikke var delt efter bymål (bol, fjerding, otting, ørtug etc.). Brarup er rebet efter bymål, og det har virket hævdbevarende. Resultatet vil være blevet et væsentligt andet, hvis man havde rebet efter landgilde. For eks. skulle gårdene I og XII i bol A have haft henholdsvis 498.457 og 352.167 □alen i stedet for de 570.645 og 287.128 □alen, som de fik tilrebet efter skaft- eller ørtugtal. Problematikken består i, at en jorddrot, der havde tilstået sin jorddyrker en landgildenedsættelse – eller fundet sig i, at dennes ydelse af jorden var lavere end naboens – ikke har kunnet anerkende, at konsekvensen heraf skulle være, at hans jord ved en påkommende rebning efter landgilde måtte formindskes. Det vil i praksis sige, at kun i de tilfælde, hvor landsbyen har haft en eneejer, eller hvor al erindring om de gamle fordelingstal er gået i glemme, har rebning efter landgilde kunnet lade sig praktisere. I alle andre tilfælde har begrebet bymål (*jord vdi mål*) stillet sig hindrende i vejen.

24. Jf. den i note 6 anførte afhandling i Hist. Tidsskr.

OM BELEJLIGHED

og andre faktorer af betydning for jordvurdering i Danmark før 1600

Af SVEND GISSEL

Medens *The Agrarian History of England and Wales*, hvoraf foreløbig bind 4 (1500–1640) foreligger, er kronologisk inddelt og derfor i hvert bind rummer særdeles forskelligartede bidrag fra de medvirkende specialister, har man ved tilrettelæggelsen af *Geschichte der deutschen Landwirtschaft* imødekommet specialiseringen så vidt, at man for tiden fra den tidlige middelalder til 19. århundrede har gennemført tre sideløbende fremstillinger, nemlig af Wilhelm Abel om landøkonomien, af Friedrich Lütge om agrarforfatningen og af Günther Franz om bondestanden, en løsning, der naturligvis forudsætter, at de enkelte forfattere er all round orienterede, hvilket da også i vidt omfang er tilfældet.

For den ældre danske agrarhistories vedkommende gør der sig en tilsvarende specialisering gældende, idet en række forskere overvejende har beskæftiget sig med godsers og lokale driftsenheders strukturelle forhold og altså især interesseret sig for agrarforfatningen (og kulturlandskabet), hvorimod andre har betragtet agrarhistorien som led i den almindelige økonomiske historie og således tilgodeset det handelshistoriske og specielt prishistoriske aspekt og atter andre fortrinsvis dyrket bondestanden og dens forskellige grupper ud fra sociale og politiske synspunkter. Opdelingen kan givetvis virke kunstig, da sikkert de fleste agrarhistorikere med rette vil protestere imod at lade sig indkapsle i så snævre underdiscipliner; men det kan vel alligevel være nyttigt nu og da at forsøge sådanne klassifikationer for at klargøre sig visse væsentlige afvigelser i kildevalg og kildebehandling.

Under alle omstændigheder er det af vigtighed, at der opretholdes en snæver kontakt og en livlig vekselvirkning mellem de forskellige synsmåder – og for at fremføre noget helt konkret: Det vil være en nødvendig forudsætning for igangsættelsen af den store danske agrarhistorie, hvis udarbejdelse må være en nærliggende opgave for vore landbo- og landbrugshistorikere.

Hvad angår prishistoriske undersøgelser af betydning for agrarhistorien, er sådanne allerede publiceret i de vigtigste vest- og centraleuropæiske lande, og et endnu langt større utrykt materiale er indsamlet, eksempelvis i professor Abels institut i Göttingen. Medens man i disse lande i nogen grad kan følge prisudviklingen for korn, smør, kvæg, arbejdskraft m. v. helt fra højmiddelalderen, er dette for den ældre tid ikke muligt for Danmarks vedkommende, da materialet er alt for lille, og danske forskere, især C. A. Christensen og Erling Ladewig Petersen, har da taget spørgsmålet om jordpriserne op i et forsøg på herigennem at klarlægge udviklingen i den danske landøkonomi i de kritiske århundreder 1300–1500. For nærværende forfatter har de to nævnte historikers arbejder på dette område [1] været særdeles lærerige. De nyeste af afhandlingerne – Ladewig Petersens – vil sammen med samme forskers endnu upublicerede undersøgelser af jordpriser i 16. århundrede give et med grundige studier forberedt helhedsbillede af jordprisernes udvikling herhjemme gennem mere end 300 år – en imponerende og æggende præstation, der især får sin værdi ved fremlæggelse og behandling af et omfattende materiale [2]. Da mine egne studier har beskæftiget sig med tilgrænsende emner – men med udgangspunkt i agrarforfatningen, skal jeg her fremkomme med nogle iagttagelser, som jeg ud fra mine forudsætninger har ment burde medtages ved vurderingen af jordprismaterialet og således supplere Ladewig Petersens metodiske resultater [3].

C. A. Christensen koncentrerede sig i sin afhandling fra 1931 om 14. århundrede. Ladewig Petersen har nu medtaget det fra tiden 1401–1540 bevarede materiale. Han tilslutter sig Christensens antagelse, at der i 14. århundrede ikke har været nogen egentlig forskel, heller ikke prismæssigt, på pantsætning og salg; derimod fastslår han, at der i hvert fald i løbet af 15. århundrede er sket en sontring, hvorefter salgsprisen overstiger pantessummen [4]. Forholdet

1. C. A. Christensen: Nedgangen i landgilden i det 14. århundrede. *Historisk Tidsskrift* 10. r. bd. 4, 1931. – Erling Ladewig Petersen: *Dansk adelig økonomi 1600–1660. Fortid og Nutid* bd. 22, 1966. – Samme: *Jordprisforhold i dansk senmiddelalder. Middelalderstudier. Tilegnede Aksel E. Christensen, 1966.* – Jfr. følgende arbejder: Svend Aakjær: *Maal, Vægt og Taxter i Danmark. Nordisk Kultur* bd. 30, 1936. – Aksel E. Christensen: *Danmarks befolkning og bebyggelse i middelalderen. Nordisk Kultur* bd. 2, 1938. – Poul Rasmussen: *Årsagerne til forskellen på forholdet mellem udbyttet og værdien af ejendomme, som tilhørte Ribe domkirke ca. 1320 og Århus domkirke ca. 1315, 1962.*
2. Ladewig Petersen har (*Jordprisforhold*, s. 243) bebudet ved senere lejlighed at ville fremlægge det samlede stof indtil 1660.
3. Se især *Jordprisforhold*, s. 220 ff.
4. S. 222. – Jfr. *Fortid og Nutid* bd. 22, s. 460, – Se også Svend Gissel: *Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder. Retrospektive studier i landbo- og bebyggelsehistorie, 1968*, s. 168 f.

har statistisk betydning, fordi antallet af registrerede salgssummer alene endnu i 15. århundrede er så få, at der må sættes et spørgsmålstegn ved deres beviskraft.

Af andre metodiske vanskeligheder omtaler Ladewig Petersen bl. a. – her i samråd med C. A. Christensen – at mark sølv og lødige mark fra 1373 ikke er identiske begreber, idet lødigemarken fra da af forringes [5]. Også pengekurser og naturalietakster kan give anledning til tvivl [6].

Endelig mener Ladewig Petersen, at jordprisundersøgelse må foretages på grundlag af priskasuistik. »Ingen jordpris-statistik kan helt opfylde de krav til homogeneitet, der må stilles til varepris- eller lønundersøgelser. Materialet må hentes i samtidens adkomstbreve, men undersøgelsen bør begrænses til geografisk snævre områder med nogenlunde ensartet jordkvalitet, dyrkningsform og ejendomsstruktur, og hver enkelt transaktion må kontrolleres med henblik på salgssomstændighederne. Sammenlignet med studier over mindre heterogent materiale er spildprocenten derfor stor; alt suspekt eller atypisk stof skal udgå, og hvor salgssomstændighederne forbliver anonyme, vil det være rimeligt at kassere det talstof, der ved gennemregningen falder udenfor det normale mønster« [7]. Nærværende forfatter er ganske enig med Ladewig Petersen i priskasuistikens betydning, hvilket bl. a. vil fremgå af denne undersøgelse. M. h. t. konklusionen, at suspekt eller atypisk stof bør udgå [8], er jeg derimod betænkelig, fordi der iøvrigt er så få eksempler til rådighed. Materialets anvendelighed kan for senmiddelalderens vedkommende næppe tåle at reduceres yderligere og er vel – alt andet lige – afhængig af, om en forklaring i sådanne tilfælde er mulig.

Wilhelm Abel har i *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, 1966 [9], givet en oversigt (mærkeligt nok med udeladelse af Henry George!) over synet på jordrente og jordværdi i den økonomiske teori gennem tiderne og heri omtalt den rolle, som man har tilskrevet gunstig beliggenhed, frugtbarhed, arbejdsløn, feudale forhold o. a. faktorer af betydning for kapitalværdien. Hertil kan føjes

5. S. 231.

6. Poul Rasmussen: *Priser. Danmark. Kulturhistorisk Leksikon* bd. 13, 1968, col. 454. – Se ligeledes Svend Gissel: *Opus cit.*, s. 251 f., 260 ff.

7. S. 220.

8. Se Ladewig Petersen, s. 231 n. 36, hvor en abnormt høj pris angives at være udeladt.

9. Se især s. 15, 20 f. – Jfr. tidligere *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jahrhundert*, 1935.

kreditforhold i almindelighed og i særdeleshed [10], samt spekulation. Jordprisen er afhængig af alle disse momenter [11].

Et betydningsfuldt metodisk problem, som vil blive berørt i det følgende, er spørgsmålet om udnyttelsen af jordpriserne i relation til jordrenten. I England er nyere forskere ret kritiske på dette punkt; således påviser Peter Bowden i sit afsnit af *The Agrarian History of England and Wales* bd. 4, 1967, store svingninger i forholdet mellem de to faktorer [12].

Den vigtigste forudsætning for en prishistorisk udnyttelse af jordpris og jordrente er formentlig, at man kan regne med et egentligt marked, altså med en passende grad af pengeøkonomi. Man må på den enkelte ejendom have kunnet mærke betydningen af konjunkturerne. For van der Wee [13], der skriver om et økonomisk højt udviklet område omkring Antwerpen, kan der ikke herske berettiget tvivl om, at forudsætningen har været til stede, og noget lignende gælder England, hvor der forefindes tilstrækkelige vidnesbyrd om vareprisernes indvirkning på landøkonomien allerede i 13. århundrede [14]. Hvad Danmark angår, er det sandsynligt, at der i visse strøg, således ved Sundet, har hersket tilsvarende markedsforhold; men de merkantile tilstande i indlandsdistrikterne er mere problematiske, og det kan heller ikke udelukkes, at der kan være sket tilbageskridt, som i sig selv har motiveret fald i jordpriserne. Her som så ofte må man beklage mangelen på et prishistorisk materiale af et sådant omfang, at der kunne drages slutninger herfra. Det må dog som helhed antages, at bl. a. den middelalderlige kirkes organisation og hele virksomhed, ikke mindst byggevirkomheden, ville være utænkelig, såfremt der ikke også på vore breddegrader havde hersket en ret høj grad af økonomisk udvikling i middelalderen. På trods af denne generelle slutning må det imidlertid erkendes, at spørgsmålet om den handelsmæssige modningsgrad i de forskellige perioder for Danmarks vedkommende er alt for lidt belyst, når det tages i betragtning, hvor stor en rolle man i dag tildeler bl. a. prisforholdene. Betragter man således det danske ødegårdsproblem, er man i virkeligheden ude af stand til at afgøre, i hvilken grad dette i middelalderen har været forårsaget af økonomiske faktorer og da hvilke!

Den i danske middelalderkilder almindeligt forekommende betegnelse for

10. Herman van der Wee: *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy (fourteenth-sixteenth centuries)*. Bd. 1, 1963, s. 35.

11. Jfr. E. Ladewig Petersen: *Jordprisforhold*, s. 220.

12. *Opus cit.*, s. 687–689. Ligesom van der Wee lægger Bowden overvejende økonomiske synspunkter til grund for sin vurdering.

13. Se n. 10.

14. N. S. Gras: *The Evolution of the English Corn Market, 1915*, s. 261 f.

jordens værdi i handel og vandel er *plenum pretium* [15]. Dette udtryk anvendes ret sjældent i forbindelse med en konkret pris, men oftere for uden specificifikation at slå fast, at sælgeren er blevet tilfredsstillet. Begrebet *plenum pretium* lader sig derfor ikke uden videre benytte til karakteristik af de foreliggende priser, og det er bl. a. som følge heraf ikke klart, hvad det i praksis dækker [16].

Afgørende for benyttelsen af de overleverede jordpriser til belysning af den økonomiske udvikling er det formentlig, hvorvidt de lader sig stille i relation til de løbende indtægter af vedkommende jord (jfr. ovenfor), og dette vil igen sige, hvorvidt alle de faktorer, der indvirker på jordværdien, tillige influerer på jordens periodiske afkastning – og omvendt [17].

Ladewig Petersen behandler flere problemer vedrørende definitionen og dermed beregningen af dels jordens salgspris [18] og dels indtægterne af den [19]; han når til følgende generelle konklusion: »Jordens kapitalværdi betragtes i middelalderen som en simpel funktion af dens ydeevne, således at kapitaliseringen fandt sted efter de øjeblikkeligt gældende forretningsnormer og markedsvilkår« [20].

Jeg skal i det følgende omtale nogle momenter, der er egnede til at forrykke forholdet mellem en ejendoms kapitalværdi og den årlige indtægt deraf, og som nok i de fleste tilfælde må anses for inkalkulable.

I 16. århundrede er det evident, at jordprisen på selvejergods ikke sjældent blev trykket ved, at sælgeren opnåede særlige fordele; enten blev han og efter ham eventuelt også hustruen siddende for de tidligere – relativt lave – afgifter (først ved en ny fæsters indflytning blev gården sat for sædvanlig landgilde), eller han kunne uden indfæstning, ægt og arbejde, men mod at svare sædvanlig landgilde flytte til en (anden) fæstegård [21].

Nærværende artikel vil imidlertid fortrinsvis beskæftige sig med et andet problem, nemlig spørgsmålet om ejendommens beliggenhed eller dens »belejlighed« i bredere forstand.

I Tyskland beskæftigede Kötzschke sig allerede 1908 med historisk materiale vedrørende »grundrenten«, den del af en jordejendoms nettoindtægt, der bli-

15. Af Ladewig Petersen, s. 221, identificeret med det skolastiske *justum pretium*.

16. Se Ladewig Petersen, s. 224: »*plenum pretium – seu in Danico dicitur: fæ og fuldt værd*«.

17. Se de ovenfor omtalte momenter.

18. S. 222, 224: Jordens pris blandt slægtninge og blandt fremmede.

19. S. 225: Spørgsmålet om medregningen af herlighedsafgifterne.

20. S. 221.

21. Svend Gissel: Landgilde og Udsæd på Sjælland, s. 163 f.

ver tilovers, når al arbejds løn og kapitalrente er trukket fra [22], og K. Diehl nævner foruden bøndernes sædvanlige afgifter den såkaldte »feudalrente« og »differentialrente«, der er afhængig af jordknappehed og beliggenhed, og som kan iagttages allerede i højmiddelalderen [23].

I danske agrarhistoriske kilder ses der vistnok ikke tegn på, at en ejendoms »belejlighed« har indvirket på dens årlige værdi i tiden før 1600. Landgilden synes snarest beregnet uafhængigt heraf, hvorimod det sikkert har forholdt sig anderledes med indfæstningen eller stedsmålet [24].

Spørgsmålet om betydningen af godsets beliggenhed for køber og sælger har rejst sig for nærværende forfatter ved undersøgelse af en godshandel i Sydvestsjælland i 1569.

I april måned det pågældende år købte Bjørn Andersen (Bjørn) til Stenalt og Vinstrup fire gårde i Gimlinge Torp, V.-Flakkebjerg h., som han tidligere havde haft i pant. Det bemærkelsesværdige er, at Bjørn Andersen foruden den tidligere udbetalte pantensum på 500 joachimsdalere gav kronen (Sorø kloster) et vederlag på yderligere 11 pund hartkornlandgilde (3 gårde) i Løve h. for at få de pågældende gårde med 6 pund hartkornlandgilde til ejendom [25]. Jeg har fortolket handelen således, at Bjørn Andersen har betalt en særlig høj pris for at kunne erhverve denne torp – en tidligere klosterhovedgård – i nærheden af sin egen hovedgård Vinstrup [26].

Under mine fortsatte studier viste det sig, at der naturligt nok ikke var tale om noget isoleret tilfælde, men at godsets »belejlighed« var et oftere tilbagevendende moment under godskøb ved siden af landgildens (og udsædens) størrelse. »Belejligh« er fra først af ensbetydende med »velbeliggende«, men kommer efterhånden til at betyde »formålstjenlig« i større almindelighed [27]. I 15. og 16. århundrede træffes ordet i begge betydninger.

Den nytte, som den gamle og nye ejer kunne have af godset, kom ingenlunde altid fuldtud til udtryk i de to faktorer, der betragtedes som hovedmo-

²² Rudolf Kötzschke: Deutsche Wirtschaftsgeschichte bis zum 17. Jahrhundert. Grundriss der Geschichtswissenschaft II, 1, s. 103.

23. Über die Zusammengehörigkeit wirtschaftstheoretischer und wirtschaftsgeschichtlicher Untersuchungen. Schmollers Jahrbuch. Sonderband für Sombart, 1932, s. 28. Det ses, at ordet »jordrente« i moderne historisk terminologi bør anvendes med varsomhed, da det under påvirkning af D. Ricardo og Henry George har fået en speciel betydning.

24. Hans H. Fussing: Herremænd og fæstebonde, 1942, s. 70. – Samme: Stiernholm len 1603–1661, 1951, s. 36.

25. Ved medtagelse af herlighedsydelse, hvis omregning til korn ikke er ganske sikker, sker der ikke nogen væsentlig forrykkelse af forholdet.

26. Svend Gissel: Opus cit., s. 168 f. med kildehenvisninger.

27. Jfr. Ordbog over det danske Sprog bd. 2, 1920, col. 255 f.

menterne under mageskifteligningen, nemlig landgilde og tilliggende, og dette kunne så indvirke på en godshandels balance. Et eksempel herpå er mageskiftet 1584 12/1 mellem kronen og Hans Rostrup til Skovgaard på sine egne, hustruen Anna Langes og deres arvingers vegne. Hans Rostrup bortmageskiftede her af hustruens arvegods hovedgården Keldet i Haderslev h. med noget bøndergods i Tyrstrup h., hvilket alt sammen lå belejligt for Haderslevhus, som kongen efter Hans den Ældres død erhvervede ved Flensborgtraktaten 1581 12/8. Til gengæld afstod kronen bøndergods i Framlev og Sabro hh. i Nørrejylland. Vi er her i den heldige situation at kunne følge en af parternes argumentation for at kunne opnå gunstigere betingelser. Den fremgår nemlig tydeligt af den besigtigelse (nu i RA), der 1583 24/12 udfærdigedes på Rosenholm i Jørgen Rosenkrantz', Henrik Belows, Jakob Seefelds, Claus Glambecks og Enevold Woyens navn [28]:

»Och endog wij for:ne Hanns Rostrups gaard Kiellduidt efftter kon:matt:s befalling thaxerritt och sett haffuer for landgill och ther efftter begge gotts emod huertt andett lignett och laughtt haffuer, som for sch:uit staar, tha beßuerer Hanns Rostrup sig dog ther wdj och miener sig att skee for kortt, att hanns sede gaard saa er bleffuenn sett och thaxerritt, och miener sig icke att skee skeell och filliste ther wdj, att hannd skall thage for same hanns seede gaardt som thennd er sett och taxerrett, lige mögitt lannschille emodt landschille, och lige mögitt eyennndom emodt eyendom, och icke skall ansees och ackttis nogenn herligheth och andenn nøtt och fordeell som hannd kannd haffue aff hans seedeg:d Kiellduedt, och thett andett hanß gottz ydermere, end hannd kannd haffue aff thett hannd aff kon:matt: igenn bekommer till wederlaug, som er efftter hans egenn beretning at hand kannd fannge till olden gielddt aff hanns skouffe ther naar oldenn er 24 sk., och wnder thidenn $\frac{1}{2}$ daller for huer suinn til oldengaffue, och icke aff thett gottz hannd bekommer igenn aff hans mat: icke bekommer miere till oldenn gielddt aff 1 suinn endt 8 sk. och 12 sk. wdj thett mieste. Item for huer par staldøxenn att fuorde kannd hannd fannge $3\frac{1}{2}$ daller och her icke kannd fannge miere end $2\frac{1}{2}$ daller, och huiß oxenn och fee hannd ther tillegger och opføder haffuer tholdfrij. Ithem for huertt nødt hand will thage till greßgann wdj enmerckett fanger hannd ther fore $\frac{1}{2}$ daller och her icke miere end 4 sk. Saa haffuer hannd och gott fiskerij aff stranden och kanndt alltiid selle huiß waare hannd haffuer for rede pther(?) dyrer end her. Desligeste giffuer hannd och til kennde, att hannd haffuer opladet kon: matt. hueß bigning ther fannd:s paa hanns gaard Kiellduidt meth høe och kornn queg och fee, boe och boeschab som ther fannd:s paa gordenn, som hannd anttuoditt hannß matt:s lenßmand paa Harsløffhuß, Eualldt woyenn register paa, och att hanns matt. sielff skall haffue loffuitt hanom wederlaug for wdj eyendom, naar same mageskiffte bliffuer fuldt giortt, och er ther fore paa thett wnderdanigste begierenn:d, att hanns matt. naadigst for alltt thett for:ne

28. Sidstnævnte, der var lensmand på Haderslevhus (Hansborg), har ikke beseglet eller underskrevet besigtigelsen.

wille wnde hanom [29] och wdlegge hanom endnu till *theth:e* for:ne gotts 3 sielff eyer bønnd:r gorde wdj Sielluff, tha will hannd lade sig nøige, huilckett wij epther hannß biegierring haffuer forfarrett leyligheden om, ßom her epther föllger, . . . [*de tre gårde*] . . . , huilckett wij indsetter till kon: matt:ts naadigste behag och willie, huad hannß matt. ther wdj gjøre will«.

Hans Rostrups indvendinger blev taget til følge: Omend kronens gods i ligningen vejede tungere end Hans Rostrups, gik kongen med til ikke alene at eftergive denne, hvad han skyldte, men tillige yderligere at afgive kronens retighed i de tre gårde i Sjelle. Indrømmelserne begrundedes i en efterskrift til besigtigelsen med »huis bygninge som find:s paa Hans Rostrups og hans høstrues hoffuitgaard Kieldwed, saa och for huis herligheth, bedre beleyligheth och bekuemeligheth, som hoß for:ne theris hoffuitgaard och godtz«.

Den rolle, belejligheden har spillet i godshandeler, kommer ligeledes klart til udtryk i det skøde, hvorved Hans Johansen (Lindenov) til Hundslund 1584 16/2 fik overdraget Gaunø kloster mod at afstå hovedgården Fovslet i Sønderjylland til kronen. Det hedder her [30]:

»Och hues for:ne godtz (o: kronens) befindis mere eller bedre, enthenn paa landgille eller eyendom, end for:ne Hanß Johanßens gaard och godtz, hand oß wndt och skiødt haffuer, *theth* haffue wij for samme hans gaardtz bygning, saa och for thend leyligheth som er hoß for:ne hans gaard och godtz, *meth* skouffue widere och bredere end till for:ne Gaffuenø Closter eller nogit for:ne godtz«.

Som i det foregående tilfælde ses foruden belejligheden tillige hovedgårdens bygninger at være en væsentlig faktor ved beregningen, hvilket i det hele taget er et fænomen, som er velkendt fra mageskifterne [31].

Sætter man spørgsmålet om godsets »lejlighed« i relation til den sædvanlige mageskifteprocedure i 16. århundrede [32], ser det ud til, at beliggenhedens betydning i godshandelerne oftest er blevet klarlagt på transaktionernes indledende trin, den foreløbige aftale mellem parterne. Allerede på dette stadium enedes man så vidt muligt om, hvilket gods der stort set kunne blive tale om at opveje mod hinanden. Ved besigtigelse og ligning blev det så afgjort, om der på den ene eller den anden side skulle lægges noget til eller trækkes noget fra. Undertiden er der spor af optakten til handelen, altså af at den ene kontrahe-

29. Dette ord overstreget.

30. Sjællandske Registre 12, s. 311 r. (RA). Jfr. Kronens Skøder bd. 1, 1892, s. 277.

31. Se også Kronens Skøder bd. 1, s. 335, vedrørende kronens mageskite 1600 19/11 med Ove Lunge til Odden: Hvad Ove Lunges gods er bedre end kronens, har Ove Lunge afkvittet på den kongen tilhørende part af Frøsløvgaards bygning; Ove Lunges gods var lutter bøndergods.

32. Svend Gissel: Landgilde og Udsæd, s. 20.

rende part – som regel kronen – har ønsket at erhverve noget gods fra den anden, hvorefter man så søger at finde en erstatning. Her oplever man ikke sjældent, at kronen (som regel antagelig lensmanden) siger nej, fordi det ønskede krongods ikke kan undværes, da det er for gunstigt beliggende [33]. Det er dog muligt, at man også under ligningen oftere, end jeg har iagttaget det, har taget beliggenhedshensyn; det vil kræve en minutios beregning og sammenligning af parternes gods at afgøre dette.

Efter indgåelsen af præliminæraftalen om, at Jens Bille til Ljungsgård skulle afstå sin hovedgård Allindemagle, Ringsted h., og sit øvrige gods på Sjælland til kronen, prøvede han først at få erstatning i Halland, nemlig Ås kloster og Isholte len. Kongen meddelte ham imidlertid 1573 5/9, at Ås kloster lå for nær ved Varberg slot, som på den tid indehavdes af Anders Bing, til at kunne undværes derfra, hvorimod man stillede sig imødekommende m. h. t. Isholte len, som Hak Ulfstand havde i pant [34]. Sidstnævnte gods har åbenbart ikke været tilstrækkeligt, for 1574 4/3 ses der at være truffet aftale om, at Jens Bille i stedet skulle have Vrejlevkloster i Jylland [34]. De to ejendomme besigtigedes og lignedes da 1575 24/1 mod hinanden i henseende til landskyld, ejendom m. v. [35], hvorefter mageskiftedokumenterne blev underskrevet 25/1 og 29/1, uden at der i beregningerne forefindes spor af at være taget særligt hensyn til beliggenheden af parternes gods.

Under bestræbelserne for at samle gods i Koldinghus len fik kronen Axel Viffert til Axelvold til at afstå halvdelen af Nebbegaard i Holmans h. med tilliggende gods mod selv at love udlæg i Hindsted og Slet hh., og fire mænd, Bjørn Kaas, Bjørn Andersen, Vincents Juell og Jørgen Skram fik derfor 1574 23/9 ordre til at foretage besigtigelse m. v. efter Axel Vifferts nærmere anvisning [34]. Blandt det 1575 31/10 besigtigede krongods optrådte bl. a. følgende, der gav anledning til diskussion:

»Solbierig bij og Køtrup bij liiger och vdi Solbierig sognen, dog iche vdi henstedherritt, men rett vnder herritz skellett vdi Hiellomherritt. Oc berether for:ne Axel Weffertt, att hannd iche anngett wisthe ennd for:ne Solbierig oc Køtrup laa vdi henstedherritt, eptherthj *theth* worvdj en sognen med Kaarup. Och ther for for:baa *theth* vdi befallingenn att laade inndbette hiellom herritt och lod bette slettheritt vdi *this* sted. Och berether, ayy hand ellers hagde ingen wgedagismennnd hoß gordenn, eptherthj Kaarup oc iche vdenn firre gorde och tho boell. Och begierer ther for attj [36] wij wille bebie

33. Svend Gissel: Opus cit., s. 19.

34. Kanc. Brevb.

35. Besigtigelse i RA.

36. Denne form kan skriveren i skyndingen have bibeholdt fra et skriftligt indlæg til besigtigelsesmændene fra Axel Viffert.

for:ne Solberig oc Køtrup *therris* eigendom oc leiligheth, och *theth* att giffue hanom beschreffuitt. Och miente, att *therßom* hannd iche kunne fange mierre godtz vdj sognett end Karup, da vor *theth* hanom wbeleiligt och wiste iche att kunne med thennd beskiid slippe for:ne Nebbe oc ßitt godtz. Saa haffuir wij paa hogbemelthe Kon: ma: naadigste behag beßieth for:ne Solbierig oc Køtrup och hagd bønnderne for oss . . .« [37]

Axel Vifferts synspunkt er altså, at Nebbegaard kunne opvejes af gods i Hindsted og den tilstødende del af Hellum h., hvorimod fjernereliggende gods kun kunne komme i betragtning som tillæg hertil. Indvendingen er taget til følge i mageskiftedokumentet af 1576 2/5. Til belysning af forholdet skal anføres, at ugedagsgårde skulle ligge i samme sogn som hovedgården [38].

Når det således i en række tilfælde kan påvises, at der under mageskifterne mellem konge og adel også blev taget hensyn til andre faktorer end til dem, der kunne sættes i hartkorn, kan det samme lige så fuldt konstateres under godshandeler mellem adelige indbyrdes.

Jakob Høg havde efter Otte Krumpen (d. 1569) arvet Trudsholm. Fætteren Jakob Rostrup til Lergrav havde for sin part i Trudsholm m. v. fået løfte om to gårde i Tved, Hammerum h., nær ved Lergrav. Disse ejendomme tilhørte ganske vist Christoffer Gøye til Gunderslevholm og Avnsbjerg; men under en samtale i København med Christoffer Gøye havde Jakob Høg fået så godt håb om at kunne tilbytte sig gårdene, at han havde givet Jakob Rostrup brev på dem. Da det kom til stykket, foretrak Christoffer Gøye imidlertid at beholde sine gårde, hvilket satte Jakob Høg i en yderst ubehagelig situation, da Jakob Rostrup ikke var til sinds at opgive sit krav. Jakob Høg klagede da 1578 26/12 sin nød i et brev til Christoffer Gøye:

»Saa er derfor min ganndtze wennligen bønn thiil ether, kierre morbroder, att y wille well giøre och wnde meg samme tho gorde tiill maglaug, jeg will giffue oc giøre eder skell och fyliste igen fordem wdi Hardsyssell baade for eigendom och skyllde wdi alle maade. Jeg kanndt icke stille Jacob tilffridtz, vden jeg kanndt fly hannom de samme tho forschreffne gorde, och haffuer jeg bodett hannom godtz vdi Hardsyssell, eigendom modt eigendom och skyllde imodt skylle. thaa viill handt iche lade seg sige, medt minder enndt jeg will giffue hannom lige eiendom och skylde och hanom saa vell beleiligt och thertill medt quetere hannom for viij daller, hand var salig her Otte schyldig, huilchit breff medt lodt fild meg tiill paa skiffthe, och dertill medt haffuer handt soldt en gordt, som stodt os alle vskifft imelom, oc vill ocsaa, ieg skall holde hannom ther kuit for alle vore medtarffuinge, huilche hans begiering meg synis megit vtolig att vere paa min side, huorfor jeg beder eder gandtze gierne, kiere morbroder, att i wille ansie min

37. Besigtigelse i RA.

38. Jfr. Svend Gissel: Opus cit., s. 214.

leiligheth oc schriffue meg ett gaat suar till herpaa igen, huadt fortrøstning y will giffue meg hervdi. Jeg wille heller giøre eder dobbeltt skell for dennom, thi hanndt setter saare fast effther min skade. [39]

Samme dag skrev Jakob Høg tillige til Birgitte Bølle, Christoffer Gøyes kone, for at få hende til at forene sine bønner med hans. Der kom imidlertid ingen ordning på sagen, og 1585, efter Christoffer Gøyes død, påførte Jakob Rostrup hans enke trætte for at komme i besiddelse af gårdene [40]. Omend der altså i dette tilfælde har været for langt mellem parterne, står så meget klart, at såvel Jakob Rostrup som Jakob Høg har været rede til at præstere betydeligt mere end et nettovederlag for det omhandlede gods, førstnævnte for at få gårdene i Tved og sidstnævnte for at beholde sin del af Trudsholm.

Den handelsmæssige betydning af godsets belejlighed, der således kan fastslås for 16. århundredes vedkommende, kan også iagttages tidligere. Det ser ud til, at begrebet plenum pretium (se ovenfor, s. 37) i begyndelsen af 15. århundrede er blevet noget mere differentieret i kilderne, således at man afslører nogle af de faktorer, der gjorde sig gældende ved godsets vurdering. Et meget tidstypisk udtryk er, at mageskiftegoods foruden at give samme landgilde som det modtagne gods skulle være »byggt og besat«, således som det udtales i et brev af 1413 11/10 [41]. I samme brev siges videre, at returgodset skal være sjællandsk; hermed er man inde på beliggenheden, men naturligvis ret vagt. 1409 3/9 afsluttedes en godshandel mellem Hans Podebusk og Abraham Brodersen med benyttelse af udtrykket »besat og belejligt« gods, således at man forstår, at det er beliggenheden i forhold til hovedgården i Skjern i Middelsom h., der har betydning [42]. Til belysning af den datidige betydning af ordene »lejligh« og »belejlig« skal endnu et par breve anføres: 1419 29/10 pantsætter Henning Podebusk halvdelen af Vallø hovedgård, Bjæverskov h., med 8 mark korn eller 8 lødige mark i landgilde for hver mark korn eller 8 lødige mark i landgilde for hver mark korn, hvilket ham er lejlighst. Når Henning Podebusk vil indløse godset, og panthaveren, Axel Pedersen, hellere vil have sine penge end godset, skal Henning Podebusk udbetale ham pengene på et for ham belejligt sted på Sjælland [43]. Et andet oplysende pantebrev udstedes

39. Breve til og fra Kristoffer Gøje og Birgitte Bølle. Udgivne ved Gustav Bang af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. 1898–99, s. 294 f.

40. Breve til og fra Kristoffer Gøje og Birgitte Bølle, s. 371 f. Jakob Rostrup fik dog snart andet at tænke på, idet han 1588 kastede sig ud i den eventyrtilværelse som privatdiplomat og sørøver, der 1594 førte til hans henrettelse.

41. Rep. I, 5297.

42. Rep. I, 5049.

43. Rep. I, 5809.

1420 22/11 af Otte Snafs, der forpligter sig til at tilbagebetale en pantesum til Morten Jensen på Møgeltønder slot eller et andet centralt sted i Sønderjylland, som er hr. Morten belejligt. Løses godset ikke den følgende Mortensdag, skal det være Morten Jensens rette arvekøb og skødet og solgt; afvindes det ham eller noget deraf, skal Otte Snafs i stedet overlade ham så meget godt gods i Sønderjylland, der er ham belejligt, inden et fjerdingår [44]. Tilsvarende aftaler kendes fra de følgende tiår. I de pågældende tilfælde knyttes belejligheden ofte til en bestemt landsdel eller et bestemt herred på en måde, som minder stærkt om forholdene i 16. århundrede.

Et særligt indblik i beliggenhedens indvirken på jordprisen får man af breve fra 1464 12/12 og 1489 21/3 [45]. Ved det første brev tilskødede abbed Hemming af Sorø kloster Torben Bille Estrup by og fang, Ringsted h., mod noget strøgods, ialt 3 gårde, i Nordvestsjælland. I det andet brev omtales, at mageskiftet var blevet korrigeret ved et forlig mellem parterne gående ud på, at Torben Bille skulle give abbeden 60 rhinske gylden og et klenodie, fordi Estrup lå ham bedre belejligt end det gods, som Sorø kloster fik igen [46]. Kort efter døde både hr. Torben og abbed Hemming, hvorfor prisforskellen ikke blev udlignet, hvilket imidlertid ikke forandrer det klart udtrykte princip.

Spørgsmålet om beregningen af selve den kapitaliserede rente havde jeg ikke fra først af tænkt mig at behandle ved denne lejlighed; men da gennemgangen af en række ejendomstransaktioner har bragt et moment frem, som jeg ikke tidligere har været bekendt med, skal jeg i det følgende redegøre herfor.

1405 14/4 pantsatte Niels Jensen Sosadel [47] en fæstegård i Gerlev, Slagelse h., til Galman Pedersen for 9 mark sølv. Niels Jensen skulle have gården i leje (in conductione) af Galman og skulle svare 1 øre rug og 1 øre byg (= 3 pund korn) deraf i årlig landgilde; som årlig »tilbagekøbsdag« (dies redemptionis) fastsattes den nærmeste tingdag før Incarnatio Domini (Marie Bebudelse, 25/3), og landgilden skulle følge hovedstolen [48]. 1419 18/5 og 21/12 overdrog henholdsvis Galmans enke og børn (sidstnævnte ved deres værge) deres rettigheder i gården til prioren i Antvorskov [49], som 1420 3/2 på sin

44. Rep. I, 5869.

45. Rep. II, 1818, 6465.

46. Jfr. Erik Ulsig: Danske adelsgodser i middelalderen, 1968, s. 316.

47. Niels Jensen og Jens Jensen Sosadel, der optræder parallelt i denne sag, er brødre eller eventuelt samme person.

48. Rep. I, 4683.

49. Rep. I, 5771, 5820.

side oplod sit krav på gården (de 9 lødige mark) til Tetz Rosengaard af Kværkeby mod betaling af 4 lødige mark for 1 mark korn, som resterede af 4 års skyld, som hovedbrevet udviste [50]. Niels (eller Jens) Sosadel skyldte altså på dette tidspunkt stadig 4 mark i gården, og dette beløb identificeres med 4 års landgilde (1 mark korn = 8 øre).

Allerede 1413 29/7 havde imidlertid Jens Jensen Sosadel til Vindinge pantsat den samme gård, samt yderligere nogle jorder, til svigersønnen Niels Godekinsen til Skorp for 32 mark sølv i hvide penge. Forskellen i pantessummens størrelse er bemærkelsesværdig, men vel først og fremmest, at ejendommen bortpantes på et tidspunkt, da det tidligere panteforhold endnu ikke var afviklet. Døde Jens Sosadel, før lånet var tilbagebetalt, skulle Niels Godekinsen »curiam . . . omni jure et non ultra appropriare et disbrigare cum heredibus meis (∴: Johannis Sosadhæl) [51]. 1415 29/7 pantsatte Niels Godekinsen godset i Gerlev, som han selv havde i pant af Jens Sosadel, til den ovennævnte Tetz Rosengaard [52], der altså efterhånden samlede fordringerne på gården, for så vidt som disse angik slægten Sosadel.

1451 14/10 nåede Erik Jensen Sosadel til en endelig ordning med hr. Tetz, nu ærkedegn i Roskilde, om samme gård i Gerlev, som han og hans forældre længe havde haft og havde i pant [53] for 32 mark lødige mark i hvide penge og for 9 lødige mark i andre landgængse penge, idet han modtog sit fulde tilgodehavende, nemlig 11 lødige mark og derfor skødede gården til Tetz Rosengaard og dennes arvinger [54]. Brevet herom rummer visse gåder og sandsynligvis også fejl. Der er da ikke noget mærkeligt i, at Evert Jakobsen Krage og Tetz Rosengaard hver for sig synes at have skænket gården til et alter i Roskilde domkirke, Evert Krage allerede 1441 31/5 til Skt. Vilhelms Alter [55] og Tetz Rosengaard 1472 25/3 til Skt. Vincents Alter [56]. I Roskilde kapitels jordebog 1568 [57] ses en indførsel, der kunne tyde på, at Evert Krages gave har haft retskraft; men jordebogens udgiver, J. O. Arhning har [58] fundet belæg for, at det var Rosengaard'erne, der gik af med sejren.

50. Rep. I, 5829.

51. Rep. I, 5274.

52. Rep. I, 5532.

53. I så fald af Jakob Krage. Jfr. Rep. I, 5574, 5583, 5618, 5663, 6933, 7466, samt U 302.

54. Rep. II, 82.

55. Rep. I, 7172. Jfr. 7466.

56. Kjøbenhavns Diplomatarium bd. 4 (1879), s. 105.

57. Udgaven 1965, s. 154 øverst.

58. S. st., s. 233. Der er en mulighed for, at visse af de anførte kildesteder angår en anden gård i Gerlev, hvilket dog er vanskeligt at dokumentere; dette forhold berører

Hvorledes man end skal fortolke brevet af 1451 14/10, synes den langtrukne sags indledende faser tydeligt at vise, at pantessummen i dette tilfælde har været den årlige rente (landgilde) multipliceret med det antal år, pantsætningen løb [59]. Den første bortpantning gjaldt i 9 år (fra forårssåningen 1405 til høsten 1413), og den skyldige sum, som afbetaltes med den årlige landgildelydelse (2 øre korn = 1 mark sølv) var 9 gange landgilden. Efter de 9 år kunne der ske pantsætning til en ny pantehaver for et nyt åremål og da med et (helt andet) beløb, som formentlig har svaret dertil.

At et sådant tilfælde ikke har været enestående, fremgår af, at det i nogle pantsætningsbreve fra dansk middelalder meddeles, om den årlige landgilde skal fradrages hovedsummen eller ej. 1291 (før 29/4) vedkendte Peder Sakssen, der havde klostergivet sine to døtre til Skt. Clara i Roskilde, sig en gæld til klosteret på 200 mark penge. Som pant herfor gav han klosteret sit gods i (?) Gershøj, Volborg h., hvoraf der skulle svares en skønsmæssig årlig ydelse på 20 mark, indtil de 200 mark var betalt. Her siges det, at de 20 mark ikke skal indregnes i hovedsummen [60]. Tilsvarende hedder det i et pantebrev fra Grenaa 1486 2/4, at skylden af to jorder ikke skal regnes i hovedpengene [61]. Det omvendte forekommer imidlertid også, klarest måske i et brev af 1491 29/9. Heri pantsætter Johan Moltke for 30 mark lybsk en gård i Hylteberga, Vemmenhög h., til Anders Galen, og en af bestemmelserne lyder: Og er vi så overens vordne, at skat og landgilde skal hvert år regnes af i hovedpenge i de 30 mark [62].

Det synes af de nævnte eksempler at fremgå, at pantsætningens varighed undertiden har været bestemmende for pantessummens størrelse, uanset om denne direkte nedbragtes ved den årlige landgilde eller ej. Det er ikke muligt på grundlag af mine hidtidige undersøgelser at fastslå, hvor udbredt dette fænomen har været, og i hvilket omfang man derfor må omfortolke kapitalisationsfaktoren i de forskellige pantsætningssager; men det vil være naturligt at gennemgå bl. a. forhøjelser af pantessummerne med den omtalte mulighed for øje. Når Jes Lunge 1410 22/2 har kunnet låne yderligere 6 mark af Folmer Jakobsen Lunge og pantessummen af to gårde i Vester Saaby, Volborg h., derfor forhøjes fra 24 til 30 lødige mark, og når pantessummen 1410 18/7 yder-

kun de senere ejerstridigheder og ikke pantsættelserne 1405 og 1413, der her er det væsentligste.

59. Jfr. om udlejning af gods i 10 år 1410 24/6 Rep. I, 5102.

60. Rep. I, 591.

61. Rep. II, 5846.

62. Rep. II, 6981. Jfr. Dipl. Dan. 1310 6/9 (301) og Rep. II, 6027.

ligere forhøjes til 40 mark [63], er sådanne ændringer – som naturligt var – blevet tilskrevet forandringer i efterspørgslen efter jord [64]; men der er efter det foregående at dømme ikke noget i vejen for, at forhøjelserne kan skyldes forlængelser af pantsætningsperioden.

Det er en af Ladewig Petersens fortjenester at have peget på en række af de omstændigheder, der vanskeliggør udnyttelsen af danske jordpriser i ældre tid og især i middelalderen. Ladewig Petersen mener dog, at de foreliggende priser er anvendelige til statistik. For mit eget vedkommende må jeg – alt taget i betragtning – finde, at materialet numerisk er så lidet repræsentativt, at dets manglende homogenitet ikke opvejes af en tilstrækkelig kvantitativ styrke. Ingen forsker har endnu aflokket priserne alle deres hemmeligheder, og det er at håbe, at de problemer der er rejst af Ladewig Petersen og på mere specielle punkter af mig, må give anledning til et fornyet studium på bred faglig basis af dette inciterende emne. Selv har jo Ladewig Petersen bebudet en fuldstændig og kommenteret publikation af det danske jordprismateriale indtil 1660 [65], og også Henning Paulsen vides at have foretaget en undersøgelse af jord-salg i middelalderen [66].

63. Rep. I, 5074, 5103.

64. Ladewig Petersen: Jordprisforhold, s. 223.

65. Jordprisforhold, s. 243.

66. Poul Rasmussen: Mål og vægt, 1967, s. 46.

LENENES OG DOMKAPITLERNES JORDEBØGER I SIDSTE HALVDEL AF DET 16. OG BEGYNDELSEN AF DET 17. ÅRHUNDREDE

AF POUL RASMUSSEN

Ved flere lejligheder har Fridlev Skrubbeltrang gjort gældende, at det 18. århundredes danske landbohistorie var et særlig velegnet studieobjekt, fordi kildematerialet fra denne periode er fyldigt uden at være overvældende. Selv om der intet kan indvendes mod denne vurdering, når man betragter landbohistorien som et hele, er der dog sider af tidligere tiders landbohistorie, til hvis udforskning der foreligger et godt og alsidigt kildemateriale. Dette er således tilfældet med ejendommenes og landgilde- og herlighedsydelsernes historie, til hvis vigtigste kilder jordebøgerne hører. Bestemmelser for, hvorledes en jordebog skulle være indrettet, eksisterer ikke. Deres anvendelse som regnskabsbilag og deres retslige ligestilling med adkomstdokumenter gjorde det imidlertid nødvendigt, at der var et sæt af oplysninger, som man med sikkerhed kunne vente at finde i de forskellige jordebøger. Ud fra et ret indgående kendskab til et dog begrænset antal jordebøger fra slutningen af det 16. og begyndelsen af det 17. århundrede skal der i det følgende gøres et forsøg på at bestemme arten af disse oplysninger for denne periodes vedkommende.

Foreløbig definition: De mindst omfattende jordebøger over lens- og kapitelgods omfattede kun et enkelt len, et præbende eller et vikarie. Disse jordebøger indeholder altid oplysninger om visse kategorier af indtægter, som lensmanden eller præbendaren på et bestemt tidspunkt enten havde ret til at oppebære på lensherrens eller på egne vegne af deres len, præbende eller vikarie, eller som de havde haft ret til at oppebære før forskellige afløsninger og midlertidige ændringer. Desuden anfører de altid, hvem der skulle betale de forskellige afgifter.

Vedrørende *lenenes omfang* må det erindres, at hovedlenenes oppebørselsdistrikter ikke, således som man umiddelbart kan være tilbøjelig til at mene, faldt sammen med deres forvaltningsdistrikter. Efter reformationen blev de såkaldte indkomster af stiftet, dvs. de tiender og herlighedsydelser, de katolske

biskopper havde oppebåret, således gerne uden hensyn til forvaltningsdistrikternes grænser indkasseret af de kongelige lensmænd på de hidtidige biskoppelige hovedgårde, til hvilke de havde været svaret. Senere blev det almindeligt, at disse afgifter af hele stiftet blev indbetalt til stiftslensmanden, altså lensmanden for det hovedlen, i hvis distrikt superintendenten boede. Først 19. juni 1582 bestemte kongen, at enhver lensmand skulle have forsvaret for og dermed også oppebørslen af herlighedsindkomsterne af kirkerne, præstekaldene og fæsterne af gejstligt jordegods i deres len (Kanc Brevb 1580–83 s. 499).

Mange hovedlen var dannet efter reformationen ved sammenlægning af krongodset i hovedlenets herreder med en af de katolske biskoppers hovedgårde og dens underliggende gods. Såvel disse som de andre hovedlen blev ofte senere hen forøget med de klostres og de ved mageskifter erhvervede hovedgårdes gods, som lå i lenenes forvaltningsdistrikter. Såvel de biskoppelige hovedgårde som klostrene og de private hovedgårde havde ofte ejendomme, som lå i flere hovedlen. Ved disse sammenlægninger fik hovedlenene således, i alt fald for en tid, gods, der lå uden for deres forvaltningsdistrikter. For at arrondere dette gods blev det tilmed undertiden forøget ved mageskifter og overførsler fra andre len. Når nogle hovedlen havde gods i andres forvaltningsdistrikter, kan alt krongods i hovedlenenes forvaltningsdistrikter heller ikke høre med til deres oppebørselsdistrikter. Ligeledes siger det sig selv, at godslenenes, pantelenenes og de andre småforleningers ejendomme, samt de ejendomme, der var udlagt til forskellige funktionærer, kun hørte med til hovedlenenes oppebørselsdistrikter, såfremt indehaverne skulle svare afgifter af ejendommene til hovedlensmændene. Selv om hovedlenenes oppebørselsdistrikter ikke faldt sammen med deres forvaltningsdistrikter, var det dog almindeligt, at gods, der erhvervedes ved mageskifte, blev fordelt på de hovedlen, i hvis forvaltningsdistrikter det var beliggende, ligesom der forligger mange eksempler på, at lens gods, som lå i et andet lens forvaltningsdistrikt, blev overført til dette. Der var således en udtalt tendens til at tilvejebringe et sammenfald mellem oppebørsels- og forvaltningsdistrikter.

Man kan ikke i almindelighed sige noget om, hvilke fæstegårdes landgilde det tilkom de forskellige lensmænd og præbendarer at indkassere. Derimod er der visse regler for, hvem der kunne oppebære de afgifter, der svaredes til og af sognekirker og præstekald. En landsbykirkes årlige indtægter af fast ejendom bestod før reformationen af kirketiende og landgilde eller leje af kirkens jordegods (dens fabrica eller bygningsfond). Kirkernes lønnede tilsyn, som i alt fald for de patronatsfri kirkers vedkommende varetoges af bisperne (ved deres officialer) og af sysselprovsterne, omfattede dels visitation af kirkerne og revi-

sion af deres regnskaber, dels kirkegodsets administration. Den faste årlige betaling for de to hverv var henholdsvis nogle gæsteriydelser, der blev udredt af kirkernes indtægter, og nogle herlighedsafgifter, som svarede af fæsterne af kirkernes jordegods. Præstekaldenes årlige indtægter af fast ejendom bestod på samme måde af præstetiende og af udbyttet af kaldets jordbesiddelser (kirkens mensa eller præstebord). Udbyttet af jordbesiddelserne bestod af det overskud, driften af den tiendefri præstegård gav, af landgilde og leje af præstekaldets øvrige jordegods og af tiendevederlag af eventuelle bortfæstede (anneks)præstegårde. Dette sidste var dog gerne indregnet i landgilden. For biskoppernes tilsyn med præsteembederne og for den forvaltning af de patronatsfri præstekalds jordegods, som de ofte tiltog sig, modtog de gæsteriafgifter af præsterne og herlighedsafgifter af fæstegodset. De katolske biskopper kunne beskatte kirker og præstekald. De af biskopperne pålagte skatter blev undertiden til stående årlige afgifter, altså en slags herlighedsydelser.

Efter reformationen vedblev sysselprovstierne at bestå, hvorimod kongen overtog bispernes indtægter såvel af kirkerne som af præstekaldene og deres tilsyn med kirkerne og med præstekaldenes jordegods, men ikke med præsteembederne. I forvejen besad kongen patronatsretten til en del kirker, hvilket gerne indebar, at lensmanden førte tilsyn med præstekaldets, muligvis også med kirkebygningsfondets jordegods og indkasserede herlighedsafgifterne af dette.

I middelalderen blev mange kirker inkorporeret i klostrene og i domkapitlernes præbender og vikarier. Af vistnok alle de inkorporerede kirker tilfaldt præstekaldets indkomster de pågældende klostre og præbendernes indehavere, som til gengæld selv eller ved andre præster skulle varetage sognenes kirkelige forretninger. Disse præster var enten på fast løn, eller også oppebar de kaldenes indtægter mod at svare klostre eller præbendarer en bestemt afgift. Denne ordning blev for domkapitlernes vedkommende gerne opretholdt langt ned i det 17. århundrede. Derimod blev præstekaldene som regel skilt ud fra klostrene, efterhånden som disse blev rent verdslige len. Var der ingen præstegård i et sogn, hvis kirke havde været inkorporeret i et kloster, eller var præstekaldets gods blevet administreret sammen med klosterets, og havde man glemt, hvilken gård der var præstegård, blev en af klosterets (eller en af kongens) gårde, som lå i sognet og havde en passende størrelse, udlagt til præstegård. Præster, der betjente to sogne, fik ofte først en præstegård i hovedsognet, senere også en i annekssognet.

Senere hen var det almindeligt, at de, der havde patronatsretten til en kirke, modtog dens indtægter mod til gengæld at bekoste dens vedligeholdelse. I den

her behandlede periode var der vistnok ingen lensmand eller præbendar, der oppebar kirketiender samt landgilde og lejeindtægter af jorder, der udgjorde patronatskirkers, inkorporerede kirkers eller andre kirkers bygningsfond. I Roskilde domkapitels jordebog 1568 omtales ganske vist flere tiender af kirker, som tilfaldt præbendarer, men som det fremgår af kommentaren til J. O. Arhnings udgave, er der i virkeligheden tale om kongetiender, altså oprindelige bispetiender, der var henlagt til præbenderne. Ordet kirke synes med andre ord i denne forbindelse at have betydningen sogn. Selv om der ikke svaredes kirketiender eller landgilde af kirkejorder til kongen, havde han alligevel indtægter af kirkerne. Disse var nemlig et yndet skatteobjekt, hvilket antagelig er en af grundene til, at de en tid kunne bevare deres status som juridiske personer.

Herredsprovsterne var vist altid fritaget for at svare præstegæsteri af de sogne, for hvilke de var præster. Desuden forekommer det hyppigt, at bisper og sysselprovster havde givet afkald på deres tilsynsret og overladt de verdslige patroner samt klostrene og indehaverne af præbender og vikarier de gæsteriydelser og andre herlighedsafgifter, som tilkom dem af patronatskirkerne og de i klostrene, præbenderne og vikarierne inkorporerede kirker og deres præstekald. Som ovenfor omtalt var der ingen lensmand eller præbendar, der oppebar kirketiende eller landgilde af jordegods, der tilhørte kirkernes bygningfunds. Hvis herlighedsafgifter, der svaredes af kirkerne, var overladt de klostre, præbender eller vikarier, hvori kirkerne var inkorporeret, skulle man altså vente, at disse afgifter var indført i deres jordebøger. Når dette ingenlunde altid var tilfældet, kan det skyldes, at klostrene eller præbendarerne frivilligt eller nødtvungent havde opgivet at indkassere disse afgifter. Grunden kan imidlertid også være den, at kirkernes indkomster engang i tiden før reformationen er tilfaldet dem, og at de ikke ville svare afgifter til sig selv. Sammenlægningen af indkomsterne af de inkorporerede kirkers præstekald med klostrenes, præbendernes og vikariernes ordinære indkomster må i alt fald være årsag til, at de herlighedsafgifter, der svaredes af de pågældende præstekald, men var overdraget klostre og præbendarer, ikke anføres i deres jordebøger [1].

De katolske biskopper tiltog sig ikke blot administrationen af mange præstekalds jordbesiddelser. Undertiden gjorde de også krav på at forvalte (de af dem indstiftede) præbenders ejendomme og oppebære deres fæsters herlig-

1. Vedrørende herligheds- og gæsteriafgifterne af kirker og præstekald se Troels Dahlerup: *Det danske Sysselprovsti i Middelalderen*, 1968, og hans i dette værks litteraturliste s. 6 f. nævnte afhandlinger samt hans bidrag til artiklerne *Fabrica*, *Mensa* og *Patronatsrätt* i *Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder*.

hedsydelser. Det forekommer derfor, at de lensmænd, der opkrævede indkomster af stiftet, modtog gæsteriafløsning, brændsvin o. lign. af nogle prælaters og kannikers fæstebønder.

Ligesom man på forhånd kan gøre sig et begreb om, hvem der oppebar de afgifter, der svaredes til og af sognekirker og præstekald, således ved man, at selvejernes herlighedsafgifter, af hvilke leding, stud og kværsæde er de mest karakteristiske, oprindeligt tilfaldt kongen og bisper, der havde fået skibener el. lign. overladt. Tilskødninger af selvejergårdens herlighedsafgifter til domkapitlerne er sjældne.

Som anført i definitionen giver jordebøgerne oplysninger om de indtægter, lensmænd og præbendarer *havde ret til at oppebære*, ikke om dem, der virkeligt oppebar. Hovedparten af de bevarede lensjordebøger var imidlertid bilag til de indsendte lensregnskaber. I disse regnskaber var det således summerne af jordebogsindkomsterne, der stod anført på indtægtssiden. Det var derfor nødvendigt, at restancerne til gengæld blev opført som udgifter og dokumenteret ved en vedlagt restanceliste. Denne form for regnskabsførelse var i øvrigt nødvendig i de len, hvor lensmændene skulle bære en del af tabet ved restancerne.

Det var meget almindeligt, at en jordebogsydelse kunne afløses og ofte blev afløst eller midlertidigt krævedes afløst med en anden, gerne korn eller penge. Ikke desto mindre var det den oprindelige præstation, lensmanden eller præbendaren havde ret til at oppebære, og som var indført i hans jordebog. Selv efter at en afløsning havde vundet hævd, således at lensmanden eller præbendaren faktisk ikke længere havde krav på den oprindelige ydelse, var det ofte denne, der stod i jordebogen.

Gæsteri, der ikke var nøje bestemt, eller som ydedes af bønderne på deres gårde, brændsvin, som kun blev leveret de år, der var olden, tiender, der blev taget i kærven o. lign., skulle ikke medtages i jordebøgerne (se nærmere nedenfor). Anderledes stiller sagen sig, når brændsvinene var blevet en fast årlig ydelse, når tienderne var fæstet bort, og når gæsteriet var blevet afløst med en fast afgift i korn eller penge. Ligesom det forekommer, at jordebøgerne anfører de oprindelige ydelser i stedet for dem, hvormed de i realiteten var blevet afløst, således er der jordebøger, som udelader ydelser, der ikke altid har hørt hjemme i en jordebog, eller som har afløst ydelser, der ikke gjorde det.

Det var ret almindeligt, at en gård en tid ikke havde nogen fæster, og at bønder, der kom ud for uheld (brand, misvækst o. lign.), fæstere, der overtog forfaldne gårde, og selvejere, der havde afstået deres ejendomsret til kongen, fik deres landgilde midlertidigt nedsat. På samme måde skete det ofte, at enkelte ejendomme blev pantsat, eller at de for livstid eller på åremål blev over-

ladt veltjente embedsmænd eller andre. Endelig var det regelen, at provster fritoges for præstegæsteri, og at ryttere og udkrevne soldater samt embedsmænd som lensmænd [2], officerer, herredsfogeder [3], skovbetjente m. fl. fik bestemte ejendomme eller afgifter af ejendomme overladt vederlagsfrit, så længe de fungerede. Med hensyn til sådanne midlertidige forandringer var praksis vaklende. Nogle jordebøger anfører således de på tidspunktet for deres affattelse gældende ydelser, andre anfører de oprindelige, andre igen anfører de nye i nogle tilfælde og de gamle i andre. Endelig findes der jordebøger, der opgiver de indtægter, lensmanden faktisk oppebar, i hovedafsnittet og dem, han havde haft ret til at oppebære, i lister efter dette afsnit. Når jordebøgerne ikke opgav de aktuelle, men de oprindelige indtægter, måtte en regulering ligesom for restancernes vedkommende foretages over regnskaberne.

Af det ovenfor anførte fremgår det, hvorfor sætningen »som en lensmand eller præbendar havde ret til at modtage« i definitionen af begrebet jordebog er suppleret med sætningen: »*eller som de havde haft ret til at oppebære før afløsninger og midlertidige ændringer*«.

Som omtalt i definitionen medtager jordebøgerne kun *bestemte kategorier af de indtægter*, som lensmænd og præbendarer havde ret til at oppebære. Den egenskab, man umiddelbart vil være tilbøjelig til at opfatte som særligt karakteristisk for disse indtægtskategorier, er det, der har givet jordebøgerne navn, altså deres forbindelse med jorden, med fast ejendom. Hovedparten af jordebøgernes indtægter fremkom da også ved udnyttelse af lensherrens, præbendets eller vikariets (ubetingede) ejendomsret til fast ejendom (altså gårde, huse og jorder af enhver art på landet og i købstæderne, møller, glasovne, teglværker og saltkedler, fiskegårde og falkelejer osv.) og af deres øvrige rettigheder i fast ejendom (såsom opstemnings-, fiske- og færgerettigheder). Andre indtægter blev simpelthen oppebåret i kraft af retten til at oppebære netop disse ydelser af besidderne af fast ejendom. Dette er således tilfældet med jordskyld af købstadejendomme og herlighedsydelser af selvejergårde og af kirke- og andet gejstligt gods samt med tiendeydelser, brokorn og plovhave. Jorde-

2. De gårde og jorder, der blev overladt til lensmændene, var gerne nogle, der ellers blev drevet for kongens regning, og som jordebøgerne allerede af den grund (se nedenfor s. 54) ikke medtager. Var lensmandens gård en af lenets hovedgårde, fik han ret til at nyde det hoveri, der sædvanligvis blev ydet til dyrkningen af gårdens mark, og vel også eventuelle afløsningsafgifter for dette hoveri. Når lensjordebøgerne ikke medtager hoveriafløsningsafgifter, kan det altså i nogle tilfælde skyldes, at de tilfaldt lensmanden personligt.
3. En del herredsfogeder og andre funktionærer havde kongens brev på fritagelse for afgifter af de ejendomme, de beboede. Andre opnåede denne begunstigeelse i kraft af gammel sædvane.

bøgerne medtager imidlertid også de ovenfor omtalte gæsteriydelser, som svarede af kirker og præster til deres visitatorer og regnskabsrevisorer. Disse ydelsers forbindelse med fast ejendom kan diskuteres. Ganske vist kan man påstå, at præsternes gæsteriydelser hvilede på deres præstegårde; men præstegæsteriet svarede ikke af annekssognene, og ejede en kirke intet eller kun lidt jordegods, kunne den ikke svare gæsteri af fast ejendom, som den besad, men kun af sine tiendeindtægter. Disse gæsteriydelsers forbindelse med fast ejendom bliver således kun indirekte. De faste købstadskatter blev som regel ikke indkasseret af lensmændene; men det forekommer, at en købstads skat havde været overladt en af de katolske biskopper, og at den efter reformationen blev oppebåret af lensmanden på en af de tidligere biskoppelige hovedgårde og indført i hans jordebog. Købstadskatternes forbindelse med fast ejendom er ligeledes problematisk.

Medens det ikke er alle i jordebøgerne indførte ydelser, der blev svaret direkte af fast ejendom, synes det i den her behandlede periode at have været en uomgængelig betingelse for, at en indtægt kunne blive indført i jordebogen, at det var en »vis« indkomst, altså en indkomst, der var den samme år efter år, indtil anden bestemmelse blev truffet. Indtægterne af gårde og jorder, skove og fiskevande m. m., som lensmanden drev på lensherrens, præbendaren på egne vegne [4], varierede fra år til år. Det samme er f. eks. også tilfældet med de summer, indfæstning og husbondhold indbragte, med svin, der kun ydedes, når der var olden, med ubestemt gæsteri og med tiender, som ikke var fæstet eller forlenet bort for faste afgifter, men blev taget i kærven. Disse ydelser kan man derfor ikke vente at finde i jordebøgerne.

Nogle jordebøger medtager ikke lejeindtægter af jord. Dette kan skyldes, at de pågældende lejemaal var indgået for et år ad gangen; men grunden kan også være den, at de, der affattede jordebøgerne, kun har medtaget indtægter, der i alt fald var sikret ved et livsvarigt fæstemål. Var grunden den sidstnævnte, indeholdt jordebøgerne heller ikke oplysninger om afgifterne af tiender, der var fæstet bort på åremål, o. lign.

I nogle len blev f. eks. brokorn og kornafgifterne af bortfæstede tiender henlagt fast til anvendelse som foder el. lign. på ladegårde, der blev drevet for kongens regning. Sådanne afgifter kunne man indføre i jordebøgerne og derefter føre dem til udgift i regnskaberne; men man kunne også betragte dem som indgåede i ladegårdens drift og derfor unnlade at opføre dem i jordebøgerne.

4. Domkapitlernes jordebøger omtaler undertiden ejendomme, der blev drevet for præbendarernes regning, men naturligvis ikke indtægterne af disse ejendomme.

I begyndelsen af det 16. århundrede kan det forekomme, at jordebøgerne giver oplysninger om bøndernes hoveriforpligtelser. Efter århundredets midte bliver den slags oplysninger i alt fald meget sjældne. En del jordebøger anfører blandt bøndernes ydelser, limsten, trækul, brændeved, tømmertræ, ris, humlestænger, staver el.lign. Hvis disse produkter ikke stammede fra gårdenes egne tilliggender, hvad de ikke altid gjorde, er der faktisk tale om hoveripræstationer. Blev de ikke desto mindre indført i jordebøgerne, kan det skyldes, at det var blevet sædvane at afløse dem med penge eller korn. Undertiden leverede husbonden sine bønder uld, hør, blå el. lign. til videre forarbejdning. Skulle bønderne ikke selv lægge andre materialer til, ydede de da rene hoveripræstationer. De kreaturer, bønderne skulle stalde, fodre eller fede, blev ganske vist også leveret dem af husbonden. Da de selv måtte skaffe det foder, kreaturerne åd, skulle de i disse tilfælde yde andet og mere end arbejde. Medens hovspind sædvanligvis ikke er indført i jordebøgerne, før det blev afløst med spindpenge el. lign., blev opstaldning og fodring af kreaturer derfor gerne betragtet som ydelser, der hørte hjemme i jordebøgerne. Undertiden var dog også disse ydelser afløst af penge- eller kornafgifter, selv om det ikke fremgår af jordebøgernes oplysninger.

Jordebøgerne var afgjort protokoller, der hørte hjemme på hovedgårdenes godskontorer. Ydelser, der ikke blev præsteret på hovedgårdene, blev derfor ikke indført i jordebøgerne. En sådan ydelse var gæsteriet, det ubestemte såvel som det, der var fastsat til et bestemt antal nætter, når det ikke var afløst, men blev modtaget i bøndernes egne gårde.

Mange middelalderlige jordebøger anfører kun gårdens hovedlandgilde i korn, smør eller penge, ikke de afgifter, som Svend Gissel i »Landgilde og ud-sæd på Sjælland« kalder herlighedsafgifter (anførte værk, s. 39 ff.), eller også omtaler de dem uden nærmere specifikation. Denne praksis holdt sig stedvis til tiden efter 1550. Når jordebøgerne ikke medtager herlighedsafgifterne, kan det skyldes, at de stod i et bestemt forhold til landgilden eller var de samme for alle ejendommens vedkommende og således lod sig beregne på grundlag af jordebøgernes øvrige oplysninger. Andre forklaringer på udeladelse af opgivelser om gæsteriets størrelse og brændsvinenes antal er givet ovenfor s. 52 og 54. Vedrørende udeladelser, der kan skyldes ufuldstændige udtryksmåder, se nedenfor s. 58 f.

Som anført i definitionen giver jordebøgerne oplysninger om de indtægter, der blev oppebåret på *et bestemt tidspunkt*. De jordebøger, der blev indsendt sammen med lensregnskaberne, og som udgør hovedparten af de bevarede lensjordebøger, var bilag til regnskaber, der gik fra 1. maj et år til 1. maj det

næste. Da en del af bøndernes afgifter, bl. a. smørlandgilden, blev betalt om sommeren, som regel til sankthansdag, medens de øvrige afgifter, bl. a. kornlandgilden, blev betalt til mortensdag, blev datoen for disse jordebøger gerne fastsat til mortensdag, således at jordebøgerne medtager de ejendomme, der blev afhændet efter den tid, og omvendt undlader at omtale de ejendomme, der blev erhvervet senere. Smørlandgilden m. m. af de ejendomme, hvormed lenene var blevet forøget i tiden mellem sankthansdag og mortensdag, var imidlertid betalt til de hidtidige ejere og måtte derfor føres til udgift i lensregnskaberne.

De (brudstykker af) jordebøger, der er indført i skøder, mageskifte- og pantebreve, i skøde- og panteprotokoller, i Kancelliets brevbøger m. m., har de forskellige skøders og pantebrevs dato. Derimod blev lenskontorenes og præbendarernes jordebøger, dvs. lenenes, præbendernes og vikariernes jordebøger i egentlig forstand, efter hvilke de andre blev afskrevet, ført løbende à jour. Når antallet af rettelser i disse jordebøger blev så stort, at der ikke var plads til flere, eller jordebøgerne blev vanskelige at benytte, blev de omskrevet.

Rettelserne blev foretaget ved udstregninger og tilføjelser mellem linjerne, i margenen eller på tom plads efter det pågældende afsnit eller på jordebøgernes sidste sider. Tilføjedes oplysningerne om nyerhvervede ejendomme i margenen ud for de udstregede oplysninger om de ejendomme, mod hvilke de var mageskiftet, efter et afsnit eller til sidst i jordebøgerne, skete der gerne brud på disses topografiske disposition. Ved mekanisk afskrivning af de jordebøger, der indsendtes som bilag til lensregnskaberne, og af de omskrevne jordebøger bevarede disse brud, således at de kan bidrage til at belyse de pågældende *ejendommens historie*. Andre oplysninger om ejendommenes historie kan udledes af de afgifter, der skulle svares af deres brugere. Afgifter som leding, stud (kongestød) og kværtsæde (kværst) var således karakteristiske for selvejerbønderne, ligesom bestemte former for gæsteri kunne være ejendommelige for gårde, der før reformationen havde tilhørt biskopperne eller de forskellige klostre. Endelig hører oplysninger om ejendommenes historie til dem, de fleste jordebøger giver ud over de obligatoriske. En del lensjordebøger indeholder således lister over formerelser og formindskelser ofte gennem en længere årrække, medens andre jordebøger meddeler de historiske oplysninger i forbindelse med den øvrige omtale af ejendommene.

De mindst omfattende jordebøger var som anført i definitionen dem, der giver oplysninger om indtægter, som en lensmand eller præbendar havde ret til at oppebære af en enkelt forlening, et præbende eller et vikarie. Når der var behov derfor, affattede man imidlertid også *jordebøger, der omfattede flere*

forleninger, præbender og vikarier. Der er således bevaret jordebøger over flere len, præbender og vikarier, som havde samme indehaver. Der er også bevaret registre over kronens pantegods, over afhændet stiftsgods m. m. Endelig eksisterer der for hvert domkapitel en række jordebøger over alt kapitlets gods. Det samlede domkapitel førte tilsyn med, at de forskellige præbenders og vikariers gods ikke blev formindsket. Det havde derfor brug for en sådan jordebog over alle præbenders og vikariers ejendomme. Denne jordebog omfattede ligeledes den af kapitlet bestyrede domkirkes gods og det eventuelle for hele kapitlet fælles gods. Efter reformationen tilholdt kongen sig ret til at disponere over domkapitlernes gods, mageskifte det og bortforlene præbender og vikarier. Også regeringskontorerne havde altså brug for jordebøger over domkapitlernes samlede jordegods. Endelig fik universitetet ved fundatsen 1539 tillagt halvdel af nådsensåret efter afdøde kanniker. Skulle universitetets administration vide, hvilke indtægter der i sådanne tilfælde tilkom universitetet, måtte den ligeledes have jordebøger over alt det gods, der tilhørte de forskellige kapitler. I regelen blev kongebreve, som vedrørte mageskifter af kapitelgods, sendt til domkapitlerne, som derefter kommunicerede dem til de præbendarer, de angik. Det forekommer imidlertid, at vedkommende præbendarer havde taget initiativet til mageskifterne og derfor fik brevene tilstillet personligt. Lod de dem ikke gå videre til kapitlerne, opstod der uoverensstemmelser mellem domkapitlernes og de enkelte præbenders og vikariers jordebøger, hvilket kunne give anledning til forskellige forviklinger.

I det mindste i en årrække var en ejendom, der havde skiftet bruger, fyldestgørende bestemt ved de afgifter, der hvilede på ejendommen, og den hidtidige brugers navn. Således som det fremgår af jævnføringer med lensregnskabernes registre over stedsmål og husbonddhold, var det derfor meget almindeligt, at de gamle fæsteres eller selvejerens navne ikke straks efter, at ejendommene havde skiftet brugere, blev erstattet med de nyes. På samme måde kunne en gård stå ubesat i flere år, uden at den af den grund blev betegnet som øde i jordebogen. Med afgiftsopgivelserne var man naturligvis mere påpasselig. Ikke desto mindre må man regne med, at det kan forekomme, at ændringer i en ejendoms afgifter, der var tænkt som bestandige, ikke er blevet indført i jordebogen. Endelig må det erindres, at alle jordebøger fra den behandlede periode er skrevet af efter andre jordebøger eller udskrifter af jordebøger. Såvel i oplysningerne om ejendommenes brugere som i afgiftsopgivelserne vil der derfor forekomme afskrivningsfejl af alle de gængse former.

Lensjordebøgerne er altid forsynet med slutsummer (summæ summarum) for alle persiller og ofte tillige med herredssummer og sidesummer (summæ

laterum). Ved at jævnføre de jordebøger, der i en årrække er indsendt som bilag til et bestemt lens regnskaber, kan man ofte konstatere, at det så vidt muligt var de samme ejendomme, der blev beskrevet på de samme sider. Da de alle er afskrifter efter lenskontorets jordebog, der imidlertid praktisk talt altid er gået tabt, kan man derved påvise, at de i den udstrækning, det lod sig gøre, er disponeret i overensstemmelse med deres forlæg. Derved opnåede man, at man ikke behøvede at tælle afgifterne på de sider, på hvilke de var uforandrede, sammen, men kunne skrive sidesummerne af efter forlægget. Overså skriveren eventuelle forandringer, overførte han imidlertid også sidesummerne, uagtet de i så fald blev forkerte. På samme måde kan det forekomme, at herreds- og totalsummer er overført fra forlægget, uagtet afgifterne var ændret. Foruden med disse *fejl*, der skyldes afskrivning i tilfælde, hvor den ikke var berettiget, og med de fejl, der er forårsaget af forkert afskrivning, kan side-, herreds- og totalsummerne selvsagt være behæftet med sammentællingsfejl.

Fejl i en jordebog kan man påvise ved hjælp af eventuelle revisionsantegnelser og ved forskellige jævnførelser. Man kan således sammenholde jordebogens oplysninger om navnene på ejendommenes besiddere med ældre og samtidige stedsmåls- og husbondholdsregistre samt ødegårdslister. På samme måde kan summerne af de anførte afgifter jævnføres med side-, herreds- og totalsummerne og med indførslerne i lensregnskaberne. Var en række gårde egaliseret med hensyn til afgifter, kan man også sammenligne de enkelte gårdes afgifter med hinanden og undersøge, om der forekommer afvigelser. Endelig kan både oplysninger om lokaliteternes og ejendomsbrugernes navne og afgiftsopgivelserne sammenholdes med eventuelle lister over formerelser og formindskelser af lenets gods, med skøder, besigtigelsesforretninger, tingsvidner o. lign. og først og fremmest med ældre og yngre jordebøger. Ved en sammenligning kan man altid konstatere en forekommende afvigelse og i nogle, men ikke i alle disse tilfælde påvise en fejl. Stemmer f. eks. en jordebogs oplysning om navnet på brugeren af en gård ikke med stedsmålsregistrene, er det utvivlsomt jordebogens oplysning, der er forkert. Er det derimod summerne af en sides afgifter, der ikke stemmer overens med sidesummerne, kan det både være afgiftsopgivelserne, som er urigtige, og sidesummerne, der er talt forkert sammen eller skrevet forkert af. Den samme jordebogsopgivelse kan ofte sammenstilles med flere andre, og som regel vil det være sådan, at jo flere sammenligninger der taler imod en opgivelse, desto større sandsynlighed er der for, at den er fejlagtig.

Undertiden er en jordebogsopgivelse ikke ligefrem forkert, men *ufuldstændig*. Dette er f. eks. tilfældet, når gåsehavre kun kaldes havre, uagtet gåsehavrens kvalitet var ringere end almindelig havres. Når nogle jordebøger slet ikke

omtaler havre, der altid blev leveret sammen med landgildegæs, og når andre jordebøger anfører afgiften A, der var afløst, i stedet for afgiften B, hvormed den var afløst, kan man på samme måde betragte ordet gås som en ufuldstændig betegnelse for gås og gåsehavre og ordet A som ufuldstændigt udtryk for »B, der svaredes i stedet for A«. Ufuldstændigheder må i vid udstrækning ligesom egentlige fejl påvises ved hjælp af jævnførelser.

I de fleste af de jordebøger, der i den her behandlede periode indsendtes som bilag til lensregnskaberne, kan man påvise så mange inkonsekvenser og fejl, at man må formode, at revisionen, i alt fald talrevisionen, af disse jordebøger har været yderst lemfældig. Dette kan skyldes, at centraladministrationen var klar over, at den på grund af unøjagtige opmålinger og det betydelige svind ikke havde mulighed for at danne sig et indtryk af, hvor store beholdninger der lå i lenenes lagre, selv om de indsendte jordebøger havde været uden fejl.

Som *kildemateriale* er benyttet Roskilde kapitels jordebog 1568, som 1965 er udgivet af J. O. Arhning, samt periodens kapitels- og lensjordebøger fra Århus stift. Af disse er Silkeborg lens jordebog 1586 (ligesom Århusgård og Åkær lens jordebog 1544) 1964 (henholdsvis 1960) udgivet af Landbohistorisk Selskab, medens udtog af Skanderborg lens jordebog 1573 er trykt i Herreklostrenes jordegods i Århus stift (særtryk af Østjysk Hjemstavn 1954–56). Endelig er indholdet af Stjernholm lens jordebøger gengivet og kommenteret i Hans H. Fussings Stjernholm len 1603–61 (Hist. Filol. Medd. Dan. Vid. Selsk. III nr. 1, 1951).

HOVBØNDER SOM HAVNEARBEJDERE

Et strejftog i Korsør lens udspisningsregistre 1609/10–1619/20

Af C. RISE HANSEN

Arbejdet med dyrkningen af hovedgårdens marker (pløjning, såning og høstarbejde) står utvivlsomt for den historisk interesserede som det klassiske hovarbejde, og det har vel altid for flertallet af hovgørende været den mest tyngende byrde, også derved at det oftest skulle udføres samtidigt med arbejde på bondens eget brug.

Foruden dette hoveri og ægter, der i hvert fald på krongodset nu og da, f. eks. i 1600-årenes første halvdel var en tung byrde, måtte de hovpligtige udføre mange andre forefaldende arbejder. For Ringsted Kloster er andetsteds [1] ud fra de såkaldte udspisningsregistre, regnskaber over bespiste hoverigørende, søgt påvist størrelsen af det såkaldte plishoveri eller småhoveri for perioden 1570–1620 og fordelingen af dette hoveri på de forskellige slags arbejder herindenfor, og her synes tallene at vise, at plishoveriets samlede årlige arbejdsydelse i de år fra begyndelsen af 1600-årene, der har kunnet belyses, i betydelig grad har oversteget de tilsvarende tal for avlingshoveriet; men det må nok antages, at disse sidste tal – i dette særlige kildemateriale – er mere upålidelige end plishoveriets, idet dette hoveri oftest udførtes i hovedgårdens umiddelbare nærhed og til tider næsten havde karakter af tyendearbejde. På Ringsted Kloster forsvandt da også bespisningen af de hovgørende først ved avlingshoveriet [2], og der er også andetsteds fra [3] i udspisningsregistre vidnesbyrd om, at plisarbejdet kunne begunstiges m. h. t. bespisning; nogle steder kan det have været sociale grunde, der har spillet ind, idet husmænd og inderster samt eventuelt ugedagsbønder antagelig ofte har måttet besørge en væsentlig del af småhoveriet. Forordningen af 24. juli 1599 om udspisningen på kon-

1. Hoveriet på Ringsted Kloster 1570–1620 (Landbohistoriske Skrifter 2, 1968), se f. eks. Tabel 3 (s. LIII).
2. Anf. arb. s. XXXV.
3. Jvf. Antvorskov og Sæbygård len, hvor husmænd bespistes, vist dog overvejende, når de i laden tog mod hø og korn.

gens slotte og huse [4] gør dog ikke nogen sådan forskel m. h. t. bespisningen, men omtaler tværtimod først og fremmest avlingshoveriet (herunder kastning af korn på lofterne); imidlertid har denne forordnings betydning næppe været stor.

Det er fra kronens avls- og ladegårde, der især er bevaret udspisningsregistre, og deri ligger også, at der næppe herudfra kan sluttes ret meget om hoveriet på mere normale hovedgårde.

Det emne, arbejdet med ladning og losning af skibe, der her søges belyst, er da næppe heller nogen almindelig form for hoveri. Et sådant hoveri forudsætter for at kunne blive af betydning, at avlsgården ligger nær en udskibningshavn eller i hvert fald et udskibningssted ved kysten, hvor de hovgørende har kunnet arbejde med ved varernes eller godsets overførelse til skibene; men ud over sådant arbejde på kronens avlsgårde ved eller i købstæder må der også fra adelens hovedgårde være forekommet mange ægter til en havn eller et udskibningssted, hvor de hovgørende assisterede med at få deres læs bragt om bord i skibe og således har måttet udføre arbejde, der i vore dage ville påhvile havnearbejdere.

Det havnearbejde, der her skal fremdrages, blev udført i Korsør len især i det andet årti af 1600-årene; det er – som så ofte for historikerne – kildematerialet, der afgrænser undersøgelsen. Den viden, der kan skaffes om hoverigørendes arbejde ved losning og ladning af skibe i Korsør, kan næsten udelukkende hentes fra de udspisningsregistre, der er bevaret ved Korsør lens regnskaber [5]. De findes kun for et kort åremål 1609/10–1619/20 [6], og heraf er endda et register (1615/16) ufuldstændigt [7], og et andet (1616/17) mangler navnene på de hovgørende, oplysninger, der ellers giver materialet særlig værdi.

Korsør len omfattede krongods i Slagelse og Flakkebjerg herreder; lensmand her var 1605–20 Ebbe Munk af den fåtallige slægt, der ofte betegnes efter den fynske herregård Fjellebro; han var tillige 1596–1620 lensmand over det mere betydningsfulde Antvorskov len, en praktisk sammenkædning af lenene, der

4. Forordninger, Recesser og andre kongelige breve ... Udg. ved V. A. Secher 3. bd., 1891–94, s. 80–93.
5. Også andre end hovgørende bespistes ved Korsør len, således håndværkere, der arbejdede på slottet, kgl. tjenere af forskellig art m. v.; over disse førtes særlige udspisningsregistre, ofte dog indbundet sammen med udspisningsregistre for de hovgørende. – Når der i det følgende tales om udspisningsregistre uden nærmere betegnelse, går det på registre for de hovgørende. – Udspisningsregistrene findes i Korsør lens regnskaber i Rigsarkivet.
6. Det enkelte år, datidens regnskabsår, går fra 1. maj (Philippi et Jacobi) til 30. april; men det kan forekomme, at udspisningsregistrene på grund af, at man har regnet med hele uger, ikke deles helt nøjagtigt ved 1. maj.
7. Se herom nedenfor, s. 62.

også kom til at gælde fremover. Yderligere havde Ebbe Munk 1596–1604 og 1617–20 Sæbygård len under sig; men der aflagdes særskilte regnskaber for hvert af disse len, og reglerne for bespisning af hovgørende, ofte vel hvilende på gammel praksis, var da heller ikke ens i de 3 len.

Udspisningsregistrene er bilag til lensregnskaberne, ført for at dokumentere forbruget af varer medgået til bespisning af de hovgørende o. a., der opnåede den begunstigelse, som bespisning så absolut var. I Korsør fik de bespiste hovbønder 1 brød, 1^{1/2} pot øl og 2 sild pr. måltid [8], hvoraf der kun blev givet eet om dagen [9]. Når udspisningsregistrene savnes fra årene før 1609/10, skyldes det utvivlsomt, at ufornuftige arkivarer, der har hærget voldsommere end ildebrande, fugt, rotter og mus i vore arkivalier, har tilintetgjort dem sammen med de allerfleste lensregnskaber for årene før 1610 [10]. Når derimod udspisningsregistre for hovgørende savnes for tiden efter 1619/20, skyldes det, at bespisningen af disse ophørte efter påbud fra administrationen i København, vist efter kongens ønske, som et udslag af sparebestræbelser, der netop samtidig spores i andre len. Som på Ringsted Kloster og iøvrigt andre steder var det ikke lensmanden eller hans folk, men centraladministrationen ved rentemestrene, der satte ind gennem revisionsantegnelser og uden hensyn til den ovennævnte udspisningsforordning fra 1599, som aldrig direkte ophævedes, ja, end ikke inddroges i argumentationen mod rentemestrene. Allerede 1615/16 må der være gjort attentat på udspisningen af de hovgørende; den standser pludselig 21. september 1615, men genoptages derefter 9. januar 1616; i den mellemliggende tid i dette regnskabsår er udspisningsregistret for de hovgørende blankt. Når bespisningen genoptages, skyldes det utvivlsomt, at det lykkedes lensmanden at opnå et kongeligt missive af 10. januar 1616, der bl. a. bevilgede, at de til slottet liggende husmænd måtte få et måltid mad om dagen, når de arbejdede til slottet; ligesom de fra Arilds tid havde fået, tilføjedes der [11]. Missivet bragte kun ro om udspisningen i nogle få år; allerede til regnskabet 1618/19 gør revisionen bemærkninger herom; det hedder heri som

8. Jævnfør hermed, at de hovgørende på Ringsted Kloster kun fik 1 pot øl pr. måltid, men ellers samme forplejning (brødernes størrelse har jeg ikke beregnet); men til gengæld fik visse grupper på Ringsted Kloster 2–3 måltider (se anf. arb., s. XXXVI).
9. Se dog udspisningsregistret for Korsør len for 23. oktober 1609, hvor det oplyses om 25 personer, der hjalp ved slagtning: Overblevet om natten, fået hver 2 måltider og øl. Arbejdet med at få slagtemaden til side har varet til ud på aftenen, hvorfor de 25 har fået lov at blive natten over.
10. For Korsør len er iøvrigt også selve regnskabet over indtægter og udgifter for 1609/10 kasseret, således at denne særlige række først begynder med 1610/11.
11. Kanc. Brevb. – Mærkeligt at udspisningen begynder dagen, før missivet dateredes. Underretningen om bevillingen må være ilet forud.

punkt 11: Bønderne og andre er bleven en ganske del bespiset der af slottet, som efter kong. majestæts befaling ikke må passere, uden når bønderne pløjer eller høster. Forsåvidt en mærkelig besked, da der ikke er fundet noget vidnesbyrd om bespising af bønderne i Korsør len ved pløjning og høstarbejde, idet lensmanden havde avlen fri og drev den for sin regning. Fra lenets side mente man at have hjemmel for den dér praktiserede udspising og svarede: Herpå haver lensmanden kong. majestæts brev, og kopi af samme brev findes hos regnskabet indlagt [12]. Rentemestrene og deres revisionsmedhjælp gav dog ikke op. Til det følgende regnskab for 1619/20 gjordes der påny antegnelse: Bønderne er blevet bespisede, som haver arbejdet til slottet, som forgangen år er antegnet, at kong. majestæt ikke ville bevillige. Fra lenet svarede der herpå: At min husbonde haver ladet ugedagsbønderne spise, når de har arbejdet, haver han gjort, formedelst de er meget forarmet; de er få og dagligen bruges, og da han ville dennem det forholde, kunde han ikke være deres overløb forbi. Da tilmed haver han kong. majestæts brev, at de må spises. Kopi af samme brev findes hos forgangen års regnskab indlagt [13]. Skønt disse antegnelser naturligvis ikke var fremme i Korsør ved begyndelsen af regnskabsåret 1620/21, ophørte udspisningen af hovgørende med udgangen af april 1620 [14]. Den ny lensmand, der overtog lenet 1. maj 1620, må straks have gennemført revisionens ønsker [15].

Hoveriet til Korsør Slot kan da på grund af regnskabsmaterialets beskaffenhed kun følges over en kort årrække, og det er allerede af det foregående klart, at ikke alle bønder blev bespist under hovarbejdet. Det ovennævnte kgl. missive af 10. januar 1616 bevilger kun bespising af de til Korsør liggende *husmænd*, når de arbejdede til slottet, mens svaret på antegnelserne til regnskabet 1619/20 taler om bespising af ugedagsbønder. Af udspisningsregistre fremgår, at såvel ugedagsbønder som husmænd er blevet bespist [16].

12. Antegnelser til Korsør lensregnskab ved indtægts- og udgiftsregnskabet 1618/19.
13. Antegnelser til Korsør lensregnskab ved indtægts- og udgiftsregnskabet 1619/20.
14. Udspisningsregistret for »Wuisse personer, embeidtzfolck och andre, som ere spisid offuer lehnsmandens genandt dette aar 1620« [d. v. s. 1/5 1620–30/4 1621] oplyser i en bemærkning til slut: Hvis ugedagsbønder og husmænd belanger, haver intet bekommet dette år som næste forgangen år.
15. Ernst Normann's forleningsbrev af 21. april 1620 var – efter Kanc. Brevb. – enslydende med forgængerens, men han må på anden måde være orienteret om den forlangte ændring.
16. 1609/10 er udskriften på udspisningsregistret:
 »Wdspisening till slottens wgedags tienere och huszmennd, som haffuer arbeitett paa Korszøhr slott fraa Philippi Jacobi dag anno 1609 och till samme aars dag igien 1610«; ved registrets indledende bemærkninger hedder det dog: »Er wdsspist till slottens bønder wgedags thiennerne och hussmendt, som haffuer arbetet till

Det, der gør udspisningsregistre for Korsør len særligt interessante er – som allerede antydnet – at de ikke alene opgiver navne på de landsbyer, hvorfra de hovgørende kom, men normalt også navne på personer [17]. I almindelighed volder det ikke vanskelighed at identificere de her anførte personnavne med de i jordebøger, mandtalsregistre, stedsmålsregistre o. l. forekommende, selv om skriveren nu og da har taget fejl af personnavne og landsbyer; oftest kan disse fejl dog korrigeres med stor sikkerhed. Vigtigt er det også, at det i langt de fleste tilfælde er ugedagsbøndernes eller husmændenes navne, der anføres, og ikke, hvis hovbud sendtes i deres sted, disses navne. I en del tilfælde tilføjes efter de hovpligtiges navne: deres tjenestefolk [18] – eller: deres kvinder [19], uden at man måske med sikkerhed tør slutte, at den hovpligtige, hvor sådant ikke bemærkes, er mødt personligt frem. Der forekommer også personnavne i registrene, der ikke kan identificeres som gård- eller husfæstere eller i mandtallene anførte jordløse husmænd; der findes utvivlsomt herimellem hovbud for fæstere o. l., at dømme efter disse personers navne, der lader antage, at det drejer sig om slægtninge af ellers velidentificerede fæstere; de ikke identificerede navne udgør dog en lille procentdel af de anførte hovgørende, højst 5 %.

Udspisningsregistre er omhyggeligt førte [20]; bønderne opføres ikke som hold (f. eks. 11 forskrevne af Frølunde), hvorved skriveren kunne have simplificeret sit arbejde; men alle navne anføres, også hvor de samme hovgørende arbejdede to dage i træk på samme opgave, og tilmed oftest i varieret rækkefølge. Det må derfor kunne påregnes, at de i registrene anførte har udført hoveri på de opgivne tidspunkter og vel også af den anførte art [21].

Derimod kan næppe så sikkert slutes, at ugedagsbønder og husmænd *altid*

slotted denne wgge«, og til slut i registret anføres: »Summarum wdgiffuidtt och forspist till slottens bønder wggedags thienner och husmend, som haffuer arbeidet till slottet dette aar«. – I de følgende udspisningsregistre varieres formuleringen; men en gennemgang af de i registrene anførte navne viser, at det virkelig er ugedagsbønder og husmænd, der bespises. Jeg har ikke med sikkerhed konstateret, at en almindelig fæstebonde er blevet bespist; men da materialet ikke er fuldstændigt bearbejdet, kan enkelte muligvis dukke op; det vil i så fald være rene undtagelser. – Antagelig ligger der i betoningen af, at det drejede sig om bespising ved arbejde til *slottet*, at bespising ved arbejde til *ladegården* var uvedkommende, idet lensmanden havde avlingen fri, d. v. s. for sin egen regning.

17. Som nævnt mangler dog udspisningsregistret for 1616/17 de hovgørendes navne.
18. Se f. eks. udspisningsregistret 1617/18 for 15. juli.
19. Se f. eks. udspisningsregistret 1617/18 for 28. august og 21. november, 1618/19 for 19., 20. og 23. maj, 10. juni og 15. januar.
20. Som de foreligger, må det være renskrifter efter nu tabte, vel dag for dag på Korsør len førte optegnelser.
21. At skriveren svindelagtigt har indført navne i udspisningsregistre, kan vel teoretisk tænkes: men der er ikke påtruffet noget tilfælde, der kan tydes derhen.

er blevet bespist, når de gjorde hoveri; men det må dog her tages i betragtning, at de til bespisning berettigede utvivlsomt har lagt megen vægt på at modtage en sådan »godtgørelse« for arbejdet. At der var tilfælde, hvor Korsør lens ugedagsbønder og husmænd har udført arbejde, der var af en sådan karakter, at bespisningen ikke indgik i dette lens udspisningsregistre, kan i nogle tilfælde direkte konstateres; det har vel især været tilfældet ved ægter eller måske hyp-pigerne ved gående rejser. M. h. t. sådanne ses det, at hoverigørende fra Korsør len er blevet indført i bevarede udspisningsregistre for Antvorskov len, når deres ærinder førte dem til Antvorskov Slot, og de følgelig blev bespist der [22]. Det er ikke muligt herudfra at slutte, at bespisning i sådanne tilfælde altid er sket, det er snarest en undtagelse, og sådanne rejser kan vel også være gået andetsteds hen, uden at der nu er mulighed for at påvise det. Der forekommer også tilfælde, hvor personer fra Korsør len, der har været i ægt eller gående rejse, har fået et måltid på Korsør Slot, når de returnerede [23]; men sandsynligvis har der ikke været nogen fast praksis herfor [24]. Der er således adskillige usikkerhedsmomenter i kildematerialet, dog må det formentlig godtages, at det i udspisningsregistrene anførte hovarbejde virkeligt er udført.

Men mens der således kan skaffes minimumstal for ugedagsbønders og husmænds hovarbejde, er det helt tydeligt, at de øvrige fæstebønder ikke blev bespist, når de gjorde hoveri. Det fremgår forsåvidt allerede af udspisningsregistrene, idet der heri overhovedet ikke omtales egentligt avlingshoveri trods det, at avlingen til ladegården må være drevet ved hovbøndernes arbejde; det ses direkte af spredte notitser i sagefaldslisterne i lensregnskaberne, hvori der omtales bønder, der har siddet overhørig ved udførelsen af avlingshoveri; således måtte en bonde i Hyllinge 27. november 1617 bøde 3 mark, fordi han ikke efter tilsigelse fremkom og pløjede til rug, og en person fra Aggersø, der ikke kom og slog græs i rugvængerne, måtte 14. august 1619 ligeledes bøde 3 mark.

22. F. eks. bespistes på Antvorskov en dag i 4. uge efter Trinitatis 1609 [antagelig 7. juli] 6 personer fra Frølunde, der havde drevet slottets kvæg fra Halskov, hvor det havde græsset, til Antvorskov Slot, og fredag i 8. uge efter Trinitatis [11. august] s. å. 1 person fra Svenstrup og 1 person fra Frølunde, der havde drevet slottets lam fra Korsør og hjem til Antvorskov. 1610 omtales under fredag i 19. uge efter Trinitatis [19. oktober] 3 personer fra Frølunde, der drev svin fra Korsør til Antvorskov. – I alle tilfælde anføres personernes navne, der er velkendte fra Korsør lens udspisningsregistre.
23. I Korsør lens udspisningsregistre for 1609/10 bespistes 16. maj 1609 en person fra Svenstrup, der var i Ringsted efter en stævning, 27. juni s. å. en anden fra samme by, der var i Ringsted efter breve, og 14. november s. å. en person, ligeledes fra Svenstrup, der var i rejse med breve.
24. På Ringsted Kloster ses praksis m. h. t. bespisning ved udførelse af langægter også at være meget varierende, se anf. arb., s. LXVII.

Om ugedagsmænd og husmænd kan have deltaget i avlingshoveriet, lader sig næppe afgøre; men det er påfaldende, at f. eks. 7 ugedagsmænd og 2 husmænd i Tranderup (Boeslunde sogn), der nød skattebegunstigelse for deres ugedagsarbejde, næsten aldrig forekommer i udspisningsregistrene; det er da sandsynligt, at disse – og andre ugedagsmænd – har været henlagt til avlingen og muligvis andet arbejde, hvorved de ikke er blevet bespist, i hvert fald ikke for lenets regning. Gammel sædvane kan her have spillet ind, og vor viden om hoveriets organisation i lenet forbliver trods udspisningsregistrenes oplysninger mangelfuld. Noget vidnesbyrd om, at lensmanden, der havde avlen til Korsør ladegård fri, for egen regning har bespist de hovgørende er ikke påtruffet, men ville også være lensregnskabet uvedkommende.

At andre end ugedagsmænd og husmænd har deltaget i plisarbejdet (eller småhoveriet) viser de ovennævnte sagefaldslist, idet en indførsel heri oplyser, at 8 personer fra Aggersø og 1 fra Omø 18. februar 1618 måtte bøde hver 3 rigsmark, fordi de ikke efter tilsigelse var fremkommet 24. oktober 1617 for at udske kongelig majestæts skibstømmer.

Hvem var nu ugedagsbønder til Korsør Slot og nød fordel af kun at betale 1/2 skat, når en sådan blev udskrevet? Det drejede sig i de år, der her omtales, om ialt 52 såkaldte »ugedagsmænd og gårdsæder« fra landsbyer i Tårnbor og Boeslunde sogne [25], nemlig fra Tårnbor sogn: 7 fra Frølunde, 9 fra Svenstrup, 6 fra Halseby, 6 fra Tjæreby, 9 fra Hulby og 4 fra Bonderup; fra Boeslunde sogn: 3 fra Lindeskov, 1 fra Egerup og 7 fra Tranderup. Hertil kom 29 husmænd, om hvem mandtallene for skat oplyser, at de er – som det hedder – værende til slottet iblandt ugedagsmænd og »iligen« (ideligen) bruges til slottet, hvorfor de også kun svarede 1/2 skat; de var fra samme sogne som ugedagsmændene; 1613 var 7 fra Frølunde, 6 fra Svenstrup, 4 fra Halseby, 3 fra Tjæreby, 2 fra Hulby, 5 fra Vester Bøgebjerg og 2 fra Tranderup, hertil kom 1 håndværker fra Frølunde (væver) og 1 dito fra Tjæreby (skrædder), der begge forekommer i udspisningsregistrene, væveren langt hyppigere end skrædderen, hvilket dog antagelig står i forbindelse med, at førstnævnte var fra Frølunde, hvis hovgørende sammen med Svenstrups udførte en meget stor del af det arbejde, hvorved bespising fandt sted. Iøvrigt synes disse ugedags-husmænds antal – at dømme efter skattemandtallene – at variere lidt fra år til år; det kan eventuelt skyldes, at enkelte har været fritaget for at betale skat.

Men ud over disse ugedagsmænd og ugedagshusmænd træffes i udspis-

25. På krongodset gjaldt reglen om, at ugedagsbønder skulle bo inden for sognegrænsen ikke; til gengæld fritoges de ikke – som ugedagsbønderne på adelsgodset – helt for skat, men skulle svare det halve beløb af andre fæstebønders skat.

ningsregistrene jævnligt husmænd, der ikke nød skattebegunstigelse, og kun sjældnere forekommer; antagelig er det kun en del af deres hovarbejde, man får underretning om herigennem; det er folk fra Høve og Oreby, Snekkerup, Flakkebjerg, Eggeslevmagle, Hårslev, Hyllested, Gryderup, Neble og Forlev. Bortset fra årene 1618/19 og 1619/20 (hvorom nedenfor), er det meget få dage, disse har gjort hoveri, vel at mærke, at dømme ud fra udspisningsregistre; der er også mange andre husmænd i lenet, som slet ikke forekommer her. Det er rimeligst at antage, at de har gjort et vist hoveri, der blot ikke kan konstateres; mon man f. eks. ikke har kunnet finde dem i laden, når kornet kørtes ind; på Antvorskov brugtes således husmænd hertil.

Inden nu fremstillingen – efter disse oplysninger om udspisningsregistrenes begrænsning – samler sig om »havnearbejdet«, kan det være på sin plads at antyde, hvilke andre former for småhoveri, man finder omtalt i Korsør lens udspisningsregistre [26]. Der er forskellig hjælp til håndværkere, f. eks. til smeden (ikke noget omfattende arbejde) [27], til murermesteren og kalkslåerne, til brolæggeren og til tømmermanden, hjælp til fadeburskvinden, især ved slagting, og til kokkekvinden, arbejde i kålgården, lidt vask af klæder, rengøring af gården og forskelligt andet, deriblandt en helt pudsig ting som indsamling af malurt [28], der i hvert fald i nogle tilfælde kom til Antvorskov og måske er brugt til kongens bitter. Så var der arbejdet med at kaste korn og gøre malt, som var mere arbejdskrævende processer og i de anførte tilfælde synes at have angået slottet (ikke ladegården); det gjaldt i ikke mindre grad fremskaffelsen af brændevod til madlavning, maltgøring og vel først og fremmest opvarmning af rummene på slottet. Tørv spillede gennem hele perioden en ikke ringe rolle som brændsel; de skulle føres fra tørvegravene til tørring, siden stakkes i mosen eller hjemme ved ladegården (og tørvestakke kunne vælte; skete det, måtte de rejses igen af bønderne) [29]. Og mens der nu er en bro over indløbet til Korsør Nor fra Korsør bys gamle bydel over til Halsskov, der da var overdrev, måtte man i datiden sejle ved, tørv o. a. over indløbet til slottet i dettes pram, der nu og da sank, så de hovgørende fik ekstraarbejde med at bjerge og tømme

26. En statistisk bearbejdelse af materialet vedrørende disse arbejder vil jeg måske senere fremlægge.

27. 17. maj 1610 hedder det – næsten undskyldende – da 2 hovgørende havde været hos smeden: thi han kunne det ikke overkomme.

28. Malurt blev f. eks. afskåret 26. august 1609 (29 personer), 18. og 20. august 1617 (ialt 14 personer), 26. og 27. august 1618 (ialt 50 personer) og 3. og 4. september 1619 (ialt 46 personer).

29. Se f. eks. udspisningsregistret 2. og 18. juli 1618.

den for vand [30]; men det gav endnu større arbejde, når prammen på grund af islægning ikke kunne benyttes, og tørvene og veddet møjsommeligt måtte transporteres i strandkanten af noret hjem til slottet [31]. Som på Ringsted Kloster [32] må arbejdet med fremskaffelsen og transporten af brændsel have været et af de mest tidkrævende arbejder, ligesom også arbejdet med at føre hø og strøelse til slottets stalde.

Arbejdet med transporten over indløbet til noret i prammen er ikke her medregnet i arbejdet med at losse og lade, men er for så vidt af samme karakter som dette.

Hvor omfattende var nu bespisningen af de hovgørende ved Korsør Slot opgjort i antal måltider? Det kan straks siges, at der her er tale om langt mindre tal end de, der forekommer ved Ringsted Kloster [33]. Bespisningen var således mindre bekostelig.

Korsør lens udspisningsregister for 1609/10 har 1075 måltider; de følgende år viser lavere tal: 1610/11 740 måltider, 1611/12 647; derefter er der en svag stigning til 682 i 1612/13 og til 737 måltider i 1613/14. 1614/15 har 720 måltider. 1615/16, hvor bespisningen af de hovgørende – som ovenfor omtalt – var ophørt i ca. 3½ måned, har 591 måltider og ville formentlig uden denne standsning have vist en bespisning af samme omfang som i 1613/14 og 1614/15. 1616/17 bringer en stigning til 804 måltider, der fortsattes i 1617/18 til 1248, og derefter i det følgende år 1618/19 voldsomt, idet antallet af måltider næsten fordobledes (til 2466), hvorefter der for 1619/20 er en svag nedgang til 2356 [34]. Det er nødvendigt at have disse tal som baggrund, når arbejdet med losning og ladning skal belyses.

Hvad oplysningerne i udspisningsregistre angår, må det bemærkes, at de udførte arbejder næsten altid specificeres, så losning og ladning uden vanskeligheder kan udskilles fra andet hovarbejde; men der er dog enkelte tilfælde, hvor dette ikke er muligt; her er da det samlede antal hoved dage medregnet inden for det arbejde, der her specielt omtales; der opstår næppe herved fejl af væsentlig betydning [35].

30. Se f. eks. 24. december 1619, da 12 personer fra Frølunde og 9 fra Svenstrup opdrog slottets pram, der var sunket, og 4. januar 1620, da 12 fra Frølunde og 10 fra Svenstrup opdrog slottets pram, som var omblæst.

31. Se f. eks. 22.–24. februar 1620 i udspisningsregistret 1619/20.

32. Se anf. arb., s. XXXVIII f. og tabel 3 (s. XLIII).

33. Der bortses fra tallene fra Ringsted Kloster 1570/71, se iøvrigt anf. arb., s. XLI.

34. Jvf. hermed udviklingen på Ringsted Kloster inden for plishoveriet, se anf. arb., tabel 3 (s. XLIII), der viser stigende tal i 1618/19 og 1619/20, omend langt fra med en stigning, der svarer til udviklingen på Korsør len.

35. Det drejer sig om følgende tilfælde: 14. februar 1615 hjalp 12 personer skibsbyggeren

HOVBØNDER SOM HAVNEARBEJDERE

Hovarbejde med ladning og losning fordelt efter år og hovbøndernes hjemsted

	Svenstrup	Frelunde	Tjæreby	Halseby	Hulby	Bonderup	Gryderup	Bøgebjerg	Lindeskov	Nebbe	Stude	Forlev	Eggeslevmagle	Oreby	Bjerre	Flakkebjerg	Hyllested	Summa
1609/10	11	18	3	6	1		1	1	4			2						47
1610/11	3	16	2			1		3	4		6							35
1611/12	2	3	2															7
1612/13	5	6																11
1613/14	5	6	2	1				1	2									17
1614/15	18	28	4	4	7			3	9		3							76
1615/16	[17]	[7]																[24]
1616/17	11	14	3				1	3	5		3							40
1617/18	57	23		13														93
1618/19	84	164	12	60	33	1	1	15	58	3	36		8	6	8	6	3	498
1619/20	84	143	23	56	42	5	3	45	85	32	51		13	28	27	28	14	679

I ovenstående tabel er oplysningerne om bespisning ved hovarbejde med ladning og losning bearbejdet med fordeling efter de regnskabsår og efter de landsbyer, hvorfra de hovgørende kom.

Det fremgår, at summerne for »havnearbejdet« for de første år – 1609/10 og 1610/11 – er ret små, og i de følgende år (1611/12, 1612/13 og 1613/14) bliver helt ubetydelige. I 1614/15 vokser arbejdet betragteligt (1615/16 er tallene helt usikre). I 1616/17 er arbejdet atter af mindre omfang; men bliver derefter igen mere omfattende i 1617/18, med voldsom udvikling i 1618/19 og igen i 1619/20, skønt de samlede tal for bespisningen i dette sidste år viste nedgang. »Havnearbejdet« alene er ikke forklaringen på stigningen i det samlede plishoveri i årene 1617/18–1619/20; men det bidrager væsentligt til forståelsen heraf i 1618/19 og ikke mindst i 1619/20.

Tabellen viser også, at mens det oprindeligt – og til og med 1617/18 – er landsbyerne i Tårnborg og Boeslunde sogne med deres ugedagsbønder og ugedagshusmænd, der leverer arbejdskraften (Stude i Hemmeshøj sogn og Forlev i Vemmelev sogn er undtagelser), så ændres dette i 1618/19 og 1619/20; der »trækkes« på reserverne, og husmændene i flere fjernere liggende sogne

samt ladede tømmer; 28. juni 1617 udskød 19 personer prammen og bar ved til skuden; 5. juni 1618 skibede 13 personer brød ind, som skulle til København, og kastede korn; 19. maj 1619 hjalp 22 personer at opskibe vin og anden fetalje af en skude, der var kommet fra København, og fulgte siden varerne til Antvorskov.

(Flakkebjerg, Bjerre, Hyllested, Eggeslevmagle og Høve sogne) inddrages nu i arbejdet med at losse og lade skibe [36]. »Havnearbejdet« for Svenstrups vedkommende viser ved sammenligning mellem årene 1618/19 og 1619/20 nu stagnation og endog tilbagegang for de hovgørende i Frølunde og Halseby, men voksede ganske vist for fæsterne i andre af de nærmestliggende landsbyer, stærkest for Bøgebjerg, hvor Korsør len havde 5 ugedagshusmænd, og for Neble, der lå uden for ugedagsområdet og ikke før regnskabsåret 1618/19 ses at have deltaget i sådant arbejde.

Mens »havnearbejdet« for ugedagsbønderne og ugedagshusmændene altid udgjorde en mindre del af deres arbejde, viser en nærmere betragtning af tallene for de i 1618/19–1619/20 benyttede husmænd fra de omtalte fjernere liggende sogne, at »havnearbejdet« i 1619/20 udgjorde langt den største del af det hovararbejde, hvorunder der blev ydet bespising. Den enlige husmand, der registreres fra Hyllested, bespistes i 1618/19 ialt 10 dage, hvoraf de 3 var »havnearbejde«, men af hans 16 dage i 1619/20 var de 14 nu arbejde ved skibene. De to husmænd fra Flakkebjerg, der forekommer i udspisningsregistre, gjorde et tilsvarende hoveri med nøjagtig samme fordeling m. h. t. arbejdets art. Tallene er små; men tendensen her og andetsteds i disse byer er fast nok.

Men hvilke varer var det nu skibene lossede og ladede, der nødvendiggjorde, at de hovgørende måtte udføre et arbejde, der efter udspisningsregistre for 1618/19 og 1619/20 var ret anseligt? At Antvorskov Slot, der til tider var kongelig residens, har haft betydning for tilgang via Korsør af såvel byggemateriale som visse fødevarer er tydeligt i disse år; det er tilmed en ordning af ældre dato, for allerede i 1587 omtales det, at to af kronens bønder, den ene fra Vemmelev, den anden fra Hemmeshøj, var beskikkede til »altid« at være til stede i Korsør for at lade det opskibe, som købtes til Antvorskov Slot; da de af den grund måtte forsømme deres egen næring meget, bevilgede kongen dem indtil videre en årlig landgildenedsættelse [37]. Om denne ordning har bestået endnu i 1610'erne er ikke oplyst.

Hvad angår tiden 1609/10–1619/20, giver udspisningsregistre selv oplysninger om, hvilke varer eller gods der lossedes eller ladedes; men det er tillige muligt at få kontrollerende og supplerende oplysninger fra lenenes regnskaber over indtægter og udgifter, ligesom rentemesterregnskaberne giver oplysninger

36. Den mulighed, at disse husmænd også tidligere havde udført »havnearbejde«, men ikke var blevet bespist, finder jeg usandsynlig, da husmænd fra disse sogne tidligere var blevet bespist, når de – ganske vist ikke hyppigt – havde gjort hoveri, f. eks. tørvearbejde.

37. Kanc. Brevb. 20. juni 1587.

om udbetalte fragter. Det er dog ikke muligt gennem lensregnskabernes hovedregnskaber og rentemesterregnskaberne med fuldstændig sikkerhed at følge alle den slags skibsanløb i Korsør, idet f. eks. skibstømmer og nu og da brændevad overførtes med kongens egne skibe til København, og da regnskaberne her for Vedhaven og Bremerholms tømmerlager for disse år ikke synes bevaret, er der her en mangel i kontrollen. Denne lakune kan ikke altid påregnes udfyldt ved, at Korsør len ofte måtte udlevere proviant o. a. til kongens skibe ved deres anløb. Det materiale til kontrol, der kan fremskaffes, er imidlertid tilstrækkeligt til at vise, at skibe oftere har indtaget ladning for kongens regning i Korsør, uden at dette har sat sig spor i Korsør lens udspisningsregistre. Der er dog næppe nogen grund til at antage, at udspisningsregistre har været unøjagtigt ført, eller at til bespising berettigede hovgørende ikke har fået deres måltider; dels er forholdet – som nævnt – det, at andre end ugedagsbønder, ugedagshusmænd og husmænd uden ugedagsskattelettelse fra Korsør len medvirkede og ikke er blevet bespist [38], dels udskibedes der direkte fra bl. a. Antvorskov ved dette lens bønder, uden at disse blev bespist i Korsør [39]. Det bør altid nøje erindres, hvad udspisningsregistre giver oplysninger om, når deres oplysninger benyttes.

Losning af ankommet gods forekommer mindre hyppigt end udskibning, og det kan også påvises, at ikke alle tilfælde af losning er omtalt i de her benyttede udspisningsregistre [40]. Efter disse modtoges 1609/10 i Korsør mursten, der var købt til kongens behov, 1610/11 kalk, der kom fra Mariager Kloster. 1611/12 og 1612/13 mangler udspisningsregistre helt oplysninger om losninger, mens der i 1613/14 modtoges 6 læster salt, som skulle sendes til Antvorskov. I de følgende års udspisningsregistre omtales der ikke losninger af gods; først i 1618/19 træffes der igen sådanne, idet der den 5. september 1618 losse-

38. Se ovenfor s. 66, hvor det fremgår direkte m. h. t. de overhørigे bønder fra Aggersø og Omø.
39. Et vidnesbyrd herom er det f. eks., når Korsør lensregnskab over indtægt og udgift 1618/19 noterer: Den 15. juli [1618] leveret skipper Claus Linnertsen af København 1/2 dusin halmmåtter til malt at forvare, han fra Antvorskov annammet og skulle føre til Københavns Slot. Denne forsendelse omtales ikke i Korsør lens udspisningsregistre.
40. Kalk modtoges således efter udspisningsregistret 1610/11 24. november 1610. – Efter Korsør lensregnskab 1610/11 modtog Jens Pedersen af »Boesslunde« ved Ebeltoft (d. v. s. Boslum, Dråby sogn) 30. juni 1610 fragt for at have overført 15 læster kalk fra Mariager Kloster. 4. december s. å. fik 2 skippere, Søren Nielsen og Rasmus Olsen, begge af Ebeltoft, deres fragt for at have overført resp. 26 læster 3 tdr. kalk og 15¹/₂ læster 5 tdr. kalk fra Mariager Kloster til Korsør (se bilag nr. 18, 20 og 21 til nævnte lensregnskab). Måske er det ved modtagelsen af de sidste to ladninger kalk de to hovgørende har medvirket den 24. november.

des salt, der skulle til Antvorskov, og den 30. oktober s. å. bergfisk, der kom fra København og skulle videresendes til Antvorskov. I 1619/20 fortsatte denne trafik: 19. maj 1619 opskibedes vin og forskellig fetalje af en skude, som var kommet fra København; de hovgørende fulgte det siden til Antvorskov. 25. maj 1619 bar hovbønderne havre af en skude og op på loftet i Korsør; men også denne ladning skulle siden køres til Antvorskov. 19. juni s. å. udskibedes en skudefuld tømmer, der kom fra Gotland, 9. august og igen 20.–21. s. m. kom der atter tømmer fra Gotland; der var – som omtalt nedenfor – tømmer til skibsbyggeri på egnen; men tømmer til byggeri på Antvorskov Slot [41], som kongen netop da lod udføre, måtte hentes fra fjernere egne af riget. Arbejdet med losning var – i den udstrækning det registreredes i udspisningsregistre – kun af nogen betydning i 1619/20, da 124 hovedgæ af de 679 dage med »havnearbejde« anvendtes hertil, og her møder da også hold af en vis størrelse op, 22 personer, da vinen og fetaljen ankom, 17 til havren, 33, da den første ladning af det gotlandske tømmer ankom og 25 den 20. august, men kun 9 den 21. august, alle hovgørende, der var berettigede til bespisning; om der har været hovbønder derudover vides ikke.

Det er tydeligt nok arbejdet med udskibning, der især findes omtalt i udspisningsregistre, og der er næppe nogen tvivl om, at udskibning af produkter m. v. i det hele har haft overvægten over tilførslen, simpelthen fordi transporten overvejende gik den vej, og vejen tværs over Sjælland til København fra Vestsjælland var så møjsommelig med bøndervognene, hvorfor i hvert fald en del af godset forsendtes med skib; ikke alene bønder fra Korsør og Antvorskov len, men også fra Sæbygård len og Sorø len førte således skibstømmer til Korsør; netop dette var da også meget tungt og besværligt at transportere for bønderne [42].

Hvilket gods førtes da ombord i skibene? Ser man på udspisningsregistret for 1609/10, forekommer straks et vigtigt produkt: brændevæd, der sendtes til

41. Se f. eks. Kanc. Brevb. 8. august 1619.

42. Oplysningen om, at der fra Antvorskov og Sorø len af bønder agedes skibstømmer til Korsør, findes i Korsør lensregnskab 1614/15, se indførslen om penge betalt Henrik Waldkirk i København for papir, bl. a. anvendt til sedler givet enhver bonde fra skriverstuen som bevis for transporten. Bag i f. eks. udspisningsregistret 1619/20 findes oplysning om månedskost til en mand, der sommeren igennem tog tal på kongevæd og skibstømmer, som blev nedaget af Antvorskovs, Sæbygårds og Sorø skove, og talte ud igen til dem, der førte det til København; han tog også tal på »husvæd«, brændsel ydet til slottets eget behov, og på tørvæne. – Om besværet med skibstømmeret vidner det, at der 28. november 1615 indkøbtes en gammel skudemast, der blev sønderskåret og forbrugt til ruller, når de store stykker skibstømmer blev slæbt ned til »brøggen« (Korsør lensregnskab 1616/17 bilag nr. 40).

København til kgl. majestæts behov; det kaldtes da også ligefrem for kongeved. 11., 13. og 17. juli samt 5., 7., 8. og 10. august 1609 afskibedes der ved med skuder, åbenbart mindre fartøjer, og af bespiste hovgørende har kun små arbejdsstyrker været beskæftiget hermed: 2, 3, 4, højst 6–7 mand pr. dag har hjulpet at bringe veddet om bord, og skuderne har vel ligget ved den skibbro, der da fandtes i Korsør. Foruden ved afskibedes efter udspisningsregistrene i 1609/10 kun malt, og mens brændet afsendtes i juli-august, da det var tørret af forårets og sommerens vejr, og inden der for alvor skulle fyres op i salene og gemakkerne på Københavns Slot og i centraladministrationens kontorer, så udskibedes maltet først 17. og 31. marts 1610, åbenbart i 2 sendinger, der var afkøbt kongen af den kendte københavnske købmand Mikkell Vibe. Arbejdsbyrden med udskibningen af maltet var ikke stor, 7–8 mand pr. dag.

Udskibningen i 1610/11 ligger efter udspisningsregistrene helt på linje med arbejdet det foregående år; der udskibedes kongeved 16., 17. og 21. august samt 13. og 15. september 1610. Første dag var der 8 mand i arbejde, siden 2–5. Der udskibedes også i dette regnskabsår malt, 21. og 23. august 1610; som de foregående ladninger købt af Mikkell Vibe [43] og afhentet i dennes eget skib – som det oplyses – for Korsør skibbro. 6, resp. 8 mand var beskæftiget de to dage, skibet modtog ladningen.

Det i udspisningsregistrene omtalte samlede antal hovedage anvendt på ladning og losning faldt fra 1609/10 til 1610/11 fra 47 til 35; men det giver ikke noget pålideligt billede af den samlede udskibning fra Korsør len; det kan gennem det tidligere nævnte kontrolmateriale konstateres, at der i dette år er afsendt i hvert fald 3 ladninger skibstømmer fra Korsør [44], og at ingen hovbønder er blevet bespist i forbindelse dermed. Der er også 16. december 1610 betalt fragt til to skippere for at føre 190 læs ved til København [45]; men da

43. 25. august 1610 kvitterede Mikkell Vibes tjener Jens Andersen for modtagelsen af 12 sjællandske læster og 4 pund malt (Bilag nr. 55 til Korsør lensregnskab 1610/11).

44. Omkring 22. juli 1610 afsendtes med kgl. majestæts den Vismers skude (skipper: Peder Læsø af København) skibstømmer, og dette gentog sig med samme skib og skipper omkring 7. september s. å. – Omkring 9. september s. å. afsendtes med kongl. majestæts den Lollands skude (skipper: Oluf Christensen) også skibstømmer. Der udleveredes proviant o. l. til disse skippere fra Korsør (jvf. bilag til Korsør lensregnskab 1610/11 nr. 50–52). Måske er det en af de sidstnævnte ladninger, der omtales i et kgl. missive af 18. oktober 1610 (Kanc. Brevb.), hvori det hedder, at et af kongens skibe, »Byssen«, der skulle indtage noget tømmer for Korsør Slot og føre det til København, i den store storm er drevet på grund ved Lakshavn i Dragsholm len; lensmanden dér skal straks skaffe så mange skuder fra Sejerø, som kan indtage tømmeret, og skaffe hjælp, så de med det allerførste kan redde skibet.

45. Bilag nr. 22 til Korsør lensregnskab 1610/11.

de to skippere begge var fra Korsør, kan det muligvis tænkes, at fragten er blevet betalt dem, efter at de har lagt op for vinteren [46].

De følgende års udspisningsregistre giver utvivlsomt et endnu mere ufuldkomment billede af udskibningen i Korsør for kongens regning.

6.–7. august 1611 bespistes hovgørende, der hjalp at skibe ved bestemt for København, 3 mand den ene dag, 2 mand den næste. 20. november s. å. omtales 2 personer, der hjalp at skibe byg i en hollænder for Mikkel Vibes og en anden københavnsk købmand Hans Holsts regning [47].

2., 3., 4. og 5. september 1612 hjalp 2–3 personer dagligt at indskibe ved [48].

26. juni 1613 bespistes en enkelt person, der hjalp at udskibe ved, og først den sidste dag i regnskabsåret 1613/14 30. april 1614 omtales »havnearbejde« atter i udspisningsregistret, idet der skibedes skibstømmer i den Rødby skude, som skulle til København [49], 13 personer bespistes da; det er første gang, skibstømmeret optræder i registrene. Allerede 16. og 18. maj 1614 hjalp de hovgørende (henholdsvis 6 og 5 mand) igen med udskibning af skibstømmer, 28. og 29. juli s. å. gentog dette sig (med 15, resp. 9 mand) og igen ud på efteråret 12. og 14. november, da 8 og 13 personer assisterede; 14. februar 1615 var der 12 personer, der foruden at hjælpe skibsbyggeren ladede skibstømmer [50]. I samme regnskabsår 1614/15 medvirkedes (ifølge udspisningsregistret) kun ved en enkelt udskibning af ved (26. august 1614 med 8 personer).

Det ufuldstændige udspisningsregister 1615/16 omtaler en udskibning af mursten til København 22. maj 1615 (6 personer), en udskibning af ved 11. juli (5 personer) og afsendelsen af en ladning skibstømmer 11. september [51].

46. Det bør bemærkes, at en fragt betalt 15. september 1610 til Hans Mortensen af Majbølle for at føre 228 læs ved fra Korsør til København utvivlsomt går på udspisningsregistrets oplysninger om vedudskibningen 13. og 15. nævnte måned.
47. Der udleveredes ifølge Korsør lensregnskab 1611/12 proviant i forbindelse med udskibning af skibstømmer 10. oktober og 10. december 1611 (Bilag nr. 53–54).
48. Der udleveredes ifølge Korsør lensregnskab 1612/13 proviant i forbindelse med udskibning af skibstømmer 6. maj 1612 (Bilag nr. 50).
49. Jvf. at der ifølge Korsør lensregnskab 1613/14 bilag nr. 82 30. april 1614 leveredes lille Niels Jacobsen Malmø, skipper på kongl. majestæts den store Rødby skude, proviant. – Der var 20. oktober 1613 leveret proviant til en anden afsendelse af skibstømmer; men udspisningsregistret oplyser intet om hjælp fra hovgørende derved.
50. Ifølge Korsør lensregnskab 1614/15 (bilagene nr. 80–82) udleveredes der proviant til skibe, der hentede skibstømmer 18. juni, 7. oktober og 18. november 1614; af disse udskibninger synes kun sidstnævnte kendt fra udspisningsregistret. Modsat synes der ved de udskibninger af tømmer, der kendes fra udspisningsregistret i maj og juli 1614 samt februar 1615, ikke at være udleveret proviant fra Korsør len.
51. Korsør lensregnskab 1615/16 har adskillige bilag vedr. forsendelse af mursten, der

Også udspisningsregistret for 1616/17 har kun få oplysninger om »havnearbejde« 6. og 7. maj 1616 udskibedes skibstømmer [52], hver dag bespistes 15 hovgørende. 4. april 1617 afsendtes mel, der af lenets beholdninger leveredes til købmand Claus Condevin [53], 7. s. m. udskibedes der gryn [54], i begge de sidste tilfælde bespistes kun små arbejdsstyrker (6, resp. 4 personer).

I udspisningsregistret for 1617/18 omtales en række udskibninger af ved, 28. juni (da hovbønderne også hjalp med til at skyde prammen i vandet og 19 personer mødte), 24.–25. og 31. juli, 18.–20. august, 13., 15.–17. og 22.–23. september; bortset fra den 28. juni noteres der kun små arbejdsstyrker på 2–5 personer. Desuden forekommer en udskibning af skibstømmer 22. oktober, hvor også kun 4 personer bespises. 3. april 1618 afsendtes mel, gryn og smør, i hvert fald 13 personer var med her, og 28. s. m. afskibedes for en teglbrænders regning byg, der blev båret ned fra kornhuset til stranden.

For regnskabsåret 1618/19 viser udspisningsregistret, som allerede omtalt, en stærkt stigende virksomhed ved havnen. Der forekommer dog her kun en enkelt udskibning af ved med en krejert 25.–26. juni 1618 (10, resp. 4 personer); men der udskibedes ved fra Korsør mange andre gange [55]. Der omtales oftere forsendelser af korn fra Korsør, 20. november 1618 og 7. januar 1619 således korn, som en teglbrænder havde fået i betaling [56]; 23. november 1618 indskibedes korn, der var solgt, af 12 bespiste hovgørende i en Flensborg krejert.

8. februar 1619 skibedes malt ind, som Otte Knudsen Seeblads tjenere af Odense tog mål på, og hvorved 28 hovgørende blev bispist. 12. og 15. april

var brændt i Antvorskov eller Korsør len, til København, se bilag A under nr. 1–12. 7. september 1615 udbetaltes fragt til Jørgen Rask i Skelskør for udført transport af kavringbrød, smør, flæskesider og gåsekroppe til København (samme regnskab, bilag nr. 8); men også andre transporter af brød, malt m. v. kendes fra lensregnskabet (jvf. f. eks. s. st. bilag nr. 33).

52. Formentlig med kongl. majestæts den liden bojert, der fik udleveret proviant i Korsør 5. maj 1616 (Korsør lensregnskab 1616/17 bilag nr. 53). – 27. november s. å. udleveredes proviant til kongl. majestæts den nye Kolding skude (s. st. bilag nr. 54); det oplyses ikke, om skuden fik nogen ladning med derfra.
53. Korsør lensregnskab 1616/17 bilag nr. 52 har kvittering for varen, dateret allerede 6. marts 1617.
54. Korsør lensregnskab 1616/17 bilag nr. 47–51 har oplysninger om modtagelse af levnedsmidler sendt fra Korsør til proviantskriveren på Københavns Slot.
55. Rentemesterregnskabet viser fragt udbetalt for transport af ved fra Korsør 10. juli 1618 (463 læs), 18. s. m. (245 læs), 26. s. m. (295 læs), 30. s. m. (469 læs), 3. august (265 læs), 22. s. m. (402 læs), 8. september (202 læs) og 13. oktober s. å. (257 læs).
56. Korsør lensregnskab 1618/19 bilag nr. 120 og 121 oplyser, at der efter 12. november 1618 leveredes byg til teglbrænderen, først 3 læster 5¹/₂ pund 1 td., derefter 100 tdr.

s. å. afsendtes malt solgt til Kristoffer Skibbygger med resp. 40 og 31 hovgørende i arbejde, i alle tilfælde anselige arbejdsstyrker, vel nødvendige af hensyn til transporten af maltet ned fra loftet. Først i regnskabsåret (5. juni 1618) omtales i registret en forsendelse af brød til København [57]; der var da 13 hovgørende, som bespistes; men de kastede ved samme lejlighed også korn.

Det, der karakteriserer udspisningsregistret 1618/19, er dog først og fremmest – som tidligere omtalt – udskibningen af skibstømmer: Først 3. september 1618, da kun 9 mand bespistes [58], derefter 11.–12. s. m. med kgl. majestæts skib [59] (henholdsvis 20 og 26 hovgørende bespistes). 14., 15., 16., og 17. s. m. udskibedes ligeledes skibstømmer, antagelig med samme skib; de første dage var henholdsvis 34, 34 og 31 bespiste personer i arbejde, den sidste dag 11. Hen på foråret afhentede et kongeligt skib igen skibstømmer [60]; indladningen begyndte 19. og 20. marts 1619 med 9 bespiste personer om dagen og fortsattes 22.–26. (el. 27.) s. m. med 22–30 personer om dagen. Om der derudover er afsendt skibstømmer fra Korsør er ikke konstateret; men af tallene på de bespiste ugedagsmænd og husmænd fremgår, at der ved de sidste to udspisninger er anvendt ret anselige arbejdsstyrker.

Følger man udskibningen i det sidste bevarede udspisningsregister for 1619/20, påtræffes der to afskibninger af ved: 21. august 1619 (9 personer bespist) og 20.–21. september s. å. (7, resp. 6 personer bespist) – og en udskibning af korn, som en teglbrænder fik i betaling, 1. juli s. å. (22 personer bespist). Ellers er det ladning af skibe, der hentede skibstømmer, der dette år præger denne side af hovarbejdet. Det begyndte 10. og 11. maj 1619, da et af kongens skibe var i Korsør [61]; den første dag bespistes 44 personer, den anden dag 41. I juli s. å. afhentede to af kongens skibe på samme tid tømmer [62];

57. Det var antagelig brød, der leveredes i København 6. juli 1618: 21½ læster, hvortil kom 2½ læst, der var muldent, og ½ læst gryn. Fragten betales 7. s. m., se Rentemesterregnskabet.

58. Formentlig den last, der afhentedes af skipper Bertel Nielsen på kongl. majestæts det Kolding skib, hvortil fetalje udleveredes 25. august 1618 (Korsør lensregnskab 1618/19, bilag nr. 103).

59. 12. september 1618 udleveredes der skipper Peder Læsø på kongl. majestæts skib »Samson« fetalje og 18. s. m. 2 skålpund lys, da han havde indtaget en ladning skibstømmer (nævnte lensregnskab 1618/19, bilag nr. 105).

60. 26. marts 1619 udleveredes der Peder Boesen, skipper på kongl. majestæts den nye »Harsløff« (vel = Haderslev) skude, 14 dages kost til 12 personer (nævnte lensregnskab, bilag nr. 106).

61. Der synes ikke at være udleveret proviant til det i Korsør, så nærmere om skib og skipper kan ikke oplyses.

62. Efter Korsør lensregnskab 1619/20 udleveredes der 15. juli 1619 8 dages kost på 12 personer til Peder Boesen, skipper på kongl. majestæts den ny »Harsløff« skude,

5.–10. og 12.–13. juli arbejdedes der, de 5 af dagene med 30–32, 3 dage med 21–23 bespiste hovgørende. 31. august og 2.–3. september s. å. afsendtes atter tømmer til København [63]; 31, 18 og 25 hovgørende bespistes i de 3 dage. Endelig afskibedes der tømmer til København i et af kongens skibe, der lå for Sandhagen, 23.–27. og 30. november samt 1. december [64]; det bespiste antal hovgørende varierede fra 16 til 24 pr. dag.

Om hovbønder som havnearbejdere er ovenfor søgt givet oplysninger ved udnyttelse af nogle udspisningsregistre; kun spredte træk har kunnet gives. Registrerne dækker alene et kort tidsrum, og som påpeget, er det kun en del af de hovgørende, der har arbejdet med ladning og losning på Korsør skibbro og andetsteds ved Korsør, hvorfra ind- og udskibningen kan være sket, der har nydt det privilegium, det var at få kost, når der arbejdedes. Andre hovbønder har ikke fået kosten, således de fæstebønder, der ikke var ugedagsbønder til Korsør Slot. De mange, der kom agende med skibstømmer og utvivlsomt også brændved o. a. fra lenene i indlandet, som f. eks. Antvorskov, Sæbygård og Sorø len, kendes der slet ikke noget tal på [65]; som ved andre ægter, der har kunnet strække sig over een eller flere dage, har de måttet have madposen fyldt op, inden de tog hjemmefra. Det kan meget vel tænkes, at de har måttet hjælpe til med at få deres læs ned til skibene og ombord i dem; men iøvrigt har nok også skibenes besætninger taget deres del af arbejdet, særlig ved stuvningen af godset, og nogle af skibene havde 12 mands besætning.

Interessant er det at se, hvilken rolle udførslen af skibstømmer fra Korsør kom til at spille for de bespiste hovbønder i de sidste år, hvorfra udspisnings-

(bilag nr. 93) og samtidig 8 dages kost på 12 personer til skipper Niels Mønbo på den gamle »Harsløff« skude (bilag nr. 94). Sidstnævnte skude var meget læk og måtte tættes, hvorfor skipperen fik udleveret 2 slette mark at betale tømmermænd med (bilag nr. 96).

63. 15. september 1619 udleveredes øl til Peder Boesen på den ny »Harsløff« skude; det er antagelig dette skib, der hentede tømmer, jvf. Korsør lensregnskab 1619/20, bilag nr. 96.
64. 4. december 1619 leveredes der 14 dages fetalje til 12 personer til skipper Peder Boesen på den ny »Harsløff« skude (anf. lensregnskab 1619/20 bilag nr. 97).
65. Gennem udspisningsregistrerne for embedsmænd (d. v. s. håndværkere) o. a. kan nu og da spores, at bønder fra andre len har været i ægter til Korsør, f. eks. oplyses det i et sådant register for 1619/20 under 12. juli 1619, at Rasmus Pliskarl af Antvorskov var her (d. v. s. i Korsør) med Antvorskov lens bønder og lod opage kalk, som lå her på slottet; han tog også mål på kalk af skuderne, som var forskikkede fra Mariager; det drejer sig her om en losning. – Rasmus Pliskarl fik 3 måltider om dagen i 6 dage; de Antvorskov bønder fik intet, undtagen 3 bønder fra Næsby under Skoven, som var modvillige og ikke ville tage kalk at opage; de blev indsat i tårnet på Korsør Slot i 2 dage, men fik kun 6 måltider ialt.

registrene er bevaret. At der også tidligere er hentet skibstømmer i Korsør – som iøvrigt i andre egne af landet – er påpeget; men hvorfor det bespiste hovararbejde pludselig stiger så stærkt, kan der kun gisnes om. Er det tømmer fra selve Korsør len, der nu udskibes? Eller tømmer, der har ligget oplagret i Korsør? Eller har skibene ikke kunnet anløbe skibbroen [66], hvorved arbejdet med udskibningen er blevet vanskeligere? Eller er der sket en omlægning af hoveriets organisation i Korsør len? Det er formentlig spørgsmål, der måske heller ikke fremover kan besvares. Var det en forbigående forøgelse af hoveriet? Et nærmere studium af tilførslen af skibstømmer fra de forskellige egne af Danmark og Norge kan måske fortælle noget herom, men vil sprænge rammerne for det her berørte emne [67].

Fast står det imidlertid, at hoveriet for de ugedagsbønder, der blev bespist, viser en stærk stigning i de sidste år af 1610'erne.

Lad os da til slut ved gennem regnskabsåret 1619/20 at følge en ugedagsbondes hovararbejde se, hvor omfattende det var på denne tid (stadig underforstået: så vidt det kan konstateres gennem udspisningsregistre) – og hvilket arbejde han udførte, herunder hvor mange dage han (eller hans hovbud) anvendte på ladning og losning af skibe.

Det er ugedagsbonden Peder Hansen i Frølunde, der er valgt som eksempel; hans navn er et af de hyppigst forekommende i udspisningsregistre, og her følges han på hovararbejde fra 1. maj 1619 til 30. april 1620, det sidste regnskabsår, hvorfra et sådant register er bevaret, altså et år, hvor det hoveri, der kan konstateres, var ualmindeligt stort. Om arbejdsdagens længde og arbejdsbyrdens størrelse oplyses intet. Først anføres i det følgende dagens dato, derefter i parentes arbejdets art; drejer det sig om ladning og losning er denne sidste bemærkning kursiveret. De lodrette streger markerer ugerne.

M a j 1 6 1 9 : 1. (førte strøelse fra ladegård til slot) || 3. (førte ved til slotsherrens stue m. v.), 6. (førte strøelse fra ladegård til slot til kongens heste) || 10. (*skibede stort tømmer i kongl. majestæts skib*), 11. (*do.*), 12. (førte hø

66. I udspisningsregistre omtales nu og da, at skibene lå for Sandhagen.

67. Muligt har de bønder, der skulle besørge transport af produkter o. l. til København, nu og da foretrukket at betale fragten pr. skib fra Korsør. Et sådant tilfælde synes at foreligge i juli 1620, da Hans Graa, borger i Korsør, indskibede 5 læster byggryn til levering i København til kongl. majestæts behov, og tilføjes der: bepligtede sig at skaffe velb. Ebbe Munk og kongl. majestæts bønder (hvilke skal give mig [Hans Graa] til fragt for læsten at fremføre 6 slette daler) nøjagtigt bevis på forskrevne gryn tilbage (Korsør lensregnskab 1619/20, bilag nr. 114). – Det er antagelig en særordning for disse gryn, der måske har forbindelse med det kgl. missive af 8. oktober 1619 (Kanc. Brevb.), hvori det hedder, at bønderne selv skal fremage byg og byggryn.

fra ladegård til slot til slottets og fremmede heste) || 19. (*hjælp at opskibe vin og forskellig fetalje af en skude, der var kommet fra København, til prinsens behov, og fulgte det siden til Antvorskov*), 22. (førte hø og strøelse fra ladegård til slot) || 25. (*opbar havre af en skude på loftet; det var kommet fra Jylland og blev siden opaget til Antvorskov til kongens heste*), 26. [?] (kørte mæg i kålhaven) ||.

J u n i 1 6 1 9 : 1. (førte tørv fra dem, som skar i Halsskov mose), 4. (do.) || 9. (do.), 12. (førte ved til adskillige kamre m. v.) || 17. (do., 19. (*opskibede en skude fuld af tømmer, der kom fra Gotland, og siden skulle føres til Antvorskov*) || 22. (oprejste tørv i mosen), 26. (do.) || 28. (oprejste tørv, som var omblæst på tørvemoserne).

J u l i 1 6 1 9 : 1. (*udskibede korn, som teglbrænderen fik i betaling*) || 10. (*skibede tømmer i kongl. majestæts skib, skulle til Kbh.*) || 12. (do.), 13. (do.), 15. (førte ved) || [to uger uden hoveri] ||.

A u g u s t 1 6 1 9 : 2. (førte strøelse til slotet) || 9. (*opskibede tømmer, som var forsendt fra Gotland og blev her oplagt, skulle siden forsendes til Antvorskovs bygnings behov*), 10. (lugede i kålhaven) || 19. (førte ved til slottet til slotsherrens kammer m. v.), 20. (*opskibede tømmer, som kom fra Gotland og siden skulle forsendes til Antvorskov*), 21. (førte strøelse til slottet) || 27. (førte ved til slottet til kongens gemakker og andre herrekamre) ||.

S e p t e m b e r 1 6 1 9 : 3. (opskar malurter på øerne, sendtes til Antvorskov), 4. (do.) || 9. (førte strøelse til slottet til kongens heste) || 15. (kastede korn på loftet) || 20. (*skibede en skude fuld af ved, skulle til Kbh.*) || [2 uger uden hoveri] ||.

O k t o b e r 1 6 1 9 : 11. (førte ved til kongens gemakker m. v.), 13. (førte strøelse over kåsen til slottet) || 23. (førte ved til slottet til at brygge og bage med) || 26. (opdrog slottets pram, som af stor storm og uvejr var nedsunken), 29. (førte strøelse til slottet) ||.

N o v e m b e r 1 6 1 9 : 2. (førte ved til slottet) || 9. (do.), 11. (førte strøelse til slottet) || 15. (hjælp kokkekvinden at slagte gæs og at plukke fjere), 17. (førte ved til slottet), 18. (førte tørv til slottet) || 23. (opdrog byg af støb, førte byg i støb igen), 26. (førte ved til slottet) ||.

D e c e m b e r 1 6 1 9 : 4. (førte ved til slottet) || 6. (opdrog byg af støb), 7. (førte strøelse til slottet), 9. (førte ved til slottet) || 14. (førte ved til slottet) || 20. (opdrog byg af støb, førte nyt i), 22. (førte ved til slottet), 24. (opdrog slottets pram, som af stor storm var nedsunken) || [1 uge (juleugen) uden hoveri] ||.

J a n u a r 1 6 2 0 : 3. (førte strøelse til slottet), 4. (opdrog slottets pram,

som af storm og uvejr var omblæst) || 14. (førte ved til slottet) || 19. (do.), 21. (førte strøelse til slottet) || 26. (førte ved til slottet), 27. (førte strøelse til kongens heste) || 31. (opdrog byg af støbekar, fyldte nyt i) ||.

F e b r u a r 1 6 2 0 : 7. (førte tørv til slottet) || 15. (førte strøelse til slottet), 16. (førte ved til forråd) || 22. (kørte ved langs stranden til slottet), 23. (do.), 24. (do.) ||.

M a r t s 1 6 2 0 : 3. (førte ved til kongens sal o. a. herregemakker) || [1 uge uden hoveri] || 13. (drog byg af støb og førte byg i støb igen), 16. (førte ved til slottet) || [1 uge uden hoveri] || 27. (førte tørv til slottet).

A p r i l 1 6 2 0 : 1. (førte ved til adskillige kamre og gemakker) || [1 uge uden hoveri] || 15. (førte ved til slotsherrens stue m. v.) || [1 uge uden hoveri] || 26. (førte hø og strøelse til slottet) ||.

I alt 78 dage mødte denne ugedagsbonde fra Frølunde op for at udføre hoveri, men heraf medgik kun de 12 dage med ladning og losning af skibe, altså ikke så stort et »havnearbejde«, som de tidligere omtalte husmænd fra Flakkebjerg, Oreby og Hyllested udførte, og for øvrigt også mindre losse- og ladearbejde end andre hovgørende, f. eks. fra Lindeskov, Halseby og Bøgebjerg, udførte i dette år, hvilket skyldtes, at ugedagsbønderne i Frølunde (og Svenstrup) – åbenbart efter tradition – arbejdsmæssigt i høj grad var knyttet til visse stadigt forekommende arbejder som transport af hø, strøelse, ved og tørv til det daglige forbrug på slottet og derfor til en vis grad måtte skånes m. h t. andet hoveri.

STUDIER OVER 1600-TALLETS LANDBRUG I EN MIDTJYSK HEDEEGN EKSEMPLIFICERET VED GRINDSTED SOGN

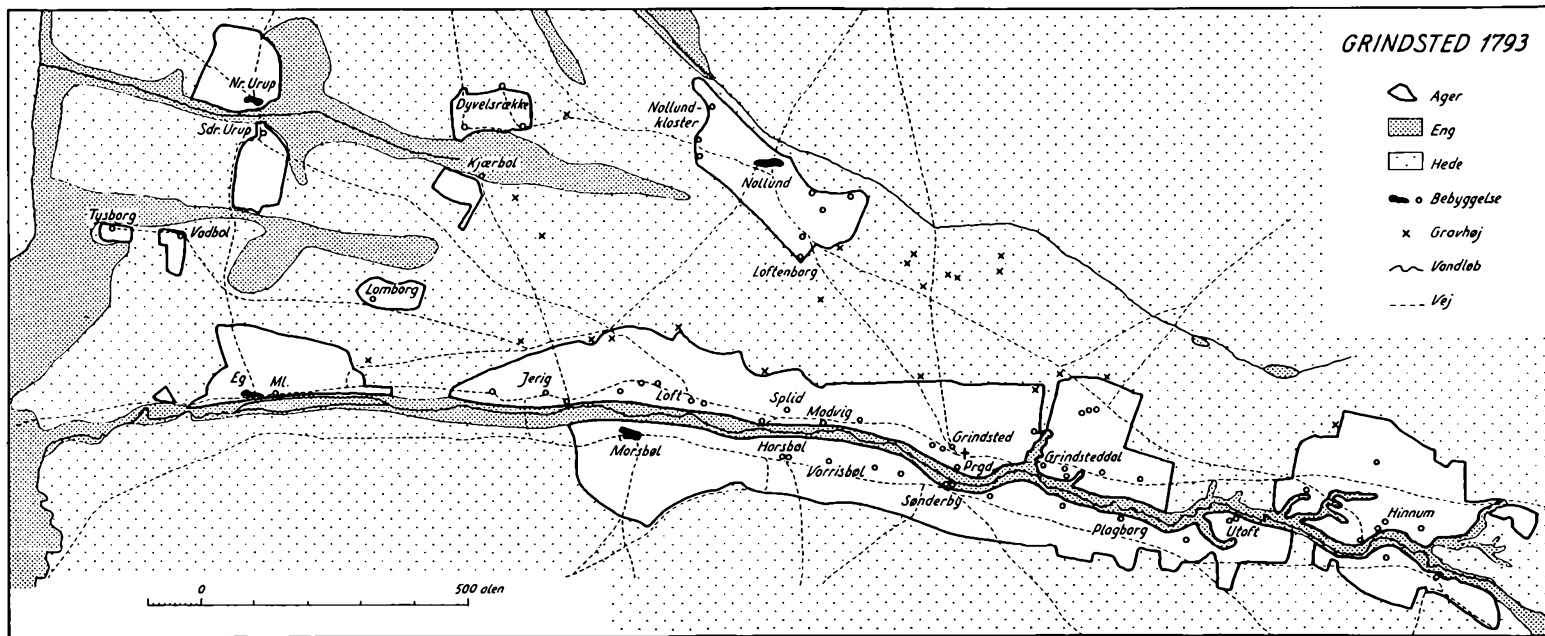
AF VIGGO HANSEN

Studier over ældre tiders rurale kulturlandskab har været tilbøjelige til at koncentrere skildringerne til de østdanske egne, særlig landsdelen øst for Storebælt, og det har desværre ført til en skævhed i opfattelsen af bebyggelsesudviklingen på dansk grund. Teorierne for landbebyggelsens genese bygger på samme tid helt overvejende på landsbyerne, og resultaterne af de mange fortrinlige analyser, der herigennem er blevet optaget i den internationale litteratur, har givet fagkolleger i Europa et noget ensidigt indtryk af ældre dansk rural bebyggelse, såvel hvad angår bebyggelsesformerne som landbrugets driftsformer. Ganske vist findes der en betydelig litteratur om andre landsdeles rurale bebyggelse, ikke mindst i de historiske samfunds årbøger, men denne har overvejende en deskriptiv karakter, og de afvigende former, der her beskrives, har ikke på samme måde vundet indpas i bebyggelseslitteraturen og citeres kun sjældent.

Blandt de lokalhistoriske bidragydere er der særlig grund til at fremhæve Henrik Larsen (Ribe Amt VII), der redegør for forholdene i Sydvestjylland, August F. Schmidt, der især har arbejdet med Århus-egnen, og Kr. Værnfelts analyser af nordjyske sogne, en videreførelse af Carl Klitgaards bidrag til Vendsyssels bebyggelseshistorie. Men mange andre har også ydet deres værdifulde bidrag, omend af mere deskriptiv art. Men sammenlagt understreger alle disse arbejder, hvorledes det for en fuldstændig forståelse af den rurale bebyggelses genese vil være nødvendigt at se denne i sammenhæng med det lokale fysiske miljø, idet dette er en væsentlig medbestemmende faktor i udformningen af landbrugstypen.

Bebyggelsens afhængighed af det omgivende miljø er hovedtesen i Landskab og bebyggelse i Vendsyssel (1964), men miljøets influens rækker for så vidt langt videre end til beliggenhed og form af bebyggelserne, idet valg af kulturplanter, sædskifte og kreaturhold i et primitivt, selvhjulpent landbrug er funktionelle følger af de lokale, naturgivne ressourcer. Forhold som klima, jord-

GRINDSTED 1793

bund, hydrografi og reliefudformning afspejler sig derfor i bebyggelsens udseende og tæthed såvel som i driftsformerne og landbrugets økonomi.

Et i bebyggelsesgeografisk henseende ubeskrevet blad er de jyske hedesletter, som hidtil næsten kun er blevet beskrevet ud fra arkæologiske synspunkter. På denne baggrund har forfatteren fundet det rimeligt at tage hedernes bebyggelse op til behandling. Som et eksempel er valgt Grindsted sogn, uden at dette dog må opfattes som en fællesnævner for hedesognene, idet heller ikke hedemiljøet er ensartet. Det bebyggelsesmæssige og funktionsmæssige udgangspunkt er 1688-matriklen, der er suppleret med udskiftningskort.

Landskabet i Grindsted sogn

Kun længst i sydøst rager bakkeølandskabet ind i sognet og når i Utoft plantage en højde af 63 m, men derudover består hele sognet af hedeslette. Dennes hældning er overordentlig ringe, fra 50 m i øst ved Hinnum til 26 m i vest, hvor Grindsted å af Varde bakkeø tvinges mod syd. Fladens hældningsgradient er 1 : 660 meter, målt i en afstand af 1 km fra åen. Livsnerven i Grindsted sogn og baggrunden for den landbrugsmæssige formåen er Grindsted å, hvis dal i en bredde af indtil 500 m strækker sig fra øst til vest. I den østlige del, hvor ådalen kun har en bredde af 200–300 m, ligger den 5 m under hedeslettens niveau, men længere mod vest vider dalen sig ud til 400–500 m samtidig med, at nedskæringen i hedesletten kun bliver 2,5–3 m. Åens fald over de 17 km er godt 22 meter, svarende til en hældningsgradient på 1 : 765 meter. Åens fald er således noget mindre end den omgivende hedeslattes. Ådalens nuværende leje er iflg. Axel Jessen (D. G. U., I. Rk., Nr. 14) udformet samtidig med hedesletten, og denne formodning støttes af, at hedeslettens højeste partier ligger umiddelbart på begge sider af åen. I profilgennemskæringer som ved Arnegaard ved Jerrig kan det konstateres, at det drejer sig om en levédannelse skabt ved åens naturlige oversvømmelser, formentlig i sen-glacial tid. Dette forhold har fået den konsekvens, at der på hele strækningen gennem Grindsted intet permanent vandførende tilløb til åen findes. Inden for rammerne af disse levéer slynger åen sig af sted i idelige slangebugtninger, der snart berører den ene side af ådalen, snart den anden, et forhold der har haft væsentlige bebyggelsesmæssige følger, ligesom afskårne hesteskosøer vidner om løbets ustabilitet.

Åen ledsages de fleste steder af vandingskanaler som Eg kanal og Morsbøl kanal, der på initiativ af Hedeselskabet anlagdes i årene 1869–75. Langt ældre end disse er dog den kanal, der iøvrigt bygget efter samme princip i århundreder har ledt vand til Eg vandmølle. Denne gamle kanal har formentlig haft en

vandingseffekt på engene nedenfor, p. gr. a. en udsivning gennem dens vægge.

Borte fra ådalen fremtræder hedesletten med en svagt bølgeformet overflade, i hvis laveste partier mindre bække som Urup Nordre og Søndre bæk ledsaget af mosestrøg løber mod nordvest for tilsidst at forene sig med Hoven å. Disse bække har ikke formået at udforme ådale, og deres nutidige eksistens beror på menneskelige indgreb, foretaget med henblik på en afdræning.

Nord for Grindsted by ligger der nogle næsten cirkulære, afløbsløse vand- og mosehuller som f. eks. Dalmose, Tranesø (eller Traneflod) og Trindmose. Det drejer sig sandsynligvis om dødishuller, men ingen af dem er særlig dybe.

Herudover må der af landskabstræk fremhæves de korte erosionsdale, der bærer navne som Silkeborgdal, Munkedal, Kirkedal og Grindsteddal, og som i sognets østlige del strækker sig mod nord ind i hedesletten, hvor de kan spores til en afstand af 0,5 til 1 km. De kan betragtes som mærker efter senglacialtidens reststrømme, og de har haft en væsentlig betydning for bebyggelsens lokalisering i denne del af sognet.

Den af senglaciale flodsedimenter opbyggede hedeslette viser ret ensartede profiler af lagdelt sand i en farveskala, der spiller fra hvidt over gråt og gult til rødt. Opadtil indeholder profilet et mere grovkornet materiale af grus og nødestore sten, men ikke sjældent optræder der overfladebestrøninger af indtil 8–10 cm store, rullede og kantslebne sten. Her er der dog tale om en af vinderosion skabt kunstig overflade, og i det hele taget er der sket meget betydelige omlejninger som følge af flyvesandsvirksomhed. Egentlig klittopografi (indsande) træffer man syd for Grindsted å, hvor der fra egnen syd for Eg strækker sig et lavt, uregelmæssigt klitbælte i østlig og sydøstlig retning til Utoft plantage og St. Råbjerg. Men selv steder uden klittopografi er ikke uberørt af sandflugten, og et umiskendeligt vidnesbyrd herom er de ovenfor nævnte stenbestrøninger, ligesom forekomsten af tynde lag småsten i ringe dybde under overfladen peger i samme retning, idet der dog her er tale om akkumulation.

Ud fra geologiske og arkæologiske vidnesbyrd må de her beskrevne sandflugtsfænomener være af senglacial alder, uden at det dog hermed er sagt, at der ikke har været sandflugt siden da. Markbogen 1683 for Grindsted sogn beretter således, at flyvesandet i tørre somre kunne blæse ind over markerne fra heden, ligesom C. Dalgas (1830) nævner, at man i stærk storm kunne se sandet flyge langs med agrene, og at man måtte køre fladtørv på markerne for at hindre dette. Der er dog næppe tvivl om, at denne sandfygning er selvforskyldt, idet det fra gammel tid var almindeligt at skære fladtørv i hederne, hvorved man selv skabte en angrebsflade for vinden. Konklusionen af disse beretninger om sandflugt synes at være den, at fænomenet næppe har været mere udbredt

dengang end i dag. Datidens dyrkningsteknik med den store anvendelse af vinterrug har sikkert tværtimod haft en konserverende virkning på muldlaget, ligesom manglende dræningsforanstaltninger må have medført højere grundvandsstand i de kritiske forårsmåneder.

Sandflugten i 1600-tallet har dog sat sig reelle spor i jordtakseringen, idet 1/6 af jorden i Morsbøl by betragtedes som udygtig og følgelig ikke indgik i skatteberegningerne. For Horsbølgård drejede det sig på samme måde om 1/7, for Hinum by om ikke mindre end halvdelen og for Utoftgård om knap 1/4. Ialt fik Grindsted sogn et afslag i jordskatter for 272 tdr. ld. eller godt 1/10 af det dyrkede land. Det var først og fremmest bebyggelserne syd for åen, der var ramt, faldende sammen med, at det er her, flyvesandstopografien gør sig gældende. Men også i Hinum var sandflugten følelig. I det store og hele var sandflugten dog ikke alarmerende omkring 1683. Stagnerende vand på markerne i forårstiden har sikkert været en mere generende faktor for agerdykningen, særligt i bebyggelserne Nr. og Sdr. Urup, Dyvelsrække og Nollund, men når markbogen ikke kender til dette, kan det skyldes tidspunktet for opmålingen. Denne foregik nemlig i juli måned. Tværtimod viser en betragtning af boniteringens resultater (tabel I), at Urup by og hovedgård har fået den højeste takst i hele sognet, nemlig 9 tdr.ld. ager pr. td.htk. og betegnelsen »skarp jord«. Takst 12 («ond jord») fik Nollundkloster, Vadbol, Kjærbol og 1/4 af Grindsted bys jorder. Resten af Grindsted bys jorder tildeltes takst 16 («værst jord») sammen med Loft, Eg og Lomborg, mens takst 20 («allerværst jord») kom i anvendelse i Modvig, Morsbøl, Sønderby, Hinum, Utoft, Dal, Nollund by og Dyvelsrække.

Disse forskellige takseringer afspejles dog hverken i jordens omdrift eller i den sproglige karakteristik af denne som henholdsvis rødt sand, gråt sand eller hvidt sand, endsige i valget af afgrøder, når man ser bort fra isolerede tilfælde, hvor byggen ikke var iblandet boghvede som første afgrøde efter brak, hvad der ellers var det normale. Om disse forhold vil der iøvrigt blive redegjort på side 92.

Bebyggelsen i Grindsted sogn

Den rurale bebyggelse i Grindsted sogn er af betydelig ælde. På målebordsbladet fra 1870 kan man tælle 35 høje, på det reviderede kort fra 1911 31 høje, mens 4-cm kortet (1956) endnu har 29 høje. Traps femte udgave (1965) opregner 24 eksisterende høje, de fleste mindre, men nævner endvidere, at 75 andre skal være sløjfet eller ødelagt. 100 høje kan siges at være et stort tal for et hedeslettesogn og vidne om en anselig forhistorisk bebyggelse. Men her må

man tage i betragtning, at højkulturen har strakt sig gennem op mod 2000 år. Mere bemærkelsesværdigt er det måske, at højene viser en stor geografisk spredning ud over hedesletten nord for åen, mens kun ganske enkelte har ligget syd for denne. Den største enkeltkoncentration ligger i Ågelund plantage nord for Grindsted by (Mangehøje). Om den store spredning af højene skal betragtes som udtryk for en tilsvarende udbredt dyrkningsaktivitet er vel tvivlsomt, men man kan ikke se bort fra, at store dele af hedefloden på et eller andet tidspunkt har været inddraget i opdyrkningen i kortere eller længere tid, hvoraf man i så fald må slutte, at den tilbagerykning til ådalens umiddelbare nærhed, der har gjort sig gældende, er et ret ungt fænomen. En udredning af dette forhold forudsætter dog en nøjere datering af de endnu eksisterende høje.

Bebyggelsen på matriklens tid

Som det fremgår af kortet s. 82 og af nedenstående bebyggelsesfortegnelse, karakteriseres bebyggelsen i Grindsted sogn af de mange, men til gengæld små bebyggelsesenheder eller ejerlaug. Det kan måske virke overraskende, at der optræder »byer« med 4–5 gårde og med op til ti familier i disse, men om landsbyer i snævrere morfologisk betydning har der ikke været tale, selv om der har været dyrkningsfællesskab inden for de enkelte enheder. En betegnelse som åben småby vil have været dækkende.

1600-tallets bebyggelser viser en udpræget orientering til åer og småvandløb (sml. kortet s. 82). Højtliggende grundvand synes at have været en betingelse for bosætning og ganske særligt de steder, hvor denne affødte en rigelig vegetation af græs og star, der kunne danne basis for en høproduktion til vinterforråd for kvæget. I særlig grad virkede Grindsted å som en magnet, bl. a. på grund af den nemme adgang til ferskvand, men også fordi de hertil knyttede engarealer fik en bedre dræning end de øvrige våde områder. Af den samlede bebyggelse på 49 gårde lå de 30 umiddelbart ved Grindsted å, repræsenterende 73 % af hartkornet og 78 % af dyrkningsfladen, og det til trods for de side 85 nævnte ret lave jordtakster. Det afgørende har været den store værdi af engene.

Et andet bemærkelsesværdigt træk ved bebyggelsen langs Grindsted å er det, at af de 30 gårde lå de 22 nord for åen, men kun 8 syd for denne og alle i den østlige del af sognet. Baggrunden for denne fordeling må ses i detailrelieffet og i jordbundsforholdene. Klittopografien er som nævnt tidligere koncentreret til sydsiden af åen, mens de korte, dybe erosionsdale af senglacial alder især findes på nordsiden; længst mod øst dog også på sydsiden. Tilstedeværelsen af

Tabel 1. *Grindsted sogn 1683*

Bebyggelse	Antal		Dyrket jord		Udygtig tdr. ld.	Takst
	Gårde	Beboere	Tdr. ld.	Tdr. htk.		
Grindsted	4	4	233	11-5	-	12-16
Modvig	1	1	54	2-5	17	20
Loft	3	3	112	7-0	-	16
Jerrig	2	4	164	7-5	-	20
Eg	4	7	128	7-7	-	16
Morsbøl	3	5	172	8-4	34	20
Horsbølgård	1	1	61	3-0	10	20
Sønderby	3	6	293	15-2	-	20
Hinum	4	9	150	7-4	161	20
Utoftgård	1	2	115	5-6	38	20
Grindsteddal	4	4	188	11-7	12	20
Nollundkloster	2	2	20	1-2	-	12
Nollund by	5	10	216	10-6	-	20
Dyvelsrække	3	4	44	1-7	-	20
Urup by	4	5	81	9-2	-	9
Urup Hovedgd.	1 + 1	2	61	6-6	-	9
Lomborg	1	1	22	1-3	-	16
Vadbøl	1	1	8	0-5	-	12
Kjærbøl	1	1	20	1-3	-	12
I alt	49	72	2142	121-7	272	

disse tørdale har uden tvivl været medbestemmende for placeringen af bebyggelser som Hinum, Grindsteddal og Utoft, idet man herfra kunne skaffe sig udmærket græsning og høslet som et ekstra tilskud til fodersituationen, foruden hvad engene langs selve åen kunne bidrage med.

Disse engarealer var i ældre tid et uundværligt led i landbrugets økonomi, som det også erkendtes af C. Dalgas (1830), når han i den af Landhusholdningsselskabet udgivne beskrivelse af Ribe amt pointerede, at »muldens mængde beror for en stor del på den gødningsstand, hvori markerne er holdt, og denne igen på den mængde hør, der avles«, og videre siger, at »her (dvs. i hedeegnene) gælder også den regel, at god eng gør god agermark«. Den fulde konsekvens af denne erfaring er da, at opdyrkningens omfang var bestemt af størrelsen af høproduktionen, dvs. engenes udstrækning og deres kvalitet. To forhold i bebyggelsens placering belyser dette. For det første varierede gårdtætheden pr. kilometer åstrækning i takt med afstanden fra dalsiden til selve åen. Jo

nærmere åen løb til den pågældende side, des mere tyndede bebyggelsen ud her og jo bredere engene var, des tættere lå gårdene. For det andet manglede bebyggelse og dermed dyrkede marker helt, hvor åen over en længere strækning eroderede i den pågældende side, mens den modsatte side til gengæld var tættere besat med gårde. Engenes udstrækning satte således en naturlig grænse for bebyggelsestætheden og størrelsen af det dyrkede areal, idet det var kreaturholdets størrelse og gødningsmængden, der bestemte, hvor meget jord man kunne beså.

Borte fra Grindsted å manglede bebyggelsen helt på hedesletten mod syd, hvor også klittopografien var en hemsko for opdyrkning. På den anden side er der på et ret tidligt tidspunkt sket en kolonisation af heden mod nord i tilknytning til de mosestrøg, der afvandes af bække til Hoven å og videre til Omme å. De lave, våde strøg langs Urup Nordre bæk har således dannet basis for bebyggelserne Nollund, Dyvelsrække og Nr. og Sdr. Urup, mens Vadbol,

Tabel 2. *Grindsted sogns kreaturbestand og »andet hartkorn«*

	Læs hø	Dettes htk.	Antal køer	Deraf taxeret	Antal heste	Samlet hartkorn 1688
Grindsted	50	1-4	(30)	10	?	14,3
Modvig	16	0-4	6	2	4	3,5
Loft	21	0-5	8	4	4	8,3
Jerrig	34	1-0	16	4	4	10,0
Eg	76	2-3	32	7	14	11,2
Morsbøl	98	2-4	30	-	12	11,8
Horsbølgård	15	0-4	10	-	2	3,8
Sønderby	42	1-2	18	-	9	17,0
Hinum	56	1-5	21	7	6	10,1
Utoftgård	28	0-7	10	3	2	7,2
Grindsteddal	34	1-0	20	5	8	11,6
Nollundkloster	6	0-1	5	2	-	1,6
Nollund by	96	2-3	30	10	8	14,9
Dyvelsrække	6	0-1	6	4	-	2,7
Urup by	34	1-0	24	6	6	11,2
Urup Hovedgd.	54	1-5	20	10	4	9,3
Lomborg	12	0-3	4	1	2	1,9
Vadbol	4	0-1	2	0	-	0,9
Kjærbol	8	0-2	4	1	-	1,6
I alt Grindsted	689		(296)	(76)	(85)	152,6

Tudsborg (Kragmosehus) og tildels Kjærbol knytter sig til Urup Søndre bæk. Af tabel 2 vil det ses, at flere af disse havde et ganske betydeligt høslet og deraf følgende stort kreaturhold.

Ud fra det her sagte kunne man måske vente at finde et vist ensartet forhold mellem høtal, dvs. hartkornsvurderingen af høslettet, og kreaturtal, dvs. antal køer, enten det reelle antal eller det takstmæssigt reducerede antal; men så ligetil er det ikke. Ganske vist viser det sig, at forholdet høtal/kotal mange steder ligger omkring 1 : 1,5 (kolonne 2 : 3 i tabel 2), men afvigelserne er også mange, idet man for Horsbølgård og Grindsteddal finder forholdet 1 : 2,5, for Urup by 1 : 3 og for Nollundkloster 1 : 5. En af grundene hertil kan være, at der måske nok for høtallet er tale om et gennemsnit, men derimod ikke for kotallet. På samme måde fører en sammenligning mellem kotal og agertal (tdr.ld. dyrket jord) ikke til noget brugeligt resultat. Gennemsnittet er 7,2 tdr.ld. pr. ko), men dette passer næsten ingen steder, og det samme gælder forholdet mellem høtal og agertal.

Jorddyrkningen i Grindsted sogn

Som vist i tabel 1 havde adskillige af gårdene to beboere, og i så fald var det almindeligt, at hver af disse havde egen jord, begyndelsen til en gårdspaltning. At en sådan er foregået i tidens løb, er åbenbar gennem en betragtning af agerfølgen inden for det enkelte skifte. I visse tilfælde har der været tale om en lige-delning, i andre om udspaltning af et bol fra en større gård. Trods alt skinner det dog igennem, at man engang har haft en slags »normalgård« på 112 tdr.ld. (sjællandsk) eller det halve heraf: 56 tdr.ld., og sidstnævnte havde da en besætning på 4 køer og 2 heste foruden ungkreaturer og småkvæg. Men når forholdene på matriklens tid er så vanskelige at udrede, så kan det meget vel skyldes de store ødelæggelser, der havde fundet sted 30 år forinden som følge af svenskekrigene. I tiden fra oktober 1657 til sent på sommeren 1659 hærgedes Grindstedegnen af de skiftende besættelsestropper, først svenskerne, siden de kejserlige tropper efterfulgt af polakker og brandenborgere. Aksel Lassen (1965) anslår, at beboerne i Grindsted og Grene sogne som følge af de skiftende besættelser og plyndringer mistede 246 heste, 887 større kreaturer og 3762 mindre husdyr som får, geder og svin, svarende til, at krigsårene kostede hvert sted 2 heste, 6 større kreaturer, 30–35 stykker småkvæg foruden 2–3 tdr. korn og rede penge. Flere gange måtte beboerne flygte, og endnu i 1662 var 40 % af stederne øde (Aksel Lassen, s. 40). Som følge af disse omskiftelser er der utvivlsomt sket visse forandringer i ejendoms- og brugsforhold, der let kan tilsløre et oprindeligt mønster.

På samme måde må der være sket ændringer i jorddyrkningsteknikken. Den dyrkede jord var delt i »tegter« (indtægter), der igen kunne være delt i et fåtal skifter. Antallet af indtægter til en by eller en enestegård varierede dog inden for ret snævre grænser, som regel mellem 7 og 9, tilsyneladende svarende til en omdriftsperiode på 7–9 år, eftersom indtægterne var nogenlunde lige store. En almindelig rotation var på 3 år med sæd og 6 år i »fellig« eller 4 år med sæd efterfulgt af 5 års hvile. I adskillige tilfælde kunne en by tilsyneladende have to parallelle omdriftssystemer, ligesom det flere steder oplyses, at halvdelen af et indtægt var med sæd, mens den anden halvdel hvilede, eller også kunne den ene halvdel være besået med blandkorn, den anden halvdel med rug. Det synes rimeligt at forestille sig, at der har eksisteret et ældre system, hvorefter jorden var inddelt i et antal indtægter, f. eks. 9, svarende til en omdriftsperiode på 9 år, hvorved man var sikret en nogenlunde lige stor høst hvert år, ligesom det areal, der hvert år skulle gødes til en førsteafgrøde, var af samme størrelse. Men på matriklens tid var der kommet uorden i dette system, hvadenten det så skyldtes en ændring i omdriftsperioden eller indtagning af ny jord fra heden.

Til en nærmere betragtning af jorddyrkingen i en hedeegn i slutningen af 1600-tallet kan en detailanalyse af et par »byer« bedst tjene, og til formålet er valgt Grindsted by og Eg by.

Agerbruget i Grindsted by 1683

Grindsted by bestod i 1683 af 4 gårde, hvoraf den ene var præstegården. Deres tilliggende og skattetakster fremgår af nedenstående tabel 3. Heraf fremgår det, at halvdelen af jorden lå til præstegården, ligesom dennes hartkorn var lige så stort som de tre øvrige gårdes tilsammen.

Denne fordeling går igen til de mindste detaljer i det enkelte skifte. En un-

Tabel 3. *Ansættelsen til hartkorn for Grindsted by*

	Agers areal	Deraf		Agers htk.	Læs hø	Krea- tur- taxt	Græs- taxt	Samlet htk.
		taxt 12	taxt 16					
No. 1	41–5	10–3	31–2	2–6	9	2	0–2	3–1
No. 2	40–1	10–0	30–1	2–5	9	2	0–2	3–0
No. 3	37–5	9–3	28–2	2–4	8	2	0–2	2–7
No. 4 (Prgd.)	113–3	28–3	85–0	8–5	24	4	0–6	8–4

Tabel 4. *Grindsted bys marker og brugere 1683*

Indtægtets navn	Antal agre	Areal tdr.-skp.	Om- drift	Besået med	Areal (tdr.-skp.) til			
					No. 1	No. 2	No. 3	No. 4
Vester	57	29-3	3/6	rug	5-5	4-7	4-5	14-1
Korshøj	48	25-3	3/6	rug	3-7	4-2	4-1	13-0
Bavnehøj	54	26-3	3/6	bl. sæd	4-2	4-4	4-7	13-0
Ommesvej	42	22-3	3/6	brak	4-0	4-2	4-4	9-3
Smedebjerg	72	26-3	4/6	brak	4-4	4-3	5-2	12-1
Kirkegaards	77	32-0	4/6	rug	5-5	5-1	3-7	17-2
Blokker	69	26-7	4/6	brak	5-0	4-6	4-4	12-5
Hovedvejs	37	22-4	3/6	brak	4-3	3-7	4-0	10-1
Øster	49	21-6	3/6	brak	4-0	3-7	3-0	10-7
Prgds. jord	-	1-1	4/6	?				1-1
Tofter	-	0-6	4/6	?	0-1	0-1		0-4

dersøgelse af agerskiftet bringer visse karakteristiske forhold frem, som f. eks. at agerfølgen var enten 4-4-2-1 eller 4-3-3-4-2-1 eller 4-4-3-3-4-4-2-1, hvor tallene står for gårdenes nummer. Heraf fremgår, at nr. 4 som regel havde dobbeltagre, hvor nr. 1 og nr. 2 kun havde enkeltagre. Nr. 3 optrådte et betydeligt færre antal gange end de andre, men da næsten altid med dobbeltagre og med nr. 4 liggende på begge sider. Der er næppe tvivl om, at nr. 3 og nr. 4 engang har udgjort et brug, der har haft 2/3 af hartkornet, mens resten af hartkornet var delt ligeligt mellem nr. 1 og 2 med 1/6 til hver. Af det store brug er derefter udspaltet nr. 3, der har fået samme størrelse som nr. 1 og nr. 2, hvorefter nr. 4 (præstegården) nu fik halvdelen af hartkornet. Nr. 3's mangel på tofteagre taler også for, at dette brug er yngre end de andre (se tabel 4).

Jordfordelingen i Grindsted by

Fordelingen af den dyrkede jord på indtægter og de fire brugeres andel heri fremgår af nedenstående tabel 4, ligesom omdriftstiden er angivet ved antallet af år med sæd og i hvile. Af yderligere oplysninger ses det, hvad det enkelte indtægt var besået med i 1683. Desværre har det ikke været muligt at rekonstruere den nøjagtige placering af indtægterne i forhold til hinanden, idet udskiftningskortet er for ufuldkomment hertil. Det samlede omdriftsareal udgjorde 128 ha, havde en længde øst-vest på ca. 2,2 km og en gennemsnitsbredde på 600 m.

Af yderligere oplysninger, der kan hentes fra matriklen, er det besåede areals fordeling på de fire brugere i 1683. Det ser således ud:

Til nr. 1: 4 tdr. 2 skp. blandsæd og 15 tdr. 1 skp. rug.

Til nr. 2: 4 tdr. 4 skp. blandsæd og 14 tdr. 3 skp. rug.

Til nr. 3: 4 tdr. 7 skp. blandsæd og 12 tdr. 6 skp. rug.

Til nr. 4: 13 tdr. 0 skp. blandsæd og 44 tdr. 4 skp. rug.

På grund af indtægternes noget forskellige størrelse og den iøvrigt noget ujævne fordeling mellem brugerne i det enkelte indtægt må størrelsen af det besåede areal have svinget en del fra år til år, og denne tendens forstærkedes sikkert i betragtning af, at man havde med to forskellige omdriftslængder at gøre. Jordens hvileperiode var i alle tilfælde 6 år, men nogle indtægter kunne besås i 3 år, andre i 4 år. De første betegnedes som »ond rugjord«, de sidste som »skarp rugjord«. Hvor målebogen taler om »ond rugjord« betegnes jorden gerne som bestående af rødt og hvidt sand (og grus), og hvor der tales om »skarp jord«, nævnes kun hvidt sand (og grus). I det første tilfælde er det sandsynligt, at ploven har nået ned til udfældningshorisonten, måske som følge af afblæsning af de øverste lag, mens det hvide sand vel har været blegsand. Intet sted er der tale om et indhold af muld.

På grundlag af oplysningerne om rotationstiden og sædskiftet kan man opstille et teoretisk skifte for samtlige indtægter. Såfremt man går ud fra, at der skal kunne høstes en blandsædmark (af byg og boghvede) hvert år, så viser det sig, at man ud af 9 år får 1 blandsædmark og 2 rugmarker i 6 tilfælde og 1 blandsædmark og 3 rugmarker i 3 tilfælde. Den sidste situation forekom netop i 1683, da også kun 5 indtægter hvilede. Men fortsætter man en sådan rotation, så vil der indtræffe år uden blandsæd og andre år med 2 blandsædmarker, fordi man har både med en 9-årig og en 10-årig rotation at gøre. Hvordan man har løst dette problem er ikke helt indlysende, men som tidligere nævnt har man andre steder i sognet eksempler på, hvordan et indtægt kan være besået med flere afgrøder, hørende til hver sit år i rotationen. På den måde har man haft større mulighed for at sikre en jævn høst fra år til år. Ved en tredeling af et indtægt på tværs af pløjeretningen vil man gennem en 9-årig periode få 3 gange blandsæd og 6 gange rug, hver omfattende en trediedel af marken, og på samme måde kan problemet løses i en 10-årig rotation. Det skal dog nævnes, at markbogen for Grindsted by ikke danner grundlag for en sådan formodet praksis, mens nok oplysningerne om flere andre byer peger i den retning.

For at vise lidt af dette og for samtidig at demonstrere hvor forskellig jord-

dyrkningen kunne være inden for samme sogn og i samme miljø, skal der gives en kort oversigt over forholdene i Eg by, der ligger vestligst i sognet.

Jorddyrkningen i Eg

Eg by bestod i 1683 af 3 gårde samt en vandmølle, der tilsammen dyrkede 127 tdr.ld. Fordelingen af »herlighederne« ses af nedenstående tabel.

	Ager tdr.-skp.	Agers htk. tdr.-skp.	Læs hø	Antal køer	Antal heste	I alt htk.
Nr. 1 (Ml.)	10-4	0-5	7	2	2	0-7
Nr. 2	38-4	2-3	22	10	4	3-1
Nr. 3	39-7	2-4	24	10	4	3-2
Nr. 4	38-4	2-3	23	10	4	3-1

Hver af de tre gårde havde to beboere, der drev brugt i fællesskab.

Jorden var delt i 7 indtægter af en gennemsnitsstørrelse på 17 tdr. 3 skp.ld. Disses navne og oplysninger om omdriften fremgår af følgende tabel 5.

Omdriftstiden var for de 3 indtægter 6-årig, for de 4 øvrige 7-årig, men der var betydelig forskel på sædfølgen fra indtægt til indtægt med det eneste tilfælde, at de to sidste år altid var med rug. I ikke mindre end 3 tilfælde (Fald, Møllefald og Flods indtægt) begyndtes med en boghvedeafgrøde, efterfulgt af enten rug (Falds indtægt og Møllefald) eller byg (Flods indtægt). Et sted omtales, at boghveden nedpløjedes, hvorefter marken gødedes før rugsæden. I Sparretofte fald var blandsæd af byg og boghvede førsteafgrøden efter gødskning, vel nok det almindeligste forhold i Grindsted sogn og mange andre hedesogne. Det usædvanlige for Eg by var den store anvendelse af boghvede, der ind-

Tabel 5. *Eg bys jorder 1683*

	Antal agre	Areal tdr.-skp.	Omdrift år	Besået med i 1683
Bremsager fald	41	15-0	3/3	rug og boghvede
Fald indtægt	42	17-5	4/3	$\frac{2}{3}$ rug og $\frac{1}{3}$ brak
Møllefald	24	19-0	4/3	brak
Indvejs fald	26	21-4	3/3	$\frac{1}{2}$ rug og $\frac{1}{2}$ brak
Flods indtægt	42	16-1	4/3	rug
Blæsbjerg	65	22-5	3/3	boghvede og rug
Sparretofte	32	17-2	4/3	blandsæd

gik som første afgrøde uden indblanding af anden sæd og vistnok uden gødskning i alle indtægterne undtagen Sparretofte. Det hyppigste sædskifte var boghvede-rug-rug efterfulgt eventuelt af endnu en rugafgrøde, hvorefter jorden hvilede i 3 år. Kun i Flods indtægt erstattede byg den første rugkærv. Efter en teoretisk beregning på grundlag af rotationen skulle udsæden årligt være på 62 tdr. 6skp., men i 1683 ses 87 tdr. 6 skp. at være besået. Efter 1683's udsædangivelse fremgår det også, at indtægterne ikke var avlingsenheder, men at sædskiftet gik på tværs af disse. Om baggrunden herfor gives der desværre ingen oplysninger. Men når kun 36 tdr.l.d. hvilede dette år, mens det skulle have været 54 tdr.l.d., så kan det enten skyldes mangel på jord eller også, at det relativt store kohold muliggjorde et større gødsket areal end almindeligt. Den første forklaring er dog nok den sandsynligste, hvilket man kan formode, når den sidste rughøst normalt kaldes en »ringe rugkjerv«.

Sammenligningen mellem Grindsted og Eg byer viser således betydelige forskelligheder, først og fremmest hvad angår længden af jordens hvileperiode. De seks års hvileperiode var almindelig i Hinum, Grindsteddal, Sønderby foruden i Grindsted by, mens Eg-typen forekom normalt også i Jerrig, Nollund, den vestlige del af Morsbøl og vestligst i Loft. Der synes således at have hersket en regional fordeling på dette punkt, men baggrunden herfor er usikker. Det har således ingen forbindelse med forekomst af byg eller ikke-byg i førsteafgrøden. Mest nærliggende er det at forklare forskellen ved mangel eller ikkemangel på jord. Hvor der var rigeligt med jord, kunne man tillade sig den nødvendige længere hvile og dertil få en afgrøde med byg, mens knapheden på jord medførte en kortere hvileperiode og kun i få tilfælde en blandsædafgrøde, der indeholdt byg.

Nærværende analyse af 1600-tallets landbrug i Grindsted sogn burde suppleres med en tilsvarende undersøgelse af andre midtjyske egne, før man kan danne sig et generelt billede af datidens landbrugsforhold på de jyske hedesletter. En stikprøve fra Resen sogn på Karup hede viser dog så store overensstemmelser med forholdene i Grindsted sogn, at man med rimelig sikkerhed kan udtale, at det specielle fysiske miljø, som hedeslettelandskabet repræsenterer, genspejler sig i næsten det samme udnyttelsesmønster såvel med hensyn til markinddelingen som til sædskiftet.

Men også det sociale mønster synes at have været det samme overalt. Selv om jordtilliggendet til de enkelte brug kunne variere noget og dermed også hartkornets størrelse, er det typisk, at dette sidste kun undtagelsesvis gik under 1 tønde. En husmandsstand pr. definition fandtes tilsyneladende ikke i disse magre egne, og man må sikkert regne med, at den unge generation i betydeligt

antal er vandret til federe egne i håb om at skaffe sig fæste der eller også skabe sig en eksistens som husmænd i en egn, hvor der var mere behov for arbejdskraft.

Arkivalier og litteratur

Matriklen 1688: Markbog 798 (Grindsted), RA.

Matriklen 1688: Modelbog 1747, RA.

Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand. Første Stykke, Vejle Amt, ved C. Dalgas, 1828.

Samme: Femte Stykke, Ribe Amt, ved C. Dalgas, 1830.

Samme: Ottende Stykke, Ringkøbing Amt, ved J. C. Hald, 1833.

Axel Jessen: Kortbladet Varde. Danmarks geologiske Undersøgelse, I. Række, Nr. 14, 1922.

Henrik Larsen: Fællesskabet i Ribe Amt i det 17. Aarhundrede. Fra Ribe Amt VII, 1928-31.

Aksel Lassen: 1659 da landet blev øde. København 1965.

V. Milthers: Kortbladet Bække. Danmarks geologiske Undersøgelse, I. Række, Nr. 15, 1925.

EN OPMÅLINGSPROTOKOL MED KORT OVER ÆRØSKE PRÆSTEGÅRDSJORDER I 1734 MED ET FRAGMENT AF LANDMÅLERENS KLADDEBOG

AF AXEL STEENSBERG

Kendskabet til at fremstille kort over grundstykker for at angive deres placering i forhold til omgivelserne er gammelt. I Universitetsmuseet i Philadelphia findes et kort over et areal i nærheden af Nippur i Babylonien indridset på en lerplade fra omkring 1250 f. k. t., på hvilken kanaler, landsbyer og marker, der tilhørte guden Marduk, spådomspræsteskrabet, det kgl. palads og forskellige landsbyer og privatpersoner, er afbildet.

Romerne udarbejdede kort over deres kolonianlæg, og vore forfædre i Danmark forstod allerede i førromersk jernalder at udstikke rette linjer, når de anlagde agersystemer eller ændrede jordinddelingen. Det er vel ikke ganske utænkeligt, at man i tilslutning hertil har lavet primitive oversigts-»kort« af et lignende forgængeligt materiale som de pinde-kort, beboerne på nogle sydhavsøer har brugt til at orientere sig om de vigtigste øgruppers beliggenhed og de sejl-ruter, der måtte følges. Men hvis sådanne kort har eksisteret, er de i hvert fald forlængst gået til grunde.

Fra middelalderen kendes ingen danske kort over landsbyers arealer og grundstykker. Men ved et heldigt tilfælde har man for nylig kunnet rekonstruere et sådant over et agersystem i Borupris skov ved Tystrup sø med større nøjagtighed end den, der anvendtes på vore ældste kort fra tiden før udskiftningen [1]. I England eksisterer kort, tegnet på pergament, fra den seneste del af middelalderen, men de giver en yderst summarisk fremstilling af markinddelingen. Det samme gælder et dansk kort over øen Hven, fremstillet i kobberstik 1586 på grundlag af systematiske målinger, udført af Tycho Brahe [2]. De første detaljerede landsbykort, der er fremstillet på dansk område, blev udarbejdet af kartografen Johannes Mejer over Åbenrå amt i årene 1639–41. Hver

1. Atlas over Borups agre 1000–1200 e. Kr., ved Axel Steensberg, Kbh. 1968.

2. Kortet udkom i Köln i Georg Brauns store billedværk om datidens byer; kobberstikkeren var Franz Hogenberg. Om denne kortlægning se N. E. Nørlunds indledning til udg. af Johannes Mejers Kort over det danske Rige, I, Kbh. 1942, s. 16.

landsby i amtet blev opmålt og aftegnet med dens tilhørende jorder, markskel, enge, skove, moser, vandløb og veje, og der blev udarbejdet en jordebog med beregning af det geometriske areal. Alle enkelte agerskifter eller »indtægter« blev gengivet med angivelse af deres pløjeretning, men Johs. Mejer har ikke medtaget de mindste inddelinger, agrene, selv om de skimtes i indtægternes takkede endelinjer [3].

Det var først under opmålingerne forud for udarbejdelsen af Christian 5.s store matrikel, man i årene 1681–83 tog fat på at beregne arealet for den enkelte bondes spredte agre rundt om i landsbymarken. C. Rise Hansen har i »Jordfordeling og udskiftning« gengivet 39 figurer, der viser, hvordan man teoretisk skulle bære sig ad med at opmåle de enkelte agerstykker [4]. Man havde oprindeligt til hensigt at udarbejde kort til matriklen, og det vides, at Jørgen Dinesen i den holbækske kommission lod fremstille sådanne i tilslutning til de opmålinger, der nedfældedes i de såkaldte »markbøger«. Desværre er disse kort gået tabt, og det er næppe sandsynligt, at man ved alle kommissioner målte med så stor omhu som den, de nævnte figurer vidner om, det vil sige opdelt uregelmæssige agre i en mængde rektangler og triangler og udregnede disses arealer for sig.

Heller ikke, da landsbyen Varnæs i Sundeved i årene 1710–11 blev udskiftet og de fleste gårde udflyttet, udarbejdede man kort over arealerne med angivelse af de enkelte agre [5]. Ved udskiftningen af Tyrstrup herreds landsbyer i årene 1714–18 blev der imidlertid ikke blot fremstillet målebøger, der er bevaret på en enkelt nær, men også udarbejdet kort, der alle findes i Rigsarkivet [6] – et af dem over Stenderup 1716 er gengivet i Sønderjyllands Historie VI 274.

Disse opmålinger og kort har gentagne gange været omtalt. Derimod har en opmålingsprotokol med tilhørende kort, der i 1734 blev udarbejdet over præstegårdsjorderne på øen Ærø, vistnok kun været nævnt af overarkivar, dr. phil. Erik Kroman (således i »Ærøboen« 1968). Det må derfor være berettiget at gøre denne kilde til genstand for nærmere omtale, selvom en fuldstændig kildekritisk gennemgang ligger uden for nærværende fremstillings rammer.

Øen Ærø hørte siden middelalderen til hertugdømmet Slesvig og blev sammen med dette landområde gentagne gange udsat for delinger mellem de hertugelige arvinger og kongen i egenskab af slesvigsk hertug, indtil det i 1749

3. Samme værk bd. III, Kbh. 1942.

4. C. Rise Hansen og Axel Steensberg: Jordfordeling og udskiftning, undersøgelser i tre sjællandske landsbyer. Det kgl. danske videnskabernes selskab hist.-filolog. skrifter II, 1, Kbh. 1951, s. 56 ff.

5. Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, Kbh. 1941, s. 86 ff.

6. Samme arb., s. 115 f.

lykkedes Frederik 5. at få hele øen samlet under sig. Allerede i 1730 havde kongen dog erhvervet de nordborgske besiddelser, og det kunne tænkes at være et led i planerne om at samle øen under én herre, at der i året 1734 af premierløjtnant Christian Ludolf Pape ved det fynske infanteriregiment i Odense blev udarbejdet en jordebog over de ærøske præstegårdes tilliggender, hvortil knyttes indklæbde kort over de enkelte agerstykkers placering i landsbymarkerne. I hvert fald blev jordebogen skrevet på dansk, og den kom til at bero i Landsarkivet i Odense, mens de kort, der senere blev lavet i anledning af udskiftningen af øens landsbyer efter den slesvig-holstenske landkommissions beslutning 1768, fik tysk tekst og opbevarede i Kiel indtil genforeningen, da de blev afgivet til Rigsarkivet i København. Grunden til denne forskel i kortenes sprog og hjemsted er, at øerne Ærø og Als vel hørte til Slesvig i verdslig henseende, men i gejstlig henseende hørte de til Fyns stift og sorterede under biskoppen i Odense. I og for sig behøver der således ikke at have været anden grund til opmålingen, end at man ønskede en klar afgrænsning af præstekaldenes område af hensyn til deres og bispestolens indtægter. Jordebogen afslører nemlig, at der i næsten hver eneste landsby var jordstykker, som præsten og bønderne stredes om retten til.

Den mand, der stod for opmålingen og udarbejdelsen af jordebogen, Chr. Ludolf Pape, var tysk af fødsel, muligvis fra Holsten. I et brev, skrevet i Farum 3. 1. 1753, fortæller han selv, at han har tjent Danmark i 40 år, Saksen og Preussen i 7 år. Han var da 63 år gammel og må være født o. 1690. Han begyndte sin karriere i den danske hær i Aalborg den 1. 9. 1717 som sekondløjtnant ved Jerslev herreds kompagni i det aalborg-stiftske nationale infanteriregiment. Han blev afskediget i 1731, men atter ansat 11. 2. 1731, denne gang som premierløjtnant ved det fyen-stiftske nationale infanteriregiment. Herfra afskedigedes han med pension den 25. 2. 1737, men blev påny ansat i garnisonsregimentet den 6. 4. 1740; han blev herfra overført til drabantgarden 27. 10. 1741 og blev endelig afskediget i 1745. I en alder af 47 år havde han den 26. 9. 1737 fået tilladelse til at gifte sig med den danske pige, Karen Sørensdatte; men det var næppe hans første ægteskab [7]. Jordebogen, der er renskrevet og underskrevet af ham selv, vidner om, at han, skønt tysk af fødsel, til fuldkommenhed beherskede det danske sprog.

Den er fremstillet i folio-format og indeholder 66 sider, hvoraf s. 65–66 er unummererede. Den begynder side 1 med titelblad til Jordebog over Brejninge

7. Fortegnelse over danske og norske Officerer med Flere fra 1648–1814, samlet og udarbejdet af Oberstløjtnant J. C. W. Hirsch og Premierløjtnant Kay Hirsch, Manuskript i Rigsarkivet.

kirkes og præstegårds mark. Side 28 findes titelblad til Jordebog over Ærøskøbing kirkes og præstegårds mark, side 38 over Rise do. og side 50 over Tranderup do. Tegnede kort findes i tilslutning til siderne: 1, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 22, 24, 26, 29, 30, 32, 34, 36, 39, 42, 44, 46, 48, 51, 53, 56, 58, 60, 62 og 65–66. På nederste del af side 66 har Pape skrevet: »Nach anweisung, ist die im buche projectierte Situation derer Kirchen, und Præste-gaards felder, aufgemessen worden, und zwahr in beyseinu der darzu Distignierten Männer, davon im Protokoll mit mehrenn erwehnet wird, welches hiermit gebührent bezeige, Ottensee d. 17te Novembr: 1734. Christian Ludolph Pape, Prem:Lieutenant, unter den Stift Fyhnschen National Regiment Infanterie.«

Kortene er farvelagt og klæbet ind i jordebogen, nogle af dem er så store, at de må udfoldes. Hensigten med disse kort var, at man skulle kunne påvise, hvor de lodder, der omtales i teksten, lå i de angivne agerfald. Derfor blev også præstegårdens nabolodder aftegnet, så man kunne se, om disse agre løb på langs med præstens, eller de løb på tværs. Ved første øjekast ser det ud, som om hele agerfald var blevet opmålt og aftegnet. Men ved nærmere eftersyn viser det sig, at kun landsbybøndernes tilgrænsende agre er taget med. I mange tilfælde ses kun en strimmel af agerfaldet, og i hvert fald ville det være ugørligt på grundlag af Papes jordebog at fremstille kort over hele landsbyers tilliggender, sådan som det skete i C. Rise Hansens og mit arbejde om tre sjællandske landsbyers jordfordeling på den store matrikels tid. Ikke blot fordi kortene kun medtager en del af lodderne, men først og fremmest, fordi præstegårdene ikke ejede agre i alle agerfald, og de senere kort, der måtte bruges som grundlag, savner angivelse af agrenes pløjeretning.

Dette kan påvises ved at sammenligne jordebogens kort med udskiftningskortene fra o. 1775. Fig. 1 er rekonstrueret over et sammentegnet udskiftningskort over Tranderup bys marker, og antagelig ville man være i stand til at fremstille tilsvarende skitse-mæssige kort over hele øen til illustrering af præstegårdsjordernes spredte beliggenhed i 1734; ville man tillige undersøge loddernes taksation og terrænforholdene på øen, kunne der drages visse slutninger angående præstegårdenes bonitet i forhold til landsbyernes øvrige gårde. En sådan undersøgelse har dog ligget uden for, hvad der sigtes på med denne afhandling.

Ved et tilfælde opdagedes det, at det indklæbede kort på side 51 var beskrevet på bagsiden. Rigsarkivet viste mig den velvilje at løse kortet og fotografere denne tekst. Man kunne gætte på, at et blad af landmålerens kladdebog var blevet anvendt til fremstilling af kortet for at spare på papiret, og dette

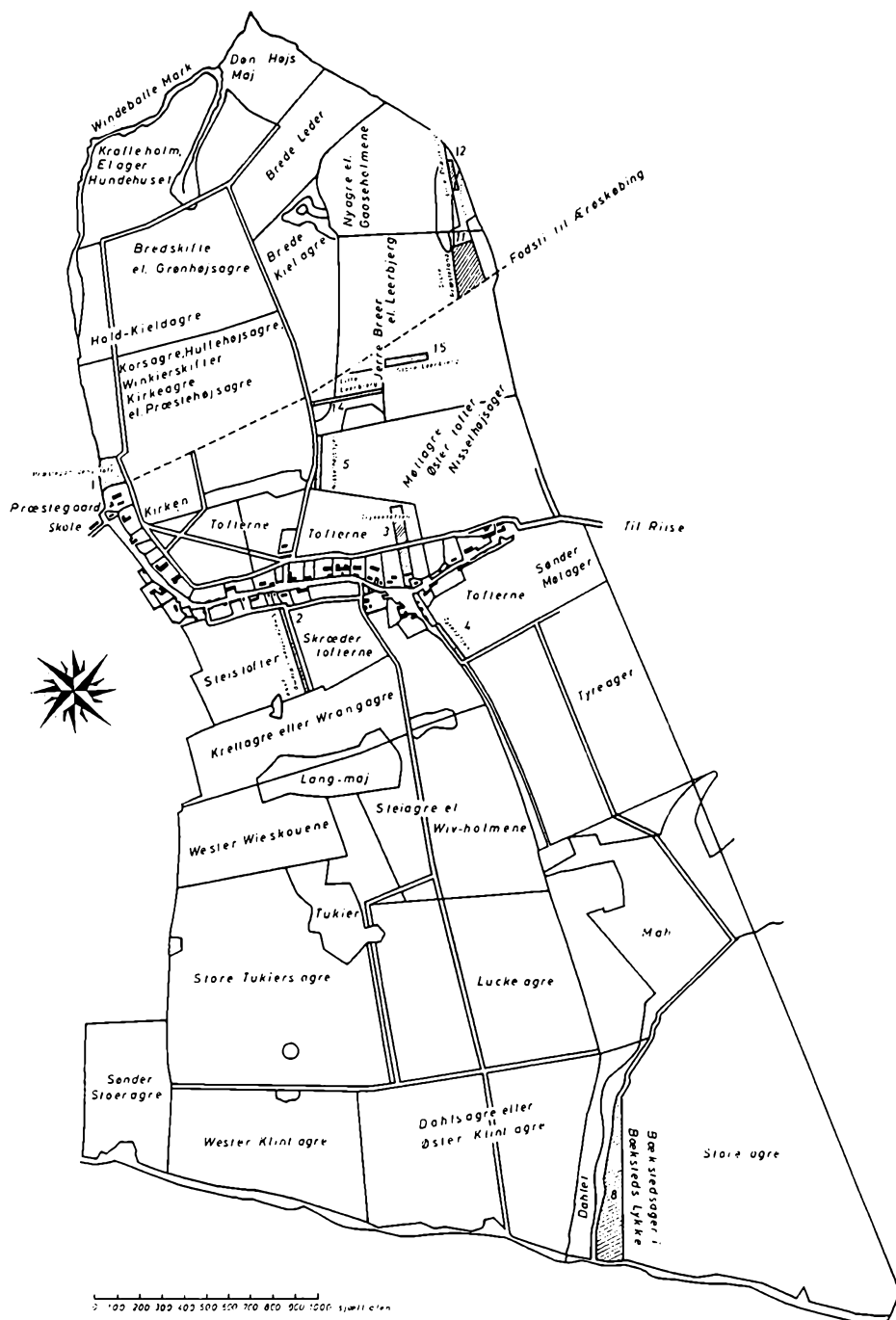

Fig. 1. Kort over Tranderup bys marker o. 1775, hvorpå præstegårdens ti adskilte lodder er indtegnet med deres rigtige mål efter jordebogen 1734. Præstegårdens øvrige lodder lå i nabolandsbyen Vindebolle. (Tegnet af Ax. S. 1969).

Huis Grunde, og Agre, Til Tranderup Præste-gaard.
 Den Huis platz, i Tranderup Bye. Norden vor Smeede Tøffen.
 Norder brude 24te Synder brude 21te No 2 Smeede Tøffen: Synder for Huis Grunde
 Wester. her Oger 49te 1 Ager. Klumpen Lücken. Norder brude 49te
 for Gott Joud. Oger for Smeede Tøffen 1 Ager. Norder brude 49te Synder brude 21te Lang 40te
 Oger for Smeede Tøffen 1 Ager. Norder brude 49te Synder brude 21te Lang 40te
 en Huis platz: Trycke Tøffen No 3 Trycke Tøffen. Tranderup Nore mark
 Synder brude 24te 1 Ager. Synder brude 49te
 Norder brude 32te Norder brude 49te
 Oger lang 23te Lang 33te
 for Gott Joud. N. Des fraa af gamle den Huis grund. Synder
 for Grunde. No 2 Smeede Tøffen. Synder for
 Grunde. No 2 Smeede Tøffen. Synder for
 Situation af Ogeren.

- 5 2 6. for Huis Grunde. No 4, Huis Tøffe. Tranderup
 for i den Ogeren. Synder for de 4
 Norder brude 28te platzer. a. b. c. d. Norder brude 29te
 for Gott Joud. Synder brude 29te Lang 140te Synder brude 17te

denne iron wagen Gresten } Werten vor Agren for den grøn weig.
 i Malten per seg and og kinderen. } Grund Norden for af agren 2
 n Huis platz, i Windeballe Nore mark. No 6, Koyhans Tøffe 1 Ager. i Windeballe
 a en Synder side af Koyhans Tøffe. Nore mark. Norden for Huis platten }
 Norder brude 24te Synder brude 29te 34te
 Wester lang 24te Norder brude 29te 34te
 Oger lang 26te Lang 52te 53te
 for Gott Joud.

Nysid Hags Agre, i Tranderup Nore mark.
 for Gott Joud. 1 Ager. Synder brude 10te
 Norder brude 10te Lang 32te 33te

Werten side af Agren for den grøn weig. }
 Norder brude 18te } dennes Grundning og Gresten i Malten }
 Synder brude 20te } og kinderen.

Rorig Agre i Windeballe, Nore mark.
 for Gott Joud. 1 Ager. Synder brude 30te
 Norder brude 32te Lang 42te 43te

Fig. 2. På bagsiden af kortet side 51 i jordebogen over Tranderup præstegårdsmarker fandtes en side af den primære kilde til opmålingen. Et blad af landmålerens kladdebog var af sparsommelighedsgrunde blevet anvendt til rentegning af et kort i den sekundære kilde: Den renskrevne opmålingsprotokol.

viste sig at være rigtigt. Fig. 2 gengiver denne side af den primære kilde til opmålingen, og det er, så vidt vides, første gang, man har fundet en sådan opmålingskladde.

Vi vil i det følgende sammenholde kladden med de tilsvarende sider i den renskrevne opmålingsprotokol.

Jordebogen 1734
primær kilde
(dvs. kladde)

Jordebog 1734
sekundær kilde
(dvs. opmålingsprotokol)

*Huus grunde og agre til
Trandrup preste-gaard*

*Jorde Bog over Tranderup Kirches og
Præstegaards Marcher paa Ærøe*

Litt. A, Tranderup kirchegaards
grund, 100 allen lang
bred i dend norder ende 80 allen
bred i dend synder ende 70 allen
B, Ford dend vester side af kirchens
muur er een liden plet jord, hvor
paa i forige tider skal have stan-
den een kirchelade,
lang 24 allen
og bred 11 allen
C, Præste-gaarden }
D, præste-gaards } Præste-gaardens
urte haugen } buigninger og
E, præste-gaards } hauge grund
kummen hauge }
er i dend norder
ende ialt 115¹/₂ allen
bred i den synder
ende 108
lang 119

Præste-gaardens Toffte agere

No 1 som ligger norden for Præstegaar-
Litt. G, dens hauge gierde,
Gott breed i dend synder
jord ende 106¹/₂ allen

Jordebogen 1734
primær kilde
(dvs. kladde)

Jordebog 1734
sekundær kilde
(dvs. opmålingsprotokol)

eller breed i dend norder
buig ende 65
jord. Tofftens længde ved
 dend vester side 130
 lang ved dend øster
 side 114

Vejen som løber i mellem pløye grunden og haue gierdet er 10¹/₂ allen breed, som iche i tofftens længde er indbereignet. Paa dend vester side af Toftten eer eet grøn vej, deraf pretender sogn præsten hr. Zimmer, at præste-gaarden till kommer i bree-den 12 allen ved dend synder ende, og i dend norder ende 36 allen og i lengd 130 allen, som blef maalet og vijser i afritzning ud dend puncterte linier i bemeldte grøn vej, hvor ofver i protocollen dessen declaration til observere.

No 2 *Smeede Toften* synder for huus-grunden, 1 ager i Klympe lycken norder breede 19¹/₂ Ell. synder breede 16³/₄ Ell.*) lang 408 Ell.

Taxeret for gott jord.

Een huus platz i Trandrup bye norden vor *Smeede Toften* i Synder Tranderup marck, norder breede 24 Ell. synder breede 21¹/₄ Ell. wester eller øster lengde 45 Ell.

Østen for *Smeede toften* 1 grøn stieg norder breede 5 Ell. synder bred 6 ell., ist in question i mellem prestegaard og bønderen.

Smeede Toften, som tilhører præstegaarden og liger norden [skal være sønden] for eet præstegaardens til hørende huus. I Klempe lychen i Tranderup synder march. Huuset liger i Tranderup-bye.

No 2 Agerens breede i dend
Gott norder ende 19¹/₂ allen
jord breed i dend synder
eller ende 16³/₄
buig lang 408
jord. Østen denne tofft er een grønsteig, hvoraf sogn præsten hr. Zimmer pretenderer den fulde græsning og dessen viedere pretensioner, som protokolden tydeligen vorklarer. Ved dend norder ende af ageren er for berørte huus, som faar een lidet indhegnet kaalhaue og er i afritsning till observere.

Jordebogen 1734
primær kilde
(dvs. kladde)

Jordebog 1734
sekundær kilde
(dvs. opmålingsprotokol)

No 3 *Trycke Toften* i Trandrup nøre marck, tager
synder breede 49 Ell.**)
norder breede 50 Ell.
lang 330 Ell.

NB: der frae afgaaer den huus grund, som syed for enden i agern liger, des-sen lenge og breede er i No 2 remarqueret, er i afritzning situation at observere.

Taxeret for gott jord.

Een hus platz i *Trycke Toften*.

synder breede 38 Ell.
norder breede 32¹/₄ Ell.
øster lenge 23 Ell.

No 4 *Thüer Tofte* i Trandrup synder marck, 1 ager synden for de 4 huus platzer a. b. c. d.,
norder breede 29 Ell.
synder breede 20 Ell.
lang 171¹/₂ Ell.

(Taxeret) for gott jord.

3, 4-5 et 6 er flere huus platzer a. b. c. d. Heer i een circonferezntz er beskreven og afritzning til observeret,

norder breede 28 Ell.
synder breede 29 Ell.
lang 140 Ell.

Westen vor agern er een grøn weig,

breed norder ende
af agern 27 (Ell.)
synder breed 26 (Ell.)

denne grøn weig er i question i mellem præstegaard og bønderen.

No 5 *Nyssel Høys Ager* i Trandrup nøre marck, 1 ager
synder breede .. 11³/₄ Ell. °°)
norder breede .. 10¹/₂ Ell. °°°)
lang 327 Ell.y)

Tryche Toften, som er præstegaardens grund i Tranderup nøre march.

No 3 Lang 330 allen
Gott breed i dend norder
jord ende 50
eller breed i dend synder
buig ende 59
jord. For dend synder ende af denne

tofft-ager liger eet huus i Tranderup, hvis grund er i agernes lende indbereignet, siden samme til hører præstegaarden, mens i denne summa af quadrat allen er det afgreignet.

Tyrøe Toft, i Tranderup synder march.

No 4 Breed i dend norder
Gott ende 29 allen
jord breed i dend synder
eller ende 20
buig lang 171
jord.

Vesten for ageren een grøn vej, som præsten vormener sig at nyde det halve af, for saa vit ageren strecker sig, hvilken græsning ham bliver disputeret og borttagen.

Norden for ageren er 4re gade huuse, som ligger til præstegaarden, betegnet med de nymmer: 3-4, 5 et 6. Ved hver huus er een liden indhegnet kaalplet imellem a b c d, som er i afritzning til observere.

Nissel Høys ager i Tranderup nøre march

No 5 Til præstegaarden,
Gott bred i dend synder
jord ende 11³/₄ allen
eller breed i dend norder

Jordebogen 1734
primær kilde
(dvs. kladde)

Jordebog 1734
sekundær kilde
(dvs. opmålingsprotokol)

Taxeret for gott jord.
Wester syde af agren een grønvey
 norder breede 18¹/₄ Ell.
 synder breede 20 Ell.
Denne grønvey er og question i mellem p.
og bøndern.

buig ende 10¹/₄
jord. lang 327
Paa dend vester syde af ageren
een grøn-vej, breeden og lengden
kand i afritzing effter maalstocken
erfahres. Af denne grønvej for-
meener præsten ligeledis at skulde
nyde sin paart med agernes leng-
de, hvilchet ham lige maade bli-
ver betaaget.

No 6 *Koyhans Tofte* 1 ager i Windeball
nøre marck norden for huusplat-
zen.
 synder breede .. 29³/₄ Ell.***)
 norder breede .. 34¹/₄ Ell.
 lang 526 Ell.°)
Taxeret for gott jord.
Een huus platz i Windeball norder marck
paa den synder side af Koyhans tofte,
 norder breede 24 Ell.
 wester lenge 24 Ell.
 øster lenge 26¹/₄ Ell.

Køy Hans ager i Windeballe nørre march.
No 6 Til præstegaarden
Gott breed i dend synder
jord ende 29³/₄ allen
eller breed i dend norder
buig ende 34¹/₄
jord. lang til diget ved
 dend synder ende .. 526
For dend synder ende haar præ-
stegaarden eet huus, som haar
een liden kaal hauge, hvilchen
grund er indheignet betegnet med
No 7. I dend vester ende af den-
ne kaalhauge liger een huus-
grundt, af samme huus ligger den
halve part i bemeldte kaalhauge
paa præstegaardens grundt og er
i afritzing til observere.

No 7 *Roug Ager* i Windeballe nøre
marck, 1 ager
 synder breede 30¹/₂ Ell.
 norder bredde 31¹/₄ Ell.
 lang 428 Ell.yy)
Taxeret for gott jord.

Rug ager i Windeballe nøre march,
No 7 Til præstegaarden,
Gott breed i dend synder
jord ende 30¹/₂ allen
eller breed i dend norder
buig ende 31¹/₄
jord. lang 428

*) rettet fra 17. **) rettet fra 50¹/₄. ***) ret-
tet fra 31¹/₂. °) rettet fra 536. °°) rettet fra
12. °°°) rettet fra 9¹/₂. y) rettet fra 311.
yy) rettet fra 426.

Opmålingen er foregået under tilsyn af udmeldte uvildige bønder (»in beyseinn der darzu distingnierten Männer«), der vel tillige har takseret jordstykkerne. Pape har formodentlig haft et par soldater med fra Odense til at gå med landmålerkæden. Der har desuden været en skriver til at føre kladdebogens tekst s. 105) modsvares ikke af rettelsers af de samme tal i den endelige magte denne del af opgaven. Endelig har Pape formentlig, samtidig med at han ledede arbejdet, lavet en skitse af de enkelte grundstykkers beliggenhed i forhold til veje, haver, nabolodder, huse etc. Disse skitser, den primære kilde til kortene, er ikke bevaret. Men at man har benyttet et blad af kladdebogen til fremstilling af de endelige kort tyder på, at de nu eksisterende kort først er blevet tegnet samtidig med udarbejdelsen af den endelige jordebog efter arbejdets afslutning. Nogle rettelsers af tal i kladdebogen (jfr. noterne til kladdebogens tekst s. 105) modsvares ikke af rettelsers af de samme tal i den endelige jordebog, hvorfor de må være blevet foretaget i marken. Og når der på jordebogens kort s. 51 over præstegårdens toft er foretaget rettelsers af de oprindeligt nedskrevne tal både den vestlige og østlige længde og den sydlige bredde, som ikke genfindes i jordebogens tekst, tyder dette på, at også disse rettelsers er foretaget i marken.

Det ses ved sammenligning af de to skriftlige kilder, at kladden først begynder med Smedetoften, og hvad dertil hører. Og overskriften viser, at der i kladdebogen ikke har eksisteret nogen tekstsider til Tranderup forud for denne. Det vil sige, at beskrivelsen og skitseringen af de indviklede forhold omkring præstegården, dens have og kirkegården er blevet holdt uden for kladdebogen; de er derfor næppe udført af skriveren, men af Pape selv. Og efter at han havde rentegnet kortet, har han været ude at kontrollere målene og f. eks. rettet den vestlige længde i præstegårdens toftage fra 140 sjællandske alen til 130, hvilket så er blevet indført i jordebogen. Når alen i kladden kaldes »Ellen«, kunne det tyde på, at skriveren har været tysk. Pape har i hvert fald i jordebogen på dansk skrevet »allen«.

Først da man nåede til no. 2 *Smede toften*, kom skriveren i funktion. Som vist på fotografiet af kladdebogssiden fig. 2 har han i begyndelsen blandet teksten til de forskellige stykker sammen på en yderst forvirrende måde. Under renskrivningen har Pape imidlertid bragt orden i det; og for overskuelighedens skyld har vi foran s. 103 ff. i opstillingen af kladdebogens tekst fulgt dennes mønster fra selve jordebogen. Pape har dog ikke taget alle oplysninger med, som står i kladden. Han har f. eks. ikke gengivet målene på den grønne sti øst for Smedetoften, som præsten og bønderne stredes om, og som ifl. kladden målte 6 alen ved den søndre ende og 5 ved den nordre. Han har måske ment, at det

var tilstrækkeligt, at vejens bredde kunne findes på kortet ved hjælp af målestokken. En kontrolmåling viser god overensstemmelse mellem kort og kladdemål. Derimod er længdemålet på kortet ca. 3 alen for kort, hvilket dog i betragtning af målestokforholdet er en ubetydelig fejl på en længde af 408 alen. Kortene er forøvrigt ikke alle tegnet i samme målestokforhold. 1 : 1100 til 1 : 1300 er det almindelige i Tranderup, men Bækstedsagrene er gengivet i ca. 1 : 2300.

Går vi videre til Trykke toften, må der være sket en fejlskrivning i jordebogen, idet agrenes sydlige bredde på kortet svarer til kladdens 49 alen, ikke til de i jordebogen anførte 59 alen. I Tyre toften er en difference på $\frac{1}{2}$ alen i længde så ubetydelig, at man kan se bort fra den. Men kladdens længdemål for de fire hustofter nr. 3–6, 140 (eller muligvis 146?) alen, stemmer ikke med kortet, hvorpå længden er afsat med 168 alen fra punkt a til c; også bredderne er på kortet lidt for rigeligt opgivet i forhold til kladdebogen; dette gælder både selve Tyre toften og hustofterne nord herfor. Hvad angår Nisselhøjs ager, er længden på kortet kun ca. 322 alen, men den skulle både ifl. kladdebogen og jordebogen være 327 alen. Kladdens mål for grønvejen passer derimod ret nøje med kortet. Længden af Køj-Hans toften skulle ifølge kladde og jordebog være 526 alen, men på kortet måles ca. 542 alen, hvilket ligger nærmere ved kladdebogens oprindelige mål 536. Ageren er også lidt for bredt udmålt på kortet, navnlig ved den sydlige ende. Derved bliver huspladsen ved den sydlige ende også for bred, mens længderne passer ret godt. Rug-ager er ligesom Køj-Hans toften på kortet udmålt længere end angivet i kladden og jordebogen. Den er på kortet ca. 440 alen, men skulle kun være 428 alen. Bredderne passer derimod temmelig godt.

I jordebogen er der yderst til højre opført en beregning af hvert stykkes areal i kv.alen. Disse tal er af pladmæssige grunde ikke medtaget i den foranstående opstilling. Tallene er desværre meget upålidelige, idet de skæmmes af en række grove regnefejl. Man kan få et indtryk af fejlenes karakter ved at gennemgå de agre, som også findes i kladdebogen. Den første udregning gælder *Præstegårdens toft*. Det kan ikke ses, hvordan man er kommet til tallet »10950 quad.Ellen«. Toften er uregelmæssig af form, og på kortet synes en diagonal linje fra det nordøstlige til det sydvestlige hjørne at tyde på, at i hvert fald stykkets sydøstlige halvdel har været målt som en triangel, der i så fald ville rumme $6070\frac{1}{2}$ kv.al. Hvis man ser bort fra, at den vestlige side var buet, og betragter den som retlinjet, kommer den nordvestlige triangel til at måle 4225 kv.al. Det bliver ialt $10295\frac{1}{2}$ kv.al. Vil man lade vestsiden bue så meget, som er foreneligt med de andre mål, kan arealet højst komme op på 10565 kv.alen.

– No. 2: *Smede toften* er beregnet til $7344\frac{1}{4}$ »quad.Ell.«, men hvis figuren er så regelmæssig, som tallene angiver, skulle arealet være 7395 kv.al. – No. 3: *Trykke toftens* areal 16335 kv.al. er korrekt. Men hvordan præstens ager i No. 4: *Tyre toften* er kommet op på et areal af 8379 kv.al. er uforståeligt. Det ville forudsætte en gennemsnitsbredde på 49 al. og ikke som opgivet henholdsvis 20 og 29 ved enderne. Det rigtige areal skal være $4189\frac{1}{2}$ kv.al. altså nøjagtig det halve. No. 5: *Nisselhøjs ager* er regnet rigtigt ud, ligesom også No. 6: *Køj-Hans ager*, hvorimod No. 7: *Rug agerens* areal er angivet til 13054 kv.al., hvor det rigtige tal skulle være $13214\frac{1}{2}$.

Som nævnt har Pape selv overalt i jordebogen skrevet »allen« ved længdemålene, medens der ved alle arealmål er skrevet »Ellen«. Da dette er et gennemgående træk, kan det næppe være premierløjtnant Pape selv, der har udregnet arealerne. Når det tyske »Ellen« overalt er blevet anvendt på den side af kladdebogen, som er bevaret, tyder det på, at det er skriveren, der ikke har formået at regne rigtigt, når han skulle udfinde arealernes størrelse. Sammenligner man skriverens tal, som findes i kladden, med arealtallene i jordebogen, synes begge at være skrevet med den samme hånd. Navnlig er 4 tallernes stamme ofte bagudbøjet på en karakteristisk måde. Ganske vist er E-et i »Ellen« skrevet anderledes, idet det i jordebogens arealudregninger er en latinsk versal, medens det som begyndelsesbogstav i kladden altid er et gotisk E. Dette kan muligvis tale imod, at samme person skulle have ført kladdebogen og udregnet arealtallene. Men uanset om arealberegningerne er foretaget af skriveren på Ærø eller af en anden mand hjemme i Odense, burde Pape formentlig have kontrolleret dem. Stikprøver foretaget rundt om i jordebogen synes at vise, at simple arealberegninger i reglen er rigtigt udført, men at det kniber mere og mere, jo flere brøker der indgår i beregningen. Som helhed må det konstateres, at disse beregninger er så fulde af graverende fejl, at de overhovedet ikke kan benyttes uden efter en kontrolberegning.

Det næste kontrolmiddel, man kan bruge til vurdering af kortenes pålidelighed, bliver at sammenligne dem med de førnævnte udskiftningskort. Der findes i Rigsarkivet et kort over hele Tranderup bymark, sammmentegnet af Carstens og Stemann. På grundlag af dette kort er fig. 1 fremstillet, idet agrene fra jordebogen 1734 så nøjagtigt som muligt er anbragt på det sammmentegnede kort fra o. 1775. Fremgangsmåden var denne, at det temmelig slidte og i kanterne flossede kort først blev fotograferet i Nationalmuseets atelier. Derefter sendtes fotografiet til Tutein og Koch for at blive sat op som fotostat i originalens målestok. På denne fotostat konstrueredes en målestok i sjællandske alen ved at måle de sikreste agerlængder. Heldigvis havde Carstens og

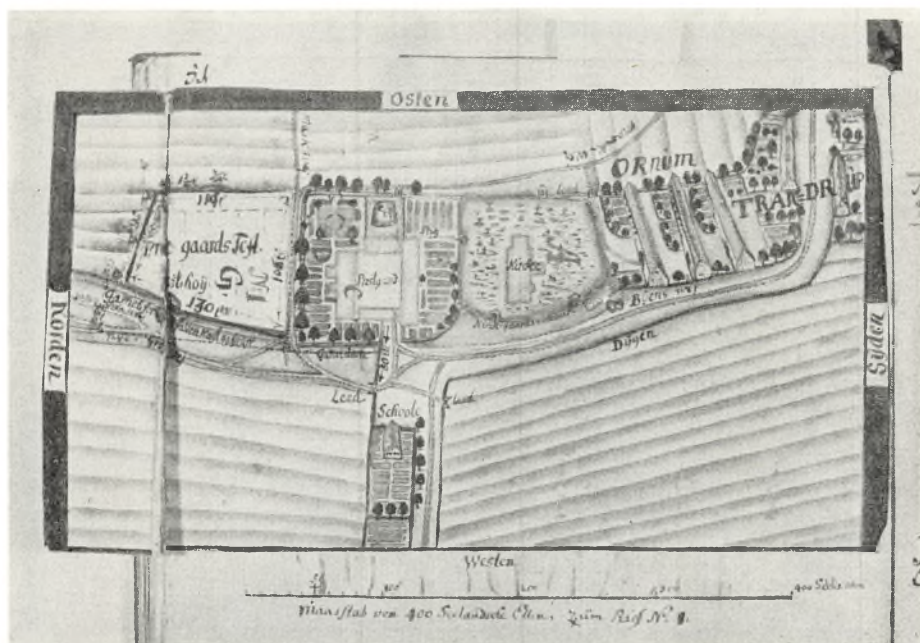

Fig. 3. Kort i jordebogen 1734 over den vestlige del af Tranderup by med præstegården, kirken og skolen.

Stemann ved sammentegningen medtaget præstegårdens nummer – 63 – på nogle af dens gamle agre og stiplet deres omkreds. Dette gjaldt Smedetoften, Tyretoften og Trykketoften. På grundlag af disse lodders længde og bredde blev målestokken indtegnet, og den viste sig i det følgende at være så nøjagtig, som man i det på det sammentegnede udskiftningskort anvendte målestoksforhold ca. 1 : 5300 kunne forlange.

Men også, hvor det drejede sig om at placere fjernere liggende agre i bymarken, viste det sig, at Papes kort var overraskende pålidelige. Når man måler efter ved hjælp af målestokken på kortet over Tranderup, kan man med ret stor sikkerhed gå ud fra, at også præstens naboers agers bredder sammenlagt passer. Det gælder f. eks. syv agre, der ligger imellem skellet mod Olde bymark og Store Præsteland. Det ret komplicerede areal mellem Store og Lille Præsteland er også så nøjagtigt udmålt, som man kunne forvente. Dette gælder ligeledes Bæksteds ager nede mod syd ved Klinten. Selve navnet findes ikke på det sammentegnede kort, men placeringen har kunnet afgøres ved hjælp af mål, der passer ind i et hak i diget langs slugten, hvori bækken løber.

Stednavnene ville være et nærmere studium værd, end der kan blive plads

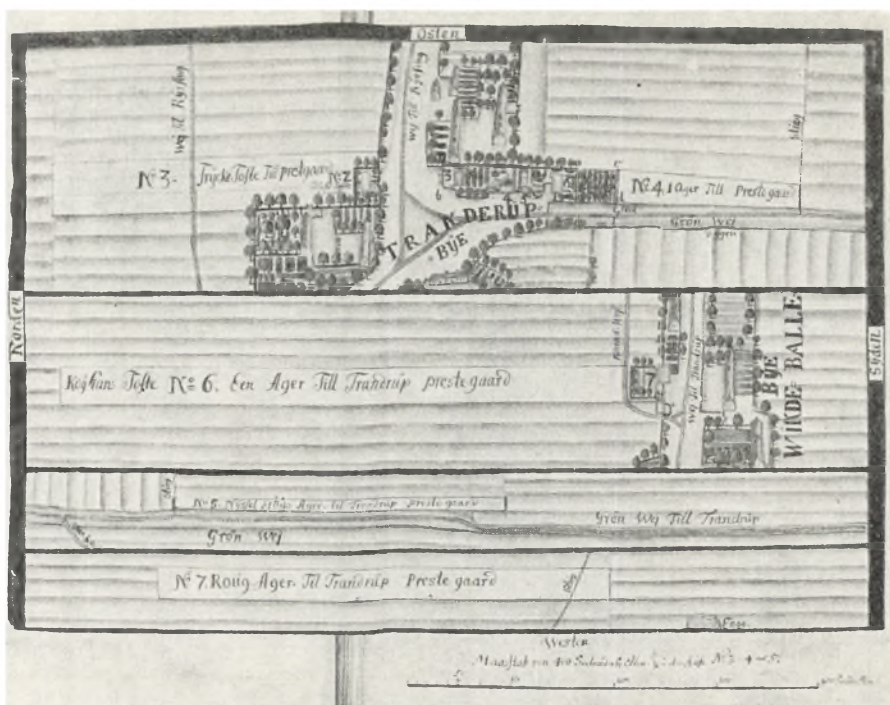

Fig. 4. Kort i jordebogen 1734 over den østlige del af Tranderup by samt et udsnit af nabo-landsbyen Vindeballe.

til i denne sammenhæng. Mange agerskifter har flere navne, og der er sket en vis udskiftning af navne samt bortfald af visse navne i løbet af de 65 år der ligger mellem Papes kort og udskiftningskortet.

Tranderup præstegårds agre hørte hovedsagelig til bymarkens bedste i modsætning til, hvad der f. eks. var tilfældet med Brejninge præstegårds jord. Ingen af de andre præstegårde havde så megen jord til bedste eller næstbedste takst som den i Tranderup. Men den havde langt fra agre i alle skifter. Også i den henseende er der forskel på Tranderup og Brejninge, hvor præstegården havde et utal af små agerstumper spredt over næsten hele bymarken. I nærværende behandling er af pladsmæssige grunde Tranderup sogns anden store landsby, Vindeballe, udeladt. Men af præstegårdens 7 jordstykker i Vindeballe var fire sat til højeste takst, to ansattes til middel (rugjord) og én var delt mellem god og middel jord. Også her dominerede altså jord i første klasse.

Premierløjtnant Papes kort i jordebogen over de ærøske præstegårde er ikke blot værdifulde, fordi de i forhold til målestokken er temmelig pålidelige –

bortset fra deres yderst kritisable arealopgivelser. Men de er også interessante derved, at de i et slags fugleperspektiv afbilder landsbyernes indretning med hensyn til veje, markled, gærder og hegn, haver og åbne pladser, gravhøje og dysser, dæmninger o. s. v. Huse og gårde er naturligvis stærkt stiliserede. Men man genkender den ærøske enlængede gård med dens frugthaver. Undertiden ses en vippebrønd. Kirkerne er kun gengivet med grundplaner; det samme gælder præstegårdene og en del mindre huse. En så detaljeret kilde til landsbyernes historie findes imidlertid næppe ret mange steder fra første halvdel af 1700 årene. Jordebogen fortjener at blive udgivet med udførlige kommentarer og gengivelse af kortene i farvereproduktion. Men indtil dette engang måtte blive virkeliggjort, kan denne foreløbige præsentation måske være til glæde og gavn ikke blot for vor førende landbrugshistoriker, hvem forfatterne af dette skrift ønsker at hædre, men også for mange andre.

BØNDERNE OG UDSKIFTNINGEN I HØRSHOLM AMT

Af BIRTE STIG JØRGENSEN

Hørsholm med de underliggende sogne: Birkerød [1], Karlebo og Blovstrød havde siden middelalderen tilhørt kronen. I 1721 overdroges slot og gods til kronprins Christian, den senere Christian VI, som ved sin tronbestigelse i 1730 overlod det til sin dronning Sophie Magdalene, der beholdt det til sin død i 1770, hvorefter det faldt tilbage til kronen.

Bøndergodsets tilstand var i midten af det 18. århundrede gennemgående ringe. En opgørelse fra 1739 over amtets indtægter og udgifter udført i anledning af en i 1736 nedsat kommission, som skulle fastslå årsagerne til bøndernes slette tilstand, viser en underbalance på ca. 3.500 rdl, der dog ved forskellige besparelser blev nedbragt til 2.000 rdl, som dronningen årligt skulle skyde til af sin kammerkasse. Efter at dronningen var blevet enke i 1746, kunne hun ikke længere udrede det årlige tilskud til amtskassen, og da misvækst og kvægpest kom til, blev den økonomiske situation yderligere forringet. En ny kommission af 1749 formåede ikke at anvise effektive midler til amtets ophjælpning, og i de følgende år gik indtægterne stadig tilbage.

Det var i denne situation, dronningen henvendte sig til sin slægtning, grev Christian Günther Stolberg, som hun i 1756 gjorde til sin overhofmester og jægermester. Han havde tidligere ophævet livegenskabet og indført andre reformer for bønderne på sit holstenske gods, og med grundlag i sine erfaringer herfra og under indtryk af tidens almindelige interesse for reformer i landbruget gav han sig i lag med at udarbejde en plan, som kunne afhjælpe godsets økonomiske vanskeligheder og samtidig være til gavn for bønderne. Resultatet blev et forslag om at udparcellere hovedgården, afløse hoveri og tiende med en pengeafgift og overdrage bønderne deres gårde som arvefæste.

Dronningen akcepterede denne plan i 1759 og traf straks foranstaltninger til dens gennemførelse. I 1761 var man nået så vidt, at man kunne overgive

1. 1790 udskiltes Hørsholm sogn af Birkerød sogn.

bønderne deres arvefæsteskoeder, hvori amtsforvalteren på dronningens vegne overlod bønderne og deres arvinger gårdene at »nyde, bruge og beholde til evindelig Eyendom« [2].

Ved reformerne i Hørsholm amt fik bønderne ganske vist fri rådighed over deres jorder, men om udskiftning eller andre driftsmæssige reformer var der ikke tale.

Efter 1761 var hørsholmbønderne arvefæstere eller rettere selvejere. Deres skoeder kaldes »Arve Fæste eller Skiøde for N. N. . . .«, men teksten lyder, at gårdene overdrages til »evindelig Eyendom«, ligesom det i overenskomsten mellem grev Stolberg og bønderne om reformerne hedder, at det er dronningens allernådigste vilje, at »de for Eftertiden, i Steden for Fæste- skal være Selv-Eier-Bønder i alle Ting« [3]. Rentekammeret betragtede dem da også herefter som selvejere. Ved Bidstrups udskiftning ønskede to af bønderne at få to agerlodder, hvad landmåler Hald fandt uhensigtsmæssigt. Han forelagde derfor sagen for Rentekammeret, som imidlertid traf den afgørelse, at man ikke kunne have noget derimod, da bønderne var »selvejere«. Ved en klage fra en af bønderne i Niverød over udskiftningen gik amtmand Levetzow ud fra de samme præmisser: »Naar det nu betragtes at Bønderne på Hirschholms Amt have EiendomsRæt, saa følger deraf, at den som kiøber en gård med tilliggende afsadte jorder, ey har nogen Rættighed til meere end hvad, som tilhører Gaarden efter den foreening udi Udskiftningen, som Formanden eller sælgeren har vedtaget« [4].

Da bønderne i Hørsholm amt var selvejere, lå initiativet til en eventuel udskiftning også hos dem [5]. Hvis man altså som en del tidligere forfattere [6] gik ud fra, at bønderne som helhed var konservative og uvillige til reformer,

2. Tienden blev afløst med 1 rdl. pr. td. htk., hoveriet med 2, medens landgilden fremdeles skulle svares efter jordebogen. Som sikkerhed betingede Hørsholms ejere sig disse afgifter som privilegeret fordring næst efter de kongelige skatter. Ved ejerskifte skulle erlægges 6 rdl. i rekognition. Desuden forpligtede bønderne sig til at yde årlig foruden de kongelige skatter og pligtarbejder en lang og en kort rejse samt efter eget tilbud og akkord grave grøfter om ellemoserne, levere brænde til Donse Krudtværk og tørv til amtets jordemoder og sygehuset og hospitalet i Frederiksborg. Se C. Christensen: Hørsholms Historie, 1879, s. 171 ff. og LVII ff.
3. C. Christensen op. cit., s. LVII ff.
4. Rentekammeret, landvæsenskontor, journal litra S nr. 453 og litra LL nr. 203. RA.
5. Udskiftningsforordningerne af 1758, 1769, 1776 og 1781 kender kun »lodsejere« som handlende personer.
6. Se f. eks. Edvard Holm: Kampen om landboreformerne, 1888, og Danmark-Norges historie 1720–1814 VI, 1, 1907. H. Rasmussen Søkilde: Landboreformerne og den danske bondestands frigørelse, 1888. Harald Nielsen: Oversigt over udskiftningen i det forrige Skanderborgske rytterdistrikt (1770–1820). Jydske Samlinger Ny række III, 1954–56.

Fig. 1. Kort over Vallerøds marker i Hørsholm sogn fra byens første udskiftning i 1776.

måtte man slutte, at udskiftningen blev gennemført sent i dette område, der i sin helhed ejedes af bønderne. At de ligeledes selv som selvejere i princippet skulle betale omkostningerne ved udskiftningen [7] kunne yderligere pege i denne retning.

7. Ifølge forordningerne af 1776 og 1781 påhvilede det lodsejerne at afholde omkostningerne ved opmåling og udskiftning i forhold til hartkornet.

Dette var imidlertid ikke tilfældet, tværtimod falder udskiftningen af Hørsholm amt meget tidligt. Sammenligner man med krongodset i de to tilgrænsende amter, Kronborg og Frederiksborg, kommer man til det resultat, at medens kun 49 ud af i alt 163 byer eller godt 30 % i de to kongelige amter var udskiftet inden nedsættelsen af den lille landbokommission i 1784, var de tilsvarende tal for Hørsholm 22 ud af 26 byer eller knap 85 %. Af disse 26 byer var oven i købet 13 udskiftet i 1776, året for forordningen om udskiftningen mellem mand og mand, mod 5 byer i Frederiksborg og Kronborg amter [8]. Der kan altså ikke herske nogen tvivl om, at hørsholmbønderne på et meget tidligt tidspunkt indså nytten af udskiftningen og ønskede den gennemført på deres jorder.

Som nævnt påhvilede det bønderne som selvejere at udrede omkostningerne ved udskiftningen. Den billigste udvej, som da også blev valgt ved nogle af de tidligste udskiftninger, var at ordne den nye inddeling af jorderne gennem en indbyrdes overenskomst mellem bønderne. Denne fremgangsmåde benyttedes i Brønsholm, Nivå, Ullerød, Birkerød, Isterød, Høsterkøb og Usserød [9]. Desværre er det ikke muligt at sige noget om baggrunden for disse tidlige udskiftninger endside detaljerne ved deres gennemførelse. Kun for Brønsholms vedkommende kan man få et indblik i, hvad der skete. I en ansøgning om fornyet udskiftning oplyser 3 af Brønsholms bønder, at de i 1776 enigt med de øvrige bymænd har »deeleet Vores 3de marker saaleedes, at hver 3 mænd have taget een af Vangene, som den var, og siden brugt den efter indbyrdes Forening mellem disse 3 Mænd«. Forud havde dog yderligere tre af bymændene delt byens overdrevspart mellem sig [10]. Om det her drejer sig om en egentlig udskiftning eller blot oprettelsen af tre mindre fællesskaber, er ikke til at afgøre; ej heller om en lignende ordning er gennemført for de øvrige byers vedkommende. Men da kun Usserød blev genstand for en senere omskiftning, må man gå ud fra, at der er tale om en egentlig udskiftning.

Skulle en landmåler eller landinspektør foretage opmåling og udskiftning, blev omkostningerne imidlertid betydelige [11]. Udgifterne beløb sig f. eks. for

8. Se bilag. Angående Frederiksborg og Kronborg amter se min afhandling: Udskiftningen af krongodset i Nordsjælland. Fra Frederiksborg Amt 1966.
9. Rtk. landv. kt. Indberetninger om forbedringer i landvæsenet. Frederiksborg m. fl. amter. RA.
10. Rtk. landv. kt. journ. litr. R nr. 293. RA.
11. 1776- og 1781-forordningerne overlader til lodsejerne selv at forene sig med landmålerne om betaling for opmåling og beregning. Dog måtte betaling for opmåling af ager og eng på jævnt terræn ifølge 1776-forordningen ikke overstige 10 sk. og ifølge

Kajerøds 6 gårde med et samlet tilliggende på 356 tdr. land til 59 rdl og 32 sk [12]. Da bønderne selv sjældent var i stand til at udrede disse omkostninger, søgte de Rentekammeret om gratis opmåling og udskiftning, og gennem disse ansøgninger får man et indblik i med hvilke begrundelser, de ønskede denne reform. Ganske vist har bønderne kun i sjældne tilfælde evnet at føre ansøgningerne i pennen, men selvom man ikke kan udelukke, at den som har skrevet for dem, kan have stået dem bi med råd og dåd, må man vel gå ud fra, at det er deres meninger han har anført.

1776-forordningen om fællesskabets ophævelse har i et par tilfælde været tilskyndelsen til ønsket om udskiftning. »I anledning og allerunderdanigst Følge af seeniste Forordning om Fællesskabets Ophævelse, beder ieg i største underdanighed om, at maatte faae min Gaards Jorder og Hartkorn udskiftet af fællesskabet fra de andres her i Brønsholm Bye og for sig selv opmaalt og tildeelt i denne Efterhøst . . .« og at en Landmaaler til at udføre samme for Betaling, naadigst maatte blive beordret«, skriver bonden Niels Petersen i en ansøgning til amtmanden 15. august 1776, ca. tre måneder efter at udskiftningsforordningen var udstedt. Samme forordning hentyder 3 andre bønder fra samme by til, da de i 1779 ansøgte om fornyet udskiftning ved en fri landmåler »da vi af denne Forhielpning skal stræbe for, at blive de Mænd og Bønder Hans Kongelig Mayestæt til det almindelige og skadelige Fællesskabets Ophævelse, ved allernaadigste Forordninger, anbefaler os at være« [13].

Også i nabobyerne Fredtofte og Ullerød var 1776-forordningen kendt og blev benyttet i ansøgninger om udskiftning, for Fredtoftes vedkommende allerede en måned efter at forordningen var udstedt [14].

På samme måde har eksemplet fra andre byer tjent som tilskyndelse. Da to bønder i Hesselrød ansøgte om deres jorders gratis opmåling af landmåler Grønvold, henviste de til, at denne for tiden arbejdede på det nærliggende Vejenbrøds marker. Året efter indgav auderødbønderne en tilsvarende ansøgning og henviste heri til, at landmåler Grønvold for tiden arbejdede med opmålingen af Hesselrøds jorder, som grænsede op til Auderøds [15].

Bønderne i Kajerød refererede til andre byer i almindelighed i deres ansøg-

1781-forordningen 8 sk. pr. td. land; for opmåling af vanskeligt terræn var maksimaltaksten henholdsvis 14 og 12 sk. For udskiftning af ager og eng fastsattes taksten til 6 sk. pr. td. land, hvis det skete efter landmålerens eller landinspektørens egen opmåling og beregning og 8 sk., hvis dette ikke var tilfældet.

12. Rtk. landv. kt. journ. litr. H nr. 34. RA.

13. Rtk. landv. kt. journ. litr. R nr. 293 RA.

14. Rkt. landv. kt. journ. litr. J nr. 67. RA.

15. Rkt. landv. kt. journ. 1789 nr. 873. RA.

ning til amtmanden i 1777: »Da Vii underskrevne 6 fattige Bønder i Kajerød er begierende at vore Jorder og Fælletsskabet maatte ligesom andre vore Naboer i Amtet er skeede deeles, saa Enhver af os kunde faa siine Agger Jorder og Enge samlet paa et Stæd ved Een frie Landmaalere . . .« [16].

Det er et karakteristisk træk, at det hyppigt er en enkelt eller et par af bønderne i en by, som tager initiativet til ophævelse af fællesskabet, hvorefter de øvrige som regel hurtigt følger efter. Da to bønder i Ludserød ansøgte om at få deres jorder udskiftet, oplyste de, at bymændene længe havde diskuteret at få byens marker delt, men at de ikke havde kunnet blive enige derom. Rentekammeret udbad sig amtmandens indberetning om, hvorvidt byens øvrige bønder var villige til udskiftning ved samme lejlighed, og som svar kunne han vedlægge en erklæring fra samtlige bønder afgivet under et møde på amtsstuen, at de var villige til at lade deres jorder udskifte, når det kunne ske i efterhøsten og ved en fri landmåler. Det samme var tilfældet i Fredtofte, hvor samtlige bønder var interesseret i ophævelse af fællesskabet, efter at to af dem først havde søgt derom [17].

Når bønderne tog initiativet til udskiftningen, må man gå ud fra, at de mente, reformen ville få gavnlige følger for deres økonomiske tilstand. I en del ansøgninger gives der da også udtryk for tro på, at en ophævelse af fællesskabet ville forbedre deres forhold. Fra Gunderød hed det: »Da vi underskrevne Gunderøds Byes 6 Bønder, os til meere Hielp og opkomst herefter, underdanigst ere begierende, at vore Marker maatte vorde saaledes deelte og byttet til vore Gaarder, at Enhver af os saavit mueligt er, kunde paa et eller fleere Stæder af Agger Jorder og Eng, Sig samlet for sig, for at forekomme de mange tvistigheder af vore imellem os giorte usiekre Skiæl forarsage aarligen, og derfor underdanigst maatte udbeedes, at faae frie Landmaaeler . . .« [18]. Kettinge bymænd var af samme mening: »Vi underskrevne Kiettinge Byes 4de Bøndermænd på Hirschholms Amt ansøger hermed om en frie Landmaalere til at udmaale og uddeele os af felletskabet i vore Marker i ager og Eng, saaledes, at eenhver af os saavidt giørligt og tienligt er, kand faae sine jorder samlede paa et a to stæder; til hielp i vores Avlings Brug . . .« [19]. Også bønderne i Vejenbrød var overbeviste om reformens gavnlighed. I 1785 ansøgte de om gratis opmåling af deres marker »til Erfaring om vi icke beqvem kunde udskiftes af det skadelige Felletskab udi dem, uden saadan tienlig Separation, som vi

16. Se note 12.

17. Se note 14.

18. Rtk. landv. kt. journ. litr. N nr. 75. RA.

19. Rtk. landv. kt. journ. litr. G nr. 36. RA.

dog underdanigst maae beede at skee i fornødne Tilfælde, saa at enhver af os kunde faae baade Ager og Eng Jord uddelt på Toe eller Tre steder, synes vores Kaar icke at forbedre sig . . .« [20] Også efter udskiftningens gennemførelse kan tilfredshed spores. *Blovstrødbønderne* skriver således to år efter deres udskiftning i 1774: »Den Herlige Anstalt, som ved Landmaalingen er skeet for os, har bragt os, af bare misundelse, Nabo-Fiender paa Halsen af Frederiksborg Amts nærliggende Byer . . .« [21].

Bøndernes nærmeste øvrighed, amtmand og amtsforvalter delte da også den opfattelse, at udskiftningen betød en forbedring af gårdenes drift. »Hvilke Udskiftninger og Deelinger i forbemeldte aar, saavel som de endnu i dette aar iværksættes . . . skjønnes at tiene Bonden til beste Hielp og Opkomst i denne Egn, naar man derved allerede tydelig seer, hvorleedes Han med en større Fliid og Vindskibelighed driver og bearbeyder sine Jorder og Enge til meere Frugtbarhed; Moeserne blive daglig igiennemgravede samt Markerne med megen Umage rensede for Steen, saa der nu avles Sæed og Høe, hvor ællers intet høstedes, der gjør Udgifterne, herpaa anvendes, saameget mindre betydelige . . .«, skriver amtsforvalter Holm som afsluttende bemærkning i sin indberetning om forbedringer i landvæsenet til amtmanden i 1777 [22]. Lignende synspunkter gjorde amtmanden selv gældende i sin anbefaling af Gunderøds udskiftning: » . . . da denne Markernes Deeling og Fællesskabets Ophævelse virkeligheden contribuere meget til Jordens bedre Drift og altsaa til Bøndernes Opkomst . . .«, og i anbefalingen af Kettinges ansøgning: »For ydermeere her paa Hirschholms Amt at befordre det saa nyttige Værk i at ophæve Fælledskabet mellem Bønderne . . . og det er at haabe, at De, efter saadan Udskiftning af Fælledskabet, ville om nogle Aar bedre sættes i stand til, i rette Tide at betale de kongelige Skatter og Afgifter . . .« [23].

»Jeg kan altsaa ikke uddrage andet heraf, end at Supplicanterne har dette til Fælleds med den vanvittige og stridige Deel af Bondestanden, at de anseer Fælledskabets Ophævelse, formedelst deraf flydende Uleyligheder ved Indhegningen, at være til Deres største Skade«, skrev amtmand Levetzow i en betænkning til Rentekammeret vedrørende en klage fra to bønder i Auderød og Vejenbrød, hvori de påstod, at det var dem umuligt at opføre hegn til tre nabobyer,

20. Rtk. landv. kt. journ. litr. NN nr. 48. RA. – Vejenbrød udskiftedes først 1794. Se s. 122 ff.

21. Rtk. landv. kt. journ. litr. AA nr. 387. RA.

22. Se note 9.

23. Rtk. landv. kt. journ. litr. N nr. 75 og G nr. 36. RA.

som nylig var blevet udskiftet [24]. Der er imidlertid ikke meget, der tyder på, at »den vanvittige og stridige Deel af Bondestanden« havde så mange repræsentanter i Hørsholm amt, men modstand mod reformen fandtes dog også der. I 1772 ansøgte købmand Fr. Chr. Holm, som havde købt en gård i Sandbjerg, om at få denne gårds jorder udskiftet af fællesskabet. Efter sædvane ønskede Rentekammeret oplysning om, hvorvidt byens bønder ved samme lejlighed var villige til udskiftning, hvad det viste sig, de ikke var. Spørgsmålet blev yderligere kædet sammen med en påstand fra Holms side om, at en del af hans jorder uberettiget var frataget ham, hvad der gør det muligt at få et indblik i, hvorledes bønderne forsøgte at sabotere ting, som de var modstandere af. Fire synsmænd gav følgende beretning af deres oplevelser i Sandbjerg: Da bønderne havde »deklareret at ingen vilde være Hiemme eller have nogen opmaaling i deres Marker, nødsagedes vi at lade fra Byens Oldermænd tude i Byen til Samling, men som endda ingen uden smaae børn indfandt sig, begave vi os efter Fr. Holms Anmodning os omkring i Vangene og der ey heller nogen kunne antræffes. Hvor altsaa maatte beroe med ordentlig Opmaaling uden for saa vidt, vi på Veyene kunde tage i Oyesyn«. Fire år efter ønskede alle bønderne imidlertid byens udskiftning, som også blev gennemført [25].

Heller ikke flertallet af bønderne i Karlebo var interesseret i udskiftning i første omgang, da sognepræsten og et par af bønderne søgte derom. Resultatet blev, at præsten og 3 bønder blev udskiftet, medens de øvrige blev liggende i fællesskab. Allerede samme år blev byen dog genstand for en fornyet udskiftning, hvori samtlige gårde blev inddraget [26].

Var bønderne i Hørsholm amt bortset fra de to nævnte eksempler positivt indstillet til ophævelsen af fællesskabet, så var forudsætningen dog, at det skete på deres betingelser. Her spillede spørgsmålet om udflytning i forbindelse med udskiftningen en væsentlig rolle, idet udflytningen for en del bønder var en væsentlig anstødssten. Man kan ikke undre sig over, at netop dette punkt, gjorde mange betænkelige. Ikke alene risikerede udflytteren at få en udlod, som var dårligt dyrket og i ringe gødningskraft, og han havde dertil bekostningen ved og ulejligheden med at flytte sine bygninger [27]; men hertil kom – og det be-

24. Rtk. landv. kt. journ. litr. G nr. 137. RA.

25. Rkt. landv. kt. journ. litr. B. nr. 157, J nr. 67 og N nr. 75. RA.

26. Rtk. landv. kt. journ. litr. S nr. 474 og Ø nr. 26. RA.

27. Om udgifterne ved udflytningen udtalte amtsforvalter Holm: »For en udflytter på amtet har intet været vissere end gæld, og ofte således, at førend alle 4 længer har været ganske færdige, har han med umage måttet se sig om efter en køber, fordi hjælpen i betragtning af alt det, en gård koster at opføre af nye, har været så liden og utilstrækkelig« (Rtk. landv. kt. journ. 1789 nr. 798, RA).

tød måske nok så meget – at han måtte se sig fjernet fra fællesskabet i bylavet [28].

Når karlebobøndernes flertal i første omgang ikke gik med til udskiftning, var årsagen netop den, at det var nødvendigt at to til tre gårde blev udflyttet, hvis udskiftningen skulle gennemføres på en fordelagtig måde. Ej heller lykkedes det ved den fornyede udskiftning at overtale tre af bønderne til at flytte ud, skønt Rentekammeret lod amtmanden foreholde dem, at man uden indvilgen heri ikke ville tilstå dem gratis opmåling og udskiftning, og til gengæld love dem hjælp til udflytningen. Resultatet blev en ufordelagtig udskiftning, hvor bønderne fik agerjorderne på to steder. Om Rentekammeret gjorde alvor af sin trussel om at lade bønderne selv bære omkostningerne ved opmåling og udskiftning, foreligger der desværre intet om [29].

Heller ikke bønderne i Brønsholm og Niverød var villige til at udflytte deres gårde, selvom amtmanden mente, at det ville blive nødvendigt for udskiftningens heldige gennemførelse. Dog var de så ivrige for at få udskiftningen gennemført, at de indgav idelige ansøgninger til Rentekammeret, ja, niverødbønderne overtalte landmåler Bistrup til at udføre arbejdet mod dettes ordre og uden amtmandens vidende [30].

Trods den forståelige betænkelighed som enhver bonde måtte nære mod at flytte sin gård ud på udmarken, var der dog adskillige, som frivilligt tilbød at tage udlodder for derved at lette gennemførelsen af udskiftningen. Det er f. eks. tilfældet i Ludserød, hvor de to bønder, som først søgte om udskiftning, frivilligt tilbød at flytte ud, da ingen af de øvrige ville, og amtets landvæsenskommissærer mente endog, at udskiftningen slet ikke var kommet i gang uden dette tilbud [31].

Også i Selsmark var det Hans Andersen, den bonde, der oprindeligt havde taget initiativet til udskiftningen, som frivilligt tilbød at flytte sin gård, selvom amtmanden mente, at alle byens fem bønder kunne blive boende i byen uden

28. Ganske vist var ophævelsen af bylavet den naturlige følge af udskiftningen. Men lavet opretholdtes mange steder helt ned mod vort århundrede, selvom antallet af fællesanliggender svandt ind. Der findes eksempler på, at udflytterne blev regnet som mindreværdige medlemmer af bylavet. I Lundby sogn var udflytterne nok medlemmer af lavet, men kunne ikke blive oldermænd (Nationalmuseets etnologiske Undersøgelser 4840); det samme gjorde sig gældende i Egebjerg, Sdr. Kirkeby sogn (NEU 3468). I hvert tilfælde var det som regel nødvendigt at indkalde dem til bystævne ved et særligt bud, da byhornets toner sjældent kunne nå ud til dem (f. eks. NEU 3469).

29. Se note 26.

30. Rtk. landv. kt. journ. litr. O nr. 325, R nr. 293, N nr. 339 og LL nr. 203. RA.

31. Se note 14.

at det gik ud over udskiftningens kvalitet [32]. To bønder i Ravnsnæs, der ansøgte Rentekammeret om udskiftning, erklærede sig ligeledes villige til at flytte ud [33].

Da Kajerødbønderne i 1777 ansøgte amtmanden om udskiftning, oplyste han i sin redegørelse for sagen til Rentekammeret, at samtlige bønder ønskede udskiftningen »Og derhos have endog eenstemmig på Amtsstuen declareret, at de ere villige til at udflytte deres Gaarder af Fælledskabet, om saadant for Deelingens Bequemmeligheds maatte erfordres, i hvis Lod det endog maatte falde, naar en Landmaaler, uden nogen Bekostning for dem, maa blive beordret . . .« [34].

Til det allerede anførte kommer at nogle bønder så deres fordel i at flytte ud, når de først havde taget deres nye lodder i besiddelse. I 1788, 8 år efter udskiftningen ansøgte Niels Persen fra Brønsholm om udflytningshjælp, da han havde indset, at han ikke kunne få den fulde nytte af sin udlod, hvis han ikke flyttede sin gård ud på den. I sin betænkning herom til amtmanden oplyste amtsforvalteren, at der foruden Niels Persen var to bønder fra Karlebo og Ullerød, der »daglig« bad om udflytningshjælp. Både han og amtmanden anbefalede dem til den ønskede hjælp [35].

Når en del bønder ikke ønskede at udflytte deres gårde, var det ud fra den – i vore øjne – fejlagtige opfattelse, at de derved tjente deres eget bedste. Men også i andre henseender søgte de først og fremmest at få det bedst mulige ud af udskiftningen for sig selv uden at tage hensyn til det fælles bedste. F. eks. undlod man at køre gødningen ud, såsnart det var kendt, at byens jorder skulle udskiftes. Man ønskede ikke at bruge den iøvrigt sparsomme gødning til gavn for sine naboer. Da udskiftningen i Niverød og Brønsholm trak ud, begrundede bønderne en af deres mange ansøgninger med, at gødningen havde ligget inde i tre år [36]. At alle byens jorder på denne måde blev udpint – også den lod, som hver især til sin tid skulle overtage – viser en kortsynethed, som også hører med i billedet af bøndernes holdning til udskiftningen.

Imidlertid var man ikke blot forsigtig med at gavne de andre bymænd, men forsøgte undertiden også at tilvende sig fordele på deres bekostning. To år efter Gunderøds udskiftning i 1776 indløb en klage fra to af bønderne, hvori de ansøgte om fornyet udskiftning af byens jorder, da de var utilfredse med de

32. Rtk. landv. kt. journ. litr. K nr. 163. RA. – Ved udskiftningen fik samtlige bønder indlodder (Udskiftningskort i Matrikelsarkivet).

33. Rtk. landv. kt. journ. litr. V nr. 524. RA.

34. Se note 12.

35. Rkt. landv. kt. journ. 1789 nr. 798. RA.

36. Se note 13.

englodder, der var tilfaldet dem. Da klagen indeholdt nogle ret grove beskyldninger mod landmåler Fensmark, som havde foretaget udskiftningen, udbad amtmand Levetzow sig hans redegørelse for sagen. Af denne fremgår det, at bønderne havde forlangt selv at taksere deres jorder »paa Grund af de troede det for Fremmede en umulig Sag, at taxere deres Jorder saaledes, at ingen dermed bleve fornærmede«. Desuden var bønderne blevet enige om, at de skulle tildeles lige mange læs hø uden hensyn til dettes godhed. Bønderne erklærede sig alle enige i den skete taksation, men da Fensmark bad om deres underskrift, vægrede den ene af klagerne Niels Johansen sig derved »og forsikrede han icke underskrev noget, før han havde seet sin Lod, og, naar samme icke blev indrettet efter de Regler, han da foreskrev, ville han ingenlunde imodtage Lodden«.

Da delingslinierne var afsat i marken, klagede de fleste af bønderne over, at de ikke havde fået det de kunne tilkomme i henseende til høavlingen og erklærede enstemmigt, at »Klageren Niels Johansen ved Taxationen urigtig havde angivet sine forrige Eng Lodder, især paa de Steder, hvor han troede sin Lod skulle falde«. De forlangte derfor en fornyet taksation ved fire af retten udmeldte uvildige mænd. Resultatet heraf blev, at hver helgård kunne tilkomme 88 læs hø mod $74\frac{1}{6}$ ved den tidligere taksation. Ved samme lejlighed konstateredes det, at klageren havde fået 118 læs ved den første deling, hvorfor de 30 læs blev ham frataget og delt mellem de øvrige. Fensmarks redegørelse støttes af landvæsenskommissærernes erklæring i sagen, og efter at landinspektør Ehlers havde undersøgt forholdene i marken, kunne han kun tilslutte sig, at de to klagere havde fået, hvad de havde krav på og mente endog, »at begges besværing ikke har sin Oprindelse af virkelig Fornærmelse, men hidrører dels af Lyst til at ligge udi Fællelskab, som de endnu ønsker, og dels fordi de ved sidste Omdeeling har mistet endeel af de Enge, som ved første Taxation var forglemte at ansættes udi Taxt, og var tillagt disse tvende Mænd, uden at de vare regnede for noget«, og amtmanden kunne hertil føje, at klagerne i denne sag havde fulgt »Concipisten af Klagen Birkeskriver Fyhns Raad [37], der for Interessens Skyld ventelig søger at veilede dem, endog til fælleds Skade i Tiiden, da Fensmark formodentlig vil søge Satisfaktion for de imod ham udi berørte Klage gjorte Beskyldninger« [38].

I Vejenbrød bevirkede en lignende uenighed mellem bønderne og landinspek-

37. Ved skriftsammenligning kan det konstateres, at birkeskriveren også har været concipist for andre af amtets bønder. Dette er f. eks. tilfældet med to af karlebobøndernes ansøgninger. (Rtk. landv. kt. journ. litr. S nr. 474 og Ø nr. 26, RA).

38. Se note 18.

tøren, at byens udskiftning blev opsat i otte år. I 1786 var udskiftningen for så vidt fuldført, som der kun stod tilbage, at bønderne skulle tage deres nye agerlodder i besiddelse. Bøndernes tinglyste forening om udskiftningen indeholdt en bestemmelse om, at de straks skulle kaste lod om agerlodderne, for at de af dem, der havde fået de mindste »havresteder« kunne få godtgørelse herfor i de endnu udelte enge. Denne som det forekommer rimelige ordning kunne bønderne imidlertid ikke, da det kom til stykket, gå ind på, »men forud giærne saae, hvad de droge Lod på«. Det kom derfor til et sammenstød mellem bønderne og landinspektør Stockfleth, om hvilket begge parters forklaring foreligger. Bønderne beskriver episoden i en ansøgning om en anden landinspektør: »Dette ville han ikke og under en høy Ed sagde, vi skulle ikke faae det anderledes, end hand nu havde forklaret, gik derpaa vred bort til Ronsted (⊔ : Rungsted) Kroe uden at ville oppebie at vi hentede et par Heste i Marken til at kiøre ham bort med, eller ville oppebie, at vi fik Bud efter Amtsforvalteren . . .« Om samme begivenhed kunne landinspektøren fortælle, at bønderne nægtede at foretage lodkastningen om agerlodderne, men »der var tvertimod en Mand, som sagde mig reent ud: at hand aldrig kastede Lodd førend han saae sin Eng med den deri eller derhos liggende Godt Giørelse . . .; Thi eller kunne io ieg nemlig, tillægge ham tre eller fiire skiepper land mindre end han skulle have, eller saa lidt eller meget som ieg selv lystede«. Landinspektøren forklarede derfor atter bønderne, at han intet kunne udrette, hvis de ikke ville kaste lod, men forgæves. Han »bad dem derfor om en Vogn, og icke anderledes, saa dog for Betaaling . . . [39] men een svarede: Hand kunde icke faae fat paa sine Heste, en anden var Vognen i stykker for og saaledes med dem alle; ville ieg derimod bie natten over, skulde jeg vel faae Befordring. Da ieg nu troede, at naar de saae det var mit ramme allvor strax at tage bort, de da skulle indvillige Loddkastningen, forsikrede ieg dem: at dersom ieg paa ingen af maaderne kunde faa Vogn, gik ieg derfra. Men ogsaa langt fra; de stod tvertimod meget koldsindige og saae paa min bortgang. Jeg tilstaaer de viiste heri meere Viisdom en ieg . . .« Iøvrigt bad han om, at »de slemme bønder« måtte blive straffet og tilholdt at godtgøre ham hans spildte ulejlighed.

Året efter forsøgte amtmanden at få bønderne til at indvilge i, at tre til fire af dem skulle udflytte ved en fornyet udskiftning, men efter indbyrdes diskussion enedes de om hellere at blive liggende i fællesskab. Først 1794 blev

39. Ifølge udskiftningsforordningen af 1781 havde lodsejerne pligt til at give landinspektører og landmålere fri befordring.

Vejenbrød udskiftet, og da således at seks af byens femten bønder måtte flytte ud [40].

Som selvejere havde hørsholmbønderne både initiativet til iværksættelsen af udskiftningen og den endelige afgørelse af, hvorledes den skulle gennemføres. Det sidste forhold viste sig da også i udskiftningens kvalitet. Et af de bedste udtryk for denne er, i hvor høj grad udflytning er foretaget i forbindelse med udskiftningen. Det viser sig, at udflytningsprocenten er påfaldende lav i Hørsholm amt. Kun 12,8 % af områdets gårde blev udflyttet [41], medens 41,1 % blev udflyttet i perioden før 1784 og 44,8 % i perioden efter i Frederiksborg og Kronborg amter. Ganske vist var amtets byer gennemgående små – kun 6 byer var på 10 gårde eller derover og 8 var på 4 gårde eller derunder – men i Kronborg amt var ikke mindre end 80% af byerne på 9 gårde eller derunder, og trods dette er udflytningsprocenten henholdsvis 33,9 og 40,9 [42]. Økonomiske vanskeligheder kan have spillet ind, men som regel var Rentekammeret villig til at yde udflytterne i Hørsholm amt en bygningshjælp [43], der nøje svarer til den, krongodsets bønder fik. F. eks. tilstås de to udflyttere i Ludserød 80 rdl., 60 egestolper og 2 bøgetræer [44], og i Vejenbrøds udskiftningsforretning fra 1794 betinger udflytterne sig 120 rdl., 20 egestolper à 4 alen, 50 à 3¹/₂ alen, frihed for skatter og afgifter i 2 år og dertil indhegnings- og grundforbedringshjælp »som på Frederiksborg« [45]. Man må derfor nok slutte, at det ikke så meget var økonomiske vanskeligheder – skønt udflytningshjælpen ikke dækkede de fulde omkostninger ved genopbygningen – men bøndernes utilbøjelighed til at flytte ud, der var afgørende for den lave udflytningsprocent. I de to kongelige amter fandtes den samme uvilje ganske vist, men her var det regeringen, der som ejer ledede udskiftningen, og dennes kvalitet blev derfor langt bedre.

40. Rtk. landv. kt. journ. 1788 nr. 1442. RA. – Udskiftningsforretning i MA.

41. Ved beregningen er udelukkende anvendt talmateriale fra byernes første udskiftning. Ved udskiftninger og senere udflytninger blev yderligere 21 gårde flyttet ud, hvad der bringer udflytningsprocenten op på omkring det dobbelte.

42. Se min afhandling: Udskiftningen af krongodset i Nordsjælland, s. 15 og 46 ff.

43. Dog kunne amtsforvalter Holm berette, at de to udflyttergårde i Høsterkøb var opbygget, men »med så megen større besværlighed, til afskrækning for de andre byer, som det højlovlige Rentekammer ej alene behagede at tilbageholde for dem al hjælp og understøttelse, at de måtte betale 2 mk. med savskærrelønnen for hver egestolpe til de nye gårde behøvedes udvist, men endog påstod, at de skulle aparte indløse kongelig bevilling på deres forening med 12 rdl. . . .« 1776-forordningen afsatte et årligt fond på 1.000 rdl. og 1781-forordningen på 12.000 rdl. til udflytningshjælp for »selvejere, proprietærers eller andre lodsejeres bønder«.

44. Se note 14.

45. Udskiftningsforretning i MA.

Til dette kommer, at udskiftningen i nogle byer var så u hensigtsmæssigt gennemført, at det var nødvendigt at gøre arbejdet om ved en fornyet udskiftning. Således blev Brønsholm udskiftet ikke mindre end tre gange, først i 1776 ved en indbyrdes overenskomst mellem bønderne, dernæst i 1780 med landmålerassistance og endelig 1799, da den fik sin blivende udformning bl. a. omfattende udflytning af et par af gårdene [46]. Usserød blev ligeledes udskiftet 1776 ved indbyrdes overenskomst, men allerede to år efter ønskede bønderne en ændring med assistance af en landmåler. Dette blev dem dog nægtet af Rentekammeret med den begrundelse, at det drejede sig om en overenskomst mellem selvejerbønder. 1796 fik de dog deres ønske opfyldt, og nu udflyttedes 6 af byens gårde [47].

Som helhed kan det fastslås, at bønderne i Hørsholm amt var interesseret i udskiftningen. Der findes mange vidnesbyrd herom, først og fremmest, at en stor del af amtets byer blev udskiftet på et meget tidligt tidspunkt, og meget få om det modsatte. Man må dog her tage i betragtning, at man ikke kan vente, at modstand mod udskiftningen har haft mulighed for at give sig mange skriftlige vidnesbyrd i et område, hvor reformen afhang af bøndernes eget initiativ. Hvilke indbyrdes overvejelser bønderne har gjort sig, inden de skred til iværksættelse af denne gennemgribende reform, har man desværre ingen muligheder for at få oplyst.

Bønderne indså, at det betød en økonomisk og driftsmæssig gevinst, hvis hver gård fik sine jorder samlet for sig, og andres eksempel både inden for den enkelte landsby og uden for denne fremmede forståelsen herfor. Regeringens politik som den gav sig udslag i udskiftningsforordningerne og villigheden til at bevilge gratis opmåling og udskiftning gjorde ligeledes sit til at fremme reformen.

Var bønderne i høj grad villige til at udskifte deres jorder, så ønskede de det gjort på en måde, som tjente deres – i vore øjne – kortsigtede interesser. Men der skulle da også mere end almindelig indsigt og fantasi til at forstå, at en udlod på langt sigt kunne give samme eller måske bedre udbytte end en på det tidspunkt langt bedre dyrket indlod. Derfor ønskede flertallet fortsat at blive boende i byerne, ligesom de krævede deres fremtidige lodder udlagt på steder, som efter de herskende forhold gav grundlag for en retfærdig nyde-

46. Rtk. landv. kt. journ. litr. R nr. 293, Indberetninger om forbedringer i landvæsenet, Frederiksborg m. fl. amter, RA. – Udskiftningsforretning i MA.

47. Rtk. landv. kt. journ. litr. J. nr. 238, Indberetninger om forbedringer i landvæsenet, Frederiksborg m. fl. amter, RA. – Udskiftningsforretning i MA.

ling af jorderne. I denne forbindelse bør det dog fremhæves, at der fandtes nogle, der var så fremsynede, at de frivilligt tilbød at flytte ud for at lette udskiftningen og hæve dens kvalitet.

Følgen af bøndernes holdning blev, at udskiftningen nok gennemførtes meget tidligt, men at den i mange tilfælde blev uhensigtsmæssig, især på grund af modviljen mod udflytningen.

BIRTE STIG JØRGENSEN

BILAG

	Udskiftningsår	Antal gårde	Antal udflyttere
<i>Karlebo sogn:</i>			
Karlebo	1782	3 + pgd	0
Karlebo	1782	14 + pgd	0, 1788: 1
Auderød	1789	6	1
Brønsholm	1776	12	0
Brønsholm	1780	12	0, 1788: 1
Brønsholm	1799	9	3
Fredtofte	1776	6	0
Gunderød	1776-77	7	1
Hesselrød	1789	9	4 (udlodder)
Hesselrød	1799	8	3
Kirkelte	1790	4	0
Niverød	1781	8	0
Nivå	1776	3	0
Ullerød	1775	5	1
Vejenbrød	1794	15	6
<i>Bloustrød sogn:</i>			
Blovstrød	1773	8 + pgd	2
Kettinge	1777	3	0?
Ludserød	1776	9	2
Selsmark	1778-79	5	0
Selsmark	1799	5	0
<i>Birkerød sogn:</i>			
Birkerød	1770	3 + pgd	0
Bidstrup	1781	4	0
Isterød	1776	11	0
Kajerød	1777	5	0
Ravnsnæs	1782?	2	0?
Sandbjerg	1777	7	2
Ubberød	1776	2	0
<i>Hørsholm sogn:</i>			
Høsterkøb	1771	6	2
Rungsted	?	?	?
Smidstrup	1773	3	0
Smidstrup	1784	3	2
Usserød	1776	10	1
Usserød	1796	9	6
Vallerød	1776	10	1
Vallerød	1798	9	4

EN JYSK GODSSLAGTNING

Bagge Lihmes salg af Stårupgårds bøndergods til selveje 1794–1804

Af JENS HOLMGAARD

Ordet godsslagtning betegner den proces, at en hovedgård med sit tilliggende i den store reformtid i spekulationsøjemed blev opkøbt med henblik på frasalg af bøndergodset til selveje og eventuelt tillige udparcellering af selve hovedgårdstaksten. I nogle tilfælde kunne slagtningen desuden omfatte forhugning af skovene og anden form for egentlig afklædning af det tiloversblevne. Ordet har i eftertiden ikke haft nogen god klang, og godsslagterne har været betragtet som mere eller mindre suspekte personer.

Det var nogle af dem sandsynligvis også. Men en kendsgerning er det, at deres virksomhed var af væsentlig betydning for reformpolitikken gennemførelse og blev kraftigt opmuntret og understøttet af statsmagten.

I sig selv er godsslagtningen og statens holdning til den et udtryk for, at der som et resultat af konjunkturfremgangen siden midten af 1700-tallet nu var store bundne værdier i landets bondejord at løse op for med rimelig udsigt til gevinst for alle tre implicerede parter: staten, godsejerne og bønderne. Den modsiger kraftigt den undertiden fremsatte påstand, at salget af bøndergods til selveje skulle være et udtryk for godsejernes protest mod regeringens landboreformpolitik [1]. Salg af bøndergods måtte i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet anses for en særdeles profitabel og derfor meget fornuftig foranstaltning med udsigt til en forrentning, der væsentligt oversteg værdien af fæstegodsets afgifter og arbejdsydelse. At den fra fast ejendom til pengekapital konverterede formue under krig og krise efter 1807 skulle blive udhulet fatalt, kunne på dette tidspunkt ikke forudses. Ejheller er det noget ukendt fænomen, at lettjente formuer og spekulationsgevinster under hektiske konjunkturer har en tilbøjelighed til at smuldre bort.

Statens opmuntring til selvejesalg bestod i den mulighed, den åbnede for at bevare hovedgårdsrettighederne, selv om godsmængden ved afhændelse af

1. Se Hans Jensen: *Chr. D. Reventlows Liv og Gerning*, Kbh. 1938, p. 157; jfr. Sigurd Jensen: *Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi*, Kbh. 1950, p. 34, note 1.

bøndergods blev reduceret til mindre end de 200 tdr. hartkorn, der krævedes til en komplet hovedgård.

Det første skridt var taget allerede med forordningen af 13. maj 1769 om selvejerbønder i Danmark. Men først efter regeringsskiftet i 1784 blev linien videreført med de kgl. resolutioner af 8. december 1784, 13. juli 1785 og 9. marts 1791 og de cirkulærer af 21. december 1784, 2. august 1785 og 19. marts 1791, hvormed de kommuniceredes amtmændene [2].

1769-forordningen indeholdt den væsentlige begrænsning, at godsejeren fortsat skulle være ansvarlig for skatter og kontributioner i det tilfælde, at selvejeren ikke kunne betale. 1784-resolutionen ophævede denne forpligtelse, når alt bøndergodset solgtes til beboerne selv, dog på bl. a. følgende vilkår: 1) at de hovedgårdstaksterne påhvilende byrder fremdeles skulle følge hovedgården, 2) at bøndergodset, hvis det igen blev købt af en hovedgårdsejer, ikke måtte anvendes til hovedgårdskomplettering, 3) at hovedgårdens egne marker forblev samlede, medmindre der under særlige omstændigheder blev givet dispensation, og 4) at bønderne lod deres bygninger brandforsikre. I kommunikationscirkulæret tilføjede Rentekammeret, at ansøgninger ville være des sikrere på at blive imødekommet, når der forinden salget var foretaget udskiftning mellem mand og mand, og der herved var tillagt husmændene så meget jord, som krævedes til underhold af en ko og nogle får. 1785-resolutionen føjede hertil den bestemmelse, at godsejerne ville kunne opnå tilladelse også til partielt frasalg på den betingelse, at hoveriet for de tilbageblivende bønder ikke forøgedes og i øvrigt blev nærmere bestemt. Det sidste punkt præciserede Rentekammeret i kommunikationscirkulæret derhen, at der skulle forfattes en fuldstændig og detaljeret forklaring over det hoveri, enhver gård efter sin størrelse fortsat skulle forrette. Endelig tillod 1791-resolutionen også at sælge bøndergods til andre end fæsterne, dog på det yderligere vilkår, at fæsterne på sådant gods stedse skulle være fri for hoveri.

For udparcellering af hovedgårdstaksterne var der åbnet en lille ventil i 1784-resolutionen. Ved forordningen af 15. juni 1792 blev der under nærmere fastsatte vilkår åbnet almindelig adgang hertil.

Med disse bestemmelser, efter omstændighederne udbygget med noget varierende særlige bevillingsvilkår, animerede statsmagten meget kraftigt godsejerne, herunder godsslagterne, til selvejesalg og udparcellering af hovedgårdene samtidig med, at den fremmede udskiftningen og hoveriets bestemmelse og sikrede sig, at de opnåede resultater ikke igen skulle gå tabt, og en ny

2. Resolutioner og cirkulærer er trykt i Fogtmans reskriptsamling.

godskoncentration få en chance. Bestemmelserne er formentlig tillige udtryk for, at den lokale forvaltning nu var blevet så udbygget og styrket, at godsejernes medvirken, navnlig som skatteopkrævere, kunne undværes, ligesom de afspejler en økonomisk situation, der gjorde godsejeren undværlig som statens garant for skatterne af landbruget.

At staten desuden ved at formidle selvejkøbsfinansiering fra Den almindelige Enkekasse og Creditkassen støttede udviklingen gennem kapitaltilførsel til landbruget, bør også nævnes, selv om dette aspekt ikke vil blive videre behandlet i denne afhandling.

I godsslagtningen i Jylland, som med støtte i den nævnte lovgivning fik et betydeligt omfang, deltog en broget skare personer fra snart sagt alle samfundslag med snapstinget i Viborg som den vigtigste operationsbasis. Blandt dem, der slagtede i stor stil, kan nævnes folk som Peter Severin Fønss, Henrik Muhle de Hoff, Henrik Johan de Leth, Hans Jacob Lindahl, Poul Marcussen, Erich Chr. v. Müller, Arent Hassel Rasmussen, Ulrich Chr. v. Schmidten, Johan Conrad v. Schuchardt og Thomas Wissing – tildels mænd, der som landsdommere (eller med anden nær tilknytning til landstinget) eller beslægtede med disse havde de allerbedste betingelser for at skaffe sig førstehandsviden om gods- og pengemarkedet og dermed gode muligheder for at udnytte enhver situation [3].

Men til den lange række af professionelle godsslagtere føjede sig talrige andre, som virkede på et mere beskedent plan og indskrænkede sig til få og små godser, måske kun et enkelt. Til denne gruppe hører Bagge Lihme, der i årene 1794–1804 slagtede Stårupgård i Højslev sogn, Fjends herred. Formålet med nærværende undersøgelse af denne slagtning er at vise gangen i og udbyttet af en formentlig nogenlunde typisk jysk godsslagtning.

Bagge Lihme er født i Tved sogn, Mols herred, i 1754 (døbt den 16. april) [4] som søn af degnen Christian Pedersen Lihme (1713–71) [5]. Han blev opkaldt efter sognets præst, provst Christen Sørensen Bagge, hvis datter Karen stod hos ved dåben. Det er ikke meget, der iøvrigt har kunnet opspores om ham, hverken før eller efter hans ejertid af Stårupgård. Som 19-årig træffes han som tjenende på Grauballegård i Svostrup sogn, Hids herred, hvor han som vit-

3. Se f. eks. Hugo Matthiessen: Snapstinget, Kbh. 1946.

4. Tved kirkebog 1723–62 (C 337–2), fol. 135v. Kirkebogen findes i LA for Nørrejylland; det samme gælder det øvrige i afhandlingen benyttede utrykte materiale, bortset fra det i note 25 omtalte.

5. N. Nielsen: Lærere i Tved Sogn paa Mols. Fra Randers Amt, XVII, 1923, p. 105.

terlighedsvidne underskrev på en obligation af 28. september 1773 fra madam Kingo og hr. Thomsen i Bording til Andreas Fischer [6]. Det er nærliggende at antage, at han har tjent som skriver og dermed allerede var inde i en karriere som godsfunktionær, den vej, der for adskillige driftige og begavede børn fra lavere samfundslag kunne føre til tops i samfundet. Fra engang i 1780erne og indtil han i 1792 selv blev godsejer, var han forvalter på Bidstrup gods i Houlbjerg herred [7].

Bagge Lihmes videre levnedsløb, efter at han i 1804 havde afhændet Stårupgård og var flyttet til Århus [8], betegner sandsynligvis en nedadgående linie. Ved auktionsskøde af 13. april 1826 erhvervede han, der på dette tidspunkt var forligskommissær i Århus, for 5300 rbd. rede sølv resterne af sin hustrus fødehjem, den lille hovedgård Kollerup i Hadbjerg sogn, Galten herred, med et tilliggende af 16 td. 4 skp. 1 fjk. $2\frac{1}{8}$ alb. ager og eng og 2 td. 1 skp. 2 fjk. $2\frac{1}{2}$ alb. skovskyld fri hovedgårdstakst, en mølle af mølleskyld 3 td. 1 fjk. $2\frac{1}{2}$ alb. samt 10 fæstehuse med i alt 3 td. 4 skp. 1 alb., de 6 liggende i Hadbjerg by, og de 4 i Vinterslev by [9]. Den havde fra 1802 til 1813 været ejet af hans svigerfader Anders Sjelle, der forinden havde været forvalter på den og siden haft den i forpagtning, og som i sin ejertid havde frasolgt bøndergodset med undtagelse af de nævnte 10 huse [10]. Ved købekontrakt af 21. april 1835 afhændede Bagge Lihme den med praktisk talt samme tilliggende for 1500 rbd. rede sølv og 12.500 rbd. sedler til forpagter på Faurskov Christian Hollesen [11] og flyttede med sin hustru Christine Sophie Sjelle (1770–1854) til Mejlbj sogn, Øster Lisbjerg herred [12], hvor han til sin død havde ophold hos proprietær Johan Hansen på Kalstrup [13], mens hans formentlig eneste

6. Viborg Landstings skøde- og panteprot. nr. 47, 1772–76 (B 24–704), fol. 273v–274r.
7. Han underskriver som vitterlighedsvidne et skøde af 23. juni 1789 fra Peder Glud på Øster Kjeldstrup i Gødvad sogn og benævnes her »velædle hr. forvalter Bagge Lihme fra Bidstrup« (Viborg Landstings skøde- og panteprot. nr. 50, 1786–92 (B 24–710), fol. 902v–903r). Så sent som 26. maj 1792 har han underskrevet en hoveribestemmelse for Bidstrup gods (RA. Rtk. 2485.105. Hoveriforeninger ... Viborg Amt).
8. En obligation, dat. 23. juni 1804, på 19.800 rdl. mod 1. prioritet i Stårupgård fra Christen Friis til Bagge Lihme betegner denne som boende i Århus (B 44–102, p. 403).
9. Nørhald, Støvring og Galten herreders skøde- og panteprot. nr. 7, 1825–28 (B 52A–146), fol. 180v–181r.
10. Trap: Danmark, 5. udg., VII, 2, p. 821.
11. Nørhald, Støvring og Galten herreders skøde- og panteprot. 1834–37 (B 52A–149), fol. 74v–75r og 131r.
12. Hadbjerg kirkebog 1814–54 (C 300A–10), afgangslisten, fol. 182.
13. Rovsø, Sønderhald og Ø. Lisbjerg herreders dødsanmeldelsesprot. 1834–49 (B 53A–332), fol. 247v. Hans enke forblev her efter hans død, se folketæll. 1845.

barn, sønnen Christian Lihme [14], der i de sidste år af faderen havde forpagtet Kollerup, samtidig købte bondegården Bynksminde i Egå sogn, hvor han døde i 1841 [15].

Bagge Lihme døde på Kalstrup den 20. juli 1844 [16]. I henhold til kgl. bevilling af 27. december 1842 [17] blev enken siddende i uskiftet bo. Hun døde i Mejlbj by den 4. november 1854 [18], men noget skifte efter hende har ikke kunnet findes. Hendes dødsfald er ikke indført i Rovsø, Sønderhald og Øster-Lisbjerg herreders dødsanmeldelsesprotokol 1849–59 [19].

Ved købekontrakt af 22. november 1792 og skøde af 11. juni 1794 købte Bagge Lihme for 39.000 rdl. Stårupgård af Christen Kondrup [20], som havde ejet den siden 1786.

Godset bestod af Stårupgård med birkeret til Højslev birk og jus patronatus et vocandi til Højslev og Dommerby kirker, 39 td. 6 skp. 3 fjk. 1 alb. fri hovedgårdstakst (33-7-2-1 ager og eng under hovedgården, 4-2-0-0 mølleskyld og 1-1-3-0 ager og eng under Stårup Mølle samt 0-1-3-0 græsning og skovskyld i Halskovlund og 0-1-2-0 i Lille Skovhus), 71 td. tiendehartkorn (28 td. kirkekorn- og kvægtiende i Højslev og 12 td. i Dommerby sogn samt 31 td. kongekorn- og kvægtiende i Højslev sogn, hvoraf dog til Viborg latinske skole svaredes årlig 21 td. rug, 10 td. byg og 5 rdl i penge) og 246 td. skp. 3 fjk. 1 alb. bøndergods – i alt 357 td. 1 skp. 1 alb. [21]

Bøndergodset lå udelukkende i Højslev og Dommerby sogne og fordelte sig, som det fremgår af tabel I.

Det samlede antal ejendomme uden for hovedgårdstaksten udgjorde således 55 gårde, 3 boelssteder, 14 huse med jord og 13 huse uden jord, eller i alt 85.

Ved skøde af 2. november 1793 købte Bagge Lihme desuden af Lars Michelsen i Dommerby for 380 rd. en denne tilhørende selvejergård i Dommerby,

14. Født 1802 (døbt 9. nov.) på Stårupgård. (Højslev, Dommerby og Lundø kirkebog 1786–1812 (C 219–2), fol. 51v).
15. Egå kirkebog 1828–41 (C 344A–10).
16. Mejlbj kirkebog 1814–47 (C 345–20), fol. 191, og B 534A–332, fol. 247v.
17. B 53A–332, fol 247v.
18. Mejlbj kirkebog 1848–67 (C 345–29), fol. 213.
19. B 53A–333.
20. Fjends og Nørlyng herreders skøde- og panteprot. 1792–99 (B 44–104), fol. 179 ff. Skødet (m. tilh. jordebog) er ligeledes indført i Viborg Landstings og i Højslev birks skøde- og panteprot.
21. Jordebog over Stårupgårds underliggende tiender og bøndergods, dat. 22. nov. 1792. Jfr. note 20.

Tabel I

	td.	skp.	fjk.	alb.
<i>Højslev sogn</i>				
<i>Højslev</i>				
12 gde à 4-3-0-0	52	4	0	0
2 boelssteder à 0-4-1-1½	1	0	3	0
1 boelssted	0	3	1	0
7 huse uden htk.	0	0	0	0
	54	0	0	0
<i>Vinkel</i>				
6 helgde à 5-2-0-2½	31	5	1	0
4 halvgde à 2-5-0-1¼	10	4	1	2
3 huse à 0-0-0-2	0	0	2	0
1 hus uden htk.	0	0	0	0
	42	2	0	2
<i>Stårup</i>				
6 gde à 4-6-3-2½	29	1	3	0
9 huse m. forskelligt htk.	1	6	2	0
1 hus uden htk.	0	0	0	0
	31	0	1	0
<i>Svenstrup</i>				
5 gde m. forskelligt htk.	27	1	1	0
2 huse uden htk.	0	0	0	0
	27	1	1	0
<i>Østerris</i>				
3 gde m. forskelligt htk.	13	4	2	2
<i>St. Halskov</i>				
1 gd. (forpagtet af birke-dommeren)	6	0	0	0
<i>Ll. Halskov</i>				
1 gd.	2	4	0	2
<i>Skovhus</i>				
1 gd.	2	0	0	0

EN JYSK GODSSLAGTNING

	td.	skp.	fjk.	alb.
<i>Dommerby sogn</i>				
<i>Dommerby</i>				
12 gde m. forskelligt htk.	42	6	3	0
2 huse m. forskelligt htk.	0	0	1	0
2 huse uden htk.	0	0	0	0
	42	7	0	1
<i>Dalsgårde</i>				
2 gde à 7-5-3-1	15	3	2	2
<i>Jægstrup</i>				
2 gde à 4-7-1-1	9	6	2	2
I alt	246	5	3	2 ²²⁾

kaldet Vestergaard, på 4 td. 2 skp. 3 fjk. 2 alb. [23], således at det samlede bondegodshartkorn herefter udgjorde 251 td. 3 fjk.

At Bagge Lihme havde erhvervet godset med slagtning for øje, fremgår af, at han hurtigt efter købet har ansøgt Rentekammeret om tilladelse til at sælge bøndergodset og udparcellere hovedgården uden tab af hovdgårdsrettighederne (det vil først og fremmest sige skatte- og tiendefriheden). Tilladelsen blev givet ved kgl. resolution af 11. juni 1794 [24], samme dag som skødet er dateret. Vilkaarne var de sædvanlige, nemlig at bøndergodset måtte sælges med fuldkommen ejendomsret til bønderne selv eller andre lysthavende, uden at hovedgårdens ejer i mindste måde skulle hæfte for skatter og kontributioner, og at parceller af hovedgårdens marker måtte sælges med samme friheder og rettigheder, som hovedgården nu havde, alt under de i de tidligere omtalte kgl. resolutioner af 1784, 1785 og 1791 med tilhørende cirkulærer indeholdte almindelige samt følgende specielle vilkår: 1) at bøndergodset før afhændelsen skulle være udskiftet mellem mand og mand, og husmændene tillagt så megen jord, som behøvedes til underhold af en ko og nogle får, 2) at de tilbageblivende bønder ikke måtte pålægges øget hoveri, og 3) at rytterhestehold og

22. Ifølge skødet skal tallet være 246-5-3-1, men en sammentælling af jordebogens poster synes at give 1 alb. mere. Iøvrigt mangler jordebogsafskriften i B 44-104 en hel- og en halvgård i Vinkel. Listen er korrigeret efter afskriften i Landstingets skøde- og panteprot.

23. B 44-104, fol. 106.

24. Indført i Fjends og Nørlyng herreders skøde- og panteprot. 1792-99 (B 44-104), fol. 178 f.

andre på hovedgården hæftende byrder fordeltes på hovedgårdsparcellerne i forhold til deres størrelse, idet dog hovedparcellen, der skulle forblive på mindst 80 tdr. sædeland, mod regres til de øvrige skulle indestå for disses byrder. Der ydedes, f. s. v. salget af bøndergårdene skete til beboerne selv, moderation m. h. t. det stemplede papir til skøderne, således at der ved Bagge Lihmes salg og de nye selvejeres første salg måtte bruges stempelpapir til 24 sk.

Hoveribestemmelse og udskiftning var altså blandt forudsætningerne for godsafhændelsen. Den første af disse forudsætninger var opfyldt, før Bagge Lihme overtog Stårupgård, idet Christen Kondrup den 21. juli 1792 havde indgået en af amtmanden samme dag stadfæstet hoveriforening med de 32 gårdmænd i Højslev, Vinkel, Stårup og Svenstrup, som forrettede det samlede hoveri til hovedgården [25]. Udskiftningen blev det derimod Bagge Lihmes sag at gennemføre, idet hele bøndergodset med undtagelse af de 2 gårde i Jegstrup, der var udskiftede ca. 1784, endnu lå i fællesskab, bortset fra at formentlig samtlige byer – det gælder i hvert fald de 4 nævnte – havde deres jorder byvis samlede. Bagge Lihme indledte den specielle udskiftning med Dommerby, hvortil delingsplanen blev fastlagt i maj 1794, og fortsatte derpå med Højslev (1794), Vinkel (1794 el. 95), Østerris (1797), Stårup (1797) og Svenstrup, der som den sidste af byerne formentlig blev udskiftet i 1800. Kun for Dommerby og Højslevs vedkommende foreligger der præcise oplysninger [26], men da salgene i de andre byer begyndte de nævnte år, kan disse med rimelig sikkerhed antages som udskiftningsårene. Om udskiftningens udførelse, herunder oprettelse af nye huse, udflytninger og ændret hartkornsfordeling, savnes stort set andre oplysninger end dem, der indirekte kan udledes af en sammenligning mellem jordebogen af 1792 og skøderne vedrørende de enkelte salg. En sådan analyse falder uden for undersøgelsens formål.

De enkelte salg af gårde og huse m. v. fra Stårupgård er registreret ved en gennemgang af Fjends og Nørlyng herreders [27] og Højslev birks skøde- og panteprotokoller [28] på grundlag af registrene. I talrige tilfælde er de samme skøder indført både i herredernes og birkets protokoller, uden at nogen fast praksis i den henseende har kunnet fastslås. Som regel er tinglæsningen de to steder sket nogenlunde samtidigt, men ikke sjældent dog med betydelige mellemrum, undertiden flere år. Størst afvigelse viser et skøde af 20. juni 1803,

25. RA. Rtk. 2485.105. Hoveriforeninger . . . Viborg amt.

26. Viborg amts arkiv. Landvæsenskommissionsprot. for Hald amt 1789–94 (B 4–955), fol. 162 (Dommerby) og 1794–1807 (B4–956), fol. 13 (Højslev), m. tilh. dokumenter i B 4–957.

27. B 44–102, 104, 105, 106, 107, 122 og 124.

28. B 44A–8. Birkets og herredernes skøde- og panteprot. har tildels fælles registre.

som er tinglæst ved birket den 27. februar 1805, men ved herrederne først den 8. januar 1822.

Det er ikke lykkedes at opnå fuldstændig overensstemmelse mellem på den ene side den godsmængde, Bagge Lihme startede med, og på den anden side de konstaterede enkeltsalg samt salget af det resterende gods i 1804. Væsentlige problemer frembyder den omkalfatring af godset, som udskiftninger og udparcelleringer medførte, og som umuliggør en direkte sammenstilling af gårde og huse i 1792-jordebogen og de af de enkelte skøder omfattende ejendomme. Ved udskiftningen ændredes gårdenes og husenes hartkorn, hvad der besværliggør – i mange tilfælde umuliggør – identificeringen af de enkelte ejendomme også i de byer, som ikke i 1792 var egaliserede. Ved udflyttede gårde og huse er det heller ikke i alle tilfælde muligt at afgøre med sikkerhed, fra hvilken by de er udflyttede. Et andet problem er, at skøde- og pantebogs-registrene ikke er helt fuldstændige. At oplede manglende skøder ved en gennemgang blad for blad har jeg her måttet afstå fra. Et ganske særligt problem frembyder endelig Højslev birks skøde- og panteprotokol, som er meget sjusket ført. Dens dateringer, både af skøder og tinglæsninger, er ofte forkerte. Det samme gælder undertiden oplysningerne om hartkornet, og samme skøde er i enkelte tilfælde indført to gange. Man må formentlig regne med, at andre tilsvarende kan være oversprunget. En vis kontrol består i, at Bagge Lihme til amtstuen har indsendt opgørelser over det frasolgte gods for at få det slettet af Stårupgårds matrikel af hensyn til skattepligtens ophør [29]. Imidlertid savnes listerne for enkelte år, så en fuldstændig fortegnelse over det solgte kan ikke opgøres på dette grundlag, ligesom listerne i øvrigt naturligvis ikke oplyser salgspriserne.

De konstaterede salg omfatter dog med næppe mere end ± 10 tønders usikkerhedsmargin hele det hartkorn, hvormed godset er reduceret i Bagge Lihmes ejertid. Undersøgelsens resultat vil kun i ganske forsvindende grad kunne påvirkes af denne usikkerhed, hvorfor jeg heller ikke har foretaget de forskellige småkorrektioner, som det faktisk – omend med megen tidsanvendelse – ville være muligt at foretage.

Når salgene således gøres op uden hensyn til konstaterede og ikke-konstaterede fejl i skøde- og panteprotokollerne, fås en samlet afhændet godsmængde på 252 td. 3 skp. 1 fjk. 1 alb. hartkorn, som i alt indbragte 40.770 rdl.

Ved skøde af 23. juni 1804 afhændede Bagge Lihme til Christen Friis det

29. Viborg amtstues arkiv. Hartkornsspecifikationer og jordebøger fra godserne. N–S. 1758–1843 (B 13–33), Stårupgård 1764–1803.

resterende af Stårupgård, bestående af 30 td. 4 skp. 3 fjk. hovedgårdstakst ager og eng, 4 td. 1 skp. 1 fjk. $\frac{1}{2}$ alb. kontribuerende hartkorn samt 71 td. tiende-hartkorn, i alt 105 td. 6 skp. $\frac{1}{2}$ alb., for 32.850 rdl. [30].

Det i 1792 (og 1793) for 39.380 rdl. erhvervede gods indbragte således brutto i alt 73.620 rdl. eller ret nær ved det dobbelte af købsprisen.

Til Bagge Lihmes afhændelse af Stårupgård knytter sig i øvrigt den ejendommelige omstændighed, at det af skødet fremgår, at salget allerede var sket ved købekontrakt af 10. marts 1803, mens en meget væsentlig del af Bagge Lihmes skøder på gårde og huse er senere end dette tidspunkt. Købekontrakten ses desværre ikke indført hverken i Landstingets, i herredernes eller i birkets skøde- og panteprotokoller. Men man må kunne slutte, at Bagge Lihme fra handelen med Christen Friis forlods har undtaget det pågældende gods. Med undtagelse af et enkelt hus i Højslev sogn, som Bagge Lihme først solgte ved skøde af 22. juni 1807, havde han dog senest samtidig med skødet til Christen Friis afhændet de pågældende ejendomme.

Salget af Stårupgårds bøndergods strakte sig – bortset fra det nævnte salg i 1807 – over 11 år, men fordelte sig, som det fremgår af tabel II ingenlunde jævnt over denne periode.

Tabel II

År	td.	skp.	fjk.	alb.	salgspris
1794	1	6	3	0	230 rdl.
1795	3	0	0	0	649 –
1796	36	7	1	2 $\frac{1}{2}$	6.487 –
1797	58	7	0	1 $\frac{1}{2}$	8.868 –
1798	2	5	1	0	1.255 – ³¹⁾
1799	4	5	3	0	650 –
1800	2	0	3	0	703 – ³²⁾
1801	7	7	3	0	1.330 –
1802	4	2	0	0	550 –
1803	29	5	1	2	4.305 –
1804	99	7	2	0	15.543 –
1807	0	3	3	0	200 –
I alt	252	3	1	1	40.770 rdl.

30. B 44–102, p. 396–403.

31. Det relativt store beløb skyldes, at salget kun omfatter huse (i alt 7), hvis gennemsnitlige hartkornspris lå væsentligt over gårdenes.

32. Som 31 (4 huse).

Om nogen topografisk systematik i afhændelsen var der heller ikke tale. Bortset fra det omtalte hus, der først blev solgt i 1807, begyndte og sluttede salgene i Dommerby, hvor der i øvrigt solgtes ejendomme i alle årene undtagen 1800 og 1802. Også i de øvrige byer begyndte salgene formentlig, så snart udskiftningen havde fundet sted, og fordelte sig derefter over de følgende år.

Praktisk taget alle salg skete til de tidligere fæstere. Præsten i Højslev, hr. Wilrich købte dels i 1795 1 td. htk. af Højslev bymark og dels i 1796 våningsbygningen og havepladsen til en fra Højslev by udflyttet gård. Nogle engparceller solgtes til forskellige beboere under godset, og enkelte gårdmænd købte mindre parceller, formentlig som tillægsgjord. Men dette var uvæsentlige undtagelser fra hovedreglen. Der består således desværre ingen mulighed for at få svar på det vigtige spørgsmål, hvorledes salgspriserne påvirkedes af, om salget skete ved fæsteledighed eller til den siddende fæster, som jo i kraft af livsfæstet må have stået i en forholdsvis gunstig forhandlingsposition over for en salgsivrig godsejer.

I de anførte 252 td. 3 skp. 1 fjk. 1 alb. er indbefattet de 9 td. 2 skp. 1 alb., hvormed hovedgårdstaksten blev reduceret mellem 1792-jordebogen og skødet af 1804. Det drejede sig om enkelte småparceller med huse og Stårup Mølle, der med 4 td. 2 skp. mølleskyld og 2 td. 1 skp. 1 fjk. 1 alb. ager og eng solgtes i 1804 for 3600 rdl. Om nogen egentlig udparcellering af hovedgården blev der altså ikke tale. Iøvrigt kan man iagttage, at hovedgårdstaksten, som naturligt er, har en langt højere pris end det kontribuerende hartkorn. Et hus med 1 td. htk. af hovedgårdstaksten, solgt i 1797, kostede 490 rdl., et andet med 4 skp. hovedgårdstakst, solgt i 1798, indbragte 265 rdl. og et tredje med kun 1 skp. 2 fjk. 250 rdl.

Et spørgsmål, der naturligvis må interessere i forbindelse med selvejkøb, er deres finansiering, herunder især spørgsmålet, i hvilken udstrækning godsejeren lod prioriteter blive stående i det solgte. Kun det sidste spørgsmål skal berøres her.

Bagge Lihme har i en del tilfælde ladet en prioritet blive stående, snart mod 1. og snart mod 2. prioritet, i alle tilfælde til 4 %, men kun i få år, som regel 4 à 5. Såvidt jeg har kunnet konstatere, drejede det sig i alt om 3.174 rdl. 2 mk. 9 sk. Jeg kan meget vel have overset enkelte obligationer, men under alle omstændigheder har der været tale om et meget beskedent beløb i forhold til det samlede salg.

Om grunden til, at tyngdepunktet for salgene lå i den sidste ende af – ja, i realiteten efter – Bagge Lihmes ejertid, kan man naturligvis kun gisne.

Har bønderne været tilbageholdende? Jævnfør i den forbindelse, at der ikke er tale om en bloc-salg i de enkelte byer. Eller har Bagge Lihme regnet med stigende priser? I så fald er han blevet skuffet. Opgør man nemlig prisen pr. td. gårdhartkorn i 1796 (7 gårde) og i 1804 (22 gårde), viser det sig, at den det første år med 153,3 rdl. var 17,6 rdl. højere end i 1804, da den kun udgjorde 135,7 rdl. At prisen i disse år ikke blot ikke steg, men endog faldt betragteligt, vil nok undre noget. Så er spørgsmålet, om faldet afspejler en almindelig udvikling eller særlige forhold. Det kan kun undersøgelser fra andre godser give svaret på. Bagge Lihme *kan* have været i en slags tvangssituation, og bønderne *kan* med livsfæstet i ryggen have presset situationen noget.

Inddeles de solgte ejendomme i kategorierne 1) gårde (1 td. htk. og derover), 2) huse og 3) andet (enge og den omtalte Stårup Mølle), indbragte 57 gårde i alt 31.554 rdl. eller i gennemsnit 553,4 rdl. pr. gård og 31 huse i alt 5.027 rdl. eller i gennemsnit 162,6 rdl. pr. hus, mens møllen og engene indbragte 4.189 rdl. Til de 57 gårde lå i alt 231 td. 1 skp. 3 fjk. 1 alb. htk., hvilket giver en gennemsnitspris for hele salget på 136,5 rdl. pr. td. eller knap 1 rdl. over gennemsnitsprisen i 1804. Til de 31 huse lå i alt 13 td. 1 skp. 3 fjk. 2 alb. htk., hvilket giver en gennemsnitspris på 379,5 rdl. pr. td. Her skal det tages i betragtning, at enkelte huse som nævnt havde hovedgårdstakst og derfor var særlig dyre, men det samlede resultat påvirkes kun lidt heraf. For husenes vedkommende er materialet i øvrigt for spinkelt til at konstatere en eventuel prisforskel i de to ender af salgsperioden, som den kunne konstateres for gårdenes vedkommende.

Det er ikke alle forhold i forbindelse med Bagge Lihmes slagtning af Stårupgård, det har været muligt at trænge til bunds i. Havde der f. eks. været bevaret godsregnskaber, ville vi måske have kunnet få oplyst, hvilke omkostninger der var forbundet med slagtningen. De største udgifter har udskiftning med udflytning af en del gårde og huse, bl. a. den fra Dommerby udflyttede Holmgaard, krævet.

Men selv om ikke alle de 34.240 rdl., Bagge Lihme fik mere for godset, end han selv havde givet, var ren fortjeneste, står det fast, at bortsalget af bøndergodset har været en særdeles god forretning.

I Bagge Lihmes og andre godsslagteres tilfælde turde det være klart, at der ikke kan være tale om selvejsalg som protest mod regeringens reformpolitik. Om man for andre godsejeres vedkommende vil opretholde protestteorien, kan vel være en smagssag. Mig forekommer det lidt søgt, når en simpel økonomisk betragtning kan give en fuldt acceptabel forklaring på salgene. Og man

bør være opmærksom på, at protestens resultat blev lige præcis det, den statsmagt ønskede, som protesten i givet fald skulle være rettet imod, nemlig udskiftning med påfølgende selveje – reformen over alle reformer. Mon det ikke ville være at tillægge denne statsmagt et lovlig stort mål af snedighed at forudsætte, at den med sin reformpolitik skulle have fået godsejerne til i kortsynet protesttrang at gå dens ærinde?

Den forklaring forekommer mere naturlig og modsigelsesfri, at godsejerne gik statsmagtens ærinde, fordi de to parters interesser i det væsentlige faldt sammen. En nærmere betragtning af Bagge Lihmes slagtning af Stårupgård synes at bekræfte, at dette var tilfældet.

VINDMØLLERNE PÅ HARBOØRE

Af HOLGER RASMUSSEN

I sin studie over møllernes historie [1] ser Ek kærneproblemet i formalingens art, »altså i vad mån husbehovsförmalning respektiva tullmaling förekom och vilken ställning dessa bägge förmalningstyper intog i samhällets ekonomiska och sociala system« [2]. Ud fra det svenske materiale, som udgør bogens hoveddel, mener han at kunne fastslå, at såfremt almuen uhindret havde kunnet bestemme, hvilken formalingstype den ville benytte, ville maling til husbehov overalt i ældre tid have haft betydning ved siden af malingen på landgildemøllerne. Af undersøgelsen fremgår, at maling til husbehov var ubetydeligst ved begyndelsen af 1800-tallet netop i landets folkerige og kornproduce-rende områder som Skånes slettebygder og de gamle sletteområder i den centrale del af Sverige, selv om de privilegerede møller her ikke havde tilstrækkelig kapacitet. I de øvrige dele af landet var maling til husbehov derimod almindeligt udbredt.

Baggrunden herfor er den fra middelalderen til ind i 1800-tallet førte politik, der som hovedformål havde at modarbejde anlæggelsen af nye møller til hjemmemaling og – for den sags skyld – også nye privilegerede møller. Tilsvarende var forholdene inden for det danske rige. Det får sit tydelige udtryk i forordningerne fra Christian 4.s tid [3], hvis bestemmelser optages uændret i Danske Lov, men kan tillige efterspores mange andre steder såvel i centralmagtens som i de lokale instansers virksomhed.

Inden for det område, hvor den lukrative møllerinæring fandtes, fastslår Ek, brugte almuen ganske vist at lade male på de privilegerede møller, »men detta var en förmalningsform som bönderna praktiskt sett var påtvingade och

-
1. Sven B. Ek: Väderkvarnar och vattenmöllor. En etnologisk studie i kvarnarnas historia, Sthlm, 1962.
 2. a. a., 284.
 3. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve ... Udg. ved V. A. Secher 5. bd., 1903, s. 40 (forordningen 1639) og 290 f. (recessen 1643); i begge tilfælde gælder det bestemmelsen om bøndernes skvatmøller.

som de åtminstone tidvis søkte ersätta med husbehovsmalning. Ett element i bondekulturen hade i detta fall fått sin form utan allmogens medverkan och trots dess vilja« [4]. Han fastslår imidlertid videre, at bondebefolkningens bestræbelser på at få mulighed for hjemmemaling ikke må opfattes som et almindeligt ønske om at gå over til denne formalingsform, men må ses på den reelle baggrund af – først og fremmest – de privilegerede møllers utilstrækkelige kapacitet.

Dette forhold kombineret med andre fundamentale vanskeligheder ved at få kornet malet skal belyses nærmere i den sag om vindmøllerne på Harboøre, som vil blive behandlet i det følgende. Den bliver derved et indlæg i debatten om lokalkultur contra centraldirigering.

I 1761 havde rentekammeret forsøgt at fremskaffe en oversigt over møllevæsenet i Danmark i den hensigt at regulere antallet af møllegæster til de enkelte privilegerede møller [5]. Det indkomne materiale er ingenlunde dækkende, men der kan dog udledes interessante enkeltheder af det. Et gennemgående træk i næsten alle besvarelserne er således møllernes utilstrækkelighed. Jeg skal om dette forhold begrænse mig til at anføre følgende udtalelser af amtmand Hauch vedrørende hans del af landet [6]:

»Desuden er det meget vanskeligt i disse mig allernaad. anbetroede amter, at tillegge enhver mølle sine visse mølle-gæster, saasom i nogle byer findes tre vandmøller, som icke engang er i stand til at bestride maalingen for en by langt mindre for et heel sogn, af den aarsag: de fleeste vand-møller her i landet fattes vand om sommeren og burde ikke at kaldes andet end græs-møller, mindre have tilladelse at maale om sommeren«.

Foruden møllernes utilstrækkelighed, som der skal siges mere om i det følgende, kan et andet argument for ikke at søge til de privilegerede møller ligeledes belyses ud fra materialet, nemlig vanskeligheden ved at nå frem til dem. Her tænkes der ikke blot på den stipulerede afstand af en mil fra nærmeste privilegerede mølle [7], men navnlig på de hindringer, som naturen lagde i vejen for møllefærden. Det var selvfølgelig især aktuelt for alle øbeboere, og der findes da også en del materiale til belysning heraf i sagen. Det fremgår af flere eksempler, at man ser gennem fingre med, at de opbygte møller på sådanne ste-

4. Ek a. a., 287.

5. Rtk. 2215: 242. Betænkning etc. ang. vand- og vejmøllerne i Danmark – 1761. RA.

6. Jy. journ. litr. C, no. 8178: Dueholm, Ørum og Vestervig amter. RA

7. Bestemmelsen om afskaffelse af bøndernes skvatmøller inden for en afstand af en mil fra de »rette landgildemøller«. DL 5-11-4 i overensstemmelse med ældre bestemmelser.

der – der er i alle tilfælde tale om vejr møller – maler for den lokale befolkning uden at svare nogen mølleskyld. Og hvordan øboernes syn på de lokale møller var, fremgår tydeligt af et par tilfælde.

På Bågård havde øens bønder ikke alene tilstået mølleren et vænge på 4 tdr.s udsæd af deres overdrev, men »samtlige landets beboere har hjulpen til at faa møllen flyttet ind paa landet og opsat« [8]. Og på Fur fandtes en vejr mølle, der – ifl. amtmanden over Skivehus amt – skulle være opsat efter kgl. tilladelse og være umatrikuleret. Dens uundværlighed for beboerne fremgår af præstens forklaring til amtet, hvori han påpeger øboernes vanskelige situation, omgivet som de var af vand på alle sider, »saa ingen med heste og vogne kan komme til eller fra landet, foruden at det ofte hænder sig om vinteren at beboerne i heele maaneder formedelst jndfaldende ustadig vejerlig af storm med iis og snee ej kan komme fra landet med baade til andre møllere . . . [9]«.

De privilegerede møllers utilstrækkelighed og naturens hindringer for møllefærden er også de gennemgående argumenter i sagen om vindmøllerne på Harboøre. Den tager sin begyndelse 15/12 1795 ved forligelseskommissionen for Skodborg og Vandfuld herreder på gården Nørre Vinkel i Heldum sn., hvor en række møllere mødtes med indkaldte bønder fra Harboøre [10]. Foranledningen var en klage, som de pågældende møllere havde indgivet »over den fornærmelse i deres næring som de tilføyes af 11 vind møller eiere paa Haarboøer«. I den henvendelse til forligelseskommissæren af 10/11 1795, som rejser sagen, opregnes ikke blot de 11 fra Harboøre, nemlig: Christen Jensen Gay, Eske Ovesen Vrist, Laurids Andersen Vrist, Jep Clemmensen Trellingsgaard, Jep Chrisensen Noer, Mads til Bruuns, Niels til Bruuns, Mads Laursen Stausholm, Laurids Harborøn, Mads Lauridsen Langerhus og Niels Brun på Nørlanger, men også Jacob Skidenvad i Engberg sogn, Thomas Sørensen Sodeby [11] i Hygum sogn, Søren Refhale i Hou sogn og Peder Maagaard i Tørring sogn, idet de fire sidstnævnte ligeledes efter klagerens mening havde forbrudt sig mod mølleprivilegiet.

De klagende havde deres møller liggende i en ring uden om de fem nævnte sogne, hvor ingen matrikulerede møller fandtes. Det drejer sig om følgende vandmøller i Vandfuld herred: Vestermølle, Overmølle og Mellemmølle alle

8. Rtk. 2215: 242. Møens amt. RA.

9. Rtk. 2215: 242. IV. Amterne i Jylland vedk. 3. Skivehus amt. RA.

10. B 8-1181. Ringk. amtsark. Forligelseskommissionsprotokol for Skodborg-Vandfuld hrdr. 1795-97, fol. 14 ff. LA for Nørrejylland.

11. I mødet 19. 1. kaldes han Sønderby.

ved Ramme å i Ramme sn., Vandborg mølle ved Grydsbæk i Vandborg sn. og tilsvarende i Skodborg herred: Flynder mølle ved Flynder å i Flynder sn., Kloster mølle og Å mølle ved Klostermølle å i Gudum sn., Vestermølle og Østermølle ved Flynder å i Fabjerg sn., Røde mølle ved Dride å i Møborg sn. og Fåre mølle ved Fåremølle å i Bøvling sn. Hertil kommer vandmøllen Gårdhus mølle i Vestervig sn. i Ty og vindmøllen i Lemvig.

Ingen af de pågældende møller, med en enkelt undtagelse, lå så nær ved de indklagede, at 1 mils-reglen kunne komme i anvendelse. Klarest var sagen for Harboøres vedkommende. Hvis man med centrum i sognekirken her afsætter en radius på 2 mil, falder blot Vandborg mølle og Lemvig vindmølle inden for cirkelbuen. Målt fra Engberg kirke er blot Vandborg mølle inden for en afstand af 1 mil, og fra Hygum, Hou og Tørring blot Vandborg mølle og Lemvig mølle. (se fig. 1).

Ved forligelsesmødet mellem de klagende møllere og de indstævnedes fra Harboøre hævder de sidstnævnte, at deres møller udelukkende var opført til eget brug og aldrig benyttet til maling for andre, »uden det kunde være for en fattig der kunde være blevet malet 1 eller 2 skp. korn for uden betaling«. Hovedårsagerne til vindmøllernes opførelse angives iøvrigt at være vanskeligheden ved til visse årstider at komme til og fra Harboøre og – såfremt dette lod sig gøre – at få malet ved de privilegerede møller, der søgtes. Ud fra det anførte formodede vindmøllejerne, at deres møller måtte blive stående.

Dette synspunkt kunne de matrikulerede møllere imidlertid ingenlunde dele. Blot for den mølle, der fandtes på Harborøn, gjorde de en undtagelse. »Siden det er dem bekiendt at Haarboerøn for den meeste tied af aaret er omflydt med vand, havde de icke noget imod at denne liden vindmølle bliver staaende, imod at eieren forpligter sig til, aldrig at maale for andre end de 4 familier som er paa Haarboerøn«. Da forlig således var uopnåeligt, blev sagen henvist til afgørelse ved en ordinær domstol. På tilsvarende måde gik det med de fire vindmøllejere fra Engberg, Hygum, Hou og Tørring sogne, der mødte ved forligelseskommissionen 19. januar 1796 [12].

Inden vi går videre med sagen, som den førtes ved den stedlige ret, vil det være vigtigt at orientere sig om de forhold, der har indflydelse på sognefolkernes kornmaling. Harboøre sogn havde lidt meget i tidernes løb. Den ikke særligt frugtbare undergrund af sene havaflejringer, der står skarpt afgrænset mod nabosognenes moræneler, var blevet yderligere forringet ved hyppige ovesvøm-

12. Forligelseskommissionsprotokollen, fol. 20b f.

Fig. 1. Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort med 12 af de 13 privilegerede møller fra sagen markeret med en cirkel. Blot Gårdhus mølle mangler. Ved to cirkelslag med centrum i Harboøre kirke er markeret afstande på henh. 1 og 2 mil. Det ses, at ingen af møllerne falder inden for 1 mils zonen. Blot Vandborg mølle ved Grydsbæk ville have ca. halvdelen af Harboøre indenfor en radius på 1 mil.

melser, der ikke alene ødelagde eller bortskyllede ager- og engjord, men også gjorde stor skade på bygningerne. To gange i 1700-tallets begyndelse havde hele sognet stået under vand. Næsten lige så meget led det under voldsomme storme, der førte flyvesand ind over markerne og sønderled og væltede bygningerne. Et sådant voldsomt stormvejr hærgede sognet i september 1786 og efterlod store dele af bebyggelsen mere eller mindre molesteret [13].

Følgen af dette var en bestandig tilbagegang for landbrugserhvervet. Det får utvivlsomt sit udtryk i den sociale fordeling. I markbogen [14] opregnes ialt 145 husstande, hvoraf de 95 betegnes som gårdmænd og de 50 som husmænd. Ved folketællingen i 1787 [15] var antallet af husstande 176, hvoraf de 63 anføres som gårdbesiddere, 111 som husmænd (heri medregnet to uspecificerede og et almisselem) og endelig sognedegn og skoleholder. Der er selvfølgelig visse usikkerhedsmomenter ved sammenligning mellem de to opgivelser, idet man ikke kan vide med bestemthed, om kriterierne for henholdsvis gårdbesiddere og husmænd er præcist de samme i de to perioder [16]. Hertil kommer endnu et forhold, som i dette sogn måske er af betydelig større vigtighed end landbruget, nemlig deltagelsen i fiskeriet. Ville den mand, som udredede en betydelig del af udrustningen til fiskeri med havskibe eller med pulsvådbåde blive regnet til gårdmandsklassen, selv om han kun havde et ringe jordtilliggende [17]? Hvor betydningsfuldt fiskeriet var for havsognets eksistens, har jeg i anden sammenhæng påvist [18]. Hovedparten af sognets befolkning kunne på den her behandlede tid utvivlsomt opfattes som fiskere med land-

13. Ryssensten birks justitsprotokol 1785–1801, fol. 93 a og 122 a f. LA for Nørrejylland. – Tingsvidneførelsen opregner de enkelte beskadigede ejendomme med jordtilliggende og bygninger med fagangivelse samt skadens omfang. I flere tilfælde hedder det om bygningerne, at de er »rent på jorden«. – Om ødelæggelserne i 1717 findes en synsforretning, der detaljeret gennemgår skadernes art og omfang; se O. Nielsen: Hist.-top. Efterretninger om Skodborg og Vandfuld Herreder, 1894, s. 378 ff.
14. C. 5 Mtr. Markbøger nr. 959 og 960. Bøvling a., Harboøre sn. RA.
15. Folketælling 1787. Vandfuld h., Harboøre sn. RA.
16. Om vanskeligheden ved med sikkerhed at drage grænsen mellem befolkningskategorier, se F. Skrubbeltrang, Husmand og Inderste 1940, 16 ff. – Når antallet af husmænd i forhold til gårdmænd er stærkt stigende i sognet i slutningen af 1700-tallet (jfr. herom Skrubbeltrang a. a., 60 ff.) er forklaringen sandsynligvis både forringelsen af landbrugsjorden og den mulighed, som fiskeriet gav småbrugere for at hente udkommet på havet og i fjorden.
17. Om vanskeligheden ved at benytte arkivmateriale til belysning af fiskeriforhold har især Olof Hasslöf ytret sig (se f. eks. Svenska Västkustfiskarne, Göteborg 1949, s. 21 ff. og Västnordiskt kustfiske under medeltiden (= No. Kultur XI–XIIA, 1955), s. 96), idet, som han påpeger, kilderne til ind i sen tid er af overvejende agrar karakter.
18. Se Limfjordsfiskeriet før 1825, 1968, s. 187 ff. og 362 ff.

brug som binæring. Det korn, sognet avlede, rakte i hvert fald kun til en nødtørfvig egenforsyning [19].

Sognets problemer var ikke blot af erhvervsmæssig art. Også forbindelsesmæssigt havde det store vanskeligheder. Det var ikke blot Aggertangen med den gamle thybovej, der kunne være svær at passere [20] Sognevejene var, som vi skal høre, når vi nu går over til retssagen om møllerne [21], ofte helt ufremkommelige.

Sagen rejstes for Ryssensten birk i april 1796, hvor de privilegerede møllere udtog stævning og forbud, og den strakte sig over mere end 2 år, førend der afsagdes dom i sagen 27/7 1798. Sagsbehandlingen har det typiske forløb med stævninger, modstævninger, protester, udsættelser og hvad andre processuelle finesser og prokuratorkneb, der kan tænkes. Det har selvfølgelig retsteknisk sin store interesse, men forbigås her til fordel for sagens reale indhold om de omtvistede møllers lovlighed eller ulovlighed. Der er dog visse udsættelser, der kulturhistorisk har en sådan vægt, at de her bør refereres. Det gælder ikke så meget de påskud, som sagsøgernes advokat bruger til at forlænge sagen med i juni, juli og august 1797, hvor dommeren til sidst må true med at optage sagen til doms [22], men derimod de udsættelser, som alle parter er enige om, og som fremkaldes af de særlige forhold, der rådede på Harboøre. 9/9 1796 får de indkaldte vidner 14 dages udsættelse »formedelst i værende travle høstens tid, da enhver af vidnerne haver nok at tage vare med at redde deres korn i huus, som det vanskelige vejr hidtil ikke har villet tilladt«, og samme hensyn til avlens bjergning forekommer senere (11/8 1797) ved høhøsten. Dette kunne utvivlsomt forekomme i andre dele af landet i denne periode, men karakteristisk for området er udsættelserne af hensyn til fiskeriet. 29/7 1796 begærer således de sagsøgte advokat i det mindste 6 ugers opsættelse »for i den tiid at faae vidner indstevnet, de fleste fra Haarboøre, der som retten og en-

19. I sognepræstens indberetning 1769 (C4-775. Præsteindb. til biskop Bloch), LA for Nørrejylland, hedder det, at der kun sås byg og havre og kun lidt af hver slags. Beboerne måtte derfor altid købe korn af alle slags, bl. a. rug til brød.

20. Hugo Matthiessen, Limfjorden, 2. udg. 1941, 80 ff.

21. Ryssensten birks justitsprt. 1785-1801, fol. 419b ff. LA for Nørrejylland.

22. do. fol. 459 ff. – 30.6. opsættelse i 8 dage p.gr. af advokatens »påståede sygdom«; 7.7. møder en tjenestekarl op i advokatens sted og forklarer, at han har tabt det dokument, han skulle indlevere, på vej til retten, hvorfor advokaten må have en uges frist for at forfatte et nyt, og 14.7. møder rådmand Dreyer fra Lemvig som stedfortræder og begærer udsættelse i 14 dage, »da han formedelst han var fremmed på Harboøre havde haft megen vanskelighed med at få vidnernes navne opgivet, og hvilket havde betaget ham længere tid, end han ønskede«.

Fig. 2. Som underlag for Videnskabernes Selskabs kort for så vidt angår Harboøre sn. findes to opmålinger af to forskellige landmålere. Det her gengivne opmålingsblad af J. Elling er det mest detaillerede og giver mulighed for at udlæse en række enkeltheder, men det må gøres med forsigtighed. De gengivne vindmøller er tegnet som hollandske møller, mens de på det andet opmålingsblad er gengivet som stubmøller. Det sidste turde være det mest sandsynlige.

hver bekendt, er til deres nærings erholdelse paa pulsvaade fiskerie udi Limfiorden, hvorfra de ei før en 8te dages tiid udi snarest efter Bartholomei dag kan formodes at hiemkomme«. Det følgende år sker ligeledes en udskydelse af samme grund. Pulsvådfiskeriet var simpelthen en livsnødvendighed for søget [23].

Ved dommen går afgørelsen i det store hele sagsøgerne imod, idet deres hovedtanke: at vejmøllerne på Harboøre har været dem til fornærmelse, gan-

23. Limfjordsfiskeriet før 1825, 1968, s. 187 ff., 364 og 436.

ske afvises, »sålænge disse blot maler for Harboøres egne indbyggere«. Da det under sagen imidlertid er blevet bevist, at 8 af de indstævnedede har malet for udensogns folk uden at have hævdet mølleret, så ikendes de en arbitrær mulkt og skal som sagskyldige i denne henseende betale processens omkostninger. Det blev til hver henholdsvis 2 rdlr. til Harboøre sogns fattigkasse og 8 rdlr. til citanterne. Derimod frifindes Mads Laursen Stausholm og Niels til Bruuns, idet deres møller ved vidneførelsen var erkendt for at være over 20 år gamle, således at de efter Danske Lov 5-11-1 og 5-5-2 havde mølleret efter hævd og følgelig kunne male også for udensogns folk. Den 11. sagsøgte, Laurids Harborøn, var tidligt gledet ud af sagen p. gr. af stedets erkendte vanskelighed (se s. 145).

Ud over selve sagens udfald findes det kulturhistorisk interessante i vidneudsagnene og i dommerens retsbelæring på grundlag heraf. Som det var sket ved forligelseskommissionen lagde de indstævnedede hovedvægten på at få vanskelighederne ved møllerejserne til de privilegerede møller klarlagt, og besværlighederne med at få malet her, hvis man endelig nåede frem. Men deres advokat tilstræbte at få sognets tilstand så bredt belyst som muligt ved ikke færre end 23 udarbejdede spørgsmål, som i sig selv er meget belysende, hvorfor de skal anføres her:

(1) Véd vidnerne med fuldkommen sikker overbevisning, hvor langt der er mellem hver af citanternes eje- og fæstemøller samt Harboøre land? (2) Kender vidnerne Harboøre land og ved, hvad det er omgivet med for vester og øster side, samt hvor lang en strækning samme er fra sønder til nær imellem havet og fjorden? (3) Véd vidnerne, hvorledes dette lands situation eller beskaffenhed er og kender nøje farten eller vejene dertil, og er samme alle tider lige gode, eller kan overflod af havet og fjorden til sine tider samt isbrud og deslige til andre tider gøre det umuligt med heste og vogne at komme fra landet? (4) Kan vejene i vådt og opblødt føre med bløder og kviksand være lige så ufremkommelige, og vogne med heste således tit til fortræd og skade sætte sig fast? (5) Véd vidnerne at vogne og heste således er sat fast og ejerne desformedelst ved agtende møllerejser uden for Harboøreland har mistet både deres sække og kornet i samme samt med livsfare fået vogne og heste bjerget? (6) Når denne fart fra den østre side af landet ej kan bruges eller fremkommes, gør sådan hinder da en betydelig forskel i vejens længde for landets beboere? (7) Hvor meget kan denne forskel af vejens længde omtrent være? (8) Har oversvømmelser borttaget både huse og gårde på Harboøre? (9) Kan Gårdhus mølle og Vandborg mølle ved indfaldende tørke om sommeren eller frost om vinteren stedse have malingsvand nok eller for samme imellem lide

mangel? (10) Har citanternes 3 møller i Ramme og Fårmølle i Bøvling sogn ved indfaldende tørke og frost mangel på vand og er de af sådan årsag ej altid i stand til at male, hvad korn til samme ankommer? (11) Kan bemeldte Gårdhus og Vandborg mølle i særdeleshed samt de øvrige citanternes møller i almindelighed fuldføre den til dem kommende maling uden ophold, således at møllegæsterne ej skal ligge og vente efter deres tilbragte korns maling? (12) Véd vidnerne, om Harboøres beboere altid har kunnet få deres korn malet, når de med samme er kommen til nogle af citanternes møller, eller de har måttet indlægge kornet i nogen tid til formaling og således derved lidt ophold? (13) Har andre med maling lidt ophold ved citanternes møller for deres korn at få malet? (14) Har citanterne forrettet det til deres møller kommende korns formaling så forsvarligt og vel, at der ej har været grund til klage i henseende til slet maling af kun knust eller gruttet korn i stedet for mel eller deslige? (15) Af hvad årsag har vidnerne eller andre kørt ud på Harboøreland for at få malet? (16) Har nogen af citanterne selv været sat i den forlegenhed, at de har måttet køre kornet fra deres egne møller og til andre møller for at få det malet, eller for at undgå dette brugt andre midler med rugen for at få det tjenligt på en måde til dejg, og hvad har disse midler været? (17) Har alle familier heste og vogne på Harboøre? (18) Véd vidnerne antallet på, hvor mange af Harboørebeboerne der har heste og vogne, og hvor mange der ej er kørende, eller er de ukørendes tal der på landet nogle snese større end de kørendes? (19) Har Harboørelands folkemængde formindsket eller formeret sig? (20) Véd vidnerne, hvori Harboørelands beboeres største næring til livets fornødenhed består? (21) Kan bemeldte lands beboere selv alle avle det behøvende korn til føden eller en del skal købe det, og hvis antal mon er størst? (22) Er vindmøllerne på Harboøre efter vidnernes skønnende fornøden for landsboerne der, om de ej skal lide mangel og skade ved at få deres korn anbuden til maling andre steder? Og (23): Véd vidnerne, at Harboørebeboerne ved at rejse med deres korn til formaling ved andre møller har lidt ophold, mangel for brød hjemme og skade?

Landets tilstand, som søges belyst i punkt 2 og 3, var karakteriseret af dets lange udstrækning fra syd til nord på ialt 2 mil og dets næsten komplette afsnøring fra det faste land ved det dybe indhug, Noret, der fra Limfjorden rakte næsten til Ferring sø og de nord for liggende veser. Ved indbruddene i 1717 og 1720 var hele denne strækning blevet ekstra markeret og dannede med de tilstødende sumpede strækninger en vanskeligt passabel zone. Hovedvejen gik som nu over det brede, flade område mellem Engbjerg kirke og Sand-

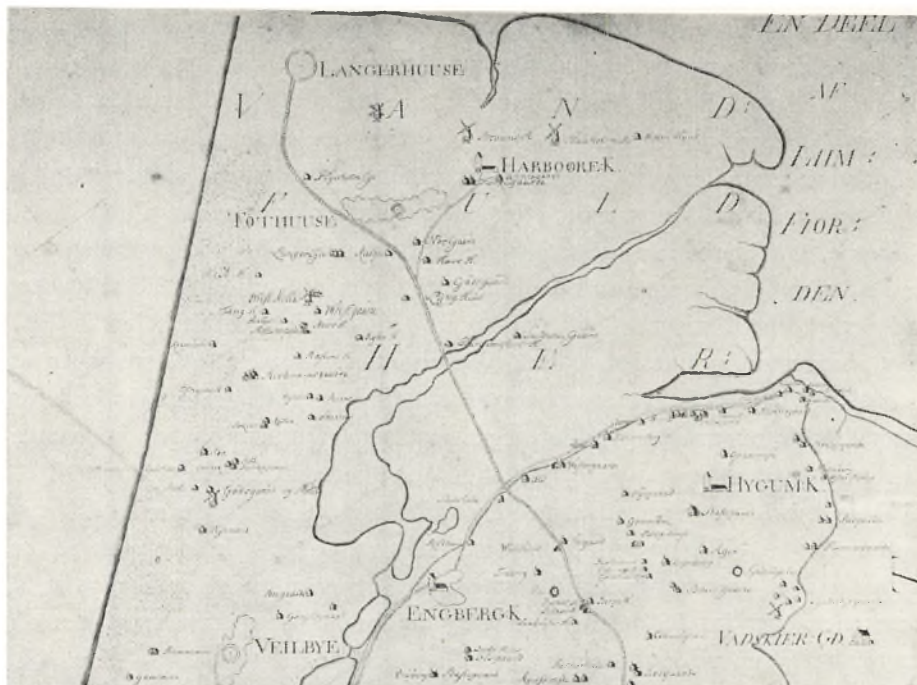

Fig. 3. Opmålingsbladet over hovedparten af Harboøre sogn giver et godt indtryk af naturforholdene og bebyggelsens karakter. Forskellen mellem sognets flade strækninger ved Noret og Veserne og det indenfor liggende højere moræneland fremtræder klart. På opmålings-tidspunktet (1790) er kun 6 vindmøller på Harboøre markeret.

holmgård med retning mod Langerhuse, som det ses af Videnskabernes Selskabs kort, men nogen egentlig vejbane endsige bro over Noret fandtes ikke. Det kunne ofte medføre, at strækningen var umulig at passere. Af en lang række vidner fra Harboøre og omliggende sogne fremføres generelt, at den ved »overflod af havet og fiorden til sine tiider samt iisbrud blive ufremkommelige saaledes at ingen kan komme til eller fra landet«. Og et vidne fra Vandborg illustrerede ved en personlig oplevelse besværligheden ved at fortælle, at han engang har passeret »Noeren som er den rette landevej fra Haarboeøer, da vandet var saa dyb, at det gik ham til knæerne, uagtet han red paa et best, som var over 10 qter høj, og til den tiid havde det været umueligt at komme fra Haarboeøer med et mølle læs«. Der var den mulighed at søge sydligst i sognet og køre over det såkaldte Ferring sand, men også her kunne der være store van-

skeligheder, og møllerejserne – som er det aktuelle i sagen – ville i de fleste tilfælde blive væsentligt forlænget for hovedparten af sognets beboere [24].

Går man nærmere ind på vidneførelsen om transporterens vilkår fra sognet, så afsløres et generelt træk, der har gjort kørsel med heste og vogne til et hasarderet foretagende selv for lokalkendte folk. De idelige havrendinger, som man kunne forvente flere gange årligt, ødelagde de vejspor man var vant til at befare, så man helt uventet kunne køre i huller eller bløder med den største fare for vogn og forspand, ja for kusken selv. Det tidligere nævnte vidne fra Vandborg var engang på hjemvejen fra Thy ad tangen gennem Harboøre, da »hand kiørte med en grøn brugt vey, kiørt i et hul i veyen saa dybt at hans eene hest gik gandske under vand, og vognen veltede deri, og kunde vidnet ikke tage sig vare for samme hul, da det var midt i veyen, som andre havde kiørt før, men af havets overskylling, som vidnet ikke vidste, var bleven saa dyb«. Sådanne havpøtter eller huller var lumske. I de fleste tilfælde lykkedes det vel at få bjerget køretøj og heste, men korn- eller melsækkene endte ofte i vandet til skade for deres indhold. Et par eksempler vil række.

Da Søren Præstegaard engang var på hjemvejen med et møllelæs fra Gårdhus mølle, kørte han ned i kviksand og havde meget besvær med at få reddet sig op igen, »da han maatte skille vognen ad for at faae den op, og hestene sprang tøiet ganske i stykker, og hvis de ikke havde været meget stærke, kunde de ikke reddet sig. Sækkene blev vaade, da de flød i vand«. Thomas Thomasen havde for 3 år siden lejet en mand til at køre 4 tdr. rug til Vandborg mølle, »og da de kiørte med veyen om ved fiorden hvor den før havde gaaed, kiørte de med et i et hul i veyen, havet havde slaaet, saaledes at saavel heste som vogn, vidnet tilligemed kusken og kornet, som var paa vognen, kom gandske under vand; hestene sprang derefter selv af hullet og toeg undervognen med, men fadingen og kornet blev i vandet til om anden dagen de kunne faae folk til hielp for at faae det bierget, da det laae dybt i vandet, at vidnet ikke kunde naae det, uagtet hand stoed i vandet til hagen«. Hyppigt var vejene, ifl. vidnerne, ufremkommelige i længere perioder. Det gjaldt ikke blot den sårbare Agger tange, men også vejene ind i landet. Et vidne fra Nør Langer forklarede, at i de sidste 3 vintre havde byen været helt omflydt af havvand, så ingen kunne passere derfra for vandhuller og kviksand, og i sidste forår »gik

24. Justitsprotokollen, fol. 427 ff. (vidneførsel ifl. de fremlagte 23 spm.). – På anden vis var den næsten ubrudte strækning af vand fra Ferring sø til Limfjorden et gode, bl. a. for pulsvådfiskerne fra Ferring og Trans, der førte deres både og våd denne vej to gange om året (se Limfjordsfiskeriet før 1825, s. 187).

fiorden saa høj og slog et hull paa deres kirke- og mølle vei til møllerne uden for landet, at to til tre hundrede læs jord neppe kunne fylde det«.

Ved enkelte lejligheder kunne uheldene få en katastrofal udgang. Flere vidner henviser til et 20 år gammelt tilfælde, hvor 2 personer fra Fjaltring eller Trans kørte i kviksand ved den sydlige overfartsvej fra sognet og satte livet til sammen med deres heste. I en noget yngre sag, hvor møllegæsterne ligeledes satte livet til, skete det på fjorden, som vel var sognefolkene lige så kendt en færdselsvej som landjorden. Det drejede sig om to fra Langerhuse, der havde været i Åmølle for at sælge fisk og få korn med hjem. På hjemturen kændrede båden i et tordenvejr. Andre møllerejser i båd fik en mindre dyster udgang. En anden båd fra Harboøre, der ligeledes havde været i Åmølle, måtte på hjemrejsen lægge til land ved Nissum p. gr. af modvind og hårdt vejr, »hvor da vandet skar deres baad ud, hvormed de mistede kornet som de havde med at føre, da baaden sank formedelst at bølgerne slog i den og fyldte den med vand«. Og et andet selskab, der kort før jul var sejlet tværs over Nissum bredning til Gårdhus mølle, mistede på hjemvejen i ondt vejr såvel båd som korn »og med megen nød reddede livet«.

Næde man endelig frem til en af de privilegerede møller, kunne man ofte komme ud for at blive afvist, enten fordi der var så meget at lave, at malingen først kunne ske efter flere dages venten, eller fordi drivkraften svigtede. Der møder os her det samme forhold, som gang på gang fremhæves i betænkningen af 1761, at møllerne havde for lidt vand til at kunne imødekomme kundekredsens behov. Resultatet blev kørsel fra den ene mølle til den anden, hvorved den møllesøgendes tid ødtes og heste og vogn blev slidt til ingen verdens nytte.

To af de mest graverende tilfælde, der omtales, var gået ud over to mænd fra Harboøre. Som tjenestekarl for faderen kørte Søren Præstegaard ved vintertid til Gårdhus mølle, hvor de ikke ville male for ham, da de havde maling nok for andre fra Thyland. Han agede derfor kornet til Fabjerg mølle $2\frac{1}{2}$ mil fra vidnets hjem, hvor han måtte ligge over i 2 dage for at få det malet. »Denne mølle reise medtog 5 dage for vidnet, og veien han maatte ligge tilbage hen og hjem var imellem 10 à 11 miil og en fast ufremkommelig vei«.

Endnu mere omstrejfende blev den møllerejse, som Christen Bendsen for nogle år siden i august måned havde været ude for. Også han kørte først til Gårdhus mølle, hvor kornet blev lagt ind med løfte om at få det malet til en bestemt tid. Da han mødte op var imidlertid intet sket, og han tog det derfor med til Flønder mølle $2\frac{1}{2}$ mil syd for Harboøre sogn, hvor han heller ikke

kunne få det malet, da de havde nok i forvejen. Derfra til Fabjerg mølle, hvor det gik ham ligesådan, men endelig lykkedes det ham i Klostermølle.

Kortere eller længere ventetid var ikke usædvanlig og vel også uundgåelig, men meget generende med de udstrakte og vanskeligt passable mølleveje. At møllerne udnyttede situationen, lyser frem af flere vidnedsbyrd i lighed med det, Niels Christensen aflægger om sit besøg på Fåremølle, hvor han ikke kunne få sine sække ind før om morgenen, »da han fik mølleren . . . overtalt til at maale en sæk korn for ham, imod at han købte noget korn af mølleren, som han skulde afhente omtrent een 3 ugers tid efter, og saalenge maatte han lade den anden sæk korn, han havde med sig, forblive i møllen for at faae den mahlet«. At man kun fik en part af sit korn malet forekom hyppigt. Samme vidne havde forgæves søgt Vandborg mølle, Ramme møller og Lemvig mølle. Endelig i Fabjerg havde han held med sig, men måtte dog dele en tønne korn i to dele for at få en halv tønne malet i hver af sognets møller, »da de ikke har haft vand til meere«. Frost eller manglende vand kunne sætte møllerne helt ud af drift som i det tilfælde fra Mellemmølle i Ramme, hvor et vidne fra Ramme uimodsagt hævdede, at mølleren ikke engang kunne få malet sit eget korn, hvorfor han »har maattet kaage rugen og derpaa slog det i deine karet og deinede det og derefter bagede brød deraf«. Fra Harboøre hævdes det, at folk her af nævnte grund ofte savnede mel til normal bagning. De har derfor måttet tage »hvad lidet meel de har kundet haft tilovers fra den sidste bagning, i jlden, da de ikke har haft meel nok til een ordentlig bagning i ovnen, og naar de intet meel har haft, har de maattet søge at maale lidet korn paa deres haandqverne for at faae brød«.

De anførte argumenter overbeviste som nævnt dommeren, der især hæftede sig ved de vanskelige, ja ofte umulige møllerejser, hvorfor »hvis mand ville nægte jndbyggerne paa det for oversvømmelser saameget udsatte, og ved havflod fra det faste land saa ofte afskaarne uheldige Harboøer land den frihed, at male deres korn hiemme hos dem selv, ville det være det samme, som til saadanne tiider at nægte dem livets ophold, en strænghed der stemmede ligesaalidet overeens med den Danske Lov, som med menneskelighed og naturens love«. Da bøndernes små møller må henregnes til kategorien skvatmøller, og da de findes mere end en mil fra de rette landgildemøller, strider deres tilstedeværelse ikke mod lovens bestemmelser, så meget mere som det er et privat søgsmål borger og borger imellem.

I dommen anvendes betegnelsen skvatmølle om bøndernes små vejrsmøller. I nutidig møllelitteratur har betegnelsen vistnok så godt som uden undtagelse

været brugt om småmøller med horizontalt hjul [25] og ialtfald altid om vandmøller. Efter foreliggende sag må man være opmærksom på, at betegnelsen ialtfald for ældre kilders vedkommende lige så godt kan henføres til småmøller, drevet ved vindkraft. Derimod giver sagen ikke mulighed for at bestemme møllekonstruktionen nærmere. I forligningskommissionen anføres et par enkeltheder, idet det om møllen på Harbørøn oplyses, at den »bestaar neppe af 5 qter steene«, mens Jakob Skidenvad i Engbjerg angiver, at hans mølle kun var en »liden huusmølle indrettet af et par smaae haandqvernstene«. Da der ikke bliver taget syn af møllerne, er vi ladt så temmelig i stikken, og stort mere materiale findes ikke fra denne tid [26].

25. Se f. eks. Sten Böcher: Vandkraftens Udnyttelse, 1942, s. 14 og 80 ff. I noten s. 80 henvises til, at betegnelsen også af og til kan anvendes om andre små møller med vertikalt hjul »blot for at betegne, at de er små«. Samme forf. i Håndb. f. da. Lokalhist., art. *møller* og *skvatmølle*. – Samme sprogbrug anvendes i Axel Steensberg: Bondehuse og Vandmøller, 1952.
26. Den kort efter foretagne vurdering til indlemmelse i brandforsikringskassen for Harbøres vedkommende giver kun et enkelt møllebelæg, bl. a. fordi en specificeret beskrivelse af bygningerne blot foretages i 5 tilfælde, hvorefter man går over til en generel fastsættelse af takseringssummerne. Det ene eksempel henfører sig til Jeppe Christensen Noer; det oplyses i vurderingen bl. a., at »sønden for gården o. 150 alen fraliggende er opbygget en vejrmølle, bestående af fyr og ege tømmer, beklædt med dobbelt fjæl«, som med møllesten og værkets tilhørende er ansat til 150 rdl. Det 20 fag lange stuehus, der har sydfacade af brændte sten, er til sammenligning ansat til 391 rdl. (Ryssensten birks justitsprotokol 1785–1801, fol. 560 b.). – Iøvrigt må de små husmøller på Læsø være den nærmeste parallel til Harbøres vindmøller (se H. Grüner Nielsen: Læsøfolk i gamle Dage, 1924, s. 131 f., og Bjarne Stoklund: Læsøgården på Frilandsmuseet, 1962, s. 55).

MARKEGÅNGSÄTTNINGEN I NORRBOTTEN

1810-1850

Af LARS RUMAR

Skatter och andra offentliga avgifter utgick i äldre tid till stor del i naturapersedlar och arbetsprestationer. De kunde dock i regel omvandlas till penningavgifter. Därvid rättade man sig efter markegångstaxan (i Danmark kapitelstaksten«). Den fastställdes årligen för varje län (amt) i riket. Markegångstaxorna skulle, liksom sin danska motsvarighet, i princip motsvara de priser, som gällde i öppna marknaden i området under höstmånaderna. Därigenom har vi fått ett prishistoriskt material, som ifråga om kontinuitet och omfattning är enastående. Markegångstaxor, liksom kapitelstakster, finns i tämligen obrutna serier från slutet av 1600-talet. De lämnar för de flesta delar av våra länder upplysningar om priserna på ett mycket stort antal varor och arbetsprestationer.

Det är naturligtvis av stor vikt att få ett så väsentligt prishistoriskt material källkritiskt värderat. En del undersökningar har gjorts. De har för Sveriges vidkommande huvudsakligen gällt spannmålspriser i landets södra och mellersta delar. Tidsmässigt har de avsett 1700-talet och tiden efter 1855 [1]. Däremot har perioden 1810–1855 ej varit föremål för behandling av mera ingående art. Under dessa år gällde delvis andra regler för markegångsättningen, än under tiden före och efter. En undersökning av denna period kan därför vara motiverad.

-
1. K. Åmark: En svensk prishistorisk studie. Ekon. Tidskrift 1921: 2 s. 147 ff. G. Olander: Spannmålspriser i Västergötland 1725–1774. Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 1951 s. 108 ff.
S. Mårtensson: Bryggerinäringen i Göteborg. Göteborg 1961 s. 271 ff.
G. Fridlitzius: Markegång och marknadspris vid 1800-talets mitt. »Från Fugger till Kreuger«. Festskrift till O. Bjurling. Lund 1957 s. 58 ff.
S. Martinius: Befolkningsrörlighet under industrialismens inledningsskede i Sverige. Göteborg 1967 s. 93 ff.
G. Utterström: Jordbrukets arbetare. Stockholm 1957. I. s. 867 ff. II s. 380 ff.
För Danmarks del har författeren gjort en ännu opublicerad undersökning: »Kapitelstakster och spannmålspriser i Danmark 1800–1850«.

Källmaterialet för undersökningar av denna art är omfattande och tungbearbetat. För en kortare framställning är en rätt stark lokal avgränsning nödvändig. Denna uppsats avser Norrbottens län, Sveriges nordligaste. Man föreställer sig ofta söderut, att detta län nästan enbart består av karg och öde skogsmark. Så är ej fallet. Kustlandet och de nedre älvdalarna utgör en tämligen bördig och tätbefolkad jordbruksbygd. Huvuddelen av befolkningen bodde i detta område. Sitt uppehålle fick den här, som annorstädes vid denna tid, huvudsakligen genom modernäringen.

Det stora problemet för lantbruket här uppe har naturligtvis varit den korta vegetationsperioden och det ständiga hotet om för tidig frost. Av sädeslagen har kornet de bästa förutsättningarna att klara klimatet. Det var områdets huvudsäde och användes som brödsäd. I viss utsträckning odlades också råg, särskilt i länets södra delar, men jämfört med kornet var utbredningen liten.

Den väsentligaste grenen i det norrbottniska jordbruket var av naturliga skäl boskapsskötseln. Smör var den viktigaste avsättningsprodukten. Det hörde till länets mest betydelsefulla utförselsartiklar.

Biintäkterna från fiske, jakt och skogsbruk har alltid varit viktiga på dessa breddgrader. Strömning (Østersjö-sill) och lax samt delvis även gäddor och sik gav de största inkomsterna av fisket. Tjärbränningen var en viktig binäring till jordbruket. Tjärnan utgjorde före sågverks- och gruvindustriens stora genombrott Norrbottens största utförselsartikel, jämte smöret [2].

Alla markegångspersedlar kan ej behandlas i en undersökning som denna. Korn, råg, smör, salt nötkött, saltad strömning och lax samt tjära torde få anses vara för området representativa varor. Valet av just Norrbotten som undersökningsområde är dels praktiskt, dels metodiskt motiverat. Det praktiska motivet är, att det finns ett mycket välordnat och överskådligt länsstyrelsearkiv. Metodiskt kan Norrbottens län vara intressant, därför att man här ovanligt tydligt bör kunna observera det inflytande regionala prisskillnader och missväxter kan ha haft på markegångssättningen. Avstånden mellan olika bygder är ju stora här uppe, och missväxter torde ha inträffat oftare än på andra håll.

2. G. Enequist: Nedre Luledalens byar. En kulturgeografisk studie. Uppsala 1937 s. 115 ff.

Landshövdingens i Norrbottens län femårsberättelser.

I. Markegångssättningen [3]

En stor del av de ofrälse hemmanen i Sverige var »indelade« d. v. s. skatterna från dem utbetalades direkt till statliga tjänstemän och militärer såsom lön. Skattebetalarna brukade kallas »räntegivare» (ränta = skatt), mottagarna »räntetagare». På samma sätt som »kronans behållne räntor» fick lösas mot penningar, fick de »indelade räntorna» också göra det. Markegångstaxorna var därför av stor vikt för både »räntetagare» och »räntegivare».

Enligt bestämmelserna skulle såväl »räntetagare» som »räntegivare» delta i länets markegångssättning. Det ansågs ske genom att företrädare för de fyra stånden, adel, präster, borgare och bönder, var närvarande. De två förstnämnda representerade »räntetagarna», de två sistnämnda »räntegivarna».

Adels-, borgare-, och bondeståndets deputerade tillsattes genom val. Domkapitlet utsåg prästerståndets företrädare. Antalet deputerade var två för varje stånd utom för bondeståndet, som representerades av en eller ett par från varje härad eller fögderi i länet (i Norrbotten fögderi). Varje stånd hade en röst vid voteringar om markegångspriset. Om två stånd stod eniga mot två sinsemellan oeniga, gällde de förstnämndas votum som markegångspris. Stod två eniga stånd mot två, blev medeltalet antaget.

Markegångssättningen ägde intill år 1803 rum omkring toasmäss (21 december). Detta år framflyttades den emellertid till början av november. Den skulle ha ägt rum senast den 5 denna månad. Under en kort period 1810–1815 återgick man till en senare tidpunkt (markegången skulle vara satt senast den 12 december), men i övrigt gällde 5 november som senaste datum fram till år 1855. Den av länets deputerade beslutade taxan sändes sedan till advokatfiskalsämbetet för kontroll. Godkännande eller ändring – det senare förekom inte så sällan – meddelades slutgiltigt av kammarkollegium i början eller mitten av december.

3. De viktigaste reglerna innehålles i förordningarna 22. 7. 1803 och 20. 9. 1815 samt i kungl. kungörelsen 1. 10. 1810.

Den danska kapitelstaksten vid denna tid tillkom på delvis annorlunda sätt. Följande huvudskillnader jämfört med markegångstaxan kan framhållas: 1. Kapitelstaksten fastställdes vid en senare tidpunkt, nämligen i januari månad (datum skiftade från amt till amt. Senast tillätna dag var kyndelsmäss) 2. Den byggde på prisuppgifter från byfogder, herredsfogder och präster d. v. s. i huvudsak kronans representanter och »räntetagarna». Bönderna hade ingen talan i detta sammanhang. 3. Fastställandet var en rent matematisk operation; amtmanden uträknade medeltal av prisuppgifterna från sina »underøvrigheder» i städerna och på landet, stiftamtmanden av samme uppgifter från prästerna. Genom att dividera dessa medeltal med två, fick man årets kapitelstakst. Se V. Falbe Hansen: Kapitelstakster i ældre og nyere tid. Stat. Medd. IV: 15 Kbn. 1904 s. 105 ff.

Till ledning vid markegångssättningen upprättades i slutet av oktober priskuranter för de varor, som kom i fråga. Före 1815 svarade magistrater och kronofogdar för detta. Sistnämnda år bestämdes, att fögderiernas (i en del andra län häradernas) priskuranter skulle uppgöras av böndernas sockenombud i stället för av kronofogdarna. Det skulle ske vid det tillfälle, då sockenombuden samlades inför domhavanden för att utse fögderiets representant av bondeståndet vid markegångssättningen. Kronofogden var skyldig att närvara vid detta sammanträde, men han hade ej rösträtt. De priser, som antogs i fögderiets kurant, skulle vara medium av de priser sockenombuden var för sin socken angivit som där gångbara. (I Kalix fögderi synes socknarnas priser ha inlämnats i skriftlig form före detta sammanträde. Så tycks ej ha varit fallet för övriga länets fögderier. Priskuranterna för dessa har efter allt att döma tillkommit genom en jämkning, som gjorts vid själva sammanträdet. Avvikelserna mellan de uppgivna sockenpriserna är därför här betydligt mindre än vad fallet är i Kalix fögderi). Kronofogden kunde i särskild skrivelse till länsstyrelsen protestera mot sockenombudens priskurant för fögderiet.

Markegångsdeputeradene var ej bundna av städernas och fögderiernas kuranter. Markegångspriserna avvek ej sällan betydligt från medeltalen av dessa.

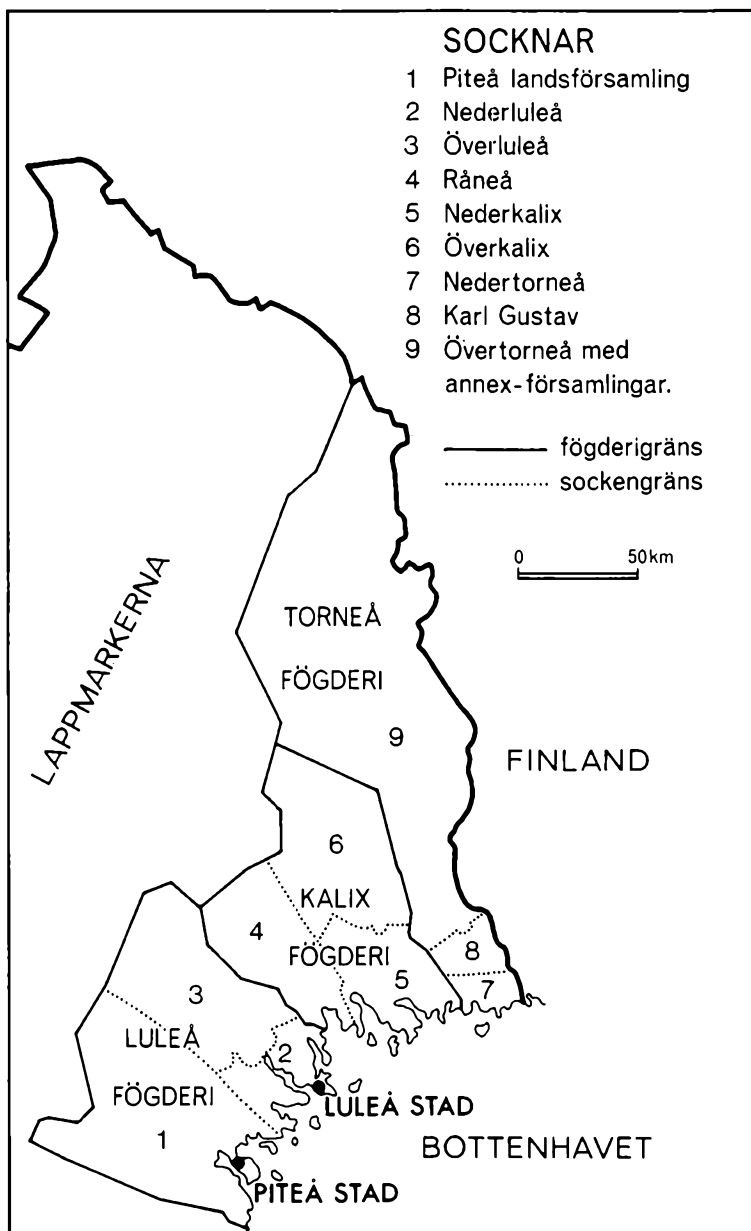
II. Markegångssättningen i Norrbotten

Norrbottens län omfattade före 1827 två fögderier. Det ena, Luleå fögderi, omfattade socknarna Luleå (1830 delad i Nederluleå och Överluleå), Piteå, Nederkalix, Överkalix och Råneå, det andra, Torneå fögderi, Nedertorneå, Övertorneå och Karl Gustav socknar. Dessutom fanns lappmarkerna, som bildade särskilt fögderi. Här gällde emellertid andra beskattningsregler, som gjorde, att markegångstaxan ingen betydelse hade. Av den anledningen var lappmarksfögderiet heller inte representerat vid markegångssättningen.

Genom kungl. brev år 1825 utbröts Nederkalix, Överkalix och Råneå socknar ur Luleå fögderi och bildade Kalix fögderi. Deputerade för det nya fögderiet deltog i markegångssättningen första gången 1827.

Översiktskarta över undersökningsområdet

Huvudkällorna för undersökningen har varit följande 1. markegångstaxorna 2. städernas och sockenombudens priskuranter till markegångssättningen 3. prisuppgifter från landshövdingen och kronofogdarna 4. kronans räkenska-

per för inköpt undsättningsspannmål under missväxtår 5. privata räkenskaper. 6. protokollen från markegångssättningen 7. skörderapporter, huvudsakligen de, som kronofogdarna insänt till landshövdingen men även de, som den sistnämnde insänt till kammarkollegiet. För säkerhets skull har en jämförelse gjorts även med de anteckningar om årsväxten och väderleken, som gjorts i de statistiska tabellerna i kyrkoarkiven (serie G I).

Resultaten av genomgången av prismaterialet redovisas huvudsakligen i form av tabeller och diagram med kommentar.

Tabell 1. Priskuranternas genomsnittliga avvikelser från markegångstaxorna 1810–1850

Vara	Råg	Korn	Smör	Salt kött	Salt lax	Salt ström.	Torra gäddor	Tjära
Vikt	t.	t.	lp.	lp.	t.	t.	lp.	t.
Markegångstaxa, M.	448	360	182	170	1490	492	62	173
Städernas priskuranter, M.	446 (-0,5)	356 (-0,8)	185 (+1,6)	69 (-1,0)	1440 (-3,3)	463 (-5,9)	66 (+4,8)	174 (+0,6)
Sockenombudens priskuranter, M.	423 (-5,6)	327 (-9,0)	172 (-5,0)	67 (-4,3)	1400 (-6,0)	492 (±0)	61 (-1,6)	171 (-1,2)

Källa: HLA Nb. läns landskontor G III f:1–6. Markegångstaxor 1810–1850.

Anm.: M = aritmetiska medelvärdet, t = tunna, lp = lispund, pris anges i skilling banco (48 sk. = 1 riksdaler banco), siffrorna inom parentes = avvikelser i procent från medeltalen för markegångstaxorna.

Kommentar: Sockenombudens prisuppgifter låg genomsnittligt under markegångstaxorna. Det gällde särskilt den ojämförligt viktigaste skattepersedeln, korn. (jmf. s. 172) Orsaken torde vara ganska klar. Böndernas grundskatter utgick åtminstone formellt huvudsakligen i naturapersedlar. Städerna betalade däremot till största delen penningskatter, vilka ej påverkades av markegångssättningen. Det är därför ganska naturligt, att deras priskuranter genomsnittligt låg något högre än sockenombudens och nära anknäyt till medeltalen för markegångstaxorna. Undantag härifrån utgjorde strömming och lax. Detta kan ha samband med att borgerskapet bedrev omfattande älvs- och havsfiske. Avgifterna för dessa var angivna i naturapersedlar, främst strömming och lax. Markegångstaxorna på fisk var därför av större betydelse för borgerskapet, än de på andra varor [4].

4. HLA Nb. läns landskontor GIIIa: 15. Fiskerijordebok 1822. E I a: 14. Landsbok 1825.

Tabell 2. Antalet år med variationsvidd mellan priskuranterna överstigande 15 procent av lägst noterade priset 1810–1850

Varor	Städerna		Sockenombuden			Tillsamman		
	> 15 %	> 25 %	> 15 %	> 25 %	d	> 15 %	> 25 %	d
Råg	5	1	14	3	2	27	10	4
Korn	6	1	20	10	2	32	16	7
Smör	8	6	9	2	–	28	10	1
Salt kött	17	13	20	10	2	32	28	9
Salt lax	7	3	11	3	–	35	18	3
Salt ström.	5	4	11	5	1	28	9	1
Torra gädd.	9	6	4	1	–	21	13	3
Tjära	2	–	9	3	2	17	2	2

Källa: Jmf tabell 1.

Anm.: d = antalet dåliga skördeår eller missväxtår med variationsvidd i priskuranterna överstigande 25 procent. Genom skörderapporterna, prästerskapets årsväxtanteckningar och markegångsättningsprotokollen (där skörden regelbundet diskuterades) har följande år kunnat urskiljas som synnerligen dåliga skördeår: 1810, 1812, 1816, 1821, 1830–1833, 1835–1837, 1847. S:a 12 år.

Variationsvidden har beräknats på följande sätt: Om lägsta noteringen i priskuranterna är 100 skilling och den högsta 110 skilling har variationsvidden angivits vara 10 procent.

Kommentar: Variationsvidden mellan priskuranterna är påfallande stor. I de flesta fall överstiger den 15 procent, ofta t. o. m. 25 procent. Detta beror icke enbart på skillnaden mellan städernas och sockenombudens prisangivelser. Även inom dessa två grupper noterar man anmärkningsvärda skiljaktigheter – t. o. m. mellan de båda städerna, som dock låg inom samma fögderi. Den i tabell 1 påvisade tendensen, att sockenombuden uppgav jämförelsevis låga priser, framstår ej heller som entydig. 20–30 procent av deras prisangivelser låg på höjd med eller översteg årets markegångstaxa.

Särskilt stora indbördes avvikelser noteras för salt kött. Det torde delvis förklaras av att grundpriset var lågt. (Prisrelationerna mellan varorna framgår av tabell 1). Även ganska små skillnader ger då ett förhållandevis kraftigt procentuellt utslag. Eftersom man mera sällan uppgav priserna i mindre enheter än 1/6 riksdaler – 8 skilling – märks en sådan differens förhållandevis mycket på ett normalpris, som obetydligt överstiger 1 riksdaler. Samma anmärkning gäller i viss mån även torra gäddor, smör och tjära. Omvänt måste variationsvidden för lax anses vara mycket stor med tanke på att grundpriset var så högt.

Bland sädesslagen uppvisar kornet de största prisskillnaderna. T. o. m. mellan sockenombudens kuranter förekommer i 1/4-del av fallen skillnader överstigande 25 procent. Ett visst – fastän ej helt entydigt – samband finns mellan stor variationsvidd och dåliga skördeår. Under 7 av 12 sådana år översteg spridningen 25 procent. För övriga varor fanns inget påtagbart sådant samband. Den höga siffran för kött beror främst på att denna vara allmänt föredde en stor variationsvidd. Möjligen kan den också sammanhånga med, att missväxter oftast föranledde stora utslaktningar i boskapsbeståndet med följande överutbud på kött.

Tabell 3. *Variationskoefficienter för korn, smör, lax och tjära 1810–1850*

Priskuranterna till markegångssättningen

Vara	0–3	4–7	8–11	12–15	16–19	20–	M
	100	100	100	100	100	100	
Korn	4	11	15	8	1	1	0,09
Smör	3	18	15	4			0,08
Lax		19	17	10	3		0,10
Tjära	8	22	6	3			0,06

Städernas och kronofogdarnas höstpriser 1830–1839

Korn		1	7		1		0,10
Smör		4	3	1		1	0,10
Lax		7	1	1			0,07
Tjära	6	1	1				0,03

Städernas och kronofogdarnas vinterpriser 1830–1839

Korn		8		1	1		0,07
Smör		3	5	1		1	0,10
Lax	3	7					0,04
Tjära	5	4	1				0,04

Källa: Jmf tabell 1.

Anm.: Kronofogdarnas och städernas prisuppgifter för höst, vinter och sommar är, liksom priskuranterna, bifogade markegångshandlingarna.

Siffrorna i kolumnrubrikerna anger variationskoefficienter (standardavvikelser/aritmetiska medeltal) av varje års prisuppgifter. De avser hundradelar. M = aritmetiska medeltalen av variationskoefficienterna för varje vara och för hela undersökningsperioden. Siffrorna i kolumnerna avser det antal år, som faller inom de intervall, som rubrikerna anger.

Enligt ett kungligt cirkulär 25/2 1831 skulle landshövdingen (amtnanden) till kammarkollegiet insända uppgifter om de gångbara priserna i länet under hösten (okt.–dec.) vintern (jan.–mars) och sommarmånaderna (april–juli). Så skedde åren 1830–1839. Till grund för landshövdingens uppgifter låg prisangivelser, som magistraterna för städerna och kronofogdarna för fögderierna insände till länsstyrelsen.

Obs! Priskuranter saknas helt för 1821 samt ytterligare ett år för vardera lax och tjära. Städernas och kronofogdarnas höstpriser saknas för 1834.

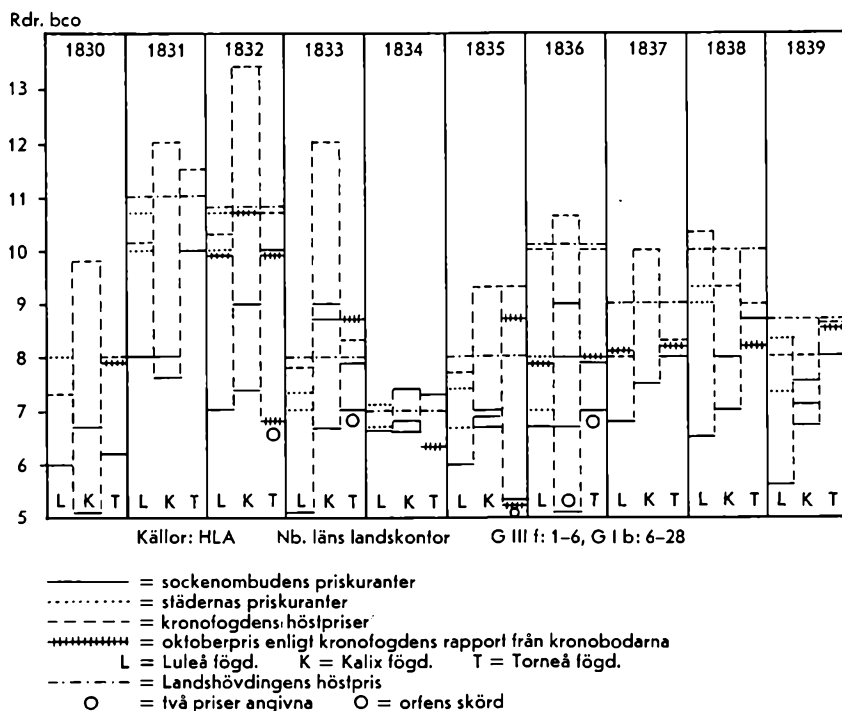
Kommentar: Variationsvidden anger prisuppgifternas ytterpunkter. Variationskoefficienten är ett bättre spridningsmått genom att det innefattar alla angivna priser och utgör ett uttryck för spridningen mellan dem. Vid jämförelser av olika slag är det mera användbart.

Begränsningen till de fyra ekonomiskt mest väsentliga varorna är praktiskt motiverad. Då man har att göra med äldre mynt och ej har hjälp av datamaskin blir beräkningarna mycket tidsödande och kan knappast omfatta ett större antal varor.

Tabellen kompletterar tabell 2. Den visar, att de prisskillnader, som där åskådliggjorts, ej enbart berott på enstaka extremvärden. De intressantaste upplysningarna ger den emellertid genom jämförelsen mellan priskuranterna och kronofogdarnas-magistraternas höst-

och vinterpriser. Det hävdades ju ofta, att priserna stabiliserades under vinterhalvåret. I viss mån stöds detta av tabellen. Variationskoefficienterna för vintermånaderna är något lägre än de för höstmånaderna. Man observerar emellertid också, att de inbördes skiljaktigheterna mellan prisangivelserna ibland kunde vara betydande även under denna del av året. En annan intressant observation är, att kronofogdarnas pris också kunde avvika kraftigt från varandra – således inte bara städernas och sockenombudens, (jmf. även diagram 1 nedan) Variationskoefficienterna för de sistnämnda priskuranter under motsvarande tidsperiod var följande: korn: 0,08, lax: 0,10, smör: 0,08, tjära: 0,04.

Diagram 1. Olika höstprisnoteringar för korn 1830–1839

Anm.: Kronofogdarnas oktoberpriser är hämtade ur deras månadsrapporter från kronobodarna (Nb. läns landskontor GIb: 6–28). Oktober månad har valts, därför att den närmast föregick markegångsättningen. Priskurantena för Kalix fögderi gäller de däri ingående socknarna. Vid valet av markegångsdeputerade inlämnade ju dessa skriftliga prisuppgifter för varje socken (jmf. s. 160). Dessa företer så stora inbördes skiljaktigheter, att de bedömts vara av större intresse än fögderiets. Observera dock, att prisuppgifter för alla tre socknarna ej finns varje år.

Kommentar: 1. Skillnaden mellan högsta och lägsta noteringarna är avsevärda – vissa år över 50 % inom ett och samma fögderi 2. Detta beror delvis på att en prishöjning ägt rum från tiden för markegångsättningen till den tidpunkt i januari-februari, då kronofogden uppgjorde sin prisförteckning för hösten 3. Det torde också bero på, att olika spannmålskvaliteter avsetts. Där särskilda priser för ortens skörd – som dessa år var frostsadad – angavs, låg de väsentligt under fögderiets andra prisuppgifter. 4. Pris-

förändringar och kvalitetsskillnader förefaller dock ej vara hela förklaringen. Därtill är skillnaderna för stora. Även subjektiva värderingar av prisläget torde ha spelat en roll. 5. Kronofogdarnas och sockenombudens bild av de regionala prisskillnaderna strider mot varandra. Detta gäller särskilt Kalix och Torneå fögderier. Enligt kronofogdarna var prisläget högst i förstnämnda fögderi. Detta står i direkt motsats till den bild sockenombuden ger. Förklaringen kan knappast vara någon annan, än att olika värderingar påverkat prisuppgifterna.

III Analys

De redovisade diagramen och tabellerna tyder på stor osäkerhet när det gällde att ange priser för markegången. Detta kräver en närmere analys. Följande frågor synes väsentliga i sammanhanget: 1. Vilka varukvaliteter tog man hänsyn till? 2. Vilket inflytande hade lokala missväxter eller lokalt skiftande skördeutfall? 3. Har prisernas rörlighet eller handelns fördelning på året gjort det svårt att ange exakta priser? 4. Vilket inflytande hade skatteuppbördens form?

Kvalitetsfrågan

I priskuranter, kronofogderapporter och privata räkenskaper förekommer ej sällan uppgifter om olika varukvaliteter. Av råg nämnes, förutom ortens egen, finsk råg och Stockholms-råg. Bland kornsorterna märks torgkorn, Stockholmskorn, Upplandskorn, Sörlandskorn, norskt och skånskt korn. Det sistnämnda noterades till minst en riksdaler lägre värde än de andra sorterna. Upplandskorn och norskt korn var dyrast, troligen därför att det kom från områden med likartade vegetationsförhållanden som Norrbotten och därför ägnade sig till utsäde. Detta var alltid speciellt dyrt. Kronans upphandlingspris missväxtåret 1833 var t. ex. för matkorn i medeltal 8 riksdaler 14 skilling banco mot 12 riksdaler 14 skilling för utsädeskorn [5]. Inom var och en av dessa grupper fanns sedan naturligtvis mer eller mindre god säd, som betingade olika pris.

Det var vanligt, att man skilde mellan sommar- och vintersmör, varav det förra brukade anges vara 10–30 % dyrare än det senare. I privata räkenskaper förekommer ofta en åtskillnad mellan bättre och sämre smör – med avsevärd prisskillnad dem emellan.

För övriga varor var kvalitetsbeteckningar sällsynta. Det innebär givetvis inte att kvalitetsskillnader sänkades. En vara som salt kött kan ju t. ex. knappast ha varit av samma typ och kvalitet vid alla köp.

Författningarna gav ej klara besked om vilka persedelkvaliteter markegången skulle avse. Varorna borde vara »avradsgilla» d. v. s. goda, men därut-

5. HLA Nb. läns landskontor GVb 1:8–11.

över gavs ingen närmere precisering. Undantag utgjorde i viss mån spannmålen. Den skulle vara väl bärgad, rensad och riad (torkad). Enligt ett kungligt cirkulär 1775 skulle hänsyn dock vid markegångssättningen tas till »det föregående och löpande årets växt, bergning och beskaffenhet, helst vida skilde priser i fruktsamma och missväxt år kunna förväntas. »En länskungörelse för Norrbotten 1812 stadgade, att skatten skulle utgå av den skörd räntegivaren bevisligen skördat på sin åker »utan avseende på den större eller mindre vikt såsom av årgången och jorden beroende, kornet kan innehålla. »1834 och 1835 synes en skärpning ha gjorts dithän, att endast väl rensad och »strid« d. v. s. oskadad och fullviktig säd var avradsgill. Under missväxtår måste detta ha inneburit, att räntetagarna kunde ställa krav på, att den till området inköpta, oskadade säden skulle vara normgivande för markegångssättningen [6].

I varje fall före 1834 har författningarna uppenbarligen tillåtit, att markegången beräknades efter priset på ortens skörd. Protokollen från markegångssättningen visar klart, att man verkligen gjorde det – även efter 1834. Detta är intressant, eftersom kvaliteten kunde variera kraftigt år från år. Problemet blev särskilt brännande under missväxtår [7].

År 1821 var ett sådant år. Säden hade ej nått mognad före skörden. Den hade skadats svårt av regn och frost. Delvis var den oanvändbar som brödföda. Vid markegångssammanträdet var man oenig om, vilken spannmålskvalitet, som borde vara normgivande. Landshövdingen framhöll inledningsvis, att markegången skulle sättas efter duglig och »levereringsgill« säd, även då ortens skörd var dålig. Priset på det viktigaste sädesslaget, korn, ansåg han böra vara 7 riksdaler 16 skilling. Prästerståndet voterade också för detta pris.

Adelsståndets deputerade inlämnade ett särskilt skriftligt yttrande, vari de påpekade, att det fanns tre huvudtyper av säd i länet: ortens korn värt 4 riksdaler per tunna, undsättningsspannmål, varav kornet ansågs värt 8 riksdaler samt utsädeskorn, för vilket man fick betala 12 riksdaler. Av hänsyn till länets trenne behov av »1° utsäde, 2° brödsäd, 3° ladugårdsskötsel med härtil hörande husbehovsbränning, vartill ortens gröda mest kunde begagnas», ansåg adelns företrädare, att markegången skulle vara medeltalet av dessa tre priser d. v. s. 8 riksdaler banco.

Bonde- och borgarstånden menade, att markegångspriset på korn borde

6. Kungl. cirk. 8/5 1775, K. Maj:ts och kammarkollegiets utslag på bondeståndets i Västerbotten besvär 17/1 1787, K. Maj:ts brev till kammarkollegiet 10/12 1810 publicerat som länskungörelse i Norrbotten 30/7 1812 (Nb. läns landskontors arkiv AIb:3), Kungl. kungörelser 22/11 1834, 23/1 1835.

7. Protokollen finns i Nb läns landskontor AIa:1–8, AIb:2–41. Åren 1810–1811, 1813–1814 saknas.

vara 6 riksdaler 32 skilling »med avseende på dess svaga, ehuru efter deras tanke leveringsgilla beskaffenhet av årets växt» Detta blev mötets beslut, eftersom två stånd var eniga gentemot två sinsemellan oeniga.

Kammarkollegiet ändrade sedan markegångstaxan till 7 riksdaler 16 skilling. Motiveringen var, att för stor hänsyn tagits til säd av mindre god kvalitet. Höjningen var knappast av den storleksordningen, att den motsvarade pris skillnaden mellan den inköpta säden och ortens egen. Den uppgavs under missväxtår vara mycket större (jmf. adelns yttrande ovan samt diagram 1 och 3). Kammarkollegiets pris förefaller snarare ha varit en kompromiss.

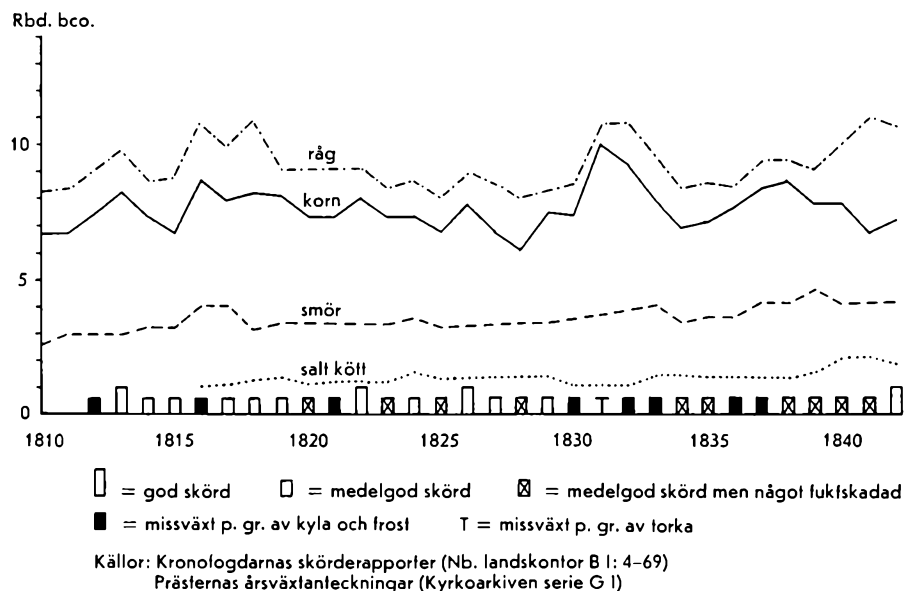
Överväganden av denna art är inte speciella för år 1821. Sädens kvalitet diskuterades vid varje markegångssammanträde, dock särskilt när skörden blivit dålig. Detta fick anmärkningsvärda konsekvenser. Markegångspriset höjdes inte alltid under missväxtår, som man väl i allmänhet väntar sig. Missväxtens art var avgörande. Då säden måst skördas omogen och dessutom kanske skadats av frost, sattes markegången lågt. Däremot steg markegångspriset kraftigt under år, då svår torka, som t. ex. 1831, orsakat en till kvantiteten alltför knapp men till kvaliteten mycket god skörd. Detta förhållande belyses närmare i diagram 2.

Det är högst sannolikt, att meningsskiljaktigheter beträffande kvalitetsfrågan återspeglas även i priskuranterna och kronofogdarnas prisuppgifter. Olika uppfattningar måste ha funnits om hur dålig eller god skörden var, och om vilken kvalitet, som skulle vara riktningsgivande för markegångstaxan. Dessutom måste skördens beskaffenhet också i verkligheten många gånger ha skiftat från bygd till bygd – ofta t. o. m. från by till by och gård till gård.

Markegångssättning och lokala skördeutfall

Beträffande denna fråga kan man fatta sig kort. Det är nästan omöjligt, att få fram pålitliga upplysningar om det lokala skördeutfallet. Kronofogdarnas skörderapporter och prästernas anteckningar om årsväxten behandlar i regel fögderiet eller socknen som helhet. Jämförelser mellan olika personers uppgifter om olika områden är osäkra, därför att de präglas av olika bedömningar och olika kunskap om skördeutfallet. I de få fall, då en och samme person lämnat upplysningar om skörden i olika områden, har sambandet med prisuppgifterna varit dåligt. Man väntar sig ju, att priserna skulle vara ovanligt höga i områden med särskilt dålig skörd. Så har varit fallet endast i ett fall av fem. I övriga fyra har prisskillnaden varit liten eller direkt motsatt, vad man väntar sig. (Jmf. även diagram 1 s. 165). Det är vidare värt att notera, att protokollen

Diagram 2. Skördeutfall och markegångstaxor

från markegångssättningen ej i något fall återger diskussioner rörande regionala prisskillnader.

Prisrörelser och handel

I ett kommittébetänkande 1847 angående det svenska beskattningsväsendet kriticerades tidpunkten för markegångssättningen. Det ansågs, att den var för tidig. I början av november var säden ej färdigtröskad och någon mer omfattande spannmålshandel hade ännu ej kommit igång. Markegångssättningen måste därför »till icke obetydlig del grundas på suppositioner, hvadan ock erfarenheten ej sällan ådagalagt, att priserna under rätta försäljnings- och levereringstiden, eller om vintern, ganska mycket avvikit från markegången» [8].

Liknande synpunkter kommer ofta till uttryck i markegångssättningsprotokollen för Norrbotten. De torde för detta län vara ovanligt befogade. Marknader, som spelade en mycket stor roll för handeln i övre Norrland, saknades här helt under oktober och november månader. De stora handelssäsongerna var högvintern och sensommaren [9]. Detta kan även verifieras av de bevarade

8. Underdånigt betänkande till Kongl. Maj:t angående förenklade af beskattningsväsendet samt uppboäds- och redogörelseverket, afgifvet den 30. april 1874 af serskildt i Näder utsedde comiterade. Sthlm. 1847 s. 119 f.
9. R. Bergling: Kyrkstaden i övre Norrland. Uppsala 1964 s. 133 ff.

lanttulljournalerna för Luleå stad från 1770–80-talen (de saknas tyvärr för 1800-talet). Ett år som 1781 upptar månaderna oktober – december knappt 10 % av de noterade passeringarna under året. Perioderna januari–mars och juli–september upptar däremot 30–40 % vardera. De stora handelsmånaderna var mars och september med vardera 20 % av alla noteringar [10].

Den dominerande införselvaran till Luleå var hela året, men speciellt i augusti–september, smör. Därefter kom fisk av olika slag. Tjära upptas ej, men handeln med denna vara var av naturliga skäl koncentrerad till flottnings- och seglingssäsongen. Spannmål finns ej heller noterad i tulljournalen, då handeln med denna frigivits 1780. Med tanke på de besvärliga transportförhållandena under övergången från höst till vinter, är det dock naturligt, att spannmålshandeln på allvar kom igång först i slutet av december.

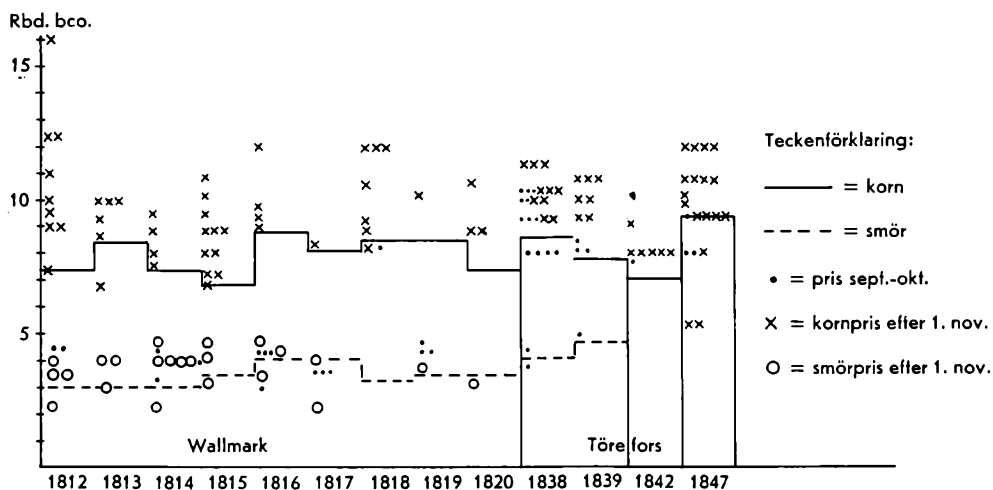
I början av november borde det alltså ha funnits ett tämligen gott underlag för bedömning av priserna på boskapsskötselns, fiskets och skogsbrukets produkter, däremot knappast för spannmål. Att prisbestämningen för råg och korn av detta skäl vållat markegångsdeputeraderna stora besvär framgår av protokollen. Man försökte först göra sig en bild av skördens och de tillgängliga spannmålslagrens storlek. Det framhölls därvid ofta, att säden ännu ej var färdigtröskad, varför uppskattningen var osäker. Vidare ansågs handeln med säd vid denna tid på året ha varit så obetydlig, att tillförlitliga prisnoteringar ej fanns. Man försökte därför bestämma markegången efter den nivå, vartill priserna »under vanliga försäljningstiden med avseende på tillgång och behov kunde uppstiga.»

Tydligt påverkades markegångstaxorna – och därmed förmodligen också priskuranterna – av de förväntningar man hade på den kommande prisutvecklingen. Dessa »suppositioner», som skatteregeringskommittén säger, måste dock ha byggts på osäker grund. Som riktmärke tycks man ofta ha använt närmast föregående års markegångstaxa. Såd hörde emellertid till de varor, som med avseende på pris kraftigast ändrade sig år från år. Om man som ungefärligt mått på detta beräknar antalet år med över 10-procentig förändring i markegångstaxan jämfört med närmast föregående år, blir resultatet följande för de olika undersökta varorna (inom parentes antalet år härav med över 20-procentig förändring): råg 19 (8), korn 21 (4), smör 12 (2), kött 6 (2), lax 28 (12), strömning 17 (6), gäddor 4 (1), tjära 14 (5). (De kraftigaste förändringarna företer dock laxen med ibland 50-procentiga förändringar år från år).

10. HLA Luleå stadsarkiv H I: 5–7.

Då man hade så osäker utgångspunkt måste det ha varit svårt att på förhand beräkna den kommande prisrörelsen. För danskt vidkommande har författaren med hjälp av ett par ovanligt utförliga köpmansräkenskaper kunnat påvisa, att prisrörelserna under året kunde vara mycket oregelbundna och svåra att förutse. Privata räkenskaper av motsvarande kvalitet har ej varit möjliga att finna för Norrbotten. Användbara är dock regementsskrivare Wallmark i Luleå räkenskaper 1812–1825 och Törefors bruks varuböcker 1838–1850. De förstnämnda härrörde från Wallmarks privata handel med indelningsspännmål, som han dels inköpte från räntetagarna, dels avyttrade för deras räkning. De sistnämnda gäller givetvis brukets inköp och försäljningar av brödsäd. Prisnoteringarna har, jämte motsvarande års markegångstaxor inritats i nedanstående diagram.

Diagram 3. Prisnoteringar i privata räkenskaper

Källor: HLA Wallmarks arkiv, Ensk. arkiv C:208, Törefors bruksarkiv, ännu ej ordnat.

Källor: HLA Wallmarks arkiv. Ensk. arkiv C: 208, Törefors bruksarkiv, ännu ej ordnat.

Anm.: Den i öppna handeln använda tunnan var möjligen något större än uppbördstunnan, nämligen 9 skäl mot 8 (jmf. N. Sahlgren: Äldre svenska spannmålsmått. Sthlm. 1968 samt länskungörelse för Nb 30/7 1812 samt kronofogdens i Torneå skrivelse i anslutning till 1843 års priskuranter). Wallmarks säd utgöres dock huvudsakligen av indelningsspännmål, som bör ha beräknats efter uppbördstunnan. Oavsett vilken storlek tunnan haft visar ovannämnda diagram, att spridningen mellan priserna kunde vara stor, särskilt missväxtår, som 1812 och 1847.

De i diagrammet redovisade prisskillnaderna återspeglar dels kvalitetsskillnader och dels prisförändringar – för Wallmarks del även lokala prisskillnader,

eftersom hans handel omfattade hela länet. Tyvärr har utrymmet ej medgivit en närmare redovisning även av kronofogdarnas och landshövdingens prisrapporter för vinter - och sommarmånaderna samt prisnoteringarna i räkenskaperna för kronans undsättningsspannmål. Även dessa visar emellertid prisförändringar. De var nästan aldrig av samma storleksordning år från år. Vanligen steg priserna under vintern och våren, men det förekom också, att de förblev oförändrade eller sjönk jämfört med höstpriserna. (t. ex. 1834).

Uppbördens

Antalet skattepersedlar i Norrbotten var ovanligt litet. Jordeboksräntorna utgjordes endast av korn, smör och penningar. I fögderierna – städerna betalade huvudsakligen penningskatter – svarade kornet för c:a 60 %, smöret för 30 % och penningarna för 10 % av statsintäkterna. Övriga persedlar spelade en roll främst i avgifter för fisken och sågar, i arrenden och »pastorernas utlagor» samt i rotesoldaternas löner [11].

Ungefär 2/3 av dessa skatter var »anordnade» d. v. s. de var indelade som lön till olika statliga tjänstemän. Dessa indelta skatter kunde levereras antingen in natura eller i penningar. Begäran om att få lämna eller erhålla räntan in natura hade företräde framför lösen, oavsett om det var räntetagaren eller räntegivaren, som begärde det. Framställning härom skulle tillställas »motparten» före toasmäss (21/12).

Av kronans »behållna räntor» levererades endast spannmålen in natura. Före 1830 kunde staten ensidigt bestämma, hur skatten skulle levereras. Därefter gällde samma bestämmelser som för indelningsräntorna [12].

Det har visat sig vara svårt att få fram siffror på fördelningen mellan naturaleveranser och penninglösen. För indelningsräntorna är det omöjligt, eftersom det var en privat affär mellan räntetagare och räntegivare. Regementskrivare Wallmarks räkenskaper visar dock, att naturaleveranser var vanliga. Under den tid kronan ensidigt bestämde uppbördens form, synes skattespannmålen ha begärts in natura under goda skördeår, medan lösen i penningar enligt länskungörelserna brukade »medgivas» under dåliga [13].

Formuleringen »medgiver» ger en antydning om, att landshövdingen be-

11. HLA Nb läns landskontor EIA: 12 Landsbok 1823, GIIA: 13 Jordebok 1819, 1847 års skatteregleringskommitté (jmf. not 9) s. 31 ff., 58.
12. K. Åmark: Sveriges statsfinanser 1719–1809 Sthlm 1961 s. 420 ff. Kungl. kung. 22/7 1803, 1/10 1823.
13. T. ex. 1812 och 1816. Det är svårt att ur landsböckerna utläsa, hur mycket som leverades in natura, eftersom intäkterna endast redovisas i pengar oavsett vilken form skatteleveranserna haft.

traktade penninglösen som en förmån för räntegivaren. Så måste också ha varit fallet, om markegångspriset inte sattes för högt. Därigenom undgick ju bonden många besvär och mycket obehag. Vid knapp årsväxt var detta troligen extra angeläget, eftersom han då själv kunde behöva sin säd. Det gällde å andra sidan även räntetagaren. Denne krävde naturaleverans eller i annat fall högt pris, så att han fick kontanter till inköp utifrån.

Detta gällde torkår med knapp äring. Vid missväxt på grund av kyla och frost ställde sig saken annorlunda. Räntetagaren var skyldig att ta emot» väl bärgad och rensad säd av den årsväxt räntegivaren för löningsåret bevisligen erhållit.« Han kan knappast ha varit särskilt angelägen om att få omogen och frostsadad säd, som ej dög till brödsäd, och som med svårighet kunde lagras eller försäljas. Förutsättningarna fanns för ett moderat markegångspris, som ej tvingade räntegivaren till naturaleverans – trots att priserna på fullgod brödsäd även inom sådana missväxtår kunde stiga kraftigt.

Sammanfattning

Det bearbetade prismaterialet har visat, att spridningen mellan priserna enbart under höstmånaderna av ett år kunde vara rätt stor. Detta förefaller inte ha varit något speciellt för Norrbotten. Liknande prisskillnader framkom även i min undersökning rörande de danska kapitaltaksterna.

Protokollen från markegångssättningen har givit värdefulla upplysningar om tänkbara orsaker till detta. Priserna kan avse olika kvaliteter, olika regioner och olika tidpunkter på året. Ett urval bland ett antal olika existerande eller förmodade priser måste göras, när markegången sattes. Detta påverkades naturligtvis av ekonomiska intressen och subjektiva värderingar. Någon medveten och grov förvanskning av prisläget kan man mera sällan observera. Däremot tycks osäkerheten ofta ha varit stor.

Det danska materialet – främst tillgången till goda köpmansräkenskaper – gjorde det möjligt att framhålla prisfluktuationerna som en huvudorsak till prisskillnaderna. Markegångsättningsprotokollen – vilka saknar dansk motsvarighet – visar, att kvalitetsfrågan också är viktig. Markegångstaxorna avsåg, i varje fall när det gällde säd, rätt olika kvaliteter. Det är möjligt, att detta är något speciellt för Norrbotten, där skörden så ofta skadades av frost och kyla. Frågan bör emellertid för alla områden ägnas stor uppmärksamhet. Den kan nämligen ha betydelsesfulla konsekvenser. För Norrbottens del innebar den t. ex. att missväxter ej alltid registrerades genom kraftigt höjda markegångspriser.

LANDBRUGSKRISEN 1818-1828

Et forsøg på en nuancering

Af ERIK HELMER PEDERSEN

Indledning

I dansk økonomisk og social historie er det blevet almindeligt at betegne landbrugets økonomiske tilstand eller nedgangsperioder som »landbrugskriser«. For det 18. århundrede har vi en sådan »krise« i 1730'erne, det 19. århundrede kan opvise to: tiåret 1818–1828 og den »store landbrugskrise« fra 1870'erne til ca. 1896, medens der for vort eget århundredes vedkommende kan blive tale om at hæfte betegnelsen på 1930'ernes første halvdel (og måske vil en senere eftertid tale om 1960'ernes »store landbrugskrise«!). En sådan anvendelse af begrebet »landbrugskrise« forekommer fuldt forsvarlig, når det blot sker i reference-øjemed, som en umiddelbart forståelig abstraktion [1]. Det er derimod mere betænkeligt, hvis krise-begrebet bruges til at strukturere en række enkeltudsagn og dermed får tillagt selvstændig værdi som en generel årsag-virkning forklaring.

Nærværende arbejde skal ses som et forsøg på at bestemme begrebets anvendelighed i forhold til landbrugets situation i perioden ca. 1818–1828. Undersøgelsen falder i tre led: først refereres samtidens egen opfattelse, dernæst gennemgås udvalgte dele af den senere udforskning og endelig gøres forskningens aktuelle situation op, samtidig med at der fremlægges et prishistorisk materiale i et forsøg på at nuancere den hidtidige opfattelse af krisens omfang og faktiske forløb.

I. Samtidens landøkonomiske diskussion

Tager man en rask oversigt over de seks årgange af Begtrup, Trojel og Krarups ugeskrift »Den oekonomiske Correspondent, et Blad til Landboeres Nytte« (1817–1822) finder man blandt hundreder og atter hundreder af anvisninger på et forbedret jordbrug tre landøkonomiske emner med en »landbopolitisk« biklang: Afsætningsforholdene for vore landbrugsprodukter, især kornet,

1. Clausen, p. 138 f.

penge- og kreditforholdene samt landbrugets ejendoms- og driftsstruktur. Straks i første nummer greb inspektør *F. W. Trojel* fat om afsætningsproblemet i en artikel med overskriften: »Hvorledes kunde den danske Kornhandel bedst befordres og sikkert?» [2] Danmark har mistet det norske privilegerede marked, og »naar den gode Gud giver Fred og frugtbare Aaringer paa de fleste Steder i Europa . . .« bliver resultatet let katastrofalt for de danske landmænd, medmindre vi sætter ind på konkrete punkter, f. eks. bedre rensning og opbevaring af kornet og forædling af kornet til mel, gryn, stærkt øl og brændevin. Statsmagten bør træde hjælpende til med toldbeskyttelse af det vestindiske marked, med adgang til lån mod sikkerhed i kornoplæg og ved udførselspræmier. Endnu skarpere end Trojel betoner professor *Gr. Begtrup*, at vore kornvarer »have kun havt liden Agtelse udenrigs«, i stedet bruges det til brændevinsbrænding. Den jyske købmand ser ikke så nøje på kvaliteten, blot der kommer en handel i gang [3].

Ugeskriftet søgte i de første par år at holde læserne orienteret om afsætningsmulighederne og om prisbevægelserne i de store kornhandelscentre: Danzig, London og Hamborg, i et forsøg på at sætte de hjemlige vanskeligheder i passende relief. På baggrund af et brev fra landet, hvori indsenderen kortelig karakteriserer sin høst således: »Guds Velsignelse haves«, gentager Trojel sine synspunkter, dog med en yderligere understregning af en magasinordnings betydning med henvisning til Frederik den Stores kornpolitik i 1760'erne og 1770'erne [4]. Endnu et stykke ind i 1818 bevarer man en vis optimisme trods prisnedgangen, der på sin side sættes i forbindelse med banco-spekulationen. Denne fordærlige trafik bruges af enhver »uden Hensyn til Troesbekjendelse« [4 a]. I 1819 og i begyndelsen af 1820 er stemningen trykket, for det første var 1818-høsten, især hvad angår rug, ret ringe, og dertil kommer de lave priser. Ud over skattekorlevarancerne 1819 ff. er det meddelelse om visse eksportmuligheder over for England (især havre) og Norge, der skaber en vis optimisme i september 1820. Men en indsender fra Kalundborgegnen har nogle måneder senere et bedre kort på hånden: »Som det giærer i Udlandet, haves måske Ufred til Foraaret – og da stiger Sæden« [5]. Andre så redningen i den fri brændevinsbrænding, ja en enkelt tilbyder, at »Hartkor-

2. D. O. C., nr. 1, 3-1-1817. I landbopolitisk henseende viser Trojel overhovedet en skarpere profil end sine medudgivere Begtrup og Krarup.
3. D. O. C., nr. 5, 31-1-1817, s. 36. I 1816 forsøgte Ålborg-købmændene at gennemføre en vægtordning, men det mislykkedes.
4. D. O. C., nr. 39, 26-9-1817, s. 303 ff.
- 4a. D. O. C., nr. 12, 20-3-1818, s. 92.
5. D. O. C., nr. 50, 15-12-1820, s. 395.

net« uden videre vil overtage alle skattebyrder, blot brændingen gives fri [6]. Stillet over for disse aktuelle problemer udskrev Landhusholdningsselskabet i 1821 to opgaver om forslag til forbedring af kornets kvalitet og om bedre kornrensning. Pristagerne kunne stort set bekræfte det almindelige indtryk af forholdene og var også enige om midlerne. Først og fremmest foreslår de statskontrol med eksporten på basis af en vægtordning, hvorefter kornet deles op i to klasser: korn med »forsvarlig vægt« og »ekstraordinært« korn, der bør belønnes med udførselspræmie [7].

Det andet hovedemne, penge- og kreditforholdene, optager ulige mere plads i D. O. C. (og for den sags skyld overhovedet i samtidens litteratur) end noget andet landøkonomisk problem. Efterdønningerne efter 1813 sad endnu i sine, seddelinddragningspolitikken havde skabt en forestilling om, at der herskede pengemangel, hvilket atter bevirkede, at mange landmænd fik sagt deres prioriteter op. Trojel foreslog her, at sådanne prioriteter kunne overtages af Rigsbanken til 6 % rente, derved ville man umiddelbart afhjælpe pengemangelen og på længere sigt trykke markedsrenten [8]. Med baggrund i en ofte gentaget påstand om, at man ikke helt havde forstået 1813-ordningen, fremkom en række reformforslag. Interessen samlede sig især om to, der på en måde kompletterede hinanden: Navneværdi-kursen skulle reduceres til sølv efter kurs 375 (evt. 400) for gæld, indgået i tiden 1-8-1813 til 1-3-1818, og oprettelse af kreditforeninger for jordegodsejere. Man begrundede den faste omskrivningskurs ud fra den uventede kursbedring 1817-18, der på een gang forvandlede navneværdiforpligtelsen fra en potentiel inflationsgevinst til en byrdefuld rente- og kapitaludgift. I det stykke var man blevet vildledt af myndighederne, hævdede man, idet den kgl. resolution af 3-6-1814, hvorefter overformyndermidler fremtidig skulle udlånes i navneværdi, havde fået folk til at følge trop [9]. Forslagene om oprettelse af særlige landkreditinstitutioner forudsatte også i deres oprindelige udformning en revision af 1813-forordningen. Begtrup sigtede nærmest mod en banklignende institution, der på basis af fast ejendom skulle udstede rentebærende sedler; de interesserede godsejere

6. D. O. C., nr. 24, 15-6-1821, s. 188 f.

7. Auktionsdirektør Lemvigh i N. L. T., V : 1, 1823, s. 114 f., søløjtnant Tetens i N. L. T., VI : 2, 1828, s. 113 ff. En kyndig iagttager som O. J. Rawert mente dog i 1822, at det danske korn snart vil blive regnet blandt det bedre korn på det europæiske marked (N. L. T., IV : 2, 1822, s. 213 f.).

8. D. O. C., nr. 9, 28-2-1817, s. 65 ff. resp. nr. 10, 7-3-1817, s. 73 ff.

9. D. O. C. nr. 20, 14-5-1819, s. 155 ff. C. Dalgas var endog sikker på, at alle navneværdikreditorer ved afstemning ville gå ind for en sådan omskrivning (D. O. C. nr. 49, 3-12-1819, s. 385 f.).

tænkte snarere på en solidarisk kredittkasse med statsstøtte efter nordtyske forbilleder. Et sådant forslag havde Finanskollegiet ganske vist afvist allerede i 1807, men havde dog ladet en mulighed stå åben for, at en »Association af Jordeiendoms-Besiddere i Sielland« kunne få overladt nogle fonds mod at påtage sig solidarisk ansvar for disse og for de indgåede forpligtelser [10]. A. S. Ørsted afviste dog harmfuldt at røre ved forordningen af januar 1813, det var hensigten at bringe sedlerne i pari, og man måtte ikke glemme »Retfærdighedens evige Love«, de fremsatte forslag kunne kun tjene til at »forvirre og forurolige Gemytterne« [11]. Denne koldsindighed vakte en storm af forbitrelse, F. C. Wedel Jarlsberg afviste, at folket skulle lære sparsommelighed som en flok umyndige personer, Fr. Juel, Tåsinge, mente, at i en situation som denne måtte den juridiske ret vige for den moralske, og en anonym indsender ironiserede over Ørsteds bemærkninger om den så lykkeligt genvundne kredit: »Denne Lykke ulykkeliggiør . . . tre Qart Dele af Landets virksomme Borgere« [12]. F. A. Holstein, Holsteinborg, og Juel, Tåsinge, arbejdede i løbet af 1819 på at få realiseret planer om en sjællandsk og en fynsk kredittkasse for jordegodsejere, og med støtte fra J. S. Møsting opnåede man da også et kgl. tilsagn om et statstilskud til sådanne foreninger på nærmere angivne vilkår. Der afholdtes en række møder i Rentekammerets værelser i Lerches gård i København samt i Odense, men planerne strandede, formentlig på grund af manglende tilslutning [13]. Det er bemærkelsesværdigt, at J. C. Drewsen i sin periode som redaktør af Nye Landoekonomiske Tidender 1819–1823 kun parentetisk behandler kreditforeningsspørgsmålet, men derimod nok sparekassetanken. Her fik han helhjertet støtte af D. O. C., der mente, at der burde oprettes sparekasser i provinsen, fordi disse ville aflaste fattiggasserne »og indgyde Arbejdsstanden den Pligtfølelse mod sig selv, i yngre Dage at sørge for sin Fremtids Udkomme« [14]. Denne tanke dukkede op i forskellig forklædning i tidens landøkonomiske debat; de kommunale skattebyrder følte tunge under de vigende priser. Man afviste vel ikke helt pligten til at sørge for de vanskeligst stillede, men det var i høj grad ønskeligt, at de ikke formerede sig for kraftigt, og man måtte kræve en opsparing i de gode arbejdsår som støtte til fattighjælpen. Juel, Tåsinge, ser løsningen i en ændret erhvervspolitik med tyngdepunktet i landdistrikterne, i bedre omsorg for syge (så de ikke bliver

10. D. O. C. nr. 4, 22-1-1819, s. 30 f.

11. D. O. C., nr. 24, 12-6-1818.

12. D. O. C. nr. 25, 19-6-1818, s. 196 f., nr. 30, 24-7-1818, s. 233 ff., nr. 32, 7-8-1818, s. 253.

13. Se f. eks. D. O. C. nr. 3-4 og 6-7 jan.-feb. 1819, cf. Sigurd Jensen, p. 79.

14. D. O. C. nr. 35, 31-8-1821, s. 279 f.

invaliderede), i tvungne spare- eller forsikringskasser, i opdragelseshuse for børn, hvis forældre skønnes ude af stand til at give børnene en ordentlig opdragelse [15].

I spørgsmålet om det tredje hovedemne, ændringer i landbrugets ejendoms- og driftsstruktur, samler interessen sig især om fæsteforholdets omdannelse til frie forpagtninger efter engelsk mønster og støtte til overgang til selveje. Her havde Begtrup i D. O. C. og Drewsen i N. L. T. helt sammenfaldende interesser. Men lige så regelmæssigt som de luftede deres yndlingstanker om et »engelsk« forpagtningssystem, kom der indignerede modindlæg som f. eks. fra pastor *O. D. Lütken* under overskriften »Min Anskuelse af Trældoms-Forpagtning og dens sikre Følger« [16] eller fra gårdfæsteren *Rasmus Hansen*, Ribbjerg ved Rudkøbing, »Bondestanden bør ikke undertrykkes« [17]. Havde den store Colbjørnsen stadig været iblandt os, stod vi ikke i en sådan diskussion, lyder omkvædet atter og atter. For modstanderne var kampen en fortsættelse af den store bondefrigørelse, medens tilhængerne af forpagtningssystemet hævdede, at en godsejer måtte være berettiget til at disponere over sin jord ud fra rent driftsøkonomiske overvejelser – og da måtte den sløve, ineffektive og vanetyngede fæstebonde vige for større, bortforpagtede driftsenheder, dyrket af husmænd eller »parcellister« [18].

I modsætning til D. O. C.s klart udtalte opfattelse af krisen og dens mulige afhjælpning var Nye Landoekonomiske Tidender påfaldende tavs i dette spørgsmål. I Drewsen-perioden 1819–1823 er hovedsigtet mere en videregående liberalisering og modernisering af landbrugserhvervet end indgreb i en singulær krisesituation. Til gengæld lagde tidens pjecelitteratur ikke bånd på sig selv, en sand syndflod af kriseårsager og forslag til deres afhjælpning passerer revy i disse, ofte ret polemisk anlagte skrifter. Man kan groft set opdele indlæggene i to grupper: en »agrarisksk«, hvis hovedsynspunkt er, at de ydre, objektive kriseårsager yderligere forstærkes gennem det øvrige samfunds manglende hensyntagen til erhvervets sande interesser, og en mere »landøkonomisk«, og man fristes til at sige social-liberal opfattelse, hvor hovedvægten lægges på at opnå en bedre rentabilitet inden for de givne rammer.

Til den første retning må afgjort henføres godsejeren *J. B. Secher*, der var

15. D. O. C. nr. 42, 16-10-1818, s. 329 f., nr. 43, 23-10-1818, s. 337 f., nr. 44, 30-10-1818, s. 345 f. og nr. 45, 6-11-1818, s. 353 f. Foredrag holdt i det Fyenske Litteraire Selskab 27-1-1818.

16. N. L. T., V : 3, 1823, s. 177 ff.

17. D. O. C. nr. 12, 23-3-1821, s. 89 f.

18. Begtrup bl. a. i D. O. C. nr. 5, 2-2-1821, s. 34 f. Drewsen i N. L. T. V : 1, 1823, s. 1 ff.

medejer af en kriseramt hovedgård, Katholm, i Randers amt. I 1819 havde han ret skarpt afvist pastor *B. F. Rønnes* forslag om fri rentefastsættelse [19], og to år senere kom et større debatindlæg fra hans hånd [20]. Her får ironien og harmen frit løb, bureaukratiet og »københavnieret« må holde for, mens Jylland atter og atter fremhæves som den forsømte og forfordelte landsdel. I sin analyse af kriseårsagerne og deres mulige afhjælpning følger han velkendte spor. Navneværdiforpligtelsen, de tunge skatter, fattighjælp til uberettiget trængende og den vel højtravende skoleundervisning er onderne, medens nedsettelse af skatterne, statsudgifterne og de kommunale byrder, kombineret med større sparsommelighed overhovedet, er den foreslåede kur. Fri ret til brændevinsbrænding vil iflg. Secher effektivt løse spørgsmålet om de lave kornpriser.

Udtrykker Secher et typisk godsejersynspunkt, viser *Jacob Bruuns* (pseudonym for juristen og forfatteren Jacob Baden) sig som en sand Colbjørnsen-elev [21]. Drastisk skildres den række af udsugere, der fylder sig ved bondens bord: proprietær, forvalter, ladefoged, præst, skoleholder, øvrighed – »Sandelig et skønne Tafel«. Alene kongen tager sig af bondens sag, selv de tidligere så misundte »Kalkunske Bønder« [22] er på det seneste blevet skruet op i indfæstning og landgilde af embedsmændene. Hans ønskeseddel til kongen, »Landets ømme Fader«, har fire hovedpunkter: fastlåsning af indfæstning og landgilde, erstatning af bondens »offer« til præst, degn etc. med egentlige lønninger, reduktion af tiendesystemet til een afgift, kongetienden, og endelig afløsning af de frie ægter eller kongerejser med en kommunal befordringskasse.

Lader Secher og Bruuns sig ret entydigt placere på hver sin fløj i debatten, lægger *F. A. Holstein*, Holsteinborg, ud fra en patriotisk helhedsbetragtning med kristelig grundtone vægt på en nuanceret fremstilling med skyldig reverens til »den mere sagkyndige Statsmands, paa en fuldstændigere Oversigt, grundede Dom . . .« [23]. Landmændene kunne iflg. Holstein delvis undgå prisfaldets virkninger ved at lægge mere vægt på dyrkning af handelsplanter (hør, hamp, sennep, kommen og peberrod); til gengæld skulle staten sikre erhvervets sande interesser ved aktive hjælpeforanstaltninger, beskyttelsestold på f. eks. korn og fedevare, skatnedsættelser, konvertering af statsobligationer etc. Endelig burde fæstelovgivningen moderniseres, så godsejerne med loven i hånd kunne retsforfølge uduelige fæstere, samtidig med at man slap for at stå inde for bøndernes skatter.

19. Rønne i N. L. T. I : 1, 1819, s. 105 ff., Secher i N. L. T. II : 2, 1819, s. 174 ff.

20. Secher: Noget om Aarsagerne, passim.

21. Bruuns: De eneste sande og afslørede Grundaarsager, passim.

22. Universitetets, kommunitetets og Københavns magistrats fæstebønder.

23. Holstein: Nogle Betragtninger, passim.

De tre foregående forfattere er trods helt divergerende opfattelser enige om eet: at landbruget er inde i en krise. Dette er ikke *Frederik Møllers* (pseudonym for officeren og forfatteren Chr. Ludvig Husum) opfattelse [24]. Landbruget har efter hans opfattelse flere strenge at spille på i form af binæringer og en differentieret produktion. Situationen kompliceres dog af to forhold, der er lige beklagelige, nemlig embedsmændenes systematiske udplyndring af bønderne og forekomsten af de mange sjette rangs landmænd, der dukkede op i krigens kølvand.

C. Dalgas kunne i sin beskrivelse af Vejle amt på de fleste punkter tilslutte sig den almindelige opfattelse af landbrugets situation [25]. Også han ønsker fri landbrænding, desuden burde hæmmende bånd som indirekte skatter og mellemrigstold afskaffes, og blev dette kombineret med et lavere omkostningsniveau, først og fremmest lavere lønninger, vil erhvervet komme over sine vanskeligheder. I dette spørgsmål får han støtte af den fhv. landmand og landøkonom *A. G. Wiimh* i dennes håndbog [26], hvor der tales om tjenestefolkenes »urimelig vedblivende høje Løn fra Krigstiden af . . .«. Denne på een gang liberale og dog patriarkalske holdning kommer endnu tydeligere frem i hans krisetidsindlæg, hvor han foreslår en 17-punkts plan med besparelser på statsbudgettet fra hof til komediehus. På landbrugssiden er midlet oplysning, vordende unge landmænd skal i vintersæsonen samles til ugentlige aftenskole-timer hos skolelæreren, og i al beskedenhed foreslår han sin håndbog brugt som grundlag herfor [27].

II. Eftertidens udforskning

C. F. Wegeners overskrift til kapitel 15 i hans bredt anlagte »bondekrønike« [28] »Hvorledes Kong Frederik kraftigt understøttede Landmændene i de haarde Aar efter Krigen: 1818–1826« giver i al korthed hans hovedsynspunkt. Over for et nødstedt erhverv sætter kongen ind med en række hjælpeforanstaltninger, i første række for at hjælpe godsejerne, omend man stræber efter at »holde baade Godsejerne og de øvrige Landmænd under Armene . . .« [29]. Det bebrejdes dog indirekte kongen, at han ikke fremmede over-

24. Møller: Saaledes staaer det sig med Landmanden, passim.

25. Dalgas: Bidrag til Kundskab, p. 203 f. og s. 211 ff. cf. hans kriseindlæg i For Historie og Statistik, især Fædrelandets, II, København 1825.

26. Wiimh: Haandbog I, s. 27.

27. Wiimh: Afhandling, passim.

28. Wegener: Liden Krønike, Kap. 15.

29. op. cit., s. 204 f.

gangen til selveje ved at bortsælge bøndergodset på de midlertidigt overtagne godser [30].

Ud over et par taleksempler fra kapitelstakster og jordpriser stammede Wegeners præmisser overvejende fra argumenter, der var ført i marken i 1820'ernes landøkonomiske debat. I modsætning hertil drøfter *M. L. Nathanson* ret indgående de pengepolitiske foranstaltninger i sammenhæng med de enkelte erhvervs udvikling [31]. Det kan næppe undre, at han helt frikender pengepolitikken [31 a], i stedet søger han forklaringen i de lave kornpriser 1821–24. Den midlertidige bedring 1824–26 tilskrives den stærke efterspørgsel på danske statsobligationer, mens tilbageslaget 1826–28 er eftervirkninger af 1826-depressionen.

Hvor Nathanson betragter situationen ud fra et københavnsk bank- og børs-synspunkt, anlægger statistikeren *A. F. Bergsøe* en bredere synsvinkel med en regionalt opdelt analyse af det danske landbrugs situation [32]. I sine ræsonnementer bruger han ofte tilstanden i 1820'erne som referenceramme og fremhæver især det jyske landbrugs prekære dyrknings- og afsætningsvilkår, der jo netop understregede det ønskelige i ret til fri brænding. Den tidsmæssige afstand tillader ham dog at fremdrage rapsavlens og den stigende animalske produktion som betydningsfulde faktorer [33].

Havde de tidligere forfattere overvejende betragtet landbrugskrisen som et fænomen i sig selv, er økonomen *V. Falbe-Hansen* den første, der forsøger at sætte den ind i en bredere sammenhæng [34]. Efter reformtidens nærmest eksplosive fremgang kommer først krigsårene som en usund boble, der brister og giver plads for en mørk og dyster depression, der kun i ringe grad afhjælpes gennem de statslige hjælpeforanstaltninger. Genrejsningen efter 1828 skyldes handelens stigende liberalisering og den sparsommelighed, der gennemtrængte hele statslegemet fra hytte til slot [35]. Kriseårsagerne er dels af ydre art: den stigende produktion (og produktivitet) efter krigen, Englands kornlov 1815 og måske en nedgang i ædelmetalproduktionen, der forklarer vareprisernes

30. Spørgsmålet behandles indirekte derigennem, at der både siges pro (10 linjer) og contra (23 linjer) i spørgsmålet om kongens dispositioner.

31. Nathanson: Historisk-statistisk Fremstilling, s. 192 ff. resp. s. 543 f.

31a. Nathanson var medejer af firmaet Meyer & Trier, der gik fallit 1820, antagelig i forbindelse med pengetransaktioner for staten.

32. Bergsøe: Statistik II, s. 139 ff., resp. 151 ff. og 181 ff.

33. op. cit., p. 168.

34. Falbe-Hansen og Scharling: Danmarks Statistik II, s. 144 ff., og III, s. 457 f. Falbe-Hansen: Stavnbaands-Løsningen, s. 15 ff. og Falbe-Hansen: Kapitelstakster, s. 103 ff.

35. Falbe-Hansen og Scharling: Danmarks Statistik, III, s. 459.

fald [36], dels danske årsager: tabet af det norske marked, kornets ringe kvalitet, handelens dårlige organisation, det høje omkostningsniveau og deflationspolitikken [37]. I en vis forstand opfatter Falbe-Hansen krisen som positiv, idet den ubarmhertigt satte skel mellem dygtige og uduelige landmænd og foranledigede en indkomst- og formueudjævning, hvis virkning følte endnu 50–60 år senere. »Udtrykt i Penge var Tilbagegangen uhyre stor . . .«, men de »økonomiske Grundkræfter« var ikke blevet forstyrret [38].

Næsten samtidig med Falbe-Hansen udgav *Marcus Rubin* sine studier over tiden efter 1813 [39]. Med udtalt sympati for Kommercekollegiets liberalistiske opfattelse gennemgås de enkelte momenter i udviklingen; en væsentlig faktor i udviklingen er statsbankerotten, »i hvis Følge Landdebitorernes Gæld uforholdsmæssigt forhøjedes«, og man kan ligefrem forsvare statens støtte, fordi de »kunstige Lovgivningsforhold« havde forværret en »Verdensartikels Konjunkturer« [40]. En uheldig konsekvens af krisen ser Rubin i de mange ejendomsskifter, her burde samfundet være trådt solidarisk hjælpende til [41]. I det hele taget var staten (Møsting) uheldig i sine dispositioner, mener Rubin, en reduktion af statsudgifterne havde været at foretrække [42]. Selv om den først er skrevet i 1911, kan *H. Kyrres* afhandling [43] i mangt og meget stå som en opsummering af det 19. århundredes forskning, udvidet med selvstændige småundersøgelser. Der males med en lidt grov pensel og med klare kontraster, og han forsøger at etablere en forbindelse mellem den sparsomhedens og flidens ånd, der udkrystalliserede sig under krisen, og den folkelige vækkelse senere i århundredet [44].

I vort århundrede har forfattere som landbrugshistorikerne *O. H. Larsen* [45] og *Otto Christensen* [46] samt historikeren *Sigurd Jensen* [47] drøftet krisen. Af disse står Otto Christensen i afgørende grad i gæld til tidligere forskere, krisens bitre lære holdes op som et spejl for læserne. O. H. Larsen er langt mere analytisk i sin holdning, og selv om han i afgørende grad bygger

36. Falbe-Hansen: Stavnsbaands-Løsningen, s. 17.

37. op. cit., s. 17 resp. Danmarks Statistik, II, s. 146.

38. op. cit., s. 40 f.

39. Rubin: Frederik VI's Tid, kap. 6 og kap. 9.

40. op. cit., s. 221.

41. op. cit., s. 222 f.

42. op. cit., s. 235.

43. H. Kyrre: Landbrugskrisen, passim.

44. op. cit., s. 72.

45. O. H. Larsen: Landbrugets Historie, afsnit IV og Dänische Wirtschaftsgeschichte, s. 383 ff.

46. Otto Christensen: Det danske Landbrugs Historie, V, kap. VI.

47. Sigurd Jensen: op. cit. p. 77 ff.

på Falbe-Hansens undersøgelser, advarer han dog mod ukritisk at lægge eksportstatistikken til grund for en vurdering af vore afsætningsmuligheder, ligesom han mener, at der var en klar fremgang for den animalske produktion [48]. Uden landboreformerne var krisen blevet endnu værre . . . »man kan altså sige, at dette reformarbejde bestod sin prøve under meget vanskelige vilkår« [49]. Sigurd Jensen følger i sin undersøgelse rytmen i selvejekøbene fra de vestjyske bønders pionerindsats omkring 1760 og op til 1850. Årene efter 1813 markerer en tydelig pause i selvejekøbene, et forhold, som han tilskriver de forværrede kreditforhold. Bankhæftelsen gjorde ejendommene til mindre attråværdige panter, og trods mulighederne for at pantsætte personlig ejendom sank mange tilbage til en slags naturaløkonomi, medens godsernes stilling blev prekær på grund af de foretagne investeringer i bygninger, jordforbedring etc. [50].

De seneste bidrag til historikernes opfattelse af landbrugskrisens problematik skyldes *Lars Rumar* [51] og *Ole Halding* [52]. Rumar har undersøgt forholdet mellem brændevinsbrændingen som næring og landbrugets driftsmæssige og økonomiske forhold i tiden 1800–1850, i særlig grad sammenstødet mellem den »merkantilistiske« bypolitik og de landbrugskyndiges stærke ønsker om ret til landbrænding til støtte for erhvervet i de vanskelige år op til ca. 1840. Eftersom han først og fremmest bygger på amtsbeskrivelser og rentekammerrapporter, tilføjer han ikke vor viden om selve krisen væsentligt nyt, kun en yderligere understregning af det jyske landbrugs vanskelige vilkår. Haldings lille studie handler snarere om nogle godsfallitter i Randers amt end om selve krisen, hvor han stort set bygger på Rubin m. fl.s opfattelse. Dokumentationen af godsernes vanskæbne forekommer overbevisende, men i alle tilfælde er der dog tale om højst brogede behæftelsesforhold og om mangelfuld administration i spørgsmålet om bøndernes skatter. De fremdragne resultater siger for så vidt intet om selve krisen, men om nogle typiske forsøg på at klare sig igennem på en inflations yderste spids.

I 1918 tog økonomen *Axel Rubow* pengeforholdene op til fornyet undersøgelse, set ud fra Nationalbankens synsvinkel [53]. Påstanden om, at der herskede pengemangel, afvises som »det rene Vrøvl«. »Det, der var galt, var, at alle Landets vigtigste Erhverv ikke kunde svare Regning . . .«. Banken kunne

48. O. H. Larsen: *Landbrugets Historie*, s. 203.

49. O. H. Larsen: *Dänische Wirtschaftsgeschichte* s. 391.

50. Sigurd Jensen: *op. cit.*, s. 79.

51. Rumar: *Jordbrug og brændevinsbrænding*, *passim*.

52. Halding: *Den store Landbrugskrise*, *passim*.

53. Rubow: *Nationalbankens Historie*, s. 214 ff.

ikke tillade sig en mere vidtgående udlånspolitik, så længe der ikke var orden i pengeforholdene. Dens foranstaltninger måtte derfor blive af indirekte karakter, f. eks. rentesænkningspolitik o. lign. [54].

Med *Svend Aage Hansens* to undersøgelser har den moderne nationaløkonomis analysemetoder fundet anvendelse på et historisk materiale [55]. I bogen fra 1960 samler interessen sig især om et skøn over nationalindkomsten, bl. a. for 1818–1825–1830, og den viser et fald på 25 %, hvilket tilskrives de dårlige konjunkturer og kornhandelens mangelfulde udbygning [56]. Som Rubow finder Svend Aage Hansen, at der var sedler nok i omløb, set i relation til nationalindkomsten [57]. De notoriske pengeproblemer må derfor tilskrives vanskeligheder med at få ledige kapitaler placeret, man søgte snarere sikre statspapirer frem for investeringer i det kriseramte erhvervsliv. Krisen i sig selv tilskrives dels kursforbedringen fra 3. kvartal 1817, dels det generelle europæiske prisfald fra 2. kvartal 1819, i midten af 1820'erne er kornpriserne nede på $\frac{1}{3}$ af 1818 priserne, »et niveau man skal tilbage til 1740'erne for at finde tilsvarende lavt« [58]. Bytteforholdet i udenrigshandelen synes også at vise en forringelse 1818–1825 på mindst 30 % [59]. Alt i alt var 1820'erne udtryk for en smertefuld desinvesteringsproces, hvor de yderligt liggende investeringer ikke kunne svare regning [60].

III. Forskningens aktuelle situation

Den foretagne gennemgang af tidens egen opfattelse af krisen og dens forløb, sammenholdt med den senere udforskning, har vist en helt identisk grundopfattelse. Ingen senere forfatter har for alvor tvivlet på, at der var tale om en »landbrugskrise«, enten fordi de foreliggende kendsgerninger i sig selv forekom helt entydige, eller fordi krisen harmonerede godt med en mere sammenhængende opfattelse af det danske landbrugs udvikling i nyere tid. Det er dog en kendsgerning, at store dele af den senere forskning bygger direkte på samtidens egen opfattelse og *ikke* på primært kildemateriale, bortset fra visse illustrerende enkeltdata. Drejer det sig om materiale til vurdering af konjunkturføreløbet og de dermed sammenhængende spørgsmål om nationalindkomst, bytte-

54. op. cit. s. 219 f.

55. S. A. Hansen: Pengevæsen og kredit, kap. VII og Dansk Pengehistorie, passim.

56. S. A. Hansen: Pengevæsen og kredit, s. 75 f.

57. S. A. Hansen: Dansk Pengehistorie s. 142, tabel 2.1.

58. op. cit., s. 165.

59. op. cit., s. 166 f., tabel 4.1.

60. op. cit., s. 169.

forholdet i udenrigshandelen, indkomstfordelingen mellem de enkelte erhverv o. s. v. eller om oplysninger til vurdering af de enkelte landbrugsejendommers muligheder for at ride stormen af, står vi i dag næsten på bar bund. Indsamlings- og analysearbejdet er selvsagt forbundet med store vanskeligheder, da materialet må udtrages af spredte og uensartede kilder som f. eks. godsregnskaber, købmandsarkiver, pante- og skødeprotokoller, taksationsprotokoller samt central- og lokaladministrationens arkiver. Det betyder dog ikke, at man uden videre må kassere det under I. gennemgåede materiale, men forinden en evt. anvendelse må man underkaste det en kildekritisk undersøgelse for at bestemme dets anvendelighed i forhold til den stillede opgave. De samtidige debatindlæg er jo ikke objektive udsagn, men giver udtryk for forfatterens egen situation og hans specielle forudsætninger, mange argumenter er tidens fællesgods og ikke originale bidrag til debatten, og de anviste løsninger er ofte urealistiske eller »agrarisk« ensidige i deres karakter. J. B. Sechers fortvivlede situation som godsejer og hans indædte modvilje mod centraladministrationens ledende mænd gør, at han må forkastes som primær kilde. Frederik Møllers helt patologiske had til alle med dansk juridisk embedseksamen og til »forlorne« landmænd, Holsteins forsøg på at camouflere sine ønsker om en godsejervenlig reformpolitik i en ophøjet, patriotisk helhedsbetragtning og Wiimhs patriakalske holdning svækker værdien af deres indlæg i denne sammenhæng, selv om det naturligvis er interessante dokumenter til forståelse af de pågældendes situation. Den kampagne for et effektivt og rentabelt storlandbrug på forretningsbasis, som D. O. C. og N. L. T. førte omkring 1820, nødvendiggør en vis skepsis over for deres vurdering af bondelandbruget og det danske landbosamfunds evne til at klare sig igennem de svære tider. De ræsonnerende kilder som amtmandsindberetninger og amtsbeskrivelser kan først for alvor nyttiggøres, når deres vurderinger og generelle udsagn er sat ind i en regionalt opdelt landbrugsgeografi på linje med matrikuleringer, taksationer og demografiske data.

På denne baggrund må man se den ræsonnerende historieskrivnings dominans i den hidtidige udforskning, idet tidens egen opfattelse er brugt som hjælpehypoteser. Skal denne metode imidlertid have værdi, må de udvalgte synspunkter være plausible i forhold til den bagved liggende virkelighed og samtlige logiske muligheder må tages i betragtning, før analysen kan siges at være gennemført. Den endelige vurdering af udsagnet må ske og dets eventuelle brug i den givne sammenhæng må afgøres ud fra en konfrontation med andre kilder. Nogle få eksempler kan måske klarlægge dette nærmere. Blandt kriseårsagerne anføres generelt tabet af det norske privilegerede marked. Hvil-

ken betydning får dette, når Norge langt op i 1820'erne var vor største aftager af korn, og når handelsforbindelsen med broderlandet havde været afbrudt i lange perioder under krigen? Overalt møder man den opfattelse, at det danske korn var en dårlig handelsvare. Ser man nøjere efter, går de fleste udsagn herom tilbage til C. Olufsens berømte (eller berygtede) korn-analyse fra århundredets begyndelse. Kursbedringen fra 1817 skulle være en særlig tungtvejende faktor i krisens udvikling, men den må vel først og fremmest have ramt de landmænd, der stiftede betydelig gæld udtrykt i navneværdi i årene 1813–1818, og som ikke havde fået denne reduceret under *kursforringelsen*; ej heller var det renterne alene, der blev omskrevet til højere værdi, men også de investerede kapitaler. Vi kender ikke behæftelsesprocenten for de enkelte landbrug og ved følgelig ikke, om der netop i de forudgående år var foretaget store investeringer. Krigsårene opfattes jo normalt som selvejernes store chance for at befri sig fra tyngende gældsbyrder. Måtte ejerne i en del tilfælde gå fra gårdene, blev disse i de fleste tilfælde overtaget af andre, der opstod ikke et ødegårdsproblem. Dårlig administration i det vigtige spørgsmål om fæstebøndernes hartkornsskatter kan i sig selv have betydet en større konjunkturfølsomhed. Landbrugets indtjening var ikke begrænset til kornavlens alene, de animalske produkter viste større prisstabilitet, der skete en omlægning mod dyrkning af handelsplanter, og desuden kan bibeskæftigelser af forskellig art have spillet en vis rolle, især for mindre landbrug. Det er heller ikke klarlagt, om der opstod et forværret bytteforhold mellem landbrugsprodukter og varer fra andre sektorer. Nationaløkonomerne skylder os en nærmere analyse af regeringens skattelettelser og kornopkøb, der alt i alt må have betydet en ganske væsentlig aktivitetsstigning.

Der synes at være enighed om, at pengelønnen til såvel godsfunktionærer som til de forskellige kategorier af tjenestefolk og landarbejdere i 1820'erne udviste en tendens til at holde sig på den nærmeste efterkrigstids ret høje niveau. Hvis dette er rigtigt, må der have eksisteret mangel på arbejdskraft, men dette spørgsmål kan først afgøres ud fra en nærmere analyse af folketællingerne i 1801 og 1834. Rent umiddelbart synes opfattelsen ikke at harmonere med et andet hovedsynspunkt, nemlig den stigende produktion som følge af hærenes demobilisering 1814–15. Foreløbige stikprøver i godsarkivernes lønningsoversigter viser da også en klar tendens til, at de nominelle lønninger falder 1818–19–20, nogenlunde i takt med prisfaldet på korn. Såfremt en del af lønnen ydes i korn, og det gælder også fæstehusmændenes lønnkorn, betyder dette også i sig selv en lønreduktion grundet prisfaldet. Daglejrlønnen falder fra 48–64 sk. pr. dag eller endnu mere, til 28–24–20 sk. og holder sig på dette niveau

gennem 1820'erne og 1830'erne. Nedenfor vises en oversigt over lønnen for godsfunktionærer og tjenestefolk på godserne *Tåsinge* og *Valbygård*, Slagelse landsogn, 1817–1821. Sætserne gælder 1/2 år fra hhv. 1/5 til 1/11 (»I«) og 1/11 til 1/5 det følgende år (»II«), udtrykt i rbd-sedler, medmindre andet er anført.

Tåsinge			
År	Musiker	Kusk	Brændebugger
1817, I	37.3	28.–12	28.–12
1817, II	37.3	28.–12	28.–12
1818, I	37.3	28.–12	28.–12
1818, II	37.3	28.–12	28.–12
1819, I	20.–	15.–	10.–
1819, II	26.1.8	19.4.2	13.–12
1820, I	25	18.4.8	12.1.8
1820, II	25	18.4.8	12.1.8

Valbygård					
Ladefoged	Smed	Karle	Røgter	Stuepiger	Malkepiger
25	50	36.3–35–30–20	35–25–20–16	16.4.–	16.4.–
25	50	36.3–35–30–20	35–25–16	16.4.–	16.4.–
25	50	20–15–12	20–16–15	14	18–15–14–12
25	40	20–15–12–10.5.–	20–16	14	18–14–12
25	40	20–18–15–13–12	20–18–16	12	14–12
25	40	20–18–16–15–14–13–12	18–16–15	12	12
25	40	18–16–15–14–12	18–16	12	12

De anvendte møntsorter er rbd., mk. og sk. Der ses at vær et tydeligt fald i den nominelle løn for begge grupper i krisens første år, og for Valbygårds vedkommende er den halvårslige karleløen i midten af 1820'erne 14 rbd. og pigelønnen ca. 10 rbd. eller 50–33¹/₃ % af 1816–17-niveauet. Stikprøver i andre godsarkiver bekræfter denne tendens. Arkiv-referencer: Se s. 197.

Det vigtigste argument i debatten om landbrugets situation i disse år er dog det stærke fald i kornpriserne fra 1818/19, således som det eksempelvis giver sig udtryk i kapitelstaksterne for rug, byg, havre etc. Ganske vist er disse takster først og fremmest omregningsfaktorer til fastsættelse af visse afgifter og andre faste ydelser, men da de er fremkommet på basis af en vurdering af stiftets

eller amtets gennemsnitspriser, må der være tale om en vis overensstemmelse, rent bortset fra at samtidens egen opfattelse af det faktiske prisniveau i sig selv indsnævrer spillerummet ved takstens fastsættelse. De kan derfor bruges til at klarlægge en *tendens* i prisudviklingen, men egner sig næppe til en mere præcis vurdering af konjunkturforløbet eller som udtryk for de enkelte landbrugsejendommers indtjeningsmuligheder, netop fordi de til syvende og sidst er udtryk for et kompromis mellem modstridende interesser. Det må derfor være en opgave for forskningen at forsøge at få en mere præcis opfattelse af kapiteltaksternes fastsættelsesmåde samt at indsamle og bearbejde forskellige andre former for prisoplysninger, både for at kontrollere taksternes kildeværdi og for at finde materiale, der egner sig til mere indgående analyser. Et sådant materiale eksisterer bl. a. i form af torvepriser, priskuranter, mæglerpriskuranter og faktiske priser fra købmands- og godsregnskaber. Som et første og foreløbigt forsøg er nedenfor opstillet nogle prisrækker for hvede, rug og byg på grundlag af undersøgelser i følgende godsarkiver [61]:

a. *Sjællandske* (Landsarkivet for Sjælland)

- Holsteinborg
- Lille Antvorskov (fungerede som brændevinsbrænderi for Holsteinborg gods)
- Snedinge (hovedgård under Holsteinborg)
- Valbygård, Slagelse landsogn
- et uidentificeret godsregnskab fra Nordvestsjælland, jfr. nedenfor.

b. *Fynske* (Landsarkivet for Fyn)

- Frederiksgave med Flenstofte
- Tåsinge
- Egeskov

c. *Jyske* (Landsarkivet for Nørrejylland)

- Slettegård (regnskabsbog tilhørende studehandler Mogens Brix Kjeldgaard, Løkken) G 58-4
- Ågård, Vester Han herred (G 56-4). Ikke et egentligt regnskab, men en hovedbog, der til og med 1825 må være ført et sted i Nordvestsjælland, idet produkterne da afsættes i Slagelse, Kalundborg og København. Fra

61. Jeg skylder stud. mag.'erne *Poul Thestrup* og *Leif Szomlajski* tak for deres medvirken ved undersøgelsen af godsarkiverne. Poul Thestrup har gennemgået de jyske arkiver samt udskrevet oplysningerne fra de københavnske priskuranter, medens Leif Szomlajski har gennemgået Tåsinge godsarkiv.

1826 er den ført i nærheden af Ålborg, måske på Ågård eller på St. Restrup. Måske har bogen fulgt en forvalter fra eet gods til et andet.

Desuden er udarbejdet prisrækker på grundlag af de prisoplysninger, som *Nathanson* meddeler fra »en aldeles paalidelig Kilde« [62], omregnet fra sølv til sedler efter årets gennemsnitskurs. Desuden er medtaget årsgennemsnit for de københavnske prisuranters ugentlige oplysninger om højeste og laveste pris på sjællandsk hvede, dansk rug og byg, samt kapiteltaksterne for rug og byg for Sjællands stift, ligeledes omregnet til sedler [63]. Hensigten er i første række at søge at bestemme prisudviklingen som et *alternativ* til kapitelstaksten, ikke en kontrol af dennes kildeværdi, da det kræver en særlig undersøgelse [64]. Et blik på prisrækkerne viser dog umiddelbart, at der er store lakuner i materialet, ikke alene fordi godsarkiverne netop for denne periode er særdeles dårligt overleveret, men også fordi de offentlige kornopkøb på mange godser dominerer kornafsætningen. De enkelte priser er regnet sammen til vejede årsgennemsnit for kalenderår, idet kvantiteterne bruges som vægte. Da der ikke forekommer store prisforskelle mellem små og store partier, er det fundet for svarligt at regne dem sammen til et fælles gennemsnit.

Det er naturligtvis ikke muligt inden for denne afhandlings rammer at give en mere indgående analyse af prisbevægelsen, rent bortset fra at rækkerne i deres nuværende skikkelse ikke tillader alt for vidtgående konklusioner. Selv med disse forbehold er det dog klart, at kornpriserne falder kraftigt fra 1816–17 og til 1825, hvorefter der indtræder en vis bedring for resten af perioden. På grund af kursforskellen og de i øvrigt ekstremt høje priser 1816–17, vil det dog være mere oplysende at bruge 1818–19 som udgangspunkt for en komparativ analyse. Af de enkelte kornsorter er *hveden* mest prisstabil, endnu i 1821–22 holder priserne sig på 4–500 sk. pr. tønne; allerede året efter prischoket 1825 retter priserne sig, og denne opgang fortsætter, således at hveden i 1829 atter er oppe på 1819-niveauet. Da såvel *Nathansons* priser som prisuranten ligger en del over de faktiske priser, er der måske tale om et højere københavnsk prisniveau. For *rugens* vedkommende sætter prisfaldet ind 1820, fortsætter i 1821–22, og efter en kortvarig bedring nås bunden 1825 med priser på 25 % af 1818-satserne. Modsat hveden genvinder rugen ikke det tabte terræn helt. Det københavnske prisniveau synes at være lidt lavere end det sjæl-

62. *Nathanson*: Historisk-statistisk Fremstilling, s. 1016 f.

63. Jfr. Falbe-Hansen: Kapitelstakster.

64. Her skal henvises til en endnu upubliceret afhandling af *Lars Rumar* om kapiteltakster og kornpriser i Danmark 1800–1850.

KORNPRISER – HVEDE

Udtrykt i skilling (seddelværdi) pr. tønne. Kursiverede tal er udtryk for et vejlet gennemsnit

År	Holsteinborg	Ll. Antvorskov	Valbygård	Snedinge
1816			H 2809 147 ¹ / ₂ td	
1817			H 2090 481 ³ / ₄ td	
1818			H 960 283 td	
1819			H 576 474 td	
1820	K 864 6 td			
1821	K 480 94 ¹ / ₂ td 576 146 td			K 273 18 ¹ / ₂ td
1822	459 102 td	K 384 2 ¹ / ₂ td		
1823	K 384 6 td 451 105 ¹ / ₂ td	K 528 20 td	576 150 td	
1824	K 384 18 ⁷ / ₈ td 384 129 td			352 50 td
1825	K 327 12 ¹ / ₄ td 277 12 ¹ / ₈ td	K 288 9 ¹ / ₂ td		
1826	K 310 4 ¹ / ₈ td 330 212 ¹ / ₈ td	K 568 106 td		
1827	K 509 5 ¹ / ₈ td 424 9 ¹ / ₂ td		576 10 td	
1828	K 393 29 ¹ / ₈ td 506 270 ³ / ₄ td			
1829	K 666 4 ³ / ₄ td 538 50 td		1000 51 ¹ / ₂ td	
1830	K 487 65 ¹ / ₂ td 496 2 td			

K = Købspriser (ellers salgspriser).

H = Kan kun placeres inden for høståret (ca. 1/10–1/10).

Frederiksgave og Flenstofte		Tåsinge		»Agård«		Nathanson	Kbhv.s priskurant
				3456	3 td		
1434	3 ³ / ₄ td	1197	14 ³ / ₄ td	3635	56 ¹ / ₄ td		
		661	125 td	1476	292 td	1411	1403
		661	86 td	960	130 td	884	849
1 ³ / ₈ td				732	171 td	743	719
13 ¹ / ₂ td	507	560 td		543	391 ⁵ / ₈ td	522	512
	480	208 td		528	150 td	513	488
				454	230 ¹ / ₂ td	528	540
				416	186 td	417	411
				320	100 td	389	368
						508	456
						492	555
						635	591
						869	899
						777	711

KORNPRISER – RUG

År	Holsteinborg		Ll. Antvorskov		Valbygård		Snedinge		Egeskov
1816					H 1920	253 ³ / ₄ td			
1817					H 1336	201 ¹ / ₂ td			
1818	1184	90 td			H 717	251 ¹ / ₂ td			
1819									
1820	H 400	1380 ⁷ / ₈ td							H 272 17 td
1821	345	37 td			288	304 td			H 260 10 ¹ / ₂
1822	K 272 260	3 td 42 td	K 272	2 td	288	1780 td			H 256 1 td
1823	K 336 374	4 td 13 ⁷ / ₈ td	K 325	25 td			288	¹ / ₂ td	H 280
1824	K 235 249	³ / ₄ td 5 td	K 229	171 ¹ / ₄ td			226	76 td	H 228
1825	K 182 204	24 ¹ / ₂ td 51 ¹ / ₄ td	K 210	164 ¹ / ₂ td	200	311 td			
1826	K 272 269	62 td 135 ¹ / ₂ td	K 272	60 td					H 461 11 ¹ / ₈
1827	K 589 473	15 td 41 td			337	372 td	H 624	8 td	H 320 691 ⁷ / ₈
1828	K 432 331	1 ¹ / ₄ td 259 ³ / ₄ td	K 423	85 td					399 23 td
1829	411	174 ¹ / ₂ td	K 407	192 td					
1830	361	5 ¹ / ₄ td	K 428	115 td					

*) Nu nordjyske priser mod hidtil sjællandske, jfr. ovenfor s. 188 f.

ksgave stofte	Tåsinge		»Ågård«		Slettegård		Nathanson	Københavns priskurant	Sjællands kapitelstakst
			1344	101 td	1412	19 ⁵ / ₈ td			
			1728	20 td	1657	102 ³ / ₄ td			
13 ³ / ₄ td	1752	20 ⁷ / ₈ td	1067	8 ¹ / ₂ td	914	130 ¹ / ₂ td	1009	995	1089
	1130	75 ¹ / ₂ td			525	93 ¹ / ₄ td	732	695	417
	795	174 ¹ / ₄ td	432	2 td			444	436	338
258 td	366	248 td	288	211 td	346	5 td	298	287	275
433 td			238	355 td	256	108 ⁷ / ₈ td	302	296	299
			216	43 td	480	166 td	405	411	251
			228	127 td	277	109 ¹ / ₄ td	249	258	230
			188	80 td	240	90 ¹ / ₄ td	240	253	271
			288*)	2 td					
			446	456 td			434	415	553
			347	114 td			485	527	326
	321	100 td	309	534 ¹ / ₂ td			389	370	420
	400	2 td	384	?			451	482	437
			505	380 td			475	479	548

KORNPRISER – BYG

År	Holsteinborg	Ll. Antvorskov	Valbygård	Snedinge	Egeskov
1816			H 1118 1588 ¹ / ₄ td (2/r)		
1817					
1818	715 17 td		H 864 563 td (2/r) 664 (6/r)		
1819	864 23 td		H 368 400 td (2/r) 336 149 td (6/r)		
1820					H 192 27 td
1821	K 208 6 td 238 115 ¹ / ₄ td		H 264 1176 td (2/r)		H 230 9 td
1822	K 250 5 ⁷ / ₈ td 214 12 td				(H 236)
1823	K 310 10 td 318 157 ¹ / ₄ td		352 1500 td (2/r) 352 116 ¹ / ₂ td (6/r)	308 5 ¹ / ₂ td	(H 192 og 256)
1824	K 222 13 ³ / ₈ td 201 178 td		H 210 400 td (6/r)		(H 192)
1825	K 173 16 ³ / ₄ td 178 64 td		176 598 td (2/r) 176 218 td (6/r)		
1826	K 313 115 td 171 209 td		528 450 td (2/r) 436 400 td (6/r)	H 432 11 ¹ / ₄ td	H 389 42 td
1827	K 500 7 ¹ / ₈ td 439 44 ¹ / ₂ td		200 300 td (6/r)		H 192 364 td
1828	K 468 10 td 202 193 ⁷ / ₈ td	K 192 40 td			303 22 ¹ / ₂ td
1829	K 266 14 ¹ / ₈ td 268 104 ¹ / ₈ td	K 256 12 td	262 420 td (6/r)		H 288 8 td
1830	K 249 4 ³ / ₈ td 427 168 td	K 286 21 td			

2/r = toradet byg.

6/r = seksradet byg.

*) Nu nordjyske priser mod hidtil sjællandske, jfr. ovenfor s. 181

ksgave stofte	Tåsinge		»Ågård«		Slettegård		Nathanson	Københavns priskurant »byg« og 6/r byg	Sjællands kapitelstakst
			1093	270 td	928	697 ¹ / ₈ td			
200 td	2043	54 ¹ / ₄ td	810	342 td	1005	204 ⁷ / ₈ td			
3 ¹ / ₂ td	1002	586 ¹ / ₂ td	830	458 td	602	521 ¹ / ₂ td	851	781	920
	522	314 ¹ / ₂ td	368	100 td	315	348 ¹ / ₄ td	632	551	308
	305	374 td	224	100 td	305	277 ³ / ₈ td	318	286	220
152 td			237	326 ¹ / ₂ td	190	63 ¹ / ₂ td	238	221	241
734 td			243	269 ¹ / ₂ td	160	347 ¹ / ₈ td	247	266	266
			184	120 td	295	213 ¹ / ₄ td	289	300	194
			172	143 td	171	330 td	203	200	192
			185	600 td	157	171 ³ / ₈ td	207	197	213
			336*)	5 td			316	332	548
							404	414	205
			H 185	354 td			320	224	274
	200	120 td	Kap.- takst	67 td			280	264 (6/r)	230
							269	260	305

landske og jyske, og det forklarer måske kapitelstakstens noget lavere højde 1819–1824. Prisfaldet på *byg* sætter ind for alvor allerede i 1819, og bortset fra 1823 er der tale om særdeles lave priser i første halvdel af 1820'erne; bedringen 1826–27 afløses af en ny nedgang for resten af 1820'erne. De jyske bygpriser, der stammer fra en række småopkøb af tiendekorn hos sognepræster, ligger noget lavere end de sjællandske og københavnske. Kapitelstaksten udviser en tilsvarende tendens for årene 1819–24.

Afsluttende bemærkninger

Der er ingen tvivl om, at det overvejende flertal af danske landmænd umiddelbart har opfattet prisfaldet på korn i årene omkring 1820 som katastrofalt, og dette afspejles tydeligt i samtidens litteratur. I sammenligning hermed tæller spørgsmål som en stigende produktion i flere på hinanden følgende år, garanteret afsætning af ret store partier korn til faste (og noget højere) priser plus andre statslige hjælpeforanstaltninger, et reduceret omkostningsniveau o. s. v. kun lidet. Så suggestiv en kraft har denne opfattelse haft, at den helt har domineret eftertiden. Men kan det fremdragne prismateriale da rokke ved denne? Idet man må fastholde, at kornpriserens højde, selv i typisk kornlandbrug, ikke er *hele* sandheden om landbrugets situation, må man erkende, at rug- og bygpriserne i 1820'ernes første halvdel når ned på et absolut lavpunkt, omend ikke så lavt som kapitelstaksten viser, hvorimod tiden 1826–30 viser mere positive træk. Lave kornpriser er for dette tiår nok et europæisk fænomen, men iflg. større undersøgelser ligger Danmark så afgang i bunden [65]. Et nærmere studium af såvel den statslige og private kornhandel kan måske afsløre, om man snarere skal tale om en dansk *kornsalgskrise 1820–25* end om en landbrugskrise 1818–1828. Måske lå der i mangt et dansk landbohem en skilling på kistebunden efter 20 års opgangstider – i hvert fald er 1830'ernes landbrugstællinger næppe typiske for et erhverv, der gennem mere end 10 år skulle være rystet i sin grundvold.

65. Jfr. van Bath: *The Agrarian History*, s. 231 ff. og Abel: *Agrarkrisen*, s. 212 f. og 218 f. Begge forfattere placerer de danske kornpriser nederst i oversigter over den europæiske prisudvikling, men da de bygger på *Dänische Wirtschaftsgeschichte* og dermed på kapitelstaksterne, bliver deres vurdering for pessimistisk.

FORTEGNELSE OVER BENYTTET MATERIALE

1. *Arkivalier*

Godsregnskaber i godsarkiver

- Landsarkivet for Sjælland: Holsteinborg (heri Snedinge og Lille Antvorskov) samt Valbygård.
 - Landsarkivet for Fyn: Egeskov, Frederiksgave med Flenstofte, og Tåsinge.
 - Landsarkivet for Nørrejylland: Slettegård (G 58–4) og Ågård (G 56–4).
- Københavnske priskuranter 1810–1830 i Rigsarkivet, Rtk. 352.211–212.

2. *Tidsskrifter*

Den oekonomiske Correspondent, et Blad til Landboeres Nytte, I–VI (edd. Begtrup, Trojel og Krarup), København 1817–1822.

Nye Landoekonomiske Tidender I–V (edd. J. C. Drewsen og Jonas Collin), København 1819–1823, VI (ed. J. C. Hald), København 1828–1830.

3. *Litteratur*

W. Abel: *Agrarkrisen* und *Agrarkonjunktur*. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter, 2. Auflage, Hamburg-Berlin 1966.

B. H. Slicher van Bath: *The Agrarian History of Western Europe A. D. 500–1850*, London 1963 (1966).

A. F. Bergsøe: *Den danske Stats Statistik, II*, København 1847.

Jacob Bruuns: *De eneste sande og afslørende Grundaarsager* til Bondestandens forarmede Tilstand. Med documenteret Beviis, København 1823.

Otto Christensen: *Det danske Landbrugs Historie* (ed. K. Hansen), V, København 1934–35.

H. P. Clausen: *Hvad er historie?*, København 1963.

C. Dalgas: *Bidrag til Kundskab* om de danske Provindsers nuværende Tilstand i økonomisk Henseende. Første Stykke, Veile Amt, København 1826.

C. Dalgas: *Hvilke ere de Producter . . . ?* For Historie og Statistik, især Fædrelandets, II, København 1825.

V. Falbe-Hansen og W. Scharling: *Danmarks Statistik II–III*, København 1887 og 1878.

V. Falbe-Hansen: *Stavnbaands-Løsningen* og Landboreformerne set fra Nationaløkonomiens Standpunkt, 2den Del. Tiden fra 1807 til Nutiden, København 1889.

V. Falbe-Hansen: *Kapitelstakster* i ældre og nyere Tid. Stat. Medd. 4–15, Kbh. 1904.

Ole Haldig: *Den store landbrugskrise* fra 1818–1828, Historisk Aarbog fra Randers Amt, LXI–LXII, Randers 1967 og 1968.

Svend Aage Hansen: *Pengevæsen og kredit*, 1813–1860, Odense 1960.

Svend Aage Hansen: *Dansk pengehistorie*, 1700–1914, I, København 1968.

F. A. Holstein: *Nogle Betragtninger* over Landmandens og især Godseiernes nuværende Stilling og Ønsker foranledigede ved samme, København 1824.

Sigurd Jensen: *Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi*, København 1950.

H. Kyrre: *Landbrugskrisen* i Danmark 1818 til 1828, 3. oplag, København 1940.

O. H. Larsen: *Landbrugets Historie* og Statistik, København 1921.

O. H. Larsen: *Dänische Wirtschaftsgeschichte* (ed. Axel Nielsen), Jena 1933.

- Friderik Møller: Saaledes staaer det sig med Landmanden!* eller Alvorsord om Bønder og Proprietairer, med Hensyn til J. Bruuns's og Greve Holsteins Skrifter Landmanden angaaende, København 1824.
- M. L. Nathanson: *Historisk-statistisk Fremstilling af Danmarks National- og Stats-Husholdning fra Frederik den Fjerdes Tid indtil Nutiden*, 2. udgave, København 1844.
- Marcus Rubin: *Frederik VI's Tid. Fra Kielerfreden til Kongens Død*, København 1895.
- Axel Rubow: *Nationalbankens Historie 1818–1878*, I, København 1918.
- Lars Rumar: *Jordbrug og brændevinsbrænding. Erhvervshistorisk årbog XVII–XVIII*, Århus 1966–1967.
- J. B. Secher: *Noget om Aarsagerne til Landmandens nuværende Forfatning*, Århus 1821.
- C. F. Wegener: *Doctor C. F. Wegeners liden Krønike om Kong Frederik og den danske Bonde. Til Menigmands Nytt og Fornøielse*, København 1843.
- A. G. Wiimh: *Den praktiserende Landmands Haandbog*, I–II, København 1826.
- A. G. Wiimh: *Afhandling om hvorledes Danmarks ruinerede Rigdomskilde Agerdyrning og Landbovæsenet muelig igjen kunde bringes i ønskelig Tilstand og den tabte gyldne Tid derved vindes tilbage*, København 1827.

HOVERISPØRGSMÅLET I OG OMKRING STÆNDERFORSAMLINGEN I ROSKILDE 1835-36

Af ERIK STIG JØRGENSEN

Indledning

Målet med denne lille undersøgelse er at analysere de bestræbelser for det private hoveris afløsning med penge- eller kornafgift, der udfoldedes i og omkring den første stænderforsamling i Roskilde. Som et led i vor politiske historie har de den interesse, at hoverispørgsmålet kan siges at være den første bondepolitiske sag i Danmark, d. v. s. den første sag, hvor et større antal bønder, i et vist omfang organiseret, gennem en repræsentativ forsamling søgte at udøve indflydelse på et bestemt spørgsmåls løsning i en bestemt retning.

I og for sig er mulighederne for at følge dette politiske handlingsforløb ikke særligt gode. Vi mangler næsten fuldstændigt kilder, som kan give oplysninger om omfanget og karakteren af den politiske agitation, der utvivlsomt er blevet udfoldet i forbindelse med valgene af de deputerede for de mindre landejendomsbesiddere i Roskilde stænder. Bortset fra Drewsens breve til Ionas Collin [1] og den fynske deputerede Hans Christensen, Vejstrups, breve til hjemmet [2] har vi ingen kilder, der fører os ind bag kulisserne i stænderforsamlingens politiske spil. Vi er her stort set henvist til forhandlingsprotokollernes summariske referater af debatterne i stændersalen. Hovedgrundlaget for undersøgelsen er de godt 100 andragender om hoveriafløsning, som er bevaret i stændernes arkiv. De belyser naturligvis i første række bevægelsen ude i landet, men tillader, som det vil ses, også en række slutninger om forbindelsen mellem de deputerede og bønderne.

Hoverispørgsmålet er formentlig det enkeltproblem, der voldte reformregeringen af 1784 de største kvaler. Det fra godsejerside fremførte synspunkt: at ho-

1. Trykt i Danske Magazin 6. r. II, 1916.

2. Af disse meget vigtige breve er udgivet brudstykker i Thøger Dissings artikel: Hans Christensen, Vejstrup som Stænderdeputeret (Svendborg Amts Aarsskrift 1934). Trods ihærdige eftersøgninger er det desværre hidtil ikke lykkedes Rigsarkivet at opspore, hvor originalerne befinder sig.

veriets omfang og karakter burde henvises til fri overenskomst mellem fæstere og godsejere, når bønderne efter stavnsbåndets ophævelse ikke længere kunne siges at befinde sig i en tvangssituation, gjorde øjensynligt et stort indtryk. På den anden side opfattede regeringen utvivlsomt hoveriet som en hindring for forbedring af bondebrugene og så det bl. a. derfor gerne afløst.

Kun meget tøvende skred man til indgriben i hoveriforholdene. Ved plakaten af 24. juni 1791 *opfordredes* godsejere og bønder til at indgå skriftlige aftaler om hoveriets omfang. Først efter at man ad denne vej havde fået hoveriet bestemt på de fleste godser, skred man ved plakaten af 5. juni 1795 til at *foreskrive* skriftlige kontrakter, om fornødent oprettet ved kendelse af kgl. kommissærer. I instruksen til disse hed det, at de først skulle søge at overtale parterne til en overenskomst om hoveriets afløsning, dernæst skulle de prøve at skabe enighed om hoveriets bestemmelse, og hvis også dette mislykkedes, skulle de ved kendelse fastsætte et hoveri af en bestemt størrelse, idet de lagde omfanget ved begyndelsen af 1790 til grund, men dog samtidig tog hensyn til, at bønderne skulle kunne passe deres egen bedrift og udrede offentlige skatter og afgifter. Hermed havde regeringen ganske klart grebet regulerende ind i kontraktforholdet, men var meget tilbage for at påbyde afløsning. Denne politik fastholdtes i den endelige ordning af hoveriforholdet, forordningen af 6. december 1799, som var gældende ret indtil plakaten af 9. marts 1838. I forordningens indledning hed det, at »endskjøndt vi til Agerdyrkningens Forbedring og Velstandens deraf flydende Udbredelse i blandt Vore kjære Undersaatter ønske, at alt Hoverie in natura ved frievillige Foreninger kunde paa alle Steder i bemeldte Vort Rige, til fælles Gavn for Husbonder og Gaardfæstere, snart ophæves imod en bestemt aarlig Afgift, saa er det dog ikke at vente, at denne Forandring vil kunne skee, uden Tiid efter Anden, ligesom Omstændighederne i ethvert enkelt Tilfælde maatte tillade det.« På den anden side forbød forordningen forøgelse af et een gang bestemt hoveri uden Rentekammerets tilladelse, og for at sikre status quo omgærdede forordningen udførelsen af hoveriet med en række for godsejerne til dels meget besværlige kontrolbestemmelser [3].

3. Om hoverispørgsmålets behandling i reformtiden se Hans Jensen: Dansk Jordpolitik I, 1936, s. 185–205. 1799 – forordningens § 7 gjorde Rentekammerets godkendelse af forøget hoveri betinget af »at Fæsteren, ved at forrette samme, kan overkomme at dyrke sin Fæstejord tilbørligen og at udrede de ham paaliggende Skatter og Afgifter«. For at der kunne føres kontrol med, at hoverireglementerne overholdtes af godsejerne, skulle disse føre protokol over hver dags arbejde. Protokollen, som skulle føres på skemaer, godkendt af amtmanden, skulle hvert år forelægges denne. Til bønderne udleveredes for hver dags udført hovarbejde et papstykke med bondens navn og godsejerens signet (Forordningens § 9).

Når regeringen i forordningen antydede, at hoveriafløsning ad frivillighedens vej ikke ville blive fuldbyrdet fra den ene dag til den anden, talte den af erfaring. Kun i ganske få tilfælde var det lykkedes kommissærerne at opnå overenskomster om afløsning. Parternes tilbud stod alt for langt fra hinanden. Vi ved ikke, hvormeget hoveri der er blevet afløst i perioden mellem 1799 og 1834, hvorfra den første officielle statistik daterer sig [4]. Der kan dog ikke være tvivl om, at de forvirrede pengeforhold og landbrugskrisen, som prægede størstedelen af perioden, kraftigt har modvirket afløsningen. Omvendt må man regne med, at de forbedrede konjunkturer fra slutningen af 1820'erne har fornyet interessen for afløsning hos bønderne, selvom dette motiv af nærliggende grunde intetsteds anføres i de indsendte andragender.

Hoveripetitioner til kongen 1832–34

I tiden mellem stænderreskripterne af 1831 og den første forsamlings sammentræden i oktober 1835 opstod to kronologisk og geografisk vel afgrænsede bevægelser for at formå kongen til at udvirke hoveriafløsning. I november og begyndelsen af december 1832 underskrev bønder fra de midtsjællandske godser Krabbesholm, Svanholm, Egholm, Ryegård, Trudsholm og Vibygård samt fæstehusmændene på Svanholm andragender til kongen, hvori de anmodede denne om at gribe ind for at udvirke afløsning af hoveriet (for de 3 godsers vedkommende tillige af landgilden) mod en for bønderne tålelig pengeafgift. Gårdmændene på Krabbesholm, Ryegård og Trudsholm samt husmændene på Svanholm oplyste, at de forgæves havde ført forhandlinger med deres herskaber om en afløsningssum [5].

Via stiftamtmanden sendtes andragenderne til udtalelse hos herredsfogderne og på godserne. De til Rentekammeret indsendte svar giver en del oplysninger om baggrunden for deres tilblivelse. Således meddelte forvalteren på Krabbesholm, at »der har indtil dette Aars Begyndelse aldrig været klaget over, at Hoveriet var besværligt«. »I Begyndelsen af afvigte Sommer udbredtes adskjellige Rygter paa Godset. Enkelte af Gaardmændene yttrede Ønske om at give Erstatning for Hoveriet, andre – og Fleertallet – erklærede dette Ønske for Daarskab og Veien til Ødelæggelse . . . Sagen troedes glemt, men

4. Statistisk Tabelværk II hæfte, 1837. Heri anføres kun, hvormange procent af fæstegodset i hver landsdel, der var hoveripliantigt.
5. R.A. Rtk., sjællandsk-fynske landv. kt. j. nr. 1156/1833. Andragenderne er dateret således: Krabbesholm 9/11, Egholm 22/11, Svanholm gårdmænd 28/11, husmænd 5/12, Ryegaard og Trudsholm 30/11.

Ønsket blev almindeligt«. Godsejeren afgav da et tilbud på en afløsningssum, som bønderne imidlertid ikke modtog. Om andragendet fra Ryegård og Trudsholm udtalte herredsfogden, at det »formeentligen er fremkaldt af en for Tiden blandt Bondestanden almindelig Idee om, at al Hoverie skulle ophøre«.

Således tog bevægelsen sig ud udefra. Indefra lærer vi den at kende gennem en »Underdanigst Ansøgning« fra bønderne på Ryegård og Trudsholm til godsejeren, grev Scheel, dateret 14. november 1832. Ansøgningen lyder: »Da det er os forebragt fra adskjellige Hoverie-Godsers Side, at det skulle være vor allernaadigste Regjerings Ønske, at den hoveriegyørende Bonde kunne, imod en taalelig Penge-Afgivt blive forskaanet for Hoverie, og i hvilken Henseende Bønderne har indgivet allerunderdanigst Ansøgning; men for at komme i Visshed om Sagen er det vi . . . først vil forespørge os hos vores høie Herskab og dernæst underdanigst ansøge Høistsamme om det naadigst maatte blive os tilladt at indgive desangaaende allerunderdanigst Ansøgning til Kongen«.

Vi får her bekræftet, at der blandt bønderne har været udbredt en forestilling om, at regeringen havde i sinde at hjælpe dem til hoveriafløsning på tålelige vilkår, ligesom det fremgår, at andragenderne ikke er blevet til uafhængigt af hinanden. På den anden side er der intet, som tyder på en organisation »fra oven«. Andragenderne er ført i pennen af forskellige københavnske prokuratorer og vinkelskrivere og udviser ikke påfaldende ligheder [6]. Samtlige andragender blev under eet af kammerkollegiet forelagt for kongen, som, følgende kollegiets forestilling, ved resolutionen af 13. august 1833 henviste bønderne til at søge hoveriet afløst ved overenskomst med godsejerne [7].

I efteråret 1834 blussede en bevægelse for hoveriets afløsning op på Lolland-Falster. Den 12. august bragte Lolland-Falsters Adressecontoires Efterretninger nogle usignerede »Tanker til nærmere Overveielse«. De henviste indledningsvis til det kongelige ønske om hoveriafløsning i forordningen af 6. december 1799 og fortsatte: »Da 35 Aar ere henrundne siden denne kongelige, faderlige Yttring blev prentet; da flere Godsers hoveriegyørende Bønder i dette Tidsløb ere frigivne mod Betaling og nyde tilligemed Herremændene rigelige Frugter af deres Hoveriefrihed, og da vi nu have oplevet den Tid, i hvilken Landets ædle Konge vil have Folket i sit Raad, hvorfra end ikke den hoveriegyørende Fæstebonde er udelukket, tør vel den Deel af Bondestanden, der endnu ved Hoveriet føler Trykket af den ældre Tids Aand, bede taget i Overveielse:

6. Iflg. forordningen af 15/12 1820 om ansøgnings og klagers forfattelse skulle koncipistens navn være anført på andragender til offentlige myndigheder. Desværre anvendes denne bestemmelse ikke på andragender til stænderforsamlingerne.

7. Rtk. relations- og resolutionsprot. 1833 litra B nr. 199.

1. Bør frievillige Foreninger angaaende alt Hoveries Ophør mod Betaling be-
gunstiges af de paagjældende Herremænd? 2. Dersom disse fremdeles modsætte
sig saadant (Een har nyeligt nægtet at indlade sig paa Bøndernes Forslag)
er det da tilraadeligt at lade Sagen komme til Provindsialstændernes Betæn-
ning for derefter at forelægges Hans Majestæt?»

I løbet af de følgende to måneder underskrev gårdmænd og husmænd fra
9 lollandske og 2 falsterske godser petitioner om hoveriets afløsning mod afgift
i penge eller korn [8]. De 9 godser henvendte sig først direkte til Kongen med
anmodning om indgriben, og de fik alle samme svar: at afløsningen skulle
gøres til genstand for frivillig overenskomst. Fra to godser – Fuglsang og Prier-
skov – anmodede bønderne straks kongen om, at spørgsmålet måtte blive fore-
lagt stænderforsamlingen, og Gedsergårds bønder vendte tilbage med samme
anmodning, da de havde fået afslag på deres første ansøgning. Begge anmod-
ninger afvistes, den første ved et kgl. reskript kommunikeret gennem Danske
Kancelli, der kort fastslog, at »da Hoverieforholdet mellem Jorddrot og Fæste-
bonde er et privat Forhold, der ikkun ved mindelig Forening mellem Parterne
kan undergaae Forandring, saa egner denne Ansøgning sig ikke til Bevilgelse«,
den anden ved en kgl. resolution på en forestilling fra Rentekammeret, hvori
afslaget begrundedes ved henvisning til stænderforordningens § 86, der for-
bød stænderne »at befatte sig med enkeltes Ansøgninger og Besværinger« [8].

Der er klare vidnesbyrd om, at andragenderne er resultatet af en vis organi-
sation. Bønderne fra 7 af de 9 lollandske godser udtrykte deres ønske om
hoveriafløsning i et fælles andragende, som konciperedes af redaktøren af
Lolland-Falsters Adressecontoirs Efterretninger, prokurator J. C. Larsen. An-
dragendets text udviser ret omfattende verbaloverensstemmelser med »Tanker
til nøiere Overveielse«. Det er fristende at antage, at prokuratoren har arbej-
det for virkeliggørelse af de tanker, som redaktøren optog (eller skrev?) i sin
avis.

8. Fællesandragende fra Engestofte, Ulriksdal, Rosenlund, Orebygaard og Berritsgård
samt dele af Kierstrup og Højbygaard, dat. 14/9 (Rtk. jysk-lollandske landv. kt. j.
nr. 2538/1834), fra Fuglsangs og Prierskøvs husmænd, dat. 22/9 (sst. j. nr. 2673/
1834), fra Vennerslund, dat. 7/10 (sst. j. nr. 2918/1834), fra Gedsergård, dat. 14/10
og 23/1 1835 (sst. j. nr. 1052/1835). Et andragende fra Fuglsangs og Prierskøvs
gårdmænd er tabt ved kabinetssekretariatets brand 1884. Det oversendtes til danske
kancelli 1/11 1834 med et kgl. reskript, hvori kancelliet beordredes til dels at foran-
stalte en undersøgelse af, hvem der havde konciperet det (det viste sig at være en
toldbetjent i Nykøbing), dels at meddele andragerne, at deres ønske om at få deres
hoverisag forelagt stænderne ikke kunne imødekommes. (DK, 3. dept. br. nr. 4116/
1834).

8a. Kgl. reskript dat. 1/11 1834 i DK 3. dept. br. nr. 4116/1834. Kgl. resol. 24/4 1835.
Rtk. relations- og resolutionsprot.

Ligesom det var tilfældet på Sjælland, sendtes andragenderne til udtalelse hos lokaladministrationen og på godserne. Selvom man her villigt udlod sig om bøndernes formodede motiver, er der ingen, som beskæftiger sig med en ydre organisation af udtrykkene for bøndernes ønsker. Stiftamtmand Jessen udtalte om de 7 godsers fællesandragende, at »dets Tilværelse kan næppe ansees for andet end Frugten af et urigtigt Begreb hos Bønderne om Forholdenes Natur eller Inspiration af Concipisten, som uden Tvivl hertil har havt sine gyldige Grunde, men om hvis Reenhed jeg ikke tør indlade mig at dømme . . .« Ligesom på Sjælland finder vi udtryk for, at bønderne har ment, at en af staten gennemført hoveriafløsning var forestående. Således fandt forvalteren på Fuglsang og Prierskov det klart, at andragendet »ikkun er en Følge af den bekjendte, hos Mængden af de hoveriegljørende opstaaede eller dem bibragte Formeening, at de nye, af Regjeringen foranstaltede Institutioner skulle kunne medføre enten Ophævelse eller dog Forandring af alle indgaaede, især Hoverie-Forpligtelser«.

Det er vel muligt, at godsforvalteren her har benyttet lejligheden til at luften sin irritation over regeringens nymodens påfund, men at bønderne på Lolland-Falster i efteråret 1834, da valgene til provinsialstænderne var i fuld gang, har håbet eller endog troet, at stænderforsamlingen skulle kunne bevæge regeringen til at gribe ind i hoverispørgsmålet, forekommer umiddelbart forståeligt. Vanskeligere synes det mig at forklare, hvad der i slutningen af 1832 har givet anledning til, at bønder og husmænd på 6 midtsjællandske godser fik den opfattelse, at regeringen ville skaffe dem hoveriafløsning på lempelige vilkår. Det *kunne* stå i forbindelse med de forslag om ændringer i retsforholdet mellem jordrotter og fæstere, som godsejer P. A. Tutein indgav til kongen i marts 1831, men det er i virkeligheden meget lidt sandsynligt. Tuteins betænkning har efter alt at dømme ligget urørt i Rentekammeret, lige til Kammerkollegiet indgav forestilling til kongen i september 1835. Forestillingen, som bifaldtes, gik ud på, at der skulle nedsættes en kommission til at overveje Tuteins tanker. Først så begyndte den egentlige behandling, som ledte frem til det forslag til forordning, som siden forelagdes stænderne [9]. Længere end til en vag formodning om, at bøndernes tro på, at de ville slippe af med hoveriet, står i forbindelse med det almindelige politiske røre, som stænderreskripterne af 1831 udløste, kan man næppe nå.

9. Om Tuteins betænkning og dens behandling se Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie I, 1931, s. 337 ff. og de der givne henvisninger til akterne.

Petitioner til stænderforsamlingen 1834–36

Trods regeringens afvisning af, at andragender om hoveriafløsning egnede sig til at forelægges stænderforsamlingen, blev det dog denne institution, som blev genstand for bøndernes forhåbninger. Det formelle udgangspunkt herfor var bestemmelsen i stænderforordningens § 68 om, at et valgdistrikts beboere (altså ikke alene dets vælgere) kunne forlange, at distriktets deputerede »skal forelægge de Ansøgninger og Besværinger, som de maatte ønske at bringe for Stændernes Forsamling«, og at han skulle understøtte dem, forsåvidt de stemte med hans overbevisning. Reelt fik det, som det vil fremgå, lige så stor betydning for den omfattende petitionsbevægelse i hoverispørgsmålet, at en række deputerede for de mindre landejendomsbesiddere aktivt arbejdede for at fremkalde andragender.

Hoverispørgsmålet er berørt i 115 af de ialt 153 andragender om landbo-spørgsmål, som nu findes bevaret i stænderarkivet [10]. Ingen anden sag har

10. Akterne fra den første stænderforsamling i Roskilde er henlagt på numre og registreret i et bind, betegnet »Journal«. Der er imidlertid ikke tale om et hjælpemiddel, hvori indkommet og udgået post er registreret løbende, men om en sagligt ordnet fortegnelse over en på et vist tidspunkt eksisterende aktmasse, altså om en art registrant. Forholdet synes at være det, at præsidentembedet efter forsamlingens afslutning har ordnet de bevarede akter i en række »sager«, som er blevet nummereret og *derpå* registreret i journalen. En konsekvens af denne arkivordning er, at det ikke med bestemthed kan fastslås, hvornår et andragende er indgået til forsamlingen, eller om det er modtaget direkte fra andragerne (hvad der strengt taget var uden medhold i forordningen) eller gennem det pågældende valgdistrikts deputerede. Problemet om, hvorvidt der til stænderne er indgået flere petitioner, end der nu er bevaret, er ikke slet så alvorligt, som det efter det her fremstillede kunne synes. Der findes nemlig en fortegnelse over de andragender, som forelagdes den komité, som stænderforsamlingen nedsatte 29/10 1835 for at behandle det nedenfor omtalte forslag fra J. C. Drewsen om midler til hoveriets afskaffelse. Fortegnelsen er trykt i Stændertidende, sp. 2186 f. Der er heri opregnet 8 godser, hvorfra der ikke nu findes andragender. Som jeg nærmere skal redegøre for nedenfor, har andragenderne fra de 7 godser, som lå i 13. distrikt, formentlig aldrig været afleveret til stænderne. Andragendet fra det 8. gods: Nakkebølle i 15. distrikt manglede, da arkivet ordnedes og registreredes. Der findes dog nu en del andragender i arkivet, som ikke er opregnet i komitéens fortegnelse, og det kan selvsagt ikke afvises, at der har været flere.

De til den omtalte komité afleverede andragender er nu samlet på »sag« nr. 38, betegnet: Sagen om Midlerne til Hoveriets Afskaffelse. De er ordnet som bilag til de skrivelser, hvormed de af præsidenten er fremsendt til komitéen. En del »løse« andragender, hvoraf nogle er omtalt i komitéens fortegnelse, er samlet i et læg, betegnet: Forskjellige Andragender Hoveriet Vedkommende, og henlagt på samme »sag« men ikke registreret i »journalen«. Endelig findes en del andragender på »sagerne« 61, 89 og 99. I det følgende vil jeg henvise til andragenderne med »journalens« betegnelser. 38 B 14 henviser således til det andragende, der er henlagt på sag nr. 38 som bilag 14 til følgeskrivelse B.

TABEL 1

Distrikt	Før 1/10 1835	1–19/10	20/10–15/11	Efter 15/11 (Senest dat. 3/2 1836)	Udat.
1					
2					
3				4	
4	1		2	3	
5		1	12	2	
6				8	1
7					
8	1		9		
9			7		2
10				7	
11	1		2		
12					
13	1 (+7?)		2	2	
14			5		
15	9		9	1	3
16	15				
17	1		1		
18	1		1	1	
	30	1	50	28	6

givet anledning til blot tilnærmelsesvis så mange meningstilkendegivelser fra bondestanden som denne.

For at tilvejebringe et anskueligt grundlag for analysen af andragendernes tilblivelse har jeg i tabel 1 fordelt dem i 4 perioder og efter de valgdistrikter, hvorfra de stammer. På kortet s. 208–209 er vist Østifternes inddeling i valgdistrikter for de mindre landejendomsbesiddere.

Idet jeg siden nøjere vil redegøre for de øvrige kronologiske skel, skal jeg foreløbig koncentrere mig om de 30 andragender, der er blevet til før den 1. oktober 1835. De belyser forbindelser mellem deputerede og beboere i deres valgdistrikter i tiden mellem valgene og forsamlingens åbning.

Som nævnt mangler vi ganske kilder, der kan belyse den rolle, hoverispørgsmålet utvivlsomt må have spillet i »valgkampen« forud for stændervalgene. Vi er følgelig også ude af stand til at afgøre, om deputerede måtte have lovet vælgerne at indtage en bestemt holdning til det. De bevarede andragen-

der vidner sammen med andre kilder om en bredere forbindelse mellem 4 deputerede og beboerne i deres valgdistrikter.

Sognefoged og selvejer Frederik Jørgensen, deputeret for 16. distrikt på Lolland, var, da han rejste til Roskilde, i besiddelse af ialt 15 andragender, som bl. a. udtrykte ønske om, at han skulle virke for hoveriafløsning på for fæsterne lempelige vilkår [11]. Der er klare vidnesbyrd om, at Frederik Jørgensen har udfoldet bestræbelser for at erkendte sig om bøndernes ønsker. 3 andragender henviser til en cirkulærskrivelse fra den deputerede til distriktets sognefogder, hvori han udbad sig oplysninger dels om gårdmændenes afgifter og pligtarbejder af enhver art, dels anmodede dem om at fremsætte deres ønsker om reformer [12].

I 15. distrikt på Fyn modtog den deputerede, birkedommer Vincent Riber, 9 andragender, der bl. a. udtrykte ønske om hoveriafløsning. Der er ikke noget direkte vidnesbyrd om, at Riber aktivt har arbejdet for andragendernes udarbejdelse [13].

Fra 13. distrikt er der nu kun bevaret ét andragende fra denne tid, men der har formentlig eksisteret flere. Distriktets deputerede, birkedommer Haastrup, meddelte i december 1835 stænderforsamlingens præsident, at han havde modtaget andragender vedrørende hoveri fra 8 godser i sit distrikt. Han afleverede imidlertid kun andragende fra eet af godserne [14]. Af det beva-

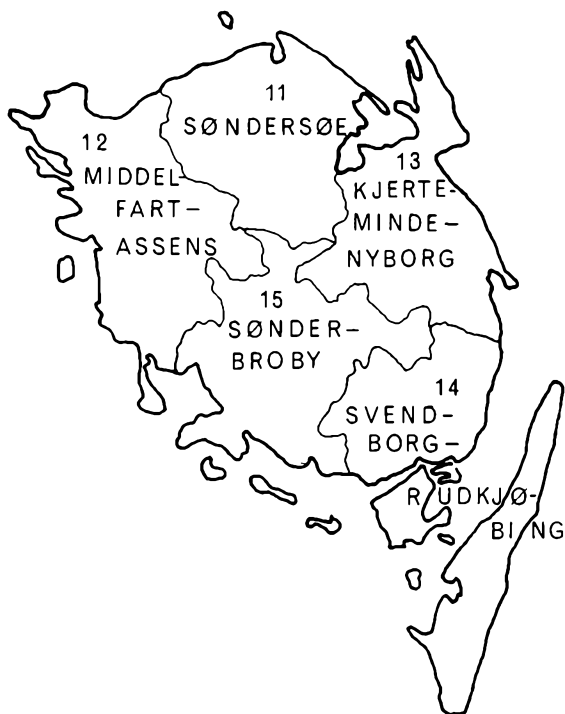
11. De 9 afleveredes til præsidenten 12/10 (38 D 2–10). De 6, som alle var fra husmænd, afleverede Frederik Jørgensen 8/11 sammen med sit forslag til petition ang. husmændenes rettigheder og pligter (61 A–G). Om dette se nedenfor s. 217 f.
12. Andragende fra Højreby, dat. 6/9 1835, indledes således: »Ifølge Cirkulærskrivelse, dateret den 29. Juli 1835, fra Sognefoged og Dannebrogsmænd Fr. Jørgensen i Windeby, som udnevnt Deputeret i Stænderforsamlingen, som paabegyndes 1.st October d. Aa. i Roeskilde, har opfordret mig til at meddele sig Oplysning om enhver Afgift og ethvert Arbejde, som forrettes af en Gaardmand i Sognet, saavel i Hoverie som i andet specielt Arbejde, hvorfor jeg hermed er saa frie at meddele følgende. . .« (38 D 2). Lignende henvisninger findes i andragender fra Gurreby og Tillitse sogn. (38 D 3–4). I dem alle anføres efter de faktiske oplysninger, hvilke spørgsmål, gårdmændene ønsker, at den deputerede skal føre frem i stænderforsamlingen. At dette formentlig har været forudsat i cirkulæret, fremgår af formuleringen af et andragende, dat. 16/8 1835, fra gårdmændene i Gloslunde og Højby, som indledes: »Efter ærede Opfordring af 29. Juli skal Undertegnede . . . fremsætte vore Ønsker . . .« (88–9), omhandler ikke hoveri).
13. Afleveret til præsidenten 25/11 1835 (89 2–6, 8–11).
14. Da stænderforsamlingen 29/10 nedsatte en komité til at behandle J. C. Drewsens forslag om midler til hoveriets afskaffelse, meddelte flere deputerede, deriblandt birkedommer Haastrup, at de var i besiddelse af andragender fra deres distrikter ang. hoverispørgsmålet (Se Stændertid. sp. 77 f). 25/12 skrev Haastrup til Schouw, at han da havde anset det for »ufornødent at anmelde, hvilke Godser det var, men da der dog nu senere er fremkommet Andragender fra alle Valgdistrikter, kunne det, naar disse gennemses, og intet findes fra mit District synes underligt, at lige Attraae

ØSTIFTERNES PROVINDSIAL - STÆNDER FORSAMLING 1834 - 1848

Valgdistrikterne for de mindre Landeiendoms-Besiddere

Foruden distrikternes numre er valgstederne anført

Bornholm er ikke medtaget

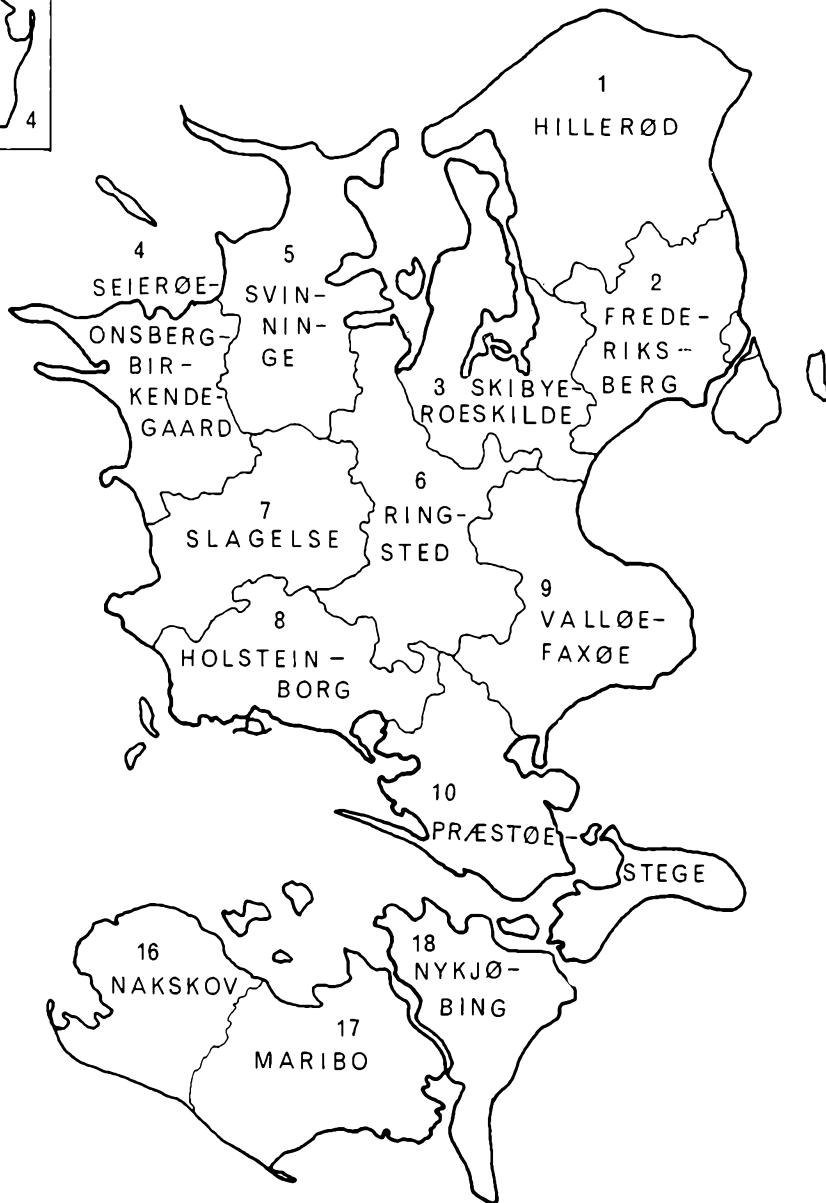

0 10 50 km.

HOVERISPØRGSMALET I OG OMKRING STÆNDERFORSAMLINGEN

0 10 50 km.

rede andragende fremgår, at Haastrup, ligesom Frederik Jørgensen har udsendt »spørgeskemaer« til distriktets beboere [15]. Om Haastrup kan det iøvrigt dokumenteres, at han specielt har interesseret sig for hoverispørgsmålet. Den 1. september 1835 refererede Hempels Fynske Avis et møde af samtlige fynske deputerede i Odense den 28. august. På mødet drøftedes emner, som man ventede ville blive behandlet på den forestående stænderforsamling. »I blandt Andet oplæste Hr. Cancelliraad Haastrup nogle Betænkninger om Hoveriets Afskaffelse og Maaden, hvorpaa Godtgjørelse derfor lod sig udfinde«. Nærmere oplysning om karakteren og tilblivelsen af Haastrups betænkninger gav han selv i stænderforsamlingen. Han udtalte her, at »i en Samling han i Fyen havde bivaanet, havde man antaget, at en Commission med tvingende Myndighed (til at fastsætte aflønningssummen for hoveriet) vilde bedst fremme Hensigten, men senere havde han opgivet denne Tanke« [16]. Noget kunne altså tyde på, at Haastrup havde et forslag til tvangsafløsning af hoveriet med i lommen, da han rejste til Roskilde.

Endelig er der et enkelt vidnesbyrd om mere omfattende petitionsaktivitet i 17. valgdistrikt. Den 18. september 1835 meddelte Lolland-Falsters Adressecontours Efterretninger, at »den 13. ds. vare Deputerede for flere Hundrede i Lolland hoveriegtjørende Fæstebønder forsamlede hos den til Stænderne valgte Deputerede Gaardmand Niels Nielsen i Øster-Thiersted, til hvem de afleverede en Promemoria, hvori var udhævet en Deel af det meget mislige,

ei der fandt Sted, og jeg tillader mig derfor herved navnlig at opgive samme, nemlig Hellerup, Raunholt, Ørbechlunde, Molckenborg, forsaavidt dette havde Gods i Frørup Sogn, Holckenhavn, Juelsberg, Brolykke og Schelenborg. Jeg lægger denne Anmeldelse ved de Andragender, som er afgivet til Committeeen i denne Sag... og føier dertil det Andragende, jeg i denne Henseende har modtaget fra Søllinge Sogn, Hellerup Gods.« Det forekommer noget gådefuldt, at Haastrup ikke har afleveret alle de modtagne andragender. Den anvendte fremgangsmåde medførte, at alle de nævnte godser optoges i fortegnelsen over dem, hvorfra andragender havde været forelagt komitéen, hvilket jo for de syvs vedkommende var i modstrid med de faktiske forhold. (Haastrups brev med bilag er henlagt på j. nr. 38 lægget: Forskjellige Andragender Hoveriet vedkommende).

15. Andragendet fra Hellerup gods, dat. 19/11 1834, henviser til »Deres Velbyrdigheds ærede Circulaire af 29. October d. A.«. Haastrups i note 14 omtalte brev til Schouwer er nu også bilagt en henvendelse fra Brolykke gods, dat. 5/1 1836, hvori bønderne spørger, hvad der er kommet ud af, at de »i Henhold til Deres Velbaareheds Circulaire til Beboerne i Deres Valgdistrict« til Haastrup har indsendt »en Promemoria, indeholdende Oplysninger om de Byrder, som paalægges os som Fæstere, Ønske om Hoveriefrihed og om den urimelige Indfæstning og høje Landgilde, vort Herskab vilkaarligen paalægges nye Fæstere m. m. til Fremlæggelse i Stændernes Forsamling.« Det fremgår heraf, at endnu et af de andragender, Haastrup var i besiddelse af 29/10, var fra tiden før 1/10 og havde samme karakter som de fra 16. distrikt omtalte.
16. Stændernes forhandlingsprot. E p. 23.

som Hoverie in natura medfører for Bondestanden«. »Den Deputerede modtog Andragendet med megen Velvilje og lovede paa bedste Maade at tage sig af denne, for Godsejerne og den hoveriegjørende Fæstebondestand lige vigtige Sag.« Det omtalte andragende findes ikke i stænderarkivet; årsagen hertil kan være, at det er blevet »indhentet« af det store andragende, som opsattes i samme distrikt og blev underskrevet i begyndelsen af november.

Analysen af de andragender, som daterer sig fra tiden efter stændernes åbning den 1. oktober 1835, vil jeg indlede med nøjere at belyse og forklare, at jeg i tabel 1 har isoleret en periode mellem 20. oktober og 15. november. Til den ene side er dette tidsrum afgrænset derved, at der i perioden 1.–19. oktober kun blev opsat eet eneste andragende. Til den anden side kræver skellet en nøjere analyse. Jeg vil først påpege, at der i tabel 1 kan udskilles to grupper af valgdistrikter. I gruppe I omfattende 5., 8., 9., 14. og 15. distrikt finder vi et betydeligt antal andragender efter 1. oktober, *der så godt som alle falder i tidsrummet 20. oktober–15. november*; i gruppe II omfattende 3., 6. og 10. distrikt er ligeledes bevaret et større antal andragender, *som næsten alle daterer sig fra perioden efter 15. november*. I tabel 2 har jeg foretaget en finere kronologisk inddeling af andragenderne i de to grupper for bedre at belyse forholdet.

Skellet omkring midten af november fremtræder her klart. Her ebber den koncentrerede aktivitet i gruppe I ud, og en mere spredt virksomhed i gruppe II begynder. Vi kan konstatere, at af de 50 andragender, som er blevet til imellem den 20. oktober og den 15. november, stammer de 42 fra 5 valgdistrikter, hvor petitionsaktiviteten er stærkt koncentreret om en periode på

TABEL 2

Gruppe I.

20–31/10	1–15/11	16–30/11	Efter 30/11
34	8	2	1

Gruppe II.

20–31/10	1–15/11	16–30/11	Efter 30/11
2	0	4	15

mindre end 2 uger. Det kunne se ud, som om disse andragender er blevet til som reaktioner på en fælles impuls.

Til de fem distrikter i gruppe I kan formentlig føjes 17. og 18. distrikt, hvor tabel 1 ikke giver et dækkende indtryk af andragendernes kronologiske fordeling. Fra hvert af de to distrikter foreligger nemlig et fællesandragende, undertegnet af bønder fra et større antal godser; de to andragender er dateret 4.–10. november og 25. oktober 1835 [17].

Forklaringen på det pludselige opsving i petitionsaktiviteten efter den 20. oktober kan måske findes i Roskilde stænder. I 6 andragender anføres det som motiv til deres affattelse, at bønderne er blevet opmærksomme på, at der af stænderforsamlingen er nedsat en komité til at behandle et udkast til forordning om retsforholdet mellem godsejere og fæstere [18]. Dette skete den 9. oktober og meddeltes i Stændertidende den 17.

Forklaringen slår dog ikke til. Dels må det stå som en gåde, at meddelelsen om forordningsudkastet om retsforholdet i nogle distrikter gav anledning til en meget omfattende aktivitet, i andre slet ingen reaktion udløste; dels er det næppe tænkeligt, at den kortfattede meddelelse i Stændertidende, som intet oplyste om forordningsudkastets indhold, i sig selv har givet anledning til en så omfattende aktivitet i hoverispørgsmålet. Endelig forekommer det mindre sandsynligt, at de første reaktioner på Stændertidende for den 17. oktober allerede skulle vise sig den 20. [19].

Det er vanskeligt at få mening i petitionsaktiviteten mellem den 20. oktober

17. Fællesandragendet fra 17. distrikt bærer navnene på 444 hoverigørende bønder på Guldborgland, Ulriksdal, Hardenberg-Reventlow, Sønderkarle, Christiansholm, Bremer-vold, Kjerstrup og Rosenlund (38 N 1, dat. 4–10/11 1835). Det er ført i pennen af prokurator J. C. Larsen, som også konciperede det ovenfor omtalte andragende af 4/9 1834 til kongen, til dels fra de samme godser. Det er det 3. udtryk for organiseret aktivitet i hoverispørgsmålet i dette distrikt. Andragendet fra 18. distrikt er forsynet med navne på 183 bønder på Kirstineberg, Gedsergård, Ourupgård, Skjør-ringgård og Brejninge under Det Classenske Fideikommis.
18. Af de 6 andragender, som henviser til udkastet om retsforholdet er 4 fra 8. distrikt: 38 B 3, Gjerdrup gods, dat. 28/10; 38 F 4, Bårslund og Hesselby, dat. 27/10; 38 F 5, 8 byer, dat. 25/10; 38 F 6, Borreby, dat. 26/10. 2 er fra 9. distrikt: 38 B 10, Bregentved, dat. 26/10 og 38 B 11, Jomfruens Egede, dat. 26/10.
19. Stændertidende for 17/10 meddelte kun, at den kgl. kommissarius 9/10 havde fremlagt »Udkast til en Forordning, indeholdende adskillige nærmere Bestemmelser angaaende Retsforholdet imellem Jorddrotter og Fæstere i Danmark« og at han »gav en udførlig Fremstilling af de Grunde, hvorpaa samme er bygget«. Endelig oplystes, hvilke deputerede der var blevet valgt til medlemmer af den komité, som nedsattes for at overveje udkastet. De følgende dages meddelelser i aviserne (Kjøbenhavnsposten og Hempels Fyenske Avis 18/10, Lolland-Falsters Adresseavis 22/10) bragte ikke flere oplysninger.

og midten af november, med mindre man antager, at der af de berørte valgdistrikters deputerede er blevet udfoldet bestræbelser for at fremkalde andragenderne. Men accepterer man denne antagelse, synes brikkerne at falde på plads. Det bliver nu forståeligt, at aktiviteten er begrænset til visse distrikter, og det bliver muligt at etablere en rimelig forbindelse mellem forelæggelsen af udkastet til forordning om retsforholdet og petitionerne om hoveriet. For de deputerede vidste allerede den 9. oktober, at med dette udkast brast håbet om, at regeringen ville gribe ind i hoveriforholdet for at skaffe bønderne afløsning på lempelige vilkår. Udkastet tog udtrykkelig sigte på bl. a. at fremme hoveriafløsningen, men det anviste som middel hertil en ændring af retsplejen, som skulle gøre det lettere for godsejerne at retsforfølge fæstere, der ikke betalte deres afgifter. Det viste, at regeringen ganske så problemet fra godsejernes synspunkt og kun ville fremme afløsningen på frivillighedens grund [20]. Antagelsen om, at petitionsbevægelsen i de 5 eller måske 7 distrikter er inspireret af de deputerede, er ikke eksklusiv i den forstand, at den indebærer, at hvert eneste andragende er blevet til som reaktion på en opfordring fra en deputeret. Engang sat sat i bevægelse må aktiviteten antages i et vist omfang at have virket med sin egen dynamik. Som sådanne »spontane« reaktioner tror jeg, at man kan opfatte petitionsaktiviteten i de distrikter, hvor den ligger i tiden efter midten af november. Foruden selve det forhold, at der opsattes andragender i de »aktive« distrikter, kan Stændertidendes og aviserens meddelelser om hoverispørgsmålets behandling i stænderforsamlingen have virket som impuls. Med denne opfattelse stemmer det, at det i tre andragender i denne gruppe nævnes, at bønderne er vidende om, at der til stænderne allerede er indgivet et stort antal petitioner i hoverispørgsmålet. I ét andragende nævnes det som motiv, at man er blevet opmærksom på, at stænderforsamlingen har nedsat en komité til behandling af hoverisagen [20 a].

20. Udkastet til forordning om retsforholdet er trykt i Stændertidende, sp. 1934–44. Om regeringens politik i hoverispørgsmålet se A. S. Ørsteds fremstilling af motiverne til udkastet sst. sp. 1907 ff.

20a. Hoverispørgsmålet rejstes af J. C. Drewsen i stænderne 28/10 (se s. 218). 7/11 aftryktes i Stændertidende hans forslag til petition fra stænderne til kongen. I samme numre refereredes, at flere deputerede havde meddelt, at de havde modtaget petitioner i hoverisagen. At sådanne er indsendt nævnes i andragender fra Tybjerggård, dat. 10/12 (38 Ø 1), fra Kjærup gods, dat. 5/12 (38 V 2), begge 6. distrikt, og fra Lekkende og Beldringe godser (38 Z 1), dat. 29/11, i 10. distrikt. Nedsættelsen af stænderkomitéen til behandling af Drewsens forslag omtales i andragendet fra Nysø, dat. 6/1 1836 (38, lægget: Forskjellige Andragender Hoveriet vedkommende). I samme læg findes endnu to andragender fra 10. distrikt, hvis formulering tydeligt vidner om, at de ikke skylder den deputerede deres tilblivelse: Lundbygård, dat. 28/1

Omvendt bekræftes teorien om petitionsaktivitetens »organiserede« præg i de 5 eller måske 7 distrikter af en række positive vidnesbyrd.

Fra to af distrikterne er der direkte vidnesbyrd om, at andragendernes tilblivelse er inspireret af den deputerede. Bønderne på Juellund gods indledte deres andragende, som må være skrevet i oktober 1835 og er stilet til den deputerede sognefoged og fæster M. C. Mathiasen (9. distrikt), således: »I Henhold til Deres Skrivelse af 20. dennes, hvori De opfordrer samtlige Gaardmænd af Juellund Gods til at afgive deres Betænkning, om de ønske sig fritagne for Hoverieforpligtelsen og i saa Fald paa hvilke Grunde de bygge saadant deres Ønske . . .« Et andragende fra Spanager gods i samme distrikt, dateret 29. oktober, henviser til en skrivelse fra den deputerede af samme indhold [21].

Til birkedommer Riber (15. distrikt) skrev bønderne under Lundegaard, at »Deres Velbyrdighed har viist os den Naade, at De ved en Skrivelse til Sønderbroby Sogns Sognefoged har gjort os opmærksom paa, at det mueligen kunde gavne os at indgive en Forestilling angaaende Frietagelse for Hoveriearbejde« [22].

Bønderne i 15. valgdistrikt havde som omtalt allerede før 1. oktober haft lejlighed til at udtrykke deres ønske om hoveriafløsning; i slutningen af oktober har de imidlertid gentaget det. I løbet af ganske få dage underskrev bønder på 10 godser i distriktet en »formular«, der lød således: »I Henhold til hvad vi forhen har tilskrevet Dem om vort Ønske og vor Trang til at der ved Stænderforsamlingen i Roeskilde maatte med Varme interesseres for at det naturlige Hoverie maatte forandres til en fast aarlig Afgift efter de Billigheds-

1836: »Som Almuesmænd ere vi undertegnede . . . først nyeligen kommet til Kundskab om, at der i den af Hs. Maj. Kongen allernaadigst anordnede Forsamling . . . finder Forhandling Sted angaaende Hoveriets Ophævelse . . .«, Rosenfeldt gods, dat. 3/2 1836: ». . . og beder, at Deres Velædelhed ei tager det fortrydeligt at denne vor Begjering er saa sildig indstillet, da vi først nu haver faaet Kundskab om, at De er den som kan indstille sligt for os.«

21. Andragendet fra Juellund (38 B 9) er udat. Det er indkommet til stænderne senest 3/11 1835, på hvilken dato det fra præsidenten oversendtes til den komité, der overvejede hoverispørgsmålet; det er adresseret til »Sognefoged M. C. Mathiesen ved Stænderforsamlingen i Roeskilde« og må følgelig efter al sandsynlighed være blevet til efter 1/10; det kan således med stor sikkerhed dateres inden for tidsrummet 22-31/10 1835. Henvisningen til den deputeredes skrivelse i andragendet fra Spanager gods (38 J 1) er ordret enslydende med den, som er citeret fra Juellund.
22. Andragendet fra Lundegård (38 F 12) er udat. Det afleveredes af den deputerede til præsidenten 6/11 sammen med 4 andre andragender (38 F 9-10,13), som er dateret mellem 25/10 og 27/10. De andragender, som Riber havde modtaget før 1/10 1835, afleverede han først til præsidenten 25/11. De er registreret under nr. 89 i journalen.

regler, som vor forrige Skrivelse til Dem indeholder – bedes De undskylde, at vi i al Korthed bringer Dem denne for os saa vigtige Sag i Erindring.« [23].

Jeg ser i denne fremgangsmåde resultatet af den deputeredes bestræbelse for at give ønskerne om hoveriafløsning større vægt, dels ved at de aktualiseredes, dels ved at de mange andre ønsker, som andragenderne fra tiden før 1. oktober indeholdt, trængtes tilbage for det ene, hvorom det nu drejede sig.

I det hele er det et træk, som vidner om bevægelsens organiserede karakter, at den her omhandlede gruppe af andragender så at sige går lige løs på hoverispørgsmålet. »Angaaende vores Hoverie, som er os i højeste Grad besværlig . . .« lyder indledningen til et andragende fra gårdmændene i Sandby under Gislingegård i 5. distrikt. »Vi underskrevne giver os herved den Frihed Hoveriet betræffende behageligen at erindre . . .« lyder det fra Fuglebjerg i 8. distrikt [24]. Medens andragenderne fra tiden før 1. oktober 1835 i reglen indeholder flere ønsker, er så godt som alle petitionerne i den her behandlede gruppe koncentreret om hoverispørgsmålet.

Et andet karakteristisk træk er, at der bevidst arbejdes med, hvad bekymrede konservative i samtiden kaldte talmajestæten. Da Vincent Riber og Hans Christensen, Vejstrup, (14. distrikt) til præsidenten afleverede de petitioner, der var fremkommet i deres distrikter, havde de optalt og sammenregnet underskrifterne og kunne i følgeskrivelserne oplyse, at andragenderne repræsenterede ønsker fra henholdsvis 378 og 464 hoverigørende bønder. Hans Christensen skrev stolt hjem, at »der er ingen, som har indsamlet saa mange« [25].

I samme retning: at give bevægelsen slagkraft, virkede de store fællesandragender underskrevet af eller for bønder fra et større antal godser indenfor et distrikt. I sig selv betegner det et fremskridt i politisk organisation, at den enkelte by eller det enkelte gods sprænges som ramme for den politiske aktivitet. 17. distrikt, hvori der som ovenfor omtalt allerede tidligere havde været en sådan organiseret aktivitet, overgik alle andre med et andragende, underskrevet af 444 bønder fra 8 godser. I 14. distrikt blev der underskrevet et

23. Den citerede »formular« er ordret anvendt i 3 andragender, dat. 25–26/10 (38 F 9–11), i et 4. (38 F 13, fra 7 godser, dat. 27/10) er den ganske let varieret. De 4 andragender er skrevet med 3 forskellige hænder.

24. Sandby, Gislingegård 38 B 21, dat. 20/10; Fuglebjerg 38 F 2, dat. 28/10.

25. Vincent Ribers og Hans Christensens følgeskr. til præsidenten (38 F 8 og 14) er enslydende, begge dat. 6/11 og begge ført i pennen af Riber. Hans Christensens meddelelse til hjemmet: Svendborg Amts Aarskrift 1934, s. 113.

fællesandragende på 356 bønders vegne fra 10 godser, i 15. distrikt af 183 bønder fra 7 godser, i 18. distrikt af 188 bønder fra 4 godser [26].

Analysere man petitionerne med henblik på de fremsatte ønsker, viser der sig på een gang en stor ensartethed og en betydelig variation. Ensartetheden består deri, at alle petitioner giver udtryk for ønske om at slippe af med hoveriet, variationerne viser sig m. h. t. måden, hvorpå dette skal ske. Næsten alle andragerne udtrykker ønske om, at der må ske en afløsning mod en afgift, der betegnes som billig, rimelig, tålelig o. l. Enkelte afgiver konkrete tilbud om en afløsningssum, nogle synes at ønske, at stænderforsamlingerne skal fastsætte denne, en stor gruppe anmoder stænderne om at bede kongen udvirke afløsningen.

Implicit eller explicit udtrykker petitionsmaterialet et udbredt ønske om indgreb i hoverforholdet, der, som vi har set, efter gældende ret var et privat, men reguleret kontraktforhold. Om hele petitionsmaterialet til stænderne gælder det, at det så godt som aldrig nævnes, at bønderne har søgt at opnå frivillig overenskomst med godsejeren. Lensgreve Reventlow udtalte under stænderforsamlingens forhandlinger, at dette vidnede om, at bønderne ikke var opmærksomme på det kongelige ønske i 1799-forordningens indledning [27]. Forholdet var jo nok snarere det, at bønderne ønskede og håbede ved andragerne til stænderne at opnå hoveriafløsning på fordelagtigere vilkår, end de kunne nå ved frivillige overenskomster.

I et vist omfang kan man sige, at andragerne afspejler forskellige grader af politisk bevidsthed hos de andragende og/eller hos koncipisterne. Yderpunkterne i denne henseende er en »Petition til de danske Provindsialstænder i Roeskilde om Hoveriets Afskaffelse, fra Onsbjerg og Besser Sognes Hoverigjørende Bønder under Grevskabet Samsø« dateret den 24. oktober [28] og det to dage senere underskrevne fællesandragende fra 14. distrikt [29]. I det første fremlægges »i dybeste Ærbødighed« gennem den deputerede en petition »hvored vi allerærbødigst ansøge Provindsialstænderne om at ville til Regjeringen indgive et saadant Forslag, som De efter Deres viise og retsindige Overveielse og Beslutning maatte med Hensyn til alle bestaaende Forhold finde meest passende til Hoveriets fremtidig Afskaffelse i Danmark. Det sømmer sig ikke for os, at gjøre de høje Stænder Forslag til dette Øiemed.«

26. Fællesandragende fra 17. distrikt 38 N 1, dat. 7–10/11, fra 14. distrikt 38 F 19, dat. 26/10, fra 15. distrikt 38 F 14, dat. 27/10, fra 18. distrikt 38 B 8, dat. 25/10.

27. Stændernes forhandlingsprot. E, f. 57 b.

28. 38 B 1.

29. 38 F 19.

Modellen for dette andragende er bønsskriftet til den enevældige monark, forestillingen om, hvorledes problemer løses: ved vise og retsindige mænds overvejelse med hensyn til alle bestående forhold, svarer ganske til, hvad Hans Jensen har fundet var vor sene enevældes ideologi [30].

Andragendet fra 14. distrikt lyder således: »At det ikke alene stemmer med Retfærdigheden, Landets Culturtrin samt formentlig i Relation med selve Regeringsformen ogsaa tillige, hvad især bør have for Øie: Det Almindeliges Vel og Tarv [at] Fæstebonden blev fritaget for Hoverie in natura, imod at erstatte samme med en billig Pengesum, har været omventileret, drøftet og antaget ved saamange Leiligheder og paa saamange Steder, [at] det ikkun vil blive til Overflødighed her at sige videre derom, men at det i alfald ene staar tilbage, at Bonden selv i Almindelighed for den høirespective Stænderforsamling fremsætter Ønsket om denne Forandring i sin Stilling. Undertegnede som Fuldmægtige for de bemærkede Byers hoveriegtjørende Bønder i Fyens 14. Valgdistrikt tildriste os derfor hermed at ansøge Stænderforsamlingen at denne [for] den danske Fæstebonde saavel som det Almindeliges Bedste saa vigtige Gjenstand maatte komme under Ventilation til et forønsket Udfald«.

Her sker springet så at sige for vore øjne. Den hele saglige diskussion om hoveriets skadelighed affærdiges. Den har haft sin tid; tilbage bliver, som Hørup sagde, dette, at vi vil det. Uden blusel fremsættes konkrete krav til hoverispørgsmålets løsning: »Da imidlertid hver Hovedgaards Hoveri er forskjelligt . . . saa, da Refusionen dog formentlig maa være beregnet efter det virkelig udførende Arbeides Omfang og Størrelse, formener vi, at uvillige Mænd maatte kunne ansætte Godtgjørelsen, men dog saaledes, at det overlades Fæstebonden [at] bestemme sig, om han vil svare den ansættende Godtgjørelse eller præstere Hoveriet in natura«. Her tales med interessepolitikens frejdige ensidighed.

Den aktion i hoverispørgsmålet, som iværksattes omkring midten af oktober 1835 har utvivlsomt kun taget sigte på gårdmandshoveriet. M. C. Mathiasens henvendelse, som er den eneste, hvis tekst vi kender noget til, var kun stilet til gårdmændene. Iblandt de 42 andragender fra de 5 »aktive« valgdistrikter er der 5 fra husmænd, og 2 som er underskrevet af både gårdmænd og husmænd. I hele materialet fra tiden efter 1. oktober 1835 er der yderligere kun 3 petitioner fra husmænd. Af de ialt 8 »rene« husmandsandrager stammer de 7 fra 15. distrikt, hvor der i kølvandet på aktiviteten blandt gårdmændene er opstået en særlig husmandsbevægelse.

I betragtning af, at de to grupper forhold til hoveriet var stærkt divergerende og deres interesser til dels modstridende, må det snarest undre, at der i materialet overhovedet forekommer fællesandragender. Reformtidens arbejde for hoveriets bestemmelse og tøvende skridt hen imod afløsning var alene kommet gårdmændene til gode. Den opfattelse var da også siden almindelig, at en bestemmelse af husmandshoveriet ville vanskeliggøre afløsningen af gårdmandshoveriet.

De fleste husmandsandragender har følgelig en noget anden karakter end gårdmændenes. De går i bredere almindelighed ud på, at husmandsklassens forhold bør forbedres, herunder ved nedsættelse, bestemmelse eller afløsning af hoveriet [30 a].

Hoverispørgsmålets behandling i stænderforsamlingen

På det tidspunkt, da det tusindsstemmige råb om statsindgriben for hoveriafløsning blev istemt, var sagen allerede tabt. Den 21. oktober skrev J. C. Drewsen til Ionas Collin, at han i den følgende uge i stænderforsamlingen skulle foredrage en sag om hoveriets ophævelse: »Bliv ikke bange, Hr. Etatsraad, De skal aldrig høre noget Ord, der sigter til at begaa en Uretfærdighed fra Deres gamle Vens Læber. Først efter mange, mange Conferencer, først da Gemytterne vare blevne roeligere, først da fuld Betaling og ingen Tvang mod Godseierne var mig tilstaaet, erklærede jeg mig villig til at skrive og tale for Sagen; til da viste jeg ethvert Forslag fra mig . . . Jeg har vejet hvert Ord for ei at støde eller forurolige Godseierne, hvoraf forresten adskillige synes at have Tiltroe til og Velvillie imod mig«. [31].

Den 28. oktober forelagde Drewsen et forslag om, at stænderforsamlingen i en petition skulle opfordre kongen til at fremme den *frivillige* hoveriafløsning ved 1) at gentage, hvad der var tilkendegivet i indledningen til forord-

30a. Om husmandsspørgsmålets behandling i reformtiden se Hans Jensen: Dansk Jordpolitik I, 1936, og Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, 1940. Følgende husmandsandragender er dateret i perioden 20/10–15/11: Fuglebjerg 28/10 (38 F 3, samme dat. og koncipist som gårdmændenes fra samme by, 8. distrikt); Jordløse 4/11, Horne 7/11 (Indledes: »Da vi underskrevne Huusmænd har erfaret, at vores Gaardmænd her i Horne Sogn har forlangt at erholde deres Hovning for en billig Betaling . . .«), Allested 8/11, Vejle 8/11 (89 18–21, alle 15. distrikt). Fællesandragender fra gårdmænd og husmænd: Gjerdrup gods, 28/10 (38 B 3, 8. distrikt), Hørby gods, 22/10 (38 B 15, 5. distrikt). Yderligere findes 3 andragender dateret: November 1835 fra husmænd i Sønderbroby, Svanninge og Millinge, Haastrup og Jordløse (89 15–17, alle 15. distrikt).

31. Danske Magazin 6. r II s. 244.

ningen af 6. december 1799, at kongen med velbehag så hoveriet afløst, 2) at afløse hoveriet på domænegodserne, 3) at udnævne en kommission, der på godsejeres eller bønders anmodning kunne søge at mægle forlig om afløsning, 4) at indskrænke den i udkastet til forordningen om retsforholdet indrømmede lettere procesform til de godsejere, som havde afløst hoveriet, 5) iøvrigt at anvende »hos Godseierne ethvert Middel, Allerhøjestsamme maatte finde passende, for at fremme denne for Staten, Godseierne og Bønderne høist vigtige Sag«.

I sin forelæggelsestale gentog Drewsen i det væsentlige den fremstilling, han havde givet Collin, af forslagens tilblivelse. Han havde »bestemt og urokkelig vist ethvert fremsat Forslag fra mig, der ei grundedes paa Agtelse for begge Parters Rettigheder. Først nu da man er blevet roeligere og man indrømmer, at Talen aldrig kan være om Tvang paa nogen af Siderne, først nu da de, med hvilke jeg har confereret, med mig erkjende, at Hoveriet ikke kan, i al Fald ikke bør, fratages Godseierne, og at dette kun efter Overenskomst og tilfulde erstattet, kun ved moralsk Indvirkning kan hæves, først da har jeg paataget mig at foredrage Sagen, men indtil da stedse afviist enhver af de talrige Anmodninger, derom gjordes mig« [32].

Drewsen er desværre vor eneste kilde til disse afgørende forhandlinger. Hans Jensen har overvejet om »de, med hvilke jeg har confereret« er folk i eller udenfor stænderforsamlingen, og endte med at hælde til den første mulighed [33]. Efter min mening kan der ikke være rimelig tvivl om, at Drewsen henviser til forhandlinger med stænderdeputerede. Den 27. oktober berettede han til Collin om overvejelser vedrørende sammensætningen af den komité, der skulle behandle hans forslag: »Vi – jeg mener dem der ere af min Mening . . . have tænkt, at den skal bestaae af Treschow, Tutein, Holstein, Haastrup, Alsing, Hans Nielsen og mig . . . Bonden er et 0 og Alsing – 0, men Bønderne ville have ham og her lærer man ret godt at underordne sit Ønske Andres« [34]. Det er ikke rimeligt at antage andet, end at »Bønderne« er bonde-deputerede, med hvem Drewsen har forhandlet.

Vi må altså antage, at sideløbende med aktionen for at fremkalde andragender om statsindgriben i hoveriforholdet er gået forhandlinger med Drewsen med det formål at få denne til at udmønte aktionen i et forslag til en petition fra stænderforsamlingen til kongen.

Drewsen lagde i sin forelæggelsestale en del vind på at understrege, at han

32. Stændertidende, sp. 2169 f.

33. Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie I, 1936, s. 422.

34. Danske Magazin 6. r. II, s. 246.

egentlig kun modvilligt havde ladet sig overtale til at fremlægge hoverispørgsmålet for stænderne. En lidt anden og måske mere realistisk formulering af sine motiver gav han, da han senere under debatten i forsamlingen udtalte, »at han fornemmelig havde taget Anledning til at fremkomme med sit Forslag deraf, at det ellers ville være fremkommen i en langt strængere Form« [35].

Det synes rimeligt at antage, at Drewsen har ønsket og arbejdet for at hindre, at der blev forelagt forslag om tvangsafløsning af hoveriet i stænderne. Dette standpunkt har næppe alene været taktisk, d. v. s. bestemt af ønsket om at hindre, at der blev foreslået en petition, der havde ringe mulighed for at blive vedtaget. Over for Collin udtrykte Drewsen klart, at han mente, at tvang mod godsejerne var en uretfærdighed.

Af Drewsens fremstilling må man forstå, at det er lykkedes ham at vinde de deputerede, som interesserede sig for hoverispørgsmålet, for sit standpunkt. Tilsyneladende fik han ret – i det mindste for en tid.

Stænderforsamlingen vedtog straks den 28. oktober at underkaste Drewsens forslag komitébehandling. Den 29. valgtes en komité, sammensat ganske som det var vedtaget under forhandlingerne med Drewsen [36].

Den 23. november forelagde Frederik Jørgensen et forslag om »nærmere Bestemmelse af Huusmændenes Rettigheder og Pligter«. Omend de andragender, hvorpå han byggede sit forslag, udtrykkeligt nævnte, at man ønskede afløsning af hoveriet, gik Frederik Jørgensen dog ikke videre end til at foreslå bestemmelse af pligtarbejdet. Han foreslog endvidere tvunget livfæste og fastsættelse af indfæstningen. Forslaget støttedes af enkelte deputerede, deriblandt Hendrik Larsen og Anders Christensen, Aborre – og af P. A. Tutein »paa Grund af at Forsamlingen der har antaget til foreløbig Overveielse Sagen angaaende Hoveriets Afskaffelse, formeentlig vilde handle inconsequent ved ganske at afvise hiin med denne saa meget beslægtede Sag.« Drewsen så heri et »fiffigt« forsøg på at spænde ben for afløsningen af gårdmandshoveriet. I det mindste var der sat en finger på et ømt punkt. Forslaget nægtedes overgang til komitébehandling med 54 stemmer mod 14 [36 a].

I slutningen af december var komitéen færdig med Drewsens forslag. Dens betænkning øgede væsentligt petitionsforslagets afstand fra tvangsafløsnings-tanken.

35. Stændernes forhandlingsprot. E f. 25 a.

36. Stændertidende, sp. 76 f.

36a. Frederik Jørgensens forslag er journaliseret som nr. 61 i stænderarkivet. Husmands-andragenderne fra hans distrikt ligger som bilag hertil. Om forslagets behandling se stændernes forhandlingsprot. B f 65b–68b. Om Drewsens opfattelse af Tuteins stilling

4 af komitéens 7 medlemmer, Drewsen, Holstein, Haastrup og Hans Nielsen, stillede sig bag en række ændringsforslag. Særlig bemærkelsesværdigt er det, at dette flertal udtalte, at den af Drewsen foreslåede gentagelse af det kongelige ønske i indledningen til hoveriforordningen af 6. december 1799 »med Hensyn til de nærværende Tider og de Forventninger, som unægteligen ere opstaaede hos en Deel af de hoveriegljørende Bønder, burde være ledsaget med en Erklæring fra Hans Majestæt, at ingen nuværende hoveriegljørende Bonde kunde vente at blive fritagen for den ham paaliggende Forpligtelse til at gjøre Hoverie, uden at han derom forenes med hans Godsherskab og erhverver dettes Samtykke til Hoveriets Forandring til en bestemt Afgift . . .« Enhver antydning af pres på godsejerne fjernedes, idet komitéflertallet foreslog, at mæglende kommissærer kun skulle kunne tilkaldes efter *godsejerens* ønske. Her afgav Hans Nielsen dog dissens. Til gengæld foresloges af hele flertallet en række incitament for godsejerne, først og fremmest mulighed for i forbindelse med hoveriafløsningen at inddrage hver 15. fæstegård.

Komitéflertallets udkast indebar for det første, at stænderne vendte sig direkte mod tvangsafløsningsbevægelsen – hvor Drewsens forslag dog kun var gået udenom den, og dernæst, at forsamlingen stillede sig på samme standpunkt i hoveriafløsningsagen, som regeringen havde gjort med forordningsudkastet om retsforholdet mellem godsejere og fæstebønder: at afløsningen skulle fremmes ved foranstaltninger, som var gunstige for godsejerne.

Et mindretal i komitéen bestående af godsejerne P. A. Tutein og Treschow gik imod de fleste af såvel Drewsens som flertallets indstillinger. Erklæringen om, at bønderne ikke kunne vente tvangsafløsning, fandt de dog ville være fremmede for den frivillige afløsning: »Det er nemlig udenfor al Tvivl, at Hoveribønderne for Tiden staae i den Formening, at Regjeringen gennem Stænderne vil blive opfordret til at anvende Tvangsmidler til Hoveriets Afskaffelse, hvorom de mangfoldige derom indkomne Ansøgninger noksom vidne«. Retten til inddragelse af fæstegods i forbindelse med hoveriafløsningen burde efter deres mening udvides til hver 10. gård [37].

Debatten i forsamlingen, som foregik den 12. og 16. februar 1836, var i flere henseender højst ejendommelig. Medens de deputerede, der havde væ-

se Danske Magazin 6 r. II, s. 252 f. Tuteins udtalelser har tilsyneladende været langt skarpere end protokollen lader ane. Iflg. Drewsen udtalte han, »at naar man vilde berøve Godseieren sin Ret i een Henseende, kunde man ogsaa consequent gøre det med Huusmandshoveriet.« Direkte adspurgt tilføjede Tutein, at han med denne udtalelse ikke havde tænkt på Drewsens forslag, men på de indkomne andragender i hoverisagen.

37. Komitéens indstillinger er trykt i Stændertidende, sp. 2177–2212.

ret aktive i petitionsbevægelsen, kun i meget ringe grad gjorde sig gældende, kæmpede de københavnske deputerede P. G. Bang og Tage Algreen-Ussing, tildels støttet af lensgreve J. D. Reventlow, for at give petitionen en for bønderne mindre uheldig karakter. Bang indledte slaget med at erklære, at forslaget om, at godsejerne skulle kunne inddrage fæstegods »maatte give Anledning til megen bitter Sorg blandt Bondestanden . . .« Han forbeholdt sig at ville stille forslag om, at hele petitionsforslaget forkastedes, såfremt dette punkt for sig blev vedtaget [38].

Reventlow foreslog, at man til kongen indstillede anvendelse af yderligere midler til fremme af hoveriafløsningen, således bl. a. 1) at hoveriforordningen af 1799 hvert år skulle oplæses på sognestævne, 2) at godsejerne hvert år skulle mødes med deres bønder for i dommerens nærværelse at drøfte mulighederne for afløsning, 3) at kongen skulle tilkendegive »tilfredshed med de Prioritetshaveres Patriotisme, som ikke alene ingen Hindringer lagde for Hoveriets Ophævelse, men som, hvor Omstændighederne tillode det, begunstigede den ved, hvor det maatte behøves og Sikkerhed kunde stilles, at supplere flere Midler til et saa nyttigt Foretagende«, 4) at alle foretagne skridt til hoveriets afløsning årligt skulle indberettes til Rentekammeret og på dettes foranledning offentliggøres [39].

Det er muligt, at Reventlow har ment, at han her talte i sin faders, C. D. Reventlows, ånd, men det ville ikke være fair af historikeren at give ham ret. Lavendelduften er for stærk.

Hans forslag havde dog den »politiske« kvalitet, at de implicerede et vist pres på godsejerne. Dette så Algreen-Ussing klart. Han tilsluttede sig deres princip, men ikke deres detaljer, hvoraf flere forekom ham »mindre hensigtsmæssige«, og foreslog, at man koncentrerede sig om to punkter: at opfordre kongen til i almindelighed at overveje »hvorledes det i Instruxen til Hovericommissairerne af 5. juni 1795 § 1 tilsigtede Hovedøiemed: at foreene Jorddrotten og Bønderne om Hoveriopenge i Stedet for Hoveri kunde forberedes ved passende Midler« og specielt at påbyde »i Lighed med, hvad der i Placaten af 24. Juni 1791 er bestemt . . . at der aarligen skal indhentes Efterretning fra samtlige Godser, hvorvidt gjensidige Tilbud om Hoveriets Afløsning for Betaling have fundet Sted fra Godsejernes eller Fæsternes Side, samt hvilke disse Tilbud ere; og at det almindelige Resultat heraf maatte hvert Aar ved Trykken bringes til offentlig Kundskab« [40].

38. Stændernes forhandlingsprot., f. 25a–b.

39. Stændertidende, sp. 2214 f.

40. Algreen-Ussing fremsatte sine ændringsforslag 12/2 (Stændernes forhandlingsprot. E,

Algreen-Ussing forenede her på en meget elegant måde de momenter i Drewsens og Reventlows forslag, som var egnede til at fremme sagen. Han søgte at berolige regeringen (og især kongen?) ved at understrege, at det ikke drejede sig om koncessioner til en revolutionær bevægelse, men om at fortsætte i de spor, som blev lagt af den store landbokommission. Samtidig uddrog han af Reventlows tanker den kerne, som indebar, at der blev lagt pres på godsejerne: indberetningspligten til administrationen og offentliggørelse af de skete fremskridt.

Henvendt til en godsejerrepræsentant, som i rigtig forståelse af denne side af Rewentlows forslag havde ytret, at den indebar »en pinlig Tvang, idet de Godseiere, som ikke blive forenede med deres Bønder om Hoveriets Ophævelse, ville blive satte paa det sorte Brædt og udsatte for krænkende Angreb i de offentlige Blade« [41], sagde Ussing, at han i første række havde tænkt sig, at man skulle offentliggøre de indgåede aftaler om afløsning, men at det dog »i statistisk Henseende« måtte anses for ønskeligt, at der meddeltes en almindelig oversigt over, »paa hvormange Godser i de forskjellige Provindser, Hoveriet *ikke* var blevet afløst samt hvilke de væsentligste Forhindrengsgrunde vare«. Dette behøvede ikke *nødvendigvis* at medføre offentlig meddelelse om resultatløse forhandlinger på *enkelte* godser, »skjønt han for sit Vedkommende ikke deri saa nogen stor Betænkkelighed«.

I øvrigt erklærede Algreen-Ussing sig ganske enig med Bang om den foreslåede adgang for godsejerne til at inddrage fæstejord. Om tvangsafløsningen udtalte han, at »Regjeringen var efter hans Formeening beføiet til at afløse ethvert Institut i Staten, der maa ansees i høj Grad skadeligt for samme, og naar det fra alle Sider er indrømmet, at Hoveriet i nationaloeconomisk Henseende stifter ubodelig Skade og medfører mangfoldige saavel pecuniære som moralske Onder, saa ligger heri tilstrækkelig Berettigelse for Regeringen for at søge det afskaffet«. Når han ikke fandt det uomgængelig nødvendigt, at regeringen *for tiden* greb ind i forholdet, var det alene, fordi han mente, at hoverispørgsmålet med de forbedrede konjunkturer ville løse sig af sig selv [42].

Under denne ild fra venstre fløj brød komitéflertallet næsten fuldstændig sammen. Drewsen havde ved debattens begyndelse røbet utilpashed ved komitéflertallets forslag om, at stænderne skulle bede kongen berøve bønderne

f. 25b). Han uddybede og begrundede dem nærmere 16/2 (Sst., f. 65b). Forslagene er trykt i Stændertidende, sp. 2235.

41. Godsejer C. Neergaard, Stændernes forhandlingsprot. E, f. 56b.

42. Sst. f. 66a.

håbet om tvangsafløsning. Han tog ordet igen kort efter, at Bang havde talt, og erkendte nu »det Betænkelige« i at give godsejerne adgang til at inddrage fæstejord [43].

Haastrup, som straks havde indrømmet, at han kun med stor betænkelighed var gået med til inddragelsesretten, tog sig under den endelige behandling den 16. februar sammen til at erklære, at »skjøndt han var Medlem af Committeen og ved Underskrift havde erklæret sig for stemmende med Pluraliteten . . . saa tør han dog ikke vedblive en Formeening, der efter nøjere Overveielse forekommer ham at være mindre god end den der fra andre Sider har udtalt sig, og fornemmeligen tør han . . . ikke yttre nogen Formeening om, hvorvidt Regjeringen ved Lovbud kan ophæve Hoveriet eller ikke« [44].

Tilbage af majoriteten var kun lensgreve F. A. Holstein-Holsteinborg, der var flertallets referent og formodentlig ophavsmand til dets ændringsforslag, og – sognefoged og fæster Hans Nielsen. I det hele synes ikke mange af de deputerede af bondestanden at have registreret, at situationen var ret så forandret, da Bang og Algreen-Ussing havde talt, og Drewsen var begyndt at vige. Der er ingen tegn på, at der er gjort forsøg på at samle de splittede tropper imellem den foreløbige og den endelige behandling den 16. februar. Under denne talte birkedommer Riber stærkt imod at give godsejerne mulighed for at inddrage fæstegods. Lige i hælene på ham fulgte de to fynske bønder Hans Christensen, Vejstrup, og Anders Christensen, Aborre, som erklærede sig enige, men dette er alt, hvad der kan fortolkes som »aftalt spil« [45].

Og dog stak tanken om statslig indgriben hovedet frem under debatten. Haastrup afsluttede sin »omvendelsestale« med følgende svada: »Kongen – og kun ene Kongen – er den han først og fremmest stoler paa i denne Sag, saavel som i enhver anden. Han har stedse viist sig som Bondestandens sande Velgjører, og han vil i sin Viisdom sikkert finde Midler til at hæve det aandsunderkuende og al bedre Agercultur modstridende Baand, som endnu hviler paa saa talrig en Mængde af hans vel simple, men tro og hengivne Undersaatter, og dette er Hoveriets Ophør in natura mod billig og passende Erstatning« [46].

43. Drewsen udtalte, at han ikke ville have tiltrådt det førstnævnte forslag »dersom der ikke udtrykkeligen havde staaet *nuværende* Fæstere, da derved netop var tilkendegivet, at man ingenlunde havde vovet at udtale sig om en tilkommende Tid« (Stændernes forhandlingsprot. f. 25a). Drewsens senere udtalelse sst. f. 25b.

44. Sst., f. 23a, 59a.

45. Sst., f. 60 a–b.

46. Sst., f. 59b.

Frederik Jørgensen hævdede røsten på det ord, som var kernen i tvangsafsløsningsbevægelsen, idet han ifølge referatet erklærede sig for fuldkommen overbevist om, at det ville være til nytte for begge parter, at hoveriet afskaffedes »paa billige Vilkaar, han siger paa *billige Vilkaar*« [47].

Niels Nielsen udtalte, at »Bondens Ønske er at Hoveriet ophæves imod billig Betaling; og dette Ønske synes dog ikke ubillig«. Men han tilføjede lidt tamt, at »den Godseier, som vil Bondestandens Vel, finder nok Midler til at sætte dette i Værk« [48].

Komitéflertallets petitionsforslag gik stærkt beskåret og ændret ud af afstemningerne. Algreen-Ussings ændringsforslag, der opfordrede regeringen til at overveje, hvorledes det mål, den i instruksen til hoverikommisærerne af 1795 havde opstillet, kunne fremmes, navnlig ved indberetningspligt om de gjorte fremskridt, blev vedtaget med een karakteristisk undtagelse. Den sidste sætning om offentliggørelse af indberetningerne blev forkastet med 34 stemmer mod 32. Angsten for »det sorte Brædt« var udbredt i 1830'ernes Danmark. Reventlows forslag faldt alle. Afstemningen om komitéens 1. indstillingspunkt blev delt. Erklæringen, der berøvede fæsterne håbet om statsindgriben i hoveriforholdet, gik igennem med den ret ringe majoritet af 36 mod 30. En god del af de 12 københavnske og de 11 repræsentanter for købstæderne må formentlig have stemt imod. 2. del af dette punkt: Ønsket om at få gentaget det kongelige ønske om hoveriafløsning fik 12 stemmer imod. Såmange var de intransigente godsejere, som helst var fri for den hele petition. Derimod var 31 medlemmer villige til at fremme hoveriafløsningen ved at indrømme godsejerne ret til at nedlægge hver 10. fæstegård. Også i denne minoritet må have været repræsentanter for borgerstanden.

Petitionsbevægelsen i hoverispørgsmålet var en demonstration af, at bondestanden kunne organiseres til politiske meningstilkendegivelser. Hoversagens behandling i stænderforsamlingen var en ligeså grandios demonstration af dens politiske uformuenhed. De deputerede af eller med nær tilknytning til bondestanden kunne i løbet af få uger stampe tusinder af meningsytringer op af jorden; men de kunne ikke selv føre sagen frem i stænderne. Årsagen hertil var formentlig tildels af socialpsykologisk art. I Hans Christensen, Vejstrups, breve aner man det uhyre chock, de deputerede af bondestand blev udsat for, da de kom ind i en forsamling, hvor de med mænd af landets høj-

47. Sst., f. 61a. Fremhævelsen er protokollens.

48. Sst., f. 62b.

ere og højeste samfunds- og dannelseslag skulle diskutere problemer, som de i og for sig var velkendt med, men i hvis økonomiske, statistiske og retlige aspekter, de let løb sur. I dette selskab forekom selv lokale koryfæer som Riber og Haastrup små [50]. Drewsens trumfkort var, at bønderne *skulle* bruge en leder til at føre sagen frem. De behøvede ham så hårdt, at de under forhandlingerne opgav sagen for at få lederen. Der var legitime politiske grunde, som kunne tale for at gøre det. Et forslag om, at stænderne skulle bede kongen gennemføre tvangsafløsning ville sandsynligvis være blevet nedstemt i forsamlingen, endnu inden det nåede til komitébehandling.

Værre var det, at Drewsens petitionsforslag under komitébehandlingen skiftede karakter på en måde, der *måtte* få alvorlige konsekvenser for bondestandens forhold til stænderforsamlingen. Bønderne fik nu *af stænderne* at vide, at de andragender, de på opfordring af deres deputerede havde indsendt, beroede på en misforståelse, og de måtte få det indtryk, at stænderne i det hele stillede sig på samme standpunkt i hoverisagen, som regeringen i udkastet til forordningen om retsforholdet: at afløsningen skulle fremmes på frivillighedens grund ved opmuntringer til godsejerne. En væsentlig del af ansvaret herfor må placeres på Drewsen, hvis stilling i denne sag må karakteriseres som dobbeltspil eller som udtryk for politisk vægelsind. Han var dog tilsyneladende ganske upåvirket. Da hoverisagen kom op i Viborg stænder i april 1836, skrev han til J. F. Schouw, at det var slemt, at ingen »tog sig af« bønderne i forsamlingen. »Var jeg 30 istedet for 60 saa skulde de nok faa min Hjelp, ved næste Valg, og saa skulde ejheller Comite-Fabricanten fattes.« [51].

Han erklærede nu også, at det glædede ham at se, at der var indkommet så mange petitioner om denne sag, . . . »thi lad de gode Conservative give sig nok saa meget Skin af at foragte disse, som udsprungne fra Misforstaaelse

49. Afstemningerne se Stændertidende, sp. 2237–40. Petitionens endelige formulering se sst., sp. 2240–43.

50. Hans Christensen til hjemmet 22/10 1835: » . . . aldrig kan jeg nogen Tid komme til at tale her; der er fire – ikke andre – som har talt uden Steinfeldt fra Helsingør og saa Københavnerne, dem er det som bestemmer Tingene for det første, saa er der Drewsen og 3–4 af Herremændene fra Sjælland, som har ytret dem . . . Haastrup har dog rejst sig een Gang . . . mange har sagt, at han er en stor Taler, og vi har kun ham at stille mod Københavnerne . . . Jeg kan ikke sige eder, hvor ængstelige, at Størsteparten [af de deputerede fra landet] er for at fremkomme med deres Meening, da ethvert Ord bliver opsnappet, før det kommer halvt ud af Munden. Jeg ønsker at have været noget mere oplyst, da havde her været Leilighed til at vise sig, men jeg er dog glad at jeg kan snakke med om Landbruget.« (Svendborg Amts Aarskrift 1934, s. 101, 103).

51. Danske politiske breve I, 1945, nr. 143, dat. 2/5 1836.

eller fra falskt Haab, de vide dog alt for godt, at naar Hoveribøndernes Masse udtaler sig for Hoveriets Ophævelse virker det paa Kongen«. Han klagede over, at de jyske deputerede var så ivrige for at stille forslag »uden selv at skue eller kunne angive Midlerne, hvorved deres Forslag kunne sættes i Værk. Vel kom Hoverisagen her ej synderligt videre, end til at henlede Kongens Opmærksomhed derpaa, men det var ikke fordi vi ikke havde Forslag, Midlerne angaaende, men fordi vi ej kunne faa Majoritet for vore Forslag«. Han ville nu gå i gang med at studere hoverispørgsmålet i Preussen »for om jeg lever til næste Gang vi komme sammen at kunne bringe denne Sag igjen paa Bane, om intet i den Anledning skulde skee fra Regjeringens Side« [52]. Sammenligner man disse ytringer med Drewsens udtalelser og optræden i hoverisagen i Roskilde, er der jo tale om et utvetydigt standpunktsskift, men samtidig – og måske først og fremmest – om en forbløffende evne til at genvinde det gode humør. Drewsen var længe svingende i sine politiske standpunkter, men fra første færd urokkelig i sin tro på at være politiker.

Hoverisagens skæbne i Roskilde stænder 1835–36 kom til at virke forsinkende på den politiske alliance mellem bønderne og det liberale borgerskab. Bønderne havde fået afsmag for, at man tog sig af dem. De gik nu deres egne veje og fremførte selv deres forslag.

Selv om Orla Lehmann allerede ved jubilæumsfesten for stavnsbåndsløsningen den 20. juni 1838 begyndte at mure alliancens ene bærepille: teorien om bondestandens ejendomsret til fæstejorden, var der kold luft mellem de to parter i Roskilde stænder 1838 og 1840. Kun støttet af deputerede af bondestand fremsatte Hans Christensen, Vejstrup og Hendrik Larsen, på begge forsamlinger forslag om en petition, hvori kongen opfordredes til at fremme tvangsafløsning af fæstet, eller i det mindste af hoveriet. Medens Drewsen slog kors for sig og erklærede, at han ville have frarådet petitionsforslagets forelæggelse, *hvis han var blevet spurgt*, nægtede stænderne ved begge forsamlinger med overvældende majoriteter forslagernes overgang til komitébehandling [53]. Således lå de vigtigste landbopolitiske spørgsmål reelt døde, indtil den Lehmannske teori i 1844 udmøntedes i et forslag, der tilsigtede tvangsafløsning af fæstevæsenet. Nu var Drewsen at finde på yderste venstre fløj [54].

52. Sst. nr. 146, dat. 15/5 1836.

53. Hans Christensens forslag 1838 nægtedes overgang til komitébehandling med 40 stemmer mod 7 (Stændertid. 1838, sp. 499–512). I 1840 forelagde H. C. og Hendrik Larsen forslag om fæsteafløsning. H. C. trak sit tilbage. H. L. bragtes fra koncepterne ved at modstanderne rejste spørgsmålet om, hvorvidt han havde modtaget betaling for at have konciperet andragender fra fæstebønder. Hans forslag nægtedes komitébehandling med 65 stemmer mod 1. (Stændertid. 1840, sp. 627–43).

54. Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie I, 1936, s. 459.

OMKRING ANDELSMEJERIBEVÆGELSENS TILBLIVELSE

Af CLAUS BJØRN

Det typiske andelsmejeri fra bevægelsens gennembrud i 1880'erne havde i sin organisation og virksomhed en række kendetegn, der senere skulle blive gentaget i landbrugets vidtspændende net af andelsforeninger. Andelsmejeriets udbytte fordeltes til medlemmerne – andelshaverne – efter deres omsætning med mejeriet, og mejeriets omsætning var begrænset til andelshavernes kreds. Andelshaverne knyttedes til mejeriet, hyppigst for en tidsbegrænset periode, med personligt ansvar, således at de hæftede solidarisk for det til mejeriets etablering optagne lån. Indtrædelse stod åben for enhver mælkeproducent i andelsmejeriets virkekreds, og ledelsen af mejeriet baseredes på medlemsdemokrati, idet hver andelshaver oftest havde én stemme på generalforsamlingen, mejeriets højeste myndighed [1]. Hertil kan man føje et mindre formelt, men fuldt så gennemgående kendetegn, at initiativet til oprettelse af et andelsmejeri, initiativets virkeliggørelse og styret af det oprettede mejeri byggede på en sammenslutning af datidens »mindre landbrugere«, den gruppe i 1880'ernes landbosamfund, mejeriet fortrinsvis skulle betjene.

Det tidligste udtryk for de nævnte principper har man ment at finde i Hjedding andelsmejeri, der begyndte sin virksomhed i 1882, og fra hvilket andelsmejeribevægelsen skal have taget sit udgangspunkt. Trods den betydning, man derfor naturligt må tillægge omstændighederne omkring mejeriets tilblivelse, har disse ikke tidligere været gjort til genstand for en nærmere undersøgelse. Fremstillingerne af andelsmejeribevægelsens historie har i centrifugens fremkomst og i de foregående års produktionsomlægning indenfor dansk landbrug fundet forudsætningerne for oprettelsen af Hjedding andelsmejeri, og selve

1. A. Axelsen Drejer: Den danske Andelsbevægelse, 1934, s. 145 ff., Hans Jensen: Myten om det lille Danmark, 1941, s. 146 f., jfr. E. Dyrbye: Retsforholdet mellem Andelsforeninger og deres Medlemmer 1954, s. 22 f.

begivenheden har været gengivet med Niels Kristensens beretning fra 1901 som den væsentligste, ofte eneste kilde [2].

Det skulle være formålet med denne studie at fremdrage forhold omkring andelsmejeribevægelsens tilblivelse, der kunne give vort kendskab til denne tildragelse, hvis indflydelse på vor nyeste historie er almindelig anerkendt, en mere nuanceret baggrund og et rigtigere perspektiv.

Bebyggelsen Hjedding ligger i Ølgod sogn i den nordligste del af Ribe amt. Med henblik på formålet med dette arbejde bør det påpeges, at landbrugets udvikling i tiden op imod 1882 i dette område synes at have haft et afvigende forløb i forhold til det østlige Jylland og øerne, hvis situation i 70'erne har dikteret den almindelige opfattelse af perioden. Jordbundens beskaffenhed i denne del af Jylland indbød kun de færreste steder til at lægge hovedvægten på kornavl, og skønt der enkelte steder var bedre jorder, f. eks. i Billum sogn, havde salg af korn ikke været af betydning for landbrugets indtægter [3]. Fuldt så meget som agerjorden kunne en ejendoms engarealer være bestemmende for dens værdi, da god græsning og en rig høhøst var afgørende for husdyrholdet, der gennem mange år havde dannet grundlaget for landbrugets indtjening i denne del af landet – »Engene føder bogstavelig talt Agerjorden«, skrev J. Stilling Andersen om Ølgod sogn [4]. »Opdrætning af Kvæg er en af Bondens vigtigste Indtægtskilder«, skrev en gårdejer fra Vardeegnen i 1881, og da assistent M. C. Pedersen i maj 1884 affattede sin beretning om mejerivæsenets udvikling i området mellem Varde og Skjern, understregede han, at andelsmejerierne var fremkommet, hvor »Jordene langt fra er af bedste Kvalitet og Kvægholdet derfor ogsaa lige til denne Tid mest har været baseret paa Opdræt« [5]. Sammen med svinehold betød opdræt af kødkvæg så meget for landbrugets økonomi, at Bølling-Nørre Herreders Landboforening i foråret 1883 udtalte frygt for, at den voksende mejeridrift ville stoppe disse »Vesteregns 2 vigtigste Indtægtskilder« [6]. Kreaturerne solgtes, fortrinsvis i mager tilstand, i en alder af 2 til 3 år, og for at opnå størst muligt

2. H. Hertel: *Andelsbevægelsen i Danmark*, 1917, s. 130 f., A. Axelsen Drejer: *anf. skr.*, s. 131 ff.
3. J. B. Krarup: *Beskrivelse af Landbrugets Udvikling i Danmark fra 1835 indtil Nutiden III*, 1899, s. 49 ff., Chr. Mathiesen: *Et Bidrag til Landbrugets Historie i Varde-Egnen*, 1881, s. 8, 24, J. Stilling Andersen: *Lidt om Udviklingen paa Andelsmejerivæsenets Omraade, Mælkeritidende* 1891 s. 313.
4. J. B. Krarup: *anf. skr.*, s. 153 ff., Chr. Mathiesen: *anf. skr.*, s. 13, 22, J. Stilling Andersen: *anf. skr.*, s. 313, *Vort Landbrug 1884*, s. 252.
5. Chr. Mathiesen: *anf. skr.*, s. 23 ff., 81. M. C. Pedersen: *Beretning om Foreningen af jydsk Landboforeningers 9de Delegeretmøde, Bilag til Post IV*, s. 8.
6. *Ribe Amtstidende* (i det følgende: *Rb. A.*) 19/3 83.

kødudbytte var den oprindelige kvægstamme efterhånden blevet krydset med fremmede racer, Ballumkvæget og korthornsracen. »Paa denne Egn findes ingen konstante Kvægracer, men alt er Blandingsformer og intet Andet«, hed det i 1881 [7].

Afsætningen skete dels til andre egne af Jylland, dels til det vestlige Slesvig. Særlig eksporten sydpå over Kongeåen synes at have været af betydning for Ribe amts kvægopdrættere [8]. Salget af kvæg til Hertugdømmerne nåede imod 70'ernes slutning et betydeligt omfang, idet der i 1877 førtes 37073 dyr over landegrænsen og i 1878 45572 [9]. Da Tyskland indførte told på levende kvæg 15. juli 1879 – 20 mark på voksne stude – vakte det forståeligt nok uro hos de jyske landmænd, og i de følgende år var salget sydpå stadig faldende: 1879: 38637, 1880: 32795, 1881: 20600, 1882: 20320 [10]. Et forbud mod at indføre dansk kvæg ramte det jyske landbrug fra 19. juli 1881 og varede i godt 8 måneder til 15. marts 1882. Det landbrug, der lagde vægt på opdræt af kødkvæg, blev herved stillet i en vanskelig situation – man var, som det udtryktes i Ribe Amtstidende, »meget trykket« – og gennem Foreningen af Jydske Landboforeninger søgte man via Indenrigsministeriet at få forbudet hævet [11].

De problemer, der opstod for eksporten af levende kreaturer til Tyskland omkring 1880 og som kulminerede med forbudet i 1881–82, har uden tvivl bidraget til at vende opmærksomheden mod en anden gren af husdyrbruget, mælkeproduktion og smørtilberedning. I andre egne af landet havde mejeridriften vundet frem gennem 1870'erne, men i det sydvestlige Jylland synes interessen for og udviklingen af mejeribrug ret pludseligt at tage fart netop i begyndelsen af 1880'erne. Det er nævnt ovenfor, hvorledes forudsætningerne var anderledes her end i Østjylland og på øerne, og en sammenhæng mellem de opdukkende vanskeligheder for eksporten af kvæg og den stigende interesse for mejeridriften muligheder kommer til udtryk i følgende citat fra et indlæg i den drøftelse om hjemmemejeri eller fællesmejeri, der fandt sted tid-

7. Berlingske Tidende 25/11 79, Rb. A. 17/11 80, Beretning om Foreningen af jydske Landboforeningers 6te Delegeretmøde, s. 56, Chr. Mathiesen: anf. skr., s. 80, J. B. Krarup: anf. skr., s. 245 ff.
8. Rb. A. 17/11 80, 21/2 82, 28/2 82, Tidsskrift for Landøkonomi 1882, s. 381.
9. Statistisk Tabelværk 4. rk. litra D nr. 1, 2.
10. Statistisk Tabelværk 4. rk. litra D nr. 3–8. Ugeskrift for Landmænd 1879 I, s. 445 f., 239 f., Landmandsblade 1879, s. 540 ff., Tidsskrift for Landøkonomi 1880, s. 28 f. Jfr. indlæg af C. St. A. Bille og H. P. Ingerslev i Folketingets Forhandlinger 1879–80, sp. 63 ff., 81 ff.
11. Rb. A. 28/2 82, Beretning om Foreningen af jydske Landboforeningers 7de Delegeretmøde, s. 16, jfr. Jyllandsposten 17/8 81, Ugeskrift for Landmænd 1882 I, s. 108, 132, Landmandsblade 1883, s. 3, Tidsskrift for Landøkonomi 1882, s. 381.

ligt på året 1882 i Ribe Amtstidende: »I flere Aar har Spørgsmaalet om Fællesmejerier eller Ikke-Fællesmejerier været oppe til Drøftning imellem Landmænd, og mere er det vist kommen frem i den sidste Tid, da Forbudet mod Udførsel af Kvæg sydpaa har gjort en slem Streg i Regningen for dem, der hidtil har holdt paa Opdrætning af Ungkvæg, og som derfor nu maaske mere ville slaa ind paa Mejeriet« [12].

Der var god brug for opmærksomhed på dette felt, idet mejeribrug på »Vesteregnet« næppe var fulgt med i den udvikling, der havde fundet sted i det østlige Danmark. Fra gammel tid havde smørret fra Vestjylland haft et dårligt ry; det var med Niels Hansen Uhds ord »en skrækkelig Vare, der produceredes«. Betegnende var også en udtalelse af foregangsmanden Otto Lawaetz, der i 1885 hævdede, at andelsmejerierne havde vundet indpas i det sydvestlige Jylland, netop fordi man der var bagefter – underforstået, at det øvrige land skulle kunne klare sig uden andelsmejeriernes hjælp [13]. Vandmejerier var indrettet på egnen i 1870'erne, og Ribe Amts Nordre Landboforening søgte gennem afholdelse af smørudstillinger at bedre smørrets kvalitet [14]. I 1880 blev der yderligere sat ind på mejerivæsenet, idet højskolerne Janderup og Østbæk, ligesom senere Lustrupholm ved Ribe, begyndte at undervise i mejeri, særlig på sommerskolen [15]. Ved Brørup oprettede Niels Pedersen i 1879 Ladelundgård Landbrugsskole, hvor der snart efter blev indrettet et centrifugemejeri, hvortil der købtes mælk fra omegnens landmænd – en forpost for det moderne mejeribrug [16]. Der var således et arbejde igang for at bedre smørproduktionen, men det er et spørgsmål, hvor store resultater, der var nået i 1882. Landboforeningen vedtog i 1881 at aflyse det følgende års smørudstilling på grund af svigtende interesse, og samme forår udtalte Kr. Kristiansen, der forestod mejeriundervisningen på den lille højskole i Østbæk ved Ølgod: »Mejeriet indtog og indtager jo endnu en underordnet Plads. Malkebesætningen skulle skaffe det nødvendige til Huset og om muligt et lille Overskud i den bedste Græsningstid« [17]. Afsætningsforholdene bidrog til at

12. Rb. A. 21/2 82, jfr. Rb. A. 23/1 80, 28/3 82, 8/3 82, Tidsskrift for Landøkonomi 1882, s. 381.

13. Niels Hansen Uhd: Et Aarhundredes Fremskridt. Den økonomiske Udvikling i Ølgod og Ansager Sogne 1800–1903, Fra Ribe Amt 1906, s. 122, Holbækposten 5/3 85. Jfr. Chr. Mathisen: anf. skr., s. 25, J. Stilling Andersen: anf. skr., s. 314 f.

14. Tidsskrift for Landøkonomi 1876, s. 348, Chr. Mathiesen: anf. skr., s. 91 f., H. P. H. Novrup: Ribe Amts nordre Landboforening 1846–1921, 1922, s. 46 ff. Den senere statskonsulent Nissen Dall virkede i 1877 som mejeriassistent på Ølgodeggen, Mælkeritidende 1907, s. 623. Om vandmejerier se Tidsskrift for Landøkonomi 1876, s. 348.

15. Rb. A. 13/2 80, 18/2 80, 15/3 83.

16. Ladelund Elevforenings Aarsskrift 1929, s. 27 ff., Rb. A. 22/7 80.

17. Rb. A. 2/8 80, 25/1 81. Rb. A. 27/6 81 (citatet).

mindske indtjeningsmulighederne. Smørret solgtes enten til lokale handlende eller til Vardes smørforretninger, hvor de små leveringer fra de enkelte gårde blev sammenæltede. Det betød, at landmænd, der lavede godt smør, måtte nøjes med ringere betaling. Peder Christensen Hedeager fra Ølgod fortalte siden, at han, skønt mejeriuddannet, kun opnåede 2. klasses notering for sit smør [18]. Imidlertid kunne følgende bekendelse fra en deltager i mejeridebatten i 1882 sikkert gælde for mange af egnens landmænd: »Jeg er ikke mejerikyndig, da jeg er fra en Egn, hvor Kvægopdrætning er Hovedtingen« [19].

Gennembruddet skete i første halvdel af 1882. Ribe Amtstidende bragte 11. februar et indlæg fra gårdejer Lars Mose, Orre, hvori denne henledte opmærksomheden på de »saakaldte Fællesmejerier« og bad mænd, der havde kendskab hertil om at meddele deres erfaringer. I den følgende tid offentliggjorde avisen en række indlæg for og imod fællesmejerierne, og blandt de første var en længere artikel af mejerist J. Stilling Andersen, der 21. februar hævdede, at fællesmejerierne var et nødvendigt redskab i kampen mod hollandsk og fransk smør, samt kunstmørret på det engelske marked. Ved centrifugens hjælp kunne fællesmejerierne opnå et større udbytte af mælken og desuden højere priser gennem den større ensartede produktion. Stilling Andersen forkastede ikke bestæbelserne for at nå frem til »en Mejerske eller Mejerist paa hver Gaard«, men »nu er der Tid til Fællesmejerier; kommer der andre Tider, ja da gaar de i Graven igjen« [20]. I diskussionen blev landboforeningen opfordret til at sætte ind på mejeriet, og i slutningen af måneden indbød foreningen til en smørudstilling i Varde 25. marts. Samme dag annoncerede en landbrugskandidat C. H. Schmidt »Større Mejeriforedrag«, hvor der skulle demonstreres smørkærning og lovedes oplysning om, hvorledes smørudbyttet pr. ko kunne fordobles uden udgifter – entré 50 øre [21]. Schmidts foredrag blev gentaget omkring på Vardeegnen i tiden derefter og refereredes omhyggeligt i den lokale presse [22]. Foruden Schmidt vides en mejerist Nielsen at have optrådt med lignende program i Ølgod [23]. Ved smørudstillingen

18. P. Christensen Hedeagers beretning 1922 (i det følgende PCH 1922), s. 6, jfr. talrige avisannoncer i Rb. A. 1880–82.
19. Rb. A. 28/2 82, jfr. Rb. A. 13/2 82, M. C. Pedersen: anf. skr. s. 8, samme: Beretning over Andelsmejerivirksomheden i Vestjylland, Beretning om Foreningen af jydsk Landboforeningers 11te Delegeretmøde, Underbilag til Post V, A, s. 15, 18.
20. Rb. A. 21/2 82, jfr. Rb. A. 16/2, 28/2, 20/3 82.
21. Rb. A. 23/2 82.
22. Rb. A. 3/3, 8/3, 17/3, 18/3, 28/3 82, Vestjyllands Dagblad 3/3, 28/3 82.
23. Rb. A. 18/4 82.

i Varde blev der også talt om mejeri, idet Niels Pedersen fra Ladelundgård holdt foredrag, som desværre ikke er gengivet i aviserne [24].

Under diskussionen i Ribe Amtstidende kom det frem, at der var mere end teoretisk interesse for fællesmejeriet. Allerede 14. februar blev det oplyst, at »Et Fællesmejeri agtes efter Forlydende oprettet af en Del Gaardmænd i Tarp By, Billum Sogn, for hvilket en mejerikyndig Mand der fra Byen skal staa i Spidsen«. 25. februar vedtog 36 landmænd i Billum at bygge et mejeri i fællesskab, undertegnede vedtægter og fæstede en mejeribestyrer [25]. Omtrent samtidig blev der sluttet overenskomst mellem mejerist C. F. Terndrup og fem gårdejere på Lindbjerg Mark i Ølgod sogn om forpagtning af en ejendom, hvor Terndrup skulle indrette et mejeri til behandling af mælken fra 300 køer [26]. Og endelig kunne Ribe Amtstidende berette fra Ølgod midt i april: »Der er en anden Ting som Beboerne i Ølgod er ved at lægge sig efter, nemlig Mejerivæsenet . . . Man har nu bestemt sig til et Fællesmejeri i den sydlige Del i Ølgod, Vestkjær, Gammelgaard, Hjedding og flere Byer. Der er allerede begyndt paa at købe Materiale og Mejeriet skal være færdigt saa snart som muligt. Det er allerede 2 Mejerier i et Sogn« [27]. Denne kortfattede notits er den første efterretning om andelsmejeriet i Hjedding.

De tre nævnte mejerier begyndte alle deres virksomhed i forsommeren 1882. Lindbjerg mejeri, eller Ølgod fællesmejeri, som det oprindelig kaldtes, startede driften allerede 10. maj [28]. C. F. Terndrup fortalte siden, at det havde været de fem gårdejerers hensigt ved købet af ejendommen at få oprettet et mejeri til fælles behandling af mælken. Da Terndrup havde forpagtet jorden og bygningerne og sikret levering af mælk fra 300 køer, synes indretningen af mejeriet fuldstændig at være gået over på mejeristens hænder [29]. Terndrup stod for mejeriets ledelse og bar det økonomiske ansvar, idet de fem gårdejere blot fik deres indestående kapital forrentet »samt et lille Honorar aarligt«, ligesom de ved forpagtningens ophør og mulig standsning af driften skulle overtage eventuelle nybygninger til taksationspris [30]. Mejeriet på

24. Rb. A. 27/3 82. Niels Pedersen, der selv drev fællesmejeri, stillede sig tidligt ret positivt til fællesmejerierne, Kolding Folkeblad 24/2 80.

25. Forhandlingsprotokol, Billum sogns fællesmejeri (gdr. Karl Bloch Nielsen, Tarp, Billum), jfr. Mælkeritidende 1932, s. 448 ff.

26. C. F. Terndrup: Korte Træk efter Hukommelsen af Lindbjerg Mejeris Historie fra 1882 til 1905, 1922, (Lindbjerg andelsmejeri, Ølgod), jfr. H. Øllgaard: Lindbjerg Mejeri 1882–1932, 1932, s. 6 ff.

27. Rb. A. 18/4 82.

28. Rb. A. 27/3 82, H. Øllgaard: anf. skr., s. 8.

29. Tilføjelse til C. F. Terndrups beretning v. gdr. S. H. Clausen, 1924.

30. C. F. Terndrup: anf. beretn.

Lindbjerg Mark adskilte sig således kun lidt fra de i datiden velkendte fællesmejerier, hvor en mand drev mejerivirksomhed for eget ansvar og risiko. Dets tilblivelseshistorie har dog sin betydning for denne undersøgelse. Der er kun få kilometer fra Lindbjerg Mejeri til Hjedding, og man har det sidste sted været vidende om, hvorledes man organiserede mælken behandling i fællesskab godt en halv mils vej længere østpå i sognet [31].

Billum sogns fællesmejeri – senere Buurgaard andelsmejeri – modtog den første mælk fra leverandørerne 26. maj, godt en fjorten dages tid før Hjedding begyndte, hvad der i 1901 fik den første bestyrer til at kræve betegnelsen »Danmarks første andelsmejeri« for sit gamle mejeri [32]. Adskillige af de kendetegn, der skulle indgå i det typiske andelsmejeris opbygning og virke, findes da også udtrykt i det interessentskab, som bønderne i Billum dannede for at få deres smørproduktion højnet i kvalitet.

Mejeriet blev oprettet på aktier, »og af hver Aktie skal Mælken daglig leveres af 3 Køer« (§ 1). Aktierne kunne afhændes, dog ikke uden for »den Kreds, Mælkevognen kjører, saa Mælken kan blive Mejeriet leveret« (§ 5), idet man således fastholdt sammenkædningen af medejerskab og leveringspligt. På generalforsamlingen blev afgørelser truffet »ved Stemme flerhed efter Aktjetallet« (§ 9), og til mejeriets finansiering skulle indbetales et bestemt beløb pr. aktie (§ 5 og 6). Det fastsloges, at »Enhver Aktjonær er i Forhold til sine Aktjeantal Medejer i Mejeriet og delagtig i Udbyttet, som i sin Tid maatte vindes, eller i modsat Fald, i Dækning af Tab« (§ 5). Vedtægtens øvrige paragraffer havde bestemmelser for tilbagelevering af skummetmælk og kærnemælk og afregningsskala for den mælk, mejeriet modtog fra medlemmerne (§ 1 og 2), regler for fodring og malkning (§ 3 og 4) samt indgriben over for forfalsket mælk eller mælk fra syge køer (§ 4). § 7 bestemte bestyrelsens størrelse og valgperiode, mens §§ 8 og 9 opsatte regler for generalforsamlingens virke. Til slut specificerede §§ 10, 11 og 12 bestyrelsens funktioner – bl. a. pligt til at påse, at der »ikke drives Kortspil, Svireri eller andet upassende« på mejeriet [33].

Hvad der afgørende skiller Billum sogns fællesmejeri fra f. eks. Lindbjerg mejeri er forbindelsen mellem medlems-/medejerskab og leveringspligt. Det fremgår af mejeriets forhandlingsprotokol, at man ved virksomhedens begyn-

31. Niels Kristensens beretning (i det følgende NK 1901), Mælkeritidende 1907, s. 457. Om fællesmejerier se B. Bøggild: Andelsmælkerier, 1887, s. 25 f.

32. Mælkeritidende 1901 s. 811 f., jfr. H. Hertel: anf. skr., s. 127 f.

33. Forhandlingsprotokol s. 1 ff., aftrykt i Mælkeritidende 1932, s. 448 f. Vedtægterne ændredes i 1888, i forbindelse med mejeriets flytning, til »rigtige« andelsmejerilove.

delse købte mælk fra besætninger udenfor interessentkredsen, men snart efter bestemte en generalforsamling, at levering af mælk blev gjort betinget af medlemsskab – tegning af aktier svarende til antallet af malkekøer [34]. Generalforsamlingen, hvor der stemtes efter »høveder« og ikke efter »hoveder«, skulle efter vedtægterne godkende regnskab og vælge bestyrelse, men § 9 indeholdt endvidere bestemmelser om vedtægternes ændring – »ved to paa hinanden følgende Generalforsamlinger« – og om ekstraordinære generalforsamlinger hed det, at de kunne indkaldes, »naar Bestyrelsen ønsker det, eller det forlanges af en Trediedel af Aktjetallet«. Uden at det direkte blev formuleret i lovene må disse bestemmelser have sikret generalforsamlingen status som mejeriets højeste myndighed, og forhandlingsprotokollen viser, at den fungerede som sådan [35]. Mejeriet lejede sig ind hos gårdejer Peder Jørgensen, Buurgaard, hvorfor anlægskapitalen blev forholdsvis beskedent – ca. kr. 6600. De nødvendige penge blev skaffet tilveje dels ved at opkræve 40 kroner pr. aktie, hvad der med 89 aktier gav kr. 3560, dels ved at optage et par mindre lån. Hos en købmand i Varde lånte man kr. 2000 for hvilken sum to af bestyrelsens medlemmer kautionerede, idet der videre mellem de to kautionister og de øvrige aktiehavere opsattes et skadesløshedsbrev til sikkerhed for det nævnte beløb [36].

Anvendelsen af aktieformen med delvis finansiering af mejeriets anlæg gennem indbetaling af aktiebeløbet, udbyttets fordeling efter aktietallet og medlemmernes indflydelse på styret gradueret efter antallet af aktier – dette skiller mejeriet i Billum fra det typiske andelsmejeri. Forbindelsen mellem en aktie og levering af mælk fra tre køer har dog i praksis så nogenlunde svaret til, om man havde formuleret det derhen, at udbyttet skulle fordeles efter den leverede mælkemængde. Det var heller ikke ukendt i andelsmejeribevægelsens tidlige år, at der – som regel modereret – blev stemt efter koantallet på generalforsamlingen [37]. Går man den modsatte vej og undersøger, hvilke af andelsmejeriets kendetegn, der findes udformet her, kan man anføre det åbne medlemsskab [38]. Bestemmelserne i § 5 om aktionærernes medejerskab og medansvar, jævnfør skadesløshedsbrevet mellem kautionisterne og mejeriets øvrige medlemmer, viser tydeligt frem mod den solidariske garanti – »Interessent-

34. Forhandlingsprotokol 20/5 82, 24/6 82, 3/3 83 (generalforsamling).

35. Forhandlingsprotokol 3/3 82, 24/6 82, 4/8 82 etc.

36. Forhandlingsprotokol 25/2 82, 9/3 82, 22/4 82, jfr. bygge-regnskab, s. 20 ff.

37. Claus Bjørn: Landhusholdningsselskabet og andelsmejerierne gennembrud, Erhvervs-historisk Årbog 1968, s. 297.

38. Forhandlingsprotokollen har til stadighed meddelelser om nye medlemmer, jfr. general-forsamling 3/3 83.

skabet laaner i Forening 2000 Kroner«, blev det her formuleret [39]. Leve­ringspligten knyttet til medlemsskabet skulle genfindes i andelsmejeriet, ligesom Billum sogns fællesmejeri, hvad initiativ, gennemførelse af initiativet og den kommende ledelse af mejeriet angik, byggede på et samvirke af sognets mæl­keproducenter [40].

Mejeriet i Billum står andelsmejeriet meget nær. Dets vedtægter blev ikke kopieret i talrige andre mejerilove, men andelsprincipperne findes enten ud­formet eller i »tilløb« [41]. Hvad der gjaldt for Lindbjerg mejeri i forhold til Hjedding, kan også have haft gyldighed for Billum sogns fællesmejeri. Såvel geografiske som tidsmæssige forudsætninger gør det tænkeligt, at arbejdet for oprettelse af mejeriet i Billum kan have været landmændene i Hjedding be­kendt i februar-marts 1882 [42].

Den kortfattede notits i Ribe Amtstidende d. 18. april, halvanden linies omtale i Vestjyllands Dagblad dagen efter og det første sæt vedtægter er de eneste samtidige kilder til oprettelsen af Hjedding andelsmejeri [43]. Senere nedskrev tre af deltagerne i mejeriets oprettelse deres erindringer om begiven­heden. Den første mejeribestyrer, J. Stilling Andersen, offentliggjorde ikke mindre end fire skildringer – i 1891, 1907, 1908 og i 1932. Mejeriets første formand, gårdejer Niels Kristensen, Pedersborg, beskrev indgående tilblivel­sehistorien i 1901, og gårdejer Peder Christensen Hedeager affattede i 1922 en kortfattet beretning om tildragelserne [44].

39. Forhandlingsprotokol 25/2 82.

40. Interessenternes tilmeldte koantal var som følger: 11 havde 3 køer, 1–4, 9–6, 2–8, 4–9, 3–10, 7–12 og 1 tilmeldte 15 køer, forhandlingsprotokollen, s. 5 f. Man savner her de helt små kvægbesætninger på en eller to køer.

41. Når Billum sogns fællesmejeri ikke fandt mange efterlignere kan det skyldes, at meje­riet i den første tid havde forskellige vanskeligheder at kæmpe med, Mælkeritidende 1932, s. 451 ff.

42. Mejeriet i Billum nævnt i Rb. A. 14/2 og 16/3 82. En mundtlig tradition såvel i Billum som i Ølgod vil vide, at Niels Hansen Uhd besøgte Billum sogns fællesmejeri, før han skrev vedtægterne for mejeriet i Hjedding. (H. K. Kristensen, Varde, Karl Bloch Nielsen, Billum, optegnet i S. J. Frifelt: Lisaa gammel som æ vej, 1968, s. 101 f.).

43. Vedtægterne aftrykt af J. Stilling Andersen i Mælkeritidende 1902, s. 636 ff. Origina­len er siden bortkommet. Hjedding andelsmejeris ældste forhandlingsprotokol går til­bage til 1884 (Hjedding andelsmejeri, Ølgod).

44. J. Stilling Andersen: Lidt om Udviklingen paa Andelsmejerivæsenets Omraade (i det følgende: JSA 1891), Mælkeritidende 1891 s. 313 ff., samme: Hjedding Andelsmejeri 1882 – 10. juni – 1907 (JSA 1907), Mælkeritidende 1907 s. 463 ff., samme: Frem­komsten af det første Andelsmejeri »Hjedding« (JSA 1908), Tune Elevers Aarskrift 1908 s. 21 ff., samme: Det første Andelsmejeris Tilblivelse (JSA 1932), Vort Landbrug 1932, s. 291 ff., 312 ff., 327 ff., 341 ff. (Her citeret efter særtryk med selvstændig paginering). Niels Kristensens beretning offentliggjordes først i Ribe Amtstidende 30/10 og 1/11 1901 (her citeret efter optryk i Mælkeritidende 1907 s. 451 ff.). Peder

Når man skal anvende disse beretninger til en rekonstruktion af begivenhedsforløbet, må man erindre de særlige omstændigheder, der var årsagen til deres fremkomst. Det var i 1882 umuligt at forudse de vidtrækkende positive følger, som oprettelsen af mejeriet skulle få for dansk mejeribrug og samfundsliv. Det forekommer da tænkeligt, at beretteren på et senere tidspunkt, hvor betydningen af begivenheden er blevet åbenbar, vil være tilbøjelig til i det mindste ikke at underbetone sin egen indsats. Ligeledes kan man forestille sig beretteren, det være sig i 1891 eller 1932, påvirket i sine ræsonnementer af den viden, han da sad inde med om andelsmejeribevægelsens betydning og udbredelse [45].

Stilling Andersens beretning fra 1932 er sekundær og iøvrigt belastet med de ovenfor nævnte fejlkilder, som når det f. eks. hævdes i skildringen af agitationsarbejdet forud for mejeriets tilblivelse, at det var »den nye idealt virkende cooperative Virkemaade«, der holdt nogle af egnens landmænd borte fra medlemskab [46]. 1908-beretningen beskæftiger sig for det meste med inspirationen til »opfindelsen« af andelsmejeriet – fællesmejeridrift på Tune Landboskole og ved Svendborg – og gengiver iøvrigt fremstillingen fra 1891 [47]. Den kortfattede beretning fra 1907 er også sekundær, ganske vist ikke i forhold til hans egen 1891-beretning, men byggende på Niels Kristensens skildring fra 1901! Tilsyneladende primære indslag både i 1907- og 1908-beretningerne beror på en fejlagtig rekonstruktion fra Stilling Andersens side [48].

Christensen Hedeager: Andelsmejeriet Hjeddings Oprettelse (PCH 1922), (Ølgod Sognearkiv, Ølgod), aftrykt i Mælkeritidende 1969, s. 604 ff. Peder Christensen Hedeager gengav siden delvis sin fremstilling til Marinus J. Gravsholt, se Andelsbladet 1932, s. 1005 ff.

45. Se om betydningen af egen deltagelse: JSA 1891, Mælkeritidende 1891, s. 316, JSA 1932, s. 12 f., 16, NK 1901, Mælkeritidende 1907, s. 451, PCH 1922, s. 8 f.; om betydningen af det skete: JSA 1891, Mælkeritidende 1891, s. 313, 317 f., NK 1901, Mælkeritidende 1907, s. 451 f., 454, 458 f., PCH 1922, s. 1, 14.
46. JSA 1932, s. 13. Beretningen genfortæller med stor bredde fremstillingen fra 1891 og understreger Stilling Andersens egen indsats meget kraftigt. Hvor Niels Hansen Uhd – dog uden navns nævnelser – omtales i JSA 1891, Mælkeritidende 1891, s. 317, er hans indsats gledet ud her, JSA 1932, s. 16. En iøjnefaldende efterrationalisering må ligge til grund for JSA 1932, s. 8, hvor det hedder: »Jorden var mange Steder udpint ved flere Aars Kornsalg«, mens det i JSA 1891, Mælkeritidende 1891, s. 313, korrekt anføres, at salg af korn intet betød for egnens landbrug!
47. JSA 1908, Tune Elevers Aarsskrift 1908, s. 23 f.
48. Stilling Andersen søger at identificere den mejerist, der skulle være ophavsmand til mejeridiskussionen, se NK 1901, Mælkeritidende 1907, s. 452, og vil tro, at det drejer sig om den i dette arbejde tidligere nævnte C. H. Schmidt. Denne holdt foredrag i Ølgod 3/4, hvad der ikke lader sig passe ind i mejeriets oprettelsehistorie, og ifølge NK 1901 fandt det igangsættende foredrag sted i Ølgod Gamle Kro, mens C. H. Schmidt annoncerede sit foredrag i Ølgod Stationskro, nu Hotel Ølgod, se Rb. A. 28/3 82. I JSA 1908, Tune Elevers Aarsskrift 1908, s. 31, daterede

Niels Kristensens beretning fra 1901 er ligeledes forlæg for Peder Christensens erindringer fra 1922. Her hævdes det dog, at en smørudstilling i Varde skulle have sat Stilling Andersen og beretteren i gang med at skabe det, der blev til Hjedding andelsmejeri, hvad der atter må bero på en fejlagtig rekonstruktion [49].

Niels Kristensens beretning fra 1901 synes uafhængig af den skildring, Stilling Andersen offentliggjorde i 1891, og de to beretninger må sammen med de samtidige kilder og kendskabet til forholdene omkring tildragelsen, som fremlagt i dette arbejde, danne grundlag for en skildring af Hjedding andelsmejeris oprettelse.

Tidligt på året 1882 holdt en omrejsende mejerist, antagelig den Nielsen, der senere omtales i Ribe Amtstidende, foredrag om tilberedning af smør med demonstration af korrekt kærning i Ølgod gamle kro. Mejeristen opfordrede til at danne en lokal forening af smørproducenter, der kunne modtage og behandle de enkelte gårdes smør i lighed med de pakningsforretninger, som eksisterede i flere byer [50]. Oprettelsen af en forening af denne art blev drøftet i den følgende tid, og en del af sognets landmænd fandt sammen og indkaldte til et møde i Vestkær skole for at nå videre frem med sagen. Initiativtagerne synes til dette møde at have bedt gårdejer Peder Christensen Hedeager og J. Stilling Andersen, der begge havde lært mejeri, om at komme til stede som emner til ledelsen af den planlagte forening. På mødet kom fællesmejeriet ind i diskussionen – fra at samle smørret gik man til at samle mælken – påvirket af bestræbelserne for at opnå tilslutning til mejeriet på Lindbjerg Mark, der fandt sted omtrent på samme tid [51].

Det er rimeligt at antage, at Stilling Andersen, der 21. februar meldte sig som talsmand for fællesmejeridrift, har været den, der førte fællesmejeriet frem eller i hvert fald var den drivende kraft bag kursændringen. Den sammenslutning af producenterne, der havde dannet grundlag for tankerne om smørpkningsforeningen, blev nu overført som basis for mejeriet, men det vi-

Stilling Andersen det første møde til april, hvor 1891-beretningen ingen datering har og NK 1901 sætter det før 31. marts, se Mælkeritidende 1891, s. 315 f., 1907, s. 456 f.

49. PCH 1922 mangler ganske »smørpkningsstadiet«. Stilling Andersen havde allerede inden smørudstillingen i Varde 25/3 taget til orde for fællesmejerisystemet, se Rb. A. 21/2. Sættes 25/3 som udgangspunkt, bliver der knap tid til at få interessen for mejeridrift vakt, indbudt til og afholdt to møder og få opført et mejeri inden 10. juni. Dateringen stemmer ligeledes dårligt overens med tidsangivelserne i Rb. A. 18/4 og i NK 1901, Mælkeritidende 1907, s. 456 f.
50. Se Rb. A. 19/3 83, M. C. Pedersen: anf. skr., s. 14 ff., Beretning om Foreningen af jyske Landboforeningers 9de Delegeretmøde, Bilag til Post IV, Underbilag A, s. 4 f.
51. NK 1901, Mælkeritidende 1907, s. 455.

ste sig nu, at en del landmænd ikke ønskede at deltage i sammenslutningen, der skulle stå bag mejeriets oprettelse, men alene ville sælge deres mælk til dette. Stilling Andersen bragte da arbejdet over et dødt punkt, idet han – i lighed med Terndrup på Lindbjerg Mark – aftalte at købe mælken fra disse landmænds ca. 100 køer og med denne mælkemængde indtræde som interessent i mejeriet. Med de to muligheder for tilknytning til det projekterede mejeri, blev der snart sikret det nødvendige grundlag for arbejdets begyndelse – mælken fra 400 køer. På et møde hos gårdejer Niels Kristensen, Pedersborg, i slutningen af marts måned fik planerne deres endelige udformning. Der blev valgt en ledelse til at forestå opførelsen og indretningen af mejeribygningen, og man fik en fremtrædende lokal bonde, gårdejer Niels Hansen Uhd, til, bistået af Stilling Andersen og Niels Kristensen, at forfatte mejeriets vedtægter, dels en interessentskabskontrakt, dels en kontrakt mellem Stilling Andersen og de landmænd, hvis mælk han købte. Arbejdet blev gjort natten efter mødet hos Niels Kristensen, og både denne og Stilling Andersen nævner Niels Hansen Uhd som den, der gjorde det væsentligste arbejde [52]. Interessentskabskontrakten blev underskrevet af deltagerne, hvorpå en byggegrund erhvervedes og opførelsen af mejeriet begyndte. Godt to og en halv måned efter mødet hos Niels Kristensen begyndte Hjedding andelsmejeri sin virksomhed 10. juni 1882 [53].

De tre mænd, der har berettet om mejeriets tilblivelse, understreger alle i deres fremstillinger af begivenheden *deres* betydning for forløbet. Særlig udmærker Stilling Andersen sig – og han skildrede som ovenfor nævnt tildragelserne ikke mindre end fire gange. Tidligt udnævntes han da også til »andelsmejeriets opfinder«, en opfattelse, der just ikke modbevises i Stilling Andersens omfattende skildring fra 1932, og som til dels har fundet vej til de brede fremstillinger af periodens historie [54]. Stilling Andersens indlæg i mejerispørgsmålet fra 1882 og 1884 og hans senere karriere viser, at han var i besiddelse af initiativ og gå-på-mod. Rimeligvis prægede dette også hans deltagelse i Hjedding andelsmejeris oprettelse. Antagelig har han æren for, at man valgte

52. NK 1901, Mælkeritidende 1907, s. 457, JSA 1891, Mælkeritidende 1891, s. 317.

53. NK 1901, Mælkeritidende 1907, s. 458. M. C. Pedersen: anf. skr., s. 17 meddeler en oversigt over andelsmejeriernes driftsresultater. Regnskabs nr. 1 – rimeligvis Hjedding – har begyndelsesdato for regnskabet: 9. juni.

54. Vort Landbrug, 1906, s. 729. Stilling Andersen tiltog sig i JSA 1908, Tune Elevers Aarskrift 1908, s. 22, åbent æren for andelsmejeriets tilblivelse. Som eksempler på den stærke fremhævelse af Stilling Andersens rolle kan nævnes H. Begtrup: Det danske Folks Historie i 19. Aarhundrede IV, s. 404, Schultz Danmarkshistorie V, s. 524, Engelstoft og Wendt: Haandbog i Danmarks politiske Historie, s. 335, Politikens Danmarkshistorie 12. bd., s. 96 f.

mejeriet og ikke pakningsforeningen, og i den praktiske gennemførelse af mejeriets tilblivelse, da man først havde bestemt sig for et mejeri, har han haft en større andel end nogen anden. Hvad udformningen af andelsprincipperne angår, er der derimod intet belæg for, at Stilling Andersen skulle stå som »opfinder«. Han kom ind i begivenhedsforløbet, da sammenslutningen mellem mælkeproducenterne til mejeridriftens højnelse havde fundet sted, og for udformningen af de berømte vedtægter på gårdejer Niels Hansen Uhd tilskrives hovedæren [55].

Lovene for Hjedding andelsmejeri er som ovenfor nævnt delt i to hovedafsnit. §§ 1 til 12 er de egentlige vedtægter – interessentskabskontrakten – mens §§ 13 til 17 er Stilling Andersens kontrakt med mælkesælgerne. De to dele er dog tæt forbundet med hinanden, idet sælgerne af naturlige årsager måtte forpligte sig til at overholde en række af interessentskabets bestemmelser vedrørende fodring, malkning og levering af mælken (§ 15), ligesom § 17 åbnede særlige muligheder for denne gruppe til efter et vist tidsrum at indtræde som interessenter. § 13 gav regler for Stilling Andersens dobbeltstilling. Han var på en gang mejeriets funktionær og samtidig interessent »for det Antal Køer, af hvilke han har købt Mælken, og han har som saadan lige saa fuldt som de andre Interessenter at bidrage til alle Mejeriets Udgifter, hans egen Løn og Kost iberegnet«. Problemet med at få interessentskabet og fællesmejerisystemet forenet var således løst ved at lade Stilling Andersen blive interessent, men efterlignelsesværdig har denne fremgangsmåde – man tænke sig ved eventuelle uoverensstemmelser bestyrer og bestyrelse imellem – næppe været [56].

Gennemgår man vedtægterne for Hjedding andelsmejeri for at finde kendetegnene for det typiske andelsmejeri formuleret i de forskellige paragraffer, vil man konstatere, at de kun ufuldstændigt er lagt frem i Niels Hansen Uhds interessentskabskontrakt. Det åbne medlemsskab er nævnt i forbindelse med de landmænd, der solgte mælk til Stilling Andersen, men ikke generelt, skønt det eksisterede i praksis [57]. Det kan her erindres, at det åbne medlemsskab i andelsmejerierne begrænsedes af to væsentlige faktorer – de fastlagte mælkeruter og mejeriets kapacitet. §§ 2 og 12 bestemmer henholdsvis bestyrelsens og generalforsamlingens funktioner. Generalforsamlingens stilling som mejeriets højeste myndighed er ikke klart formuleret. Dens opgave er ifølge vedtægterne godkendelse af regnskab, valg af bestyrelse og revisorer samt valg af me-

55. Rb. A. 21/2 82, 18/2 84. Stilling Andersen blev i 1884 bestyrer på Lintrup andelsmejeri i Sønderjylland, året efter i Nr. Nebel, derpå smørgrosserer i København, se A. Milthers i Dansk Biografisk Leksikon XXII s. 613 f.

56. Ordningen bestod indtil Stilling Andersens bortrejse, C. F. Terndrup: anf. beretn.

57. Jfr. Mælkeritidende 1907, s. 470.

jeribestyrer, men alene bestyrelsen, ikke interessenterne, er berettiget til at indkalde ekstraordinære generalforsamlinger. Det berømte princip »én mand – én stemme« er ikke alt for klart formuleret i følgende afsnit: »Ved Sagernes Behandling paa Generalforsamlingerne gjør simpel Stemmeferlighed Udslaget, med Undtagelse af Forslag til Mejeriets Ophævelse, der kun kan vedtages, naar de mødte afgiver de to tredjedele Stemmer derfor, og er Interessenterne stemmeberettigede i Forhold til det Antal Køer, de til den Tid har, eller 1 Stemme for hver Ko«. At denne udformning var for vag i spørgsmålet om andelshaver-nes stemmeret, fremgår af den ændring, dette afsnit undergik i nogle af de mejerivedtægter, der blev bygget over lovene fra Hedding andelsmejeri. Således hed det i Oksbøl andelsmejeris § 3, der iøvrigt bygger på Hjeddings § 12: ». . . og ere Interessenterne i dette Tilfælde stemmeberettigede i Forhold til det Antal Køer, de ere indregnede for, eller én Stemme for hver Ko« [58].

Overskuddets fordeling efter medlemmernes omsætning med mejeriet er derimod klart understreget i § 1, hvor det har følgende formulering, der skulle gentages i mange andelsmejervedtægter: »I Mejeriet tilberedes Smør og Ost af den samlede Mælk, og Udbyttet ved Salg heraf deles mellem Interessenterne i Forhold til den Mælkemængde, enhver har leveret«. Det samme gjaldt for den paragraf – § 3 – der omhandler interessenternes personlige ansvar for mejeriets drift gennem den solidariske garanti: »Bestyrelsen er berettiget til at optage de Laan . . . (beløbets størrelse) . . . for hvilke samtlige Interessenter garanterer alle som én og én som alle; dog at enhver først har at udrede en Andel i Forhold til de ud for hans Underskrift opgivne Kohold« [59].

§ 1 i Hjedding andelsmejeris love har denne indledning: »Vi underskrevne, der ved vor Underskrift forbinder os som Interessenter i Mejeriet, der er anlagt i Hjedding og bærer Navnet »Hjedding Andelsmejeri«, forpligter os alle og enhver, saa længe vi er Interessenter i Mejeriet, til at levere al den Mælk, vore Køer giver, til Mejeriet«. Her understreges dels sammenkæd-

58. Forhandlingsprotokol (Oksbøl andelsmejeri, Oksbøl).

59. Bestemmelserne om finansieringen lod sig ikke umiddelbart føre ud i livet. Pengeinstitutterne i Varde anerkendte tilsyneladende ikke andelsmejerierne som juridiske personer, og den tilsyneladende mest anvendte finansieringsform bestod deri, at der åbnedes en »conto-curant«, kassekredit, for hvilken en lille gruppe mænd hæftede (3 à 8). Varde Bank havde i perioden 1882–85 29 sådanne conto-curant konti (venligst oplyst af Varde Bank 21/5 69). Jfr. Andelsmejeriet »Hjedding« 1882 – 10. juni – 1957, 1957, s. 16, forhandlingsprotokol 21/1 83, Skovlund andelsmejeri (Skovlund andelsmejeri, Skovlund). Tistrup andelsmejeris formand lånte personligt det nødvendige beløb og skulle selv skaffe kautionister, forhandlingsprotokol 13/1 83, Tistrup andelsmejeri (Tistrup andelsmejeri, Tistrup).

ningen af interessentstatus og leveringspligt, og dels optræder betegnelsen »andelsmejeri« for første – og eneste – gang i vedtægterne. Iøvrigt anvender Niels Hansen Uhd andre steder blot »mejeri« eller »interessentskab«, ligesom han skriver »interessent« og et enkelt sted »aktionær« (§ 5), hvor der senere ville have stået »andelshaver«. Ordet »andel« indgår dog, som ovenfor citeret, i § 3 og i en tilsvarende forbindelse i § 5. Det skal her nævnes, at Niels Hansen Uhd få år forinden havde gennemrevideret lovene for Ølgod Sogns Brandassuranceforening for rørlige Eiendele, hvor betegnelsen »andel« benyttes i en beslægtet sammenhæng. Der opereres her med en grundfond, som omfatter samtlige foreningens midler. Forsikringstageren – »Interessenten« – har da i forhold til sin forsikringssum »Andel i Grundfondet« [60]. Denne brandassuranceforenings love og lovene for Ølgod Sogns Laane- og Sparekasse, ligeledes revideret af Niels Hansen Uhd, der gennem mange år var sparekassens formand, har på en række områder, som ikke var specielt dikteret af mejeridriften – bestyrelse, generalforsamling, revision – kunnet danne baggrund for de paragraffer, Niels Hansen Uhd formulerede for andelsmejeriet [61].

Benævnelsen »andelsmejeri« synes imidlertid ikke at have vundet indpas i tiden omkring og efter mejeriets tilblivelse. De andelsmejerier, der i de næste år opstod på Vardeegnen, tog Hjeddings vedtægter til mønster i vid udstrækning – men ikke »andelsmejeriet«. Mejeristen, Stilling Andersen, gjorde i 1884 propaganda i Ribe Amtstidende for andelsmejerisystemet, men undertegnede sit indlæg med navn og »Hjedding Fællesmælkeri«. Selv Niels Hansen Uhd, der antagelig skabte udtrykket, nøjedes samme år med at skrive »Hjedding Mejeri«, da han på beboernes og det stedlige erhvervslivs vegne affattede et andragende om oprettelse af et postkontor ved Ølgod station [62].

Mejeriet i Hjedding kan næppe i sin oprindelige udformning opfattes som et »typisk« andelsmejeri. Skønt den mælk, der købtes udenfor andelshavernes kreds, i mejeriets regnskaber indgik som leveret af interessenten Stilling Andersen, var der heri et slægtskab med fællesmejerisystemet. I slutningen af 1885 beskrev den fremtrædende landmand N. P. J. Buus, Rosvang, de forskellige mejeriformer i Jylland. Han udsondrede en gruppe »Aktiemælkerier« med føl-

60. Love for Ølgod Sogns Brandassuranceforening for rørlige Eiendele, § 3, jfr. § 35 (fhh. gdr. Kr. Møller Kristensen, Ølgod).

61. Andelsmejeriets § 12 bygger i vid udstrækning på sparekassens § 34, og bestemmelsen i mejeriets § 2 om fritagelse for genvalg til bestyrelsen efter en vis funktionsperiode svarer til brandassuranceforeningens § 39. Sparekassens vedtægter af 1881 i Sparekassinspektørens arkiv, indkomne skrivelser 1881 nr. 257, bilag, Rigsarkivet.

62. Rb. A. 18/2 84, ansøgning 1884 u. dat. i Niels Hansen Uhds breve (Ølgod Sognearkiv, Ølgod).

gende kendetegn: »... et Interessentskab, bestaaende af flere eller færre Deltagere, som for fælles Regning opfører et Mælkeri paa bar Grund, leverer deres egen Mælk dertil, men kjøber ved siden af ogsaa Mælk af andre og behandler den for Interessentskabets Regning«. Buus definerede videre »Andelsmælkerier« som »ligeledes anlagte paa bar Grund, men alle Leverandørerne er Parthavere i Anlægget i Forhold til Antallet af deres Køer. Forholdet mellem Mælkeriet og Leverandørerne er nok som mellem Kjøber og Sælger, men Mælkeridriften gaar for alle Leverandørernes fælles Regning, og med Aarets Udgang fordeles Overskud eller Underskud for alle Leverandørerne i Forhold til den mængde Mælk, de har leveret« [63]. I sin oprindelige skikkelse synes Hjedding andelsmejeri at sammenfatte disse to former for mejeridrift i fællesskab. Hverken initiativtagerne til mejeriet eller omgivelserne har antagelig betragtet mejeriet i Hjedding som andet end en af lokale forhold betinget særlig udformning af det fællesmejeribegreb, der var datidens landmænd – både på Vardeegnen og andetsteds – velbekendt [64]. Hjedding andelsmejeri fandt, som det nedenfor skal vises, hurtigt efterlignere, men grunden hertil har i første række været den, at mejeriet fuldt ud opfyldte de forventninger om økonomisk udbytte, der var stillet ved dets oprettelse [65].

Sidst i januar måned 1883 skrev Ribe Amtstidende om udviklingen indenfor mejeribrug på Vardeegnen: »Det lader næsten til, at den ene Dampskorsten skal rejse sig ved siden af den anden; man diskuterer overalt om det vigtige Emne: Fællesmejerier« [66]. De regelmæssige smørnoteringer, som Ugeskrift for Landmænd bragte fra landets forskellige dele, afspejlede i foråret 1883 den samme tendens, idet rubrikken »Herregaardsmør« for Vardes vedkommende afløstes af »Fællesmælkerismør« – og disse noteringer gav samtidig begrundelsen for, at emnet fællesmejerier blev drøftet: Prisen var f. eks. 16. januar 1883 for den første kvalitet 134 øre pr. pd., for »Bøndersmør« 90–100 øre pr. pd. [67]

Kendskabet til de resultater, der var opnået i Hjedding, blev hurtigt spredt. Sidst på året 1882 var Niels Kristensen og Stilling Andersen i Skovlund, godt en halv snes kilometer sydøst for Ølgod, for at fortælle om erfaringerne fra mejeriets drift, senere bisted Hjedding andelsmejeris formand ved oprettelsen

63. Landmandsblade 1886, s. 29.

64. Jfr. Rb. A. 18/4 82, 18/2 84, 5/3 84.

65. Hjedding andelsmejeri afsatte sin produktion til gross. E. F. Essmann, Odense, til Grosserersocietetets topnotering + 2 øre pr. pd., M. C. Pedersen: anf. skr., s. 10, Rb. A. 18/2 84, NK 1901, Mælkeritidende 1907, s. 458.

66. Rb. A. 30/1 83.

67. Ugeskrift for Landmænd 1883 I, s. 35, jfr. s. 136, 175.

af et mejeri i Janderup vest for Varde, og der berettes om hyppige besøg i Hjedding af interesserede fra omegnen [68]. Der blev diskuteret fællesmejeri mange steder i V. og Ø. Horne herreder i de første måneder af 1883. Ribe Amtstidende kunne 30. januar berette, at man havde vedtaget at oprette mejerier i Skovlund og Strellev, og hertil kom i de samme vintermåneder mejerier i Oksbøl, i Tistrup, i Horne sogn – et i Horne by og et i den nordlige del af sognet – samt i Janderup og Sig. Inden årets udgang var 8 nyopførte mejerier i virksomhed, der, som det skal vises i det følgende, byggede på forudsætningerne fra Hjedding andelsmejeri [69]. I den næste vinter, 1883–84, brede bevægelsen sig til den øvrige del af Ribe amt, og andelsmejerierne gik over landegrænsen til Sønderjylland, hvor det første opførtes i Lintrup. Mejerioprettelserne i 1880'erne fulgte en ganske bestemt rytme, idet de forberedende møder og stiftende generalforsamling finder sted i tiden januar til marts, mens mejeriet derpå står klar til at begynde driften i tiden maj til august [70].

Trods de stigende antal mejerier fortsatte diskussionen mellem tilhængere af hjemmedrift og fællesmejerier, og i denne forbindelse bemærkede en deltager i Ribe Amtstidende i februar 1884: »Vi har to slags Fællesmælkerier. Et Slags som køber Mælken og et andet Slags, som er paa Aktier eller Udbytte i Forhold til den Mælk, Vedkommende leverer. Her paa Egnen har jeg kun set den sidste Slags og de burde rettelig kaldes Andelsmælkerier« [71]. Helt så ensidig havde udviklingen dog ikke været – også den første slags fællesmejerier havde vundet indpas. I Ovtrup og i Sdr. Bork, nord for Nr. Nebel, blev der i 1883 bygget mejerier, der ejedes og lededes af en enkelt mand, men begge gik senere over til at blive andelsmejerier [72]. I selve Ølgod sogn, i Ølgod by og i Vallund i den nordvestlige del, i Ansager og et par steder i Tistrup sogn vides der i årene 1882–84 at være begyndt traditionel fællesmejeridrift [73]. Det ovenfor citerede indlæg viser imidlertid, at man havde begyndt at opfatte Hjedding andelsmejeri og de mejerier, der tog dette som forbillede, som noget, der var

68. R. Rasmussen: Skovlund Andelsmejeri 1883–1933, 1933, s. 4, forhandlingsprotokol 25/3 83, Janderup andelsmejeri (gdr. Sig. Sørensen, Janderup), NK 1901, Mælkeritidende 1907 s. 458.

69. Johs. Jensen: Ribe Amts Mejeriforening 1894–1944, 1944, s. 30 (har dog fejlagtigt medtaget Ovtrup andelsmejeri, der først omdannedes fra fællesmejeri til andelsmejeri i 1885).

70. Johs. Jensen: anf. skr. s. 30 f., Nordslesvigs Landbrugs- og Mejeritidende 1934, s. 396 ff.

71. Rb. A. 26/2 84.

72. H. K. Kristensen: Ovtrup Sogn, 1933–35, s. 430, 462, Mælkeritidende 1909, s. 186.

73. Rb. A. 5/3 84, 17/3 85, J. Hejbøl: Ansager Sogns Historie, 1940, s. 43, Mælkeritidende 1909, s. 481, C. F. Terndrup: anf. beretn.

Udsnit af kort over den nordlige del af Ribe amt, udarbejdet og graveret af oberst E. Klingsey, revideret af geheimeetatsråd J. P. Trap. – J. P. Trap: *Statistisk-topografisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark*, 2. udg., VI, 1879, s. 422–423.

forskelligt fra fællesmejerierne i sædvanlig forstand. Andelsmejeribevægelsen var ifærd med at skille sig ud.

Det har bidraget til at skabe fornemmelsen af en bevægelse, at der i hovedparten af de mejerier, som opførtes i tiden fra 1883 og fremefter, var tydelige fælles træk i organisation og opbygning, træk, der viser tilbage til andelsmejeriet i Hjedding. Adskillige af Niels Hansen Uhds formuleringer – særlig fra §§ 1, 2, 3, 4, 7 og 9 – blev ordret gentaget i egnens andelsmejerivedtægter fra 1883 og 1884, men iøvrigt byggede man videre på grundlaget fra Hjedding. Bestyrelse og generalforsamling dækkedes i lovene for andelsmejeriet i Hjedding af § 2 og § 12 (interessentskabskontraktens slutning), hvad man hos efterfølgende mere naturligt ændrede til §§ 2 og 3 [74]. Medlemsstyret fik flere

74. Forhandlingsprotokoller, Janderup andelsmejeri, Oksbøl andelsmejeri, Hornelund andelsmejeri (Hornelund andelsmejeri, pr. Tistrup), Aspsgaard andelsmejeri (Aspsgaard andelsmejeri, pr. Tistrup), Tistrup andelsmejeri, Skovlund andelsmejeri.

steder en sikrere grund. Som tidligere nævnt fastsloges det klarere i vedtægterne for mejeriet i Oksbøl, at der alene stemtes efter antallet af køer, hvis der skulle træffes afgørelse om mejeriets ophævelse. Samme mejeri føjede også det ud fra et demokratisk synspunkt ønskelige, at et vist antal interessenter kunne forlange en ekstraordinær generalforsamling indkaldt, til lovene. »Generalforsamlingen har den øverste Myndighed i alle Foreningens Anliggender«, blev det understreget i mejerivedtægterne fra Oksbøl og Janderup, og Tistrup andelsmejeri tilføjede i sine love en § 13, der bestemte generalforsamlingens muligheder for at ændre lovene [75]. Et enkelt af mejerierne fra 1883 bryder det ellers ganske ensartede billede, vedtægterne iøvrigt fremviser. Det senere Amstelborg andelsmejeri i Strellev umiddelbart vest for Ølgod har tydeligt været påvirket såvel af Billum sogns fællesmejeri som af Hjedding andelsmejeri. Mejeriets love består af paragraffer, hentet fra begge mejeriers vedtægter, f. eks. om finansiering ved aktietegning (§ 1) og mælkenes betaling (§ 2) – begge fra Billum – mens bestemmelserne om levering af mælken (§ 4) og generalforsamlingen (§ 7) er taget fra Hjedding [76]. Men bortset fra Strellev er afvigelse imellem mejerierne fra 1883 underordnede. Det gælder også for leveringspligtens tidsmæssige begrænsning, der optræder som et nyt princip i forhold til Hjedding andelsmejeri. Denne fastsættelse i tid af medlemmernes forbindelse med mejeriet, der i de undersøgte mejerier spænder fra 2 til 5 år, således at andelsmejeriet formelt ophørte efter dette tidsrum, skulle ligesom solidarisk garanti og overskuddets fordeling efter omsætning blive et karakteristisk træk ved andelsmejeribevægelsen [77].

Det typiske andelsmejeri var ved at finde sin endelige udformning.

Den spirende andelsmejeribevægelse på Vardeegnen nåede gennem Bølling-Nørre Herreders Landboforening, der anså denne udvikling indenfor mejeribrug for uheldig og ønskede den modarbejdet, til den jyske fællesforening for landbrugets organisationer, Foreningen af jyske Landboforeninger, hvis delegeretmøde i efteråret 1883 anmodede foreningens mejeriudvalg om at foranstalte en undersøgelse af smørpakkingsforretninger og fællesmejerier [78].

75. Vedtægterne for Janderup andelsmejeri svarer næsten ordret til lovene for Oksbøl andelsmejeri.

76. Forhandlingsprotokol, Amstelborg andelsmejeri (gdr. Carl Nielsen, Strellev). Vedtægterne aftrykt i M. C. Pedersen: anf. skr., s. 18 ff.

77. Lovene for Hjedding andelsmejeri har blot i § 1: »... saa længe vi er Interessenter i Mejeriet . . .«.

78. Rb. A. 19/3 83, Beretning om Foreningen af jyske Landboforeningers 9de Delegeretmøde, s. 66 f., jfr. bilag til Post XXI, Claus Bjørn: anf. afh., s. 298.

Mejeriudvalget bad tidligt på året 1884 M. C. Pedersen, der var assistent ved de Fjordske forsøg på Ladelundgård, om at undersøge de eksisterende smørpakkier og gøre sig bekendt med andels- og fællesmejeriernes udvikling [79].

Den henvendelse, der skulle have bremset fællesmejerierne, fik den modsatte virkning. På det næstfølgende delegeretmøde i 1884 fremlagde M. C. Pedersen sin beretning, og han konstaterede indledningsvis, at selvom der på en bondegård kunne laves godt smør, var produktionen for ringe til, at man kunne opnå højeste pris. Centrifugens fremkomst betød en økonomisk belastning for det lille mejeri. Smørpakkingsforretningerne havde efter hans skøn ikke haft nogen gavnlig virkning, mens fællesmejerierne ofte havde betydet et fremskridt i forhold til hjemmedriften. Mest fordelagtigt var dog andelsmejerisystemet, som M. C. Pedersen indgående beskrev med gennemgang af andelsmejeriernes oprettelsesmåde, opbygning, drift, fortrin og mangler, bilagt med 7 mejeriregnskaber og et eksempel på en mejerivedtægt – andelsmejeriet i Strellev. Han konkluderede, at andelsmejerierne var i fremmarch, »hvilket ikke kan andet end glæde enhver, der omfatter Mejerisagen med Interesse, idet Udviklingen ialtfald foreløbig er bragt ind i et Spor, hvori der med Held for Landbostanden kan arbejdes videre« [80].

Det var langt fra, at de fremmødte på delegeretmødet delte denne vurdering. Afgørende for andelsmejeribevægelsen var det imidlertid, at beretningen blev videre kendt gennem referater af mødet, ikke blot i fagbladene, men også i dagspressen [81]. Netop i 1884 dukker ordet »andelsmejeri« op i landbrugsbladene, oftest uden nærmere beskrivelse, men det antyder, at bevægelsen – »Bølgen fra Vesterhavet« – var på vej mod landets andre egne [82].

Denne bølge overskyllede på få år det danske land, så hastigt, at man uvilkårligt vægrer sig ved at føre de mere end tusind andelsmejerier tilbage til bølgen, tilbage til Hjedding som eneste forudsætning. Udviklingen på Vardeegnen var da heller ikke en isoleret tildragelse. Skønt de førende mejerifolk med professor Th. R. Segelcke i spidsen endnu omkring 1880 satte deres forhåbninger til hjemmedriften, var fællesmejerierne på vej frem [83]. Da gårdejer Lars Mose 11. februar 1882 satte drøftelsen af fællesmejerier i gang i Ribe Amts-

79. Beretning om Foreningen af jyske Landboforeningers 10de Delegeretmøde, Bilag til post IV, 3, s. 3 ff., jfr. Claus Bjørn: anf. afh., s. 298.

80. M. C. Pedersen: anf. skr. passim.

81. Ugeskrift for Landmænd 1884 II s. 271 ff., ekspl.: Holbæk Amts Dagblad 20–22/2 85.

82. Landmandsblade 1884, s. 307 f., Vort Landbrug 1884, s. 252, 393. Tidsskrift for Landøkonomi 1884, s. 323, 451.

83. Claus Bjørn: anf. afh. s. 284.

tidende, henviste han til det traditionelle fællesmejeri, oprettet, ejet og ledet af en enkelt mand. På dette tidspunkt var tanken om at gøre en sammenslutning af mælkeproducenter til grundlag for mejeridriften ikke ukendt. I landbrugstidsskrifterne var der røster fremme, der talte for denne form for fællesmejerier, således mente Landmandsblade i 1881, at det var heldigst, om de mindre jordbrugere »forene sig om at bygge et tidssvarende Mælkeri, forpligte sig til at levere Mælk til dette og drive det ved en dertil valgt og lønnet Bestyrer« [84]. Tre år tidligere havde gårdejer J. Clemmen Nielsen fra Tømmerup udkastet tilsvarende planer for »et Mejeri for fælles Regning og paa fælles Risiko« [85]. Allerede i 1866 skal 9 gårdejere i Kajerød i Nordsjælland have oprettet et mejeri i fællesskab, og i 1875 begyndte Kaslunde mejeri sin virksomhed. Om dette sidste er det blevet sagt, at »Driften lededes og Mælken afregnedes Leverandørerne efter Andelsprincipperne« [86]. Andre tilløb til andelsmejeriformen kendes, f. eks. fra Svinninge ved Holbæk, hvor fællesmejeriet Brokilde i 1879 blev opført på producenternes initiativ – en parallel hertil kendes fra Tim nord for Ringkøbing fra 1881 [87]. Fra Vestlolland berettede en mejerist i maj 1883 om fællesmejerier, hvis ejer »lever og virker paa Kredit som en Del af Mælkeleverandørerne staa i Kaution for, og ere derved bundne til Mejeriet« [88]. Interessentskabsformen som grundlag for fællesmejeridrift blev, tilsyneladende uden kendskab til begivenhederne omkring Hjedding, fremlagt i Landmandsblade i foråret 1883 med henvisning til Sønderjylland, hvor mejerier oprettede af en landsbys bønder ikke var ukendte [89]. I Odby på Thyholm opførte et interessentskab af landmænd i 1877 et fællesmejeri, og N. P. J. Buus berettede i slutningen af 1885, at der eksisterede tre mejerier oprettede på aktiebasis på Mors [90].

Statistikkerne over andelsmejeriernes oprettelsesår viser, at der i 1884 begyndte andelsmejerier flere steder i Østjylland, på Fyn og Sjælland. Det er lidet sandsynligt, at udviklingen omkring Varde skulle være blevet kendt uden for »Vesteregnet« før noget ind i 1884 – på et møde af landmænd i Ringe på Fyn

84. Landmandsblade 1881, s. 468, jfr. 1880, s. 406, Ugeskrift for Landmænd 1879 II, s. 274, Tidsskrift for Landøkonomi 1879, s. 129 f., 1883, s. 306 f.

85. Kalundborg Dagblad 14/2 78, jfr. 9/2, 19/2 78.

86. Frederiksborg Amts Avis 26/4 1916, Mælkeritidende 1902, s. 793, jfr. s. 783 ff., Landmandsblade 1878, s. 125. Se også: Maegaard, Andersen-Rosendal og Helm-Petersen: Betænkning angaaende de fyenske Fællesmejerier, 1879, s. 16.

87. Ugeskrift for Landmænd 1882 II, s. 221, Ladelund Elevforenings Aarsskrift 1930, s. 48.

88. Landmandsblade 1883, s. 299. Jfr. Møens Folkeblad 21/3 83.

89. Landmandsblade 1883, s. 286 ff., 362 ff., jfr. A. Clausen: Træk af Mejeribrugets Udvikling paa Als og Sundeved før Andelsmejeriernes Tid, 1936.

90. Thisted Amts Avis 12/2 83, Landmandsblade 1886, s. 30.

i marts 1884 fortalte mejerikonsulent S. Hansen om et »Interessentskabsmejeri i Vestjylland«, uden at resultaterne derfra vakte særlig opmærksomhed – og nogle af andelsmejerierne fra dette år synes upåvirkede af Hjedding [91]. Det gælder således det senere Håstrup andelsmejeri nord for Fåborg, som de stedlige landmænd opførte ved aktietegning – lovene vedtaget 8. januar. I Båring ved Middelfart blev der samtidig taget initiativ til et »Andelsmeieri eller egentlig Fællesmeieri«, hvor betegnelsen »Andelshaver« ses anvendt for første gang, hvilket dog ikke ændrede ved det forhold, at der var tale om et mejeri opført på aktier i lighed med det i Håstrup [92]. Adskillige af de mejerier, der i den følgende tid oprettedes på Fyn og som indgår i statistikken som andelsmejerier, var på samme vis i deres opbygning uden forbindelse med andelsmejeribevægelsen fra Ribe amt [93]. Det samme gjaldt den livlige drøftelse om hjemmemejeri og fællesdrift – vel at mærke fællesmejeridrift på aktiebasis eller *som interessentskaber* – der tidligt på året 1884 fandt sted i Fyns Tidende [94]. Et af de tidligste andelsmejerier på Sjælland, Nordstevns, viser sig også i sin oprindelige skikkelse at være et aktiemejeri, og de første andelsmejerier i Østjylland, Odder og Saxild, har kunnet bygge på et selvstændigt initiativ, idet man her allerede i 1882 havde drøftet oprettelse af fællesmejerier ved en sammenslutning af landbrugerne. Hvad lovene angår, kan det dog ikke afvises, at man her har haft kendskab til Hjedding [95].

Disse spredte eksempler fra det øvrige land kan her kun skitseres, men de viser, at Hjedding andelsmejeri ikke var den eneste forudsætning for andelsmejeribevægelsens gennembrud senere i 1880'erne, og de understreger det beretigede i spørgsmålet: Hvad var det for faktorer i det danske samfund omkring 1880, der gav bondestanden forudsætning for ikke blot at tage initiativ til, men også at gennemføre opbygningen af andelsbevægelsen og ud i fremtiden lede den?

91. H. Hertel: anf. skr., s. 137 ff., Fyns Tidende 13/3 84.

92. Håstrup Andelsmejeri 1884–1924, 1924, s. 1, Fyns Stifts Landbrugstidende 1909, s. 22 f., Love for Aktjeselskabet »Haastrup Fællesmejeri« (Landbohøjskolens Bibliotek). Båring: Middelfart Avis 21/2, 2/2 og 23/2 84, jfr. Mælkeritidende 1909, s. 470 f.

93. Gislev andelsmejeri: Mælkeritidende 1909, s. 882 ff., Heden-Vantinge Andelsmejeri: Th. Mogensen: Heden-Vantinge Andelsmejeri 1885–1910, 1910, s. 8 ff., Herrested andelsmejeri: Andelsbladet 1939, s. 1259 ff., Røjle andelsmejeri: Jørg. Hansen: Røjle Andelsmejeri 1885 – 26. Maj – 1910, 1910, s. 13 f., jfr. Love for Fællesmejeriet i Røjle (Landbohøjskolens Bibliotek), Gjelsted andelsmejeri: Lov for Andelsmejeriet i Gjelsted (Landbohøjskolens Bibliotek).

94. Se særlig Fyns Tidende 29/1, 6/2, 7/2, 22/2 og 28/2 84.

95. Mælkeritidende 1909, s. 991. Odder Avis 17/3 82, 3/11 82, Love for Fællesmejeriet i Odder (Landbohøjskolens Bibliotek).

ERHVERVSUDVALGETS KRISE I VINTEREN 1940-41

Af SIGURD JENSEN

I 1932 tog Landbrugernes Sammenslutning (L. S.) initiativ til oprettelse af Erhvervsudvalget for Mejerier, Slagterier og Landbrugernes Sammenslutning. Året efter oprettede de samme kredse indenfor landbruget Danske Landbrugeres Kødforsyning, og denne organisation knyttedes også til Erhvervsudvalget, som udvalget for nemhed skyld kaldtes. Det skulle efter statutterne virke for en bedring af landbrugernes kår, og ingen kunne være i tvivl om, at det var oprettet som en udfordring til Landbrugsraadet. Dette bestod på daværende tidspunkt af repræsentanter for De samvirkende danske Andelsselskaber, De samvirkende danske Landboforeninger og Det kongelige danske Landhusholdningsselskab. Husmandsforeningerne var derimod ikke med. Da Landbrugsraadet var blevet oprettet i 1919, havde husmandsforeningerne ikke kunnet acceptere de tilbudte betingelser for repræsentation i rådet og havde holdt sig udenfor [1]. Men nu fandt landboforeningerne og husmandsforeningerne sammen under krisens tryk, og efter en overgangsperiode i 1932-33 besattes pladserne i Landbrugsraadet derefter af de to grupper samt andelsselskaberne. Landhusholdningsselskabet gled ud.

Mod denne samlede front af de gamle landbrugsorganisationer virkede Erhvervsudvalget 1930'erne igennem med skiftende held, mest på den måde at dets agitation øvede et vist pres på dem.

De første måneder, efter at den anden verdenskrig var brudt ud i september 1939, blev en meget svær tid for det danske landbrug. Sterlingkursen faldt. Den danske krone fik lov til at følge med et stykke vej, men da kursen var gået ca. 8 pct. ned, sagde de danske valutamyndigheder stop. Kronekursen blev knyttet til dollar, og eftersom sterling blev ved med at falde, fik landbruget meget snart betydelige tab på sin sterlingvaluta, og samtidig steg udgifterne

1. Fridlev Skrubbeltang, Den danske Husmand II, 1954, s. 90 f.

til fragt og forsikring på grund af risikoen ved transporten over Nordsøen. At få englænderne til at sætte priserne væsentligt i vejret viste sig ugørligt. I England var der foreløbig rigelige mængder af fødevarer, og desuden var man i dette land som andetsteds fast besluttet på at modvirke alt, der kunne fremme en inflation. Tyskerne på deres side ville ikke give højere priser for danske landbrugsvarer, end englænderne gav. Samtidig måtte landbruget ligesom alle andre i Danmark betale stigende priser på en række forbrugsvarer.

Der gik ikke mange måneder, før det danske landbrug var inde i en krise, der var lige så alvorlig som den, det havde været igennem 7 år i forvejen. I denne situation gav landbrugernes skuffelse sig blandt andet udtryk i en stærk kritik af regeringens valutapolitik, og i at man begyndte at drøfte meget drastiske metoder til at tiltvinge sig en forbedring af forholdene. Dette medførte en sprængning af Landbrugsraadet. Husmandsorganisationerne meldte sig ud i efteråret 1939.

Under disse forhold trivedes L. S.-bevægelsen. Den havde allerede i den seneste tid før krigsudbruddet haft en vis medgang efter at have været igennem en stagnationsperiode. Nu øgedes tilslutningen yderligere, og dette fortsattes ind i 1940. I løbet af dette år trådte 23 nye mejerier og et nyt slagteri ind i Erhvervsudvalget, således at dettes medlemstal kom op på 944 mejerier og 53 slagterier (af landets ca. 1400 andelsmejerier og 62 andelssvineslagterier).

I besættelsestidens første uger syntes L. S. til en vis grad indstillet på at slutte op i den almindelige nationale samling, og økonomisk tegnede situationen sig ligesom lidt lysere for landbruget, for på det første møde i det dansk-tyske regeringsudvalg efter den 9. april var tyskerne gået med til små prisforhøjelser på eksportvarerne. Men efter et stort møde i Berlin i maj 1940, hvor de første omfattende beslutninger om det økonomiske forhold mellem Danmark og Tyskland under besættelsen blev truffet, blev det klart, at den danske regering, som kunne indse, at en væsentlig del af eksporten til Tyskland måtte foregå på kredit, ikke fandt det hensigtsmæssigt, at landbrugspriserne blev sat i vejret.

Så tog Knud Bach et skæbnesvangert skridt. På et møde i Århus den 17. juni udtalte han sin skarpe fordømmelse af regeringen og Landbrugsraadet. Han fandt, at regeringen ikke var i stand til at bringe landet i det rette tillidsforhold til Tyskland, så den måtte træde tilbage. Ganske vist fastholdt han den gamle L. S.-doktrin, at Landbrugernes Sammenslutning kun ville beskæftige sig med faglige spørgsmål, ikke med politiske, men han meddelte samtidig, at organisationen som landbrugsfaglig korporation i loyalt samarbejde med Bondepartiet og det danske nazistparti samt »alle opbyggende kredse« i folket

ville medvirke til en samling af de nationale kræfter, der kunne afløse det bestående partipolitiske system [2].

Erhvervsudvalgets ledelse kunne ikke godkende denne nye L. S.-linie, der afveg fra L. S.'s hidtidig stærkt pointerede upolitiske holdning, og allerede den 22. juni blev L. S.-repræsentanterne nødt til at træde ud af udvalget. En bitter pille at sluge for de kredse, der selv havde skabt dette organ. Men den 4. december 1940 kom de ind igen. På et delegeretmøde i Odense blev det vedtaget med 228 stemmer mod 207 at opfordre dem til at genindtræde og fortsætte arbejdet som før. Det medførte, at formanden og halvdelen af bestyrelsen udvandrede, medens L. S. rykkede ind og overtog styret [3].

I mellemtiden var der sket mange betydningsfulde ting. Ledelsen af L. S. havde fortsat den linie, som var blevet udstukket den 17. juni, og en L. S.-delegation på 4 mand med Knud Bach i spidsen havde i oktober været i Berlin for at søge at skaffe landbruget bedre eksportpriser. Da de officielle danske og tyske forhandlere netop på samme tid var nået frem til en aftale om en højere smørpris, søgte L. S.-folkene at få det til at se ud, som om det var deres fortjeneste. Samtidig var dog også modstanden mod L. S. voksende. Fremtrædende medlemmer af sammenslutningen brød offentligt med den, og mand og mand imellem drøftede man med stigende betænkelighed dens fremfærd. Dette sidste resulterede i de sidste uger af 1940 og de første måneder af 1941 i en række beslutninger, som på en ejendommelig måde blev til en national demonstration.

Det var Erhvervsudvalget, det kom til at gå ud over, og der kan derfor være grund til at præcisere dets vedtagne formål: at virke for højere landbrugspriser, videreudvikle andelstanken, rationalisere salget af landbrugsvarer på hjemmemarkedet, modvirke partipolitiske skillelinier i landbrugsorganisationernes ledelse, imødegå organisationsmæssige og politiske overgreb mod landbruget og at »fagorganisere« landbruget således, at det kunne få samme indflydelse som andre erhverv i det danske samfund. Det var følgelig et rent erhvervspolitisk program, selv om man jo nok skimter en vis almenpolitisk tendens, og det var altsammen synspunkter, som på det daværende tidspunkt deltes af et meget stort antal af de danske landbrugere. Men nu havde L. S. altså i realiteten forladt den upolitiske linie, tilmed til fordel for en nationalt set angribelig retning, og L. S. bestemte fra december 1940 Erhvervsudvalgets kurs.

Allerede før L. S. generobrede Erhvervsudvalget, var der en del andelsforetagender, der var begyndt at blive betænkelige ved at have noget med den om-

2. Refereret efter Avisårbogen.

3. Sst.

stridte organisation at gøre, og i sin beretning på delegeretmødet i Odense den 4. december måtte formanden meddele, at siden 1. november havde ikke mindre end 14 andelsmejerier meldt sig ud. Men der var dog også et, der havde meldt sig ind, og et enkelt andelssvineslagteri havde ligeledes tilmeldt sig i de sidste uger før delegeretmødet [4].

Efter dette møde blev linien i udviklingen imidlertid ganske klar. En del mejerier skulle have deres ordinære generalforsamlinger nu i december og havde under indtryk af røret omkring Erhvervsudvalget sat spørgsmålet om forbliven i eller udmeldelse af organisationen på dagsordenen. Andre klarede lidt uformelt problemet i en håndvending, uden at spørgsmålet i forvejen havde været sat på dagsordenen. Som eksempler kan nævnes, at Hjermitlev andelsmejeri vedtog udmeldelse allerede den 4. december [5], Astrup mejeri (Ning herred) gjorde det samme den 6. [6], og Horns herreds andelsmejeri i Lyngerup sagde farvel den 10. december [7]. I Vester Aaby kom det til kampafstemning den 6. december, men med én stemmes majoritet (33 mod 32) valgte man at blive i udvalget [8].

Efter nytår fortsatte udviklingen, og visse steder, som f. eks. i Asnæs [9], indkaldte man ligefrem til en ekstraordinær generalforsamling for at få udmeldelsen afgjort i en fart. Den 21. februar 1941 var der ifølge et medlem af Erhvervsudvalget udmeldt 171 mejerier [10].

Der var også andelsslagterier, der omgående meldte sig ud af Erhvervsudvalget. Således blev det vedtaget på et forretningsudvalgsmøde i Andelsslagteriet for Aalborg Amt i Nørresundby den 17. december 1940, at slagteriet skulle melde sig ud. Ingen stemte mod, men 3 medlemmer af forretningsudvalget undlod at stemme [11].

Medens drøftelserne om udmeldelse eller ikke af et andelsmejeri almindeligvis kun optog sindene i det mindre område, som det pågældende mejeri betjente, hvorfor debatten ikke blev bemærket i videre kredse, havde andelsslagterierne så store arbejdsområder, at diskussionen om et slagteris stilling i denne sag påkaldte betydelig opmærksomhed, og pressen var sine steder flink til at give udførlige referater af debatten. Efterhånden som det blev klart, at et

4. Sorø Amtstidende 5. 10. 1940.

5. Erhvervsarkivet. Forhandlingsprot. f. andelsmejeriet »Fællesmaal«, Hjermitlev 1917-52.

6. Sst. Forhandlingsprot. f. andelsmejeriet »Balskilde«, Astrup 1924-66.

7. Sst. Forhandlingsprot. f. Horns hrd.s andelsmejeri, Lyngerup, 1931-47.

8. Sst. Forhandlingsprot. f. V. Aaby andelsmejeri 1938-59.

9. Sst. Forhandlingsprot. f. Asnæs Andelsmejeri 1930-62, 18. 2. 1941.

10. Heimdal 1. 3. 1941.

11. Venligst meddelt af slagteriet.

drama var under udvikling, blev en del af dagbladene stadig mere dristige og sørgede for, at det, der skete, virkelig kom til at ses som en national demonstration.

Februar og marts var tidspunktet for mange andelsslagteriers ordinære generalforsamlinger. Et af de første steder, hvor man kom til at behandle spørgsmålet, var på Esbjerg Andels-Svineslagteris generalforsamling den 11. februar.

Formanden begyndte med at sige, at slagteriet havde meldt sig ind i Erhvervsudvalget i 1936, efter at 120 medlemmer havde stemt for indmeldelsen, medens 78 havde stemt imod. Nu havde der jo i den sidste tid været stort røre om udvalget, så bestyrelsen fandt det korrekt, at sagen om udmeldelse eller forbliven kom på dagsordenen. Men han ville dog hverken agitere eller vejlede. Der fulgte derefter en livlig forhandling. Som argument for udmeldelse nævnedes en taler, at der i Erhvervsudvalget fandtes visse politikere, som havde optrådt »mod de værdier, som vi har levet på og stadig vil leve på«. I et andet indlæg blev det draget i tvivl, om Erhvervsudvalget egentlig kunne gøre så forfærdelig meget mere nytte. Men der var andre, der var imod udmeldelse, fordi udvalget »direkte og indirekte« havde været med til at hæve priserne på landbrugets produkter. En taler sagde barskt, at »det kulturelle og det nationale kan vi roligt lade ligge, for der er ikke megen kultur ved at gøre det danske landbrug fattigere«. Resultatet af afstemningen blev 127 stemmer for, 57 imod udmeldelse [12].

Argumenterne fra Esbjerg møder vi atter og atter på de øvrige slagterigeneralforsamlinger, hvor sagen tages op, dog med visse, ikke helt uvæsentlige variationer. Fortalere for en udmeldelse af Erhvervsudvalget angreb gennemgående L. S. på to forskellige grundlag. Det ene var det nationale. L. S. var, som man forsigtigt udtrykte det, kommet i selskab med visse uheldige personer. Så kunne tilhørerne slutte sig til resten. Disse fortalere for det nationale synspunkt kunne nu og da fortabe sig i sådanne vidtløftige betragtninger over vor nationale arv eller lignende, at det tirrede mere jordbundne naturer, selv om ikke alle reagerede så voldsomt som den vrede mand i Frederikshavn, der stod op og sagde, at her var igen en af disse »national-osere« [13]. Andre – og det var mange – angreb L. S. fordi bevægelsen havde allieret sig med et politisk parti. Det kan forekomme ejendommeligt i betragtning af, at alle vidste, at L. S. var nær knyttet til Bondepartiet. Men kritikken må sikkert alligevel betragtes som en reel indvending og ikke bare som noget, man sagde, fordi man ikke turde nævne nazisterne eller tyskerne. I de år, Erhvervsudvalget

12. Vestkysten 12. 2. 1941.

13. Vendsyssel Tidende 22. 2. 1941.

havde eksisteret, var den regel nøje blevet overholdt, at bestyrelsesmedlemmerne kun beskæftigede sig med erhvervspolitik, ikke med partipolitik. Hvis et bestyrelsesmedlem stillede sig som politisk kandidat, trådte han straks ud af udvalgets bestyrelse [14].

Overfor de nationalt betonedede argumenter reagerede Erhvervsudvalgets fortalere med at bagatellisere eller ignorere. Spydigheder kunne – som vi har set – også forekomme; for stemningen var her og der meget ophedet. Overfor de politiserende tendenser indenfor udvalget opfordrede disse folk til at se tiden an. Som en andelshaver i Frederikshavns Andelsslakteri udtrykte det: han havde altid syntes, at Erhvervsudvalget havde gavnet det danske landbrug; »at de render rundt i det nu med de yderliggående spidser, er en anden sag«, men man skulle nu alligevel ikke træffe forhastede beslutninger [15]. En andelshaver i Horsens foreslog, at man skulle give Erhvervsudvalget »et prøveår« [16], og forskellige andre steder var der folk, der udtalte sig i samme retning.

I argumentationen til fordel for forbliven i Erhvervsudvalget indgik undertiden angreb på Landbrugsraadet, og enkelte talere tog – for at give god vægt – industrien og »højfinansens« med i anklagerne. Et ofte fremført synspunkt var loyaliteten overfor L. S. »Knud Bach var god nok, så længe kødet kun kostede 15 øre« [17].

Udviklingen i disse måneder forsynede begge sider med visse tungtvejende argumenter. Det ene var den megen tale, der lige siden efteråret havde været som en opskrivning af kronen. Det havde foruroliget bønderne, der havde fået eksportpriserne på smør og kød sat betragteligt i vejret. Smørprisen var omtrent fordoblet siden foråret 1940, og gennemsnitsnoteringen for oksekød af bedste kvalitet var steget fra 62 øre pr. kg i april 1940 til 105 øre pr. kg i februar 1941. Kunne man nu ikke risikere, at dette gunstige forhold blev ødelagt af en forhøjelse af kronekursen i forhold til tyske mark? Tanken manede til forsigtighed med hensyn til at ødelægge det prøvede pressionsorgan Erhvervsudvalget; for også en så fremtrædende venstremand som folketingsmand, ingeniør Rud. Christiani, havde udtalt sig positivt for tanken om kronehævning [18], og selv indenrigsminister Knud Kristensen havde i en tale i Randers

14. Horsens Folkeblad 17. 2. 1941.

15. Vendsyssel Tidende 22. 2. 1941.

16. Horsens Folkeblad 17. 2. 1941.

17. Kolding Folkeblad 1. 3. 1941.

18. Aarhus Amtstidende 25. 2. 1941.

den 8. februar givet udtryk for, at det måske, under visse omstændigheder, kunne blive nødvendigt med en kroneopskrivning [19].

Til gengæld forærede tyskerne L. S.-modstanderne et argument. Den 15. februar 1941 blev det meddelt, at kommunalvalgene var blevet udsat indtil videre. Alle var klar over, at det var tyskerne, der stod bag. Disse valg ville have åbnet mulighed for at få standpunkterne markeret [20]. Nu blev den chance taget fra folk. Men så kunne slagterigeneralforsamlingerne bruges til en demonstration.

Efterhånden som udmeldelsernes tal steg, blev det lettere for dem, der endnu ikke havde truffet deres afgørelse, at gøre det. For hvadenten de blev i udvalget eller trådte ud, var dettes betydning nu reduceret til det rene ingenting. Alligevel stod der så sent som den 1. marts en overordentlig skarp strid på Kolding-slagteriets generalforsamling, forberedt af en intens husagitation [21], og samme dag valgte Grindsted slagteri at blive i udvalget [22].

Efterfølgende oversigt over afstemningsresultaterne på et fyldigt udvalg af de slagterigeneralforsamlinger, der tog sagen op i februar og marts 1941, skulle give et indtryk af sagens gang. Tallene gives på grundlag af meddelelserne i dagspressen. I en del tilfælde oplyses kun, at man vedtog udmeldelsen »enstemmigt«, »med stort flertal« e. lign. Her har der tilsyneladende været tale om afstemning ved håndsoprækning, hvad der ikke giver os så sikkert et indtryk af stemningen som de skriftlige afstemninger (der var i overtal). De anførte datoer er generalforsamlingsdatoerne [23].

Den 11. februar.

Esbjerg 127 stemmer for udmeldelse, 57 imod

Den 15. februar.

Horsens 1229 stemmer for udmeldelse, 762 imod
 Masned Sund 538 stemmer for udmeldelse, 282 imod

19. Randers Amtsavis 10. 2. 1941. Knud Kristensens udtalelser var ved den lejlighed meget vage og uklare.

20. Jfr. f. eks. forsigtige bemærkninger i Skive Folkeblad 24. 2. 1941.

21. Kolding Folkeblad.

22. Jfr. oversigten.

23. Kildematerialet har været Heimdal, Horsens Folkeblad, Kolding Folkeblad, Lolland-Falsters Folketidende, Ringkøbing Amtstidende, Sorø Amtstidende, Vendsyssel Tidende, Vestkysten og Aarhus Amtstidende.

Den 20. februar.

Vojens 250 stemmer for udmeldelse, 86 imod
 Køge 447 stemmer for udmeldelse, 183 imod
 Sorø vedtog »næsten enstemigt« udmeldelse.

Den 22. februar.

Sæby 495 stemmer for udmeldelse, 325 imod
 Brønderslev 559 stemmer for udmeldelse, 216 imod
 Frederikshavn 107 stemmer for udmeldelse, 91 imod
 Hillerød vedtog »med et stort flertal« og Nykøbing S. »næsten enstemmigt«
 at melde sig ud. Men Silkeborg valgte med 339 stemmer mod 326 at blive i
 udvalget.

Den 25. februar.

Hammel 390 stemmer for udmeldelse, 153 imod

Den 26. februar.

Struer 174 stemmer for udmeldelse, 53 imod

Den 28. februar.

Gråsten 613 stemmer for udmeldelse, 288 imod
 Nakskov 248 stemmer for udmeldelse, 241 imod
 Skanderborg 294 stemmer for udmeldelse, 123 imod
 Men Åbenrå valgte med 341 stemmer mod 141 at blive.

Den 1. marts.

Odense 2213 stemmer for udmeldelse, 478 imod
 Svendborg 375 stemmer for udmeldelse, 61 imod
 Fåborg 1729 stemmer for udmeldelse, 239 imod
 Bogense 478 stemmer for udmeldelse, 94 imod
 Holbæk 728 stemmer for udmeldelse, 39 imod
 Rudkøbing og Kalundborg vedtog »næsten enstemmigt« at melde sig ud.
 Kolding, der allerede var udmeldt, forkastede med 722 stemmer mod 523 et
 forslag om genindmeldelse. Men Grindsted vedtog med 367 stemmer mod
 347 at blive.

Den 8. marts.

Vejle	1052 stemmer for udmeldelse, 632 imod
Ebeltoft	119 stemmer for udmeldelse, 48 imod
Ansager	318 stemmer for udmeldelse, 142 imod

Den 21. februar havde 15 andelsslagterier meldt sig ud af Erhvervsudvalget [24]. Den 4. marts var tallet steget til 39 [25], og den 19. marts kunne sekretæren i Andelsslagteriernes fælleskontor, der naturligvis med stor opmærksomhed havde fulgt sagens udvikling, udtale til pressen, at af landets i alt 62 andelsslagterier havde til dato 43 meldt sig ud af Erhvervsudvalget, 8 havde aldrig været medlem, 3 havde vedtaget at fortsætte som medlem, og 8 havde endnu ikke taget stilling [26].

Som foran nævnt forelå der meddelelse til pressen om, at der inden den 21. februar var 171 andelsmejerier, der havde meldt sig ud, og fra den 4. marts foreligger der en avismeddelelse [27] om, at antallet af tilmeldte mejerier på dette tidspunkt »uden at overdrive« var nedbragt til 150. Det sidste kan næppe være korrekt. En så voldsom udmeldelsesaktivitet i netop dette tidsrum er der ikke fundet spor af i de mejeriarkiver, der er efterset. Det drejer sig om i alt 30. Der er ikke i forhandlingsprotokollen for noget af disse mejerier fundet indførsel om drøftelser eller afstemninger om spørgsmålet i slutningen af februar eller begyndelsen af marts 1941 [28]. Nærmest kommer Asnæs Andelsmejeri (se foran), der med 39 stemmer mod 3 vedtog udmeldelse den 18. februar [29].

24. Heimdal 1. 3. 1941.

25. Aarhus Amtstidende 4. 3. 1941.

26. Roskilde Dagblad 19. 3. 1941. Citeret i adskillige andre aviser den følgende dag.

27. Aarhus Amtstidende 4. 3. 1941.

28. Midtsjællands lokalhistoriske arkiv, Ringsted, har efterset forhandlingsprotokollerne fra andelsmejerierne i Bringstrup, Sneslev, Haraldsted, Allerslev-Lejre, Gyrtinge, Jystrup, Fjenneslev, Gadstrup, Tølløse, Sigersted og Hvalsø. Næstved by- og egnshistoriske arkiv har efterset forhandlingsprotokollerne fra andelsmejerierne i Herlufmagle, Rislev, Toksværd, Sipperup, Hammer og Lov. I intet af disse 17 mejerier var sagen til behandling i tiden 1. november 1940 – 30. april 1941. Det lokalhistoriske arkiv for Ejby storkommune (Fyn) oplyser, at Søbjerg mejeri i Ørslev sogn vedtog udmeldelse 10. maj 1941. I Erhvervsarkivet findes forhandlingsprotokoller fra 12 andelsmejerier fra perioden. 3 vedtog at melde sig ud i december 1940 (Lyngerup, Astrup og Hjermitzlev). Et vedtog udmeldelse i februar 1941 (Asnæs, se næste note). V. Aaby vedtog i december 1940 at blive i udvalget (se note 8). Odden Andelsmejeri vedtog 3. marts 1941 at se tiden an. Alsø Andelsmejeri meldte sig ud 13. juni 1941. Sagen ses ikke behandlet i protokollerne fra mejerierne i Galten, Stoholm, Vissing, Fabjerg og Åside (ved Mogenstrup). – Om Haastrup Andelsmejeri se note 30.

29. Erhvervsarkivet. Forh. prot. f. Asnæs Andelsmejeri 1930–62.

Der er altså grund til at tage avisernes talmæssige opgivelser med en vis forsigtighed. Men det afgørende i øjeblikket var vel heller ikke først og fremmest at meddele, hvad der præcist skete, men hvad man ønskede, at tyskerne og deres hjælpere skulle tro var ved at ske.

Hvad betød nu disse begivenheder, bortset fra, at demonstrationen mod samarbejdet med tyskerne naturligvis vakte glæde i vide kredse?

Det betød først og fremmest, at Erhvervsudvalget var slået ud, og at Landbrugsraadet stod tilbage som landbrugets eneste top-repræsentant. L. S. havde altså lidt et smerteligt nederlag, derom var der ingen tvivl, men om bevægelsen var endeligt udslettet var noget andet. En analyse af de foran anførte stemmetal viser, at der i nogle egne af landet stadig var ikke helt små grupper landbrugere, der sluttede op om L. S.-bevægelsen, og en bedømmelse af de faldne udtalelser tyder på, at der var endnu flere, der følte sig tiltalt af dens erhvervs-politiske program. Desuden må man tage i betragtning, at der var store mængder andelshavere, der slet ikke havde stemt. Landmændene var traditionelt ikke særlig flinke til at møde op på generalforsamlinger, og det havde de målbevidste L. S.-grupper gennem årene draget nytte af [30]. I disse måneder havde fremmødet trods dårligt vejr været pænt, men sammenligner man avisernes angivelser af, hvor mange andelshavere, der var mødt, med stemmetallene, er det åbenbart, at mange har afholdt sig fra at stemme. Det kan hænge sammen med almindelig usikkerhed overfor problemet hos bønderne. De var dårligt underrettet om, hvad der egentlig foregik rundt om dem. Deres aviser var forsigtige, og de havde ikke byarbejdernes mulighed for underhåndsorientering på de større arbejdspladser eller på gadehjørnet. Adskillige af de landmænd, der vovede sig op på talerstolen ved generalforsamlingerne, afslørede netop manglende orientering om, hvad der var kærnen i sagen [31].

30. Et formentlig typisk eksempel giver forhandlingsprotokollen for Hastrup andelsmejeri (Svendborg amt). Mejeriet havde 85 andelshavere, af disse stemte i 1935 44 for indmeldelse i Erhvervsudvalget, 28 stemte imod og 4 stemmesedler var blanke, i 1939 stemte 42 for at blive i udvalget, 36 stemte imod. Den 4. december 1940 stemte 37 medlemmer for forbliven, men det var lykkedes at mobilisere de resterende 48 stemmer for udmeldelse. Ved at hale alle til stemmeurnen opnåede man altså at få den hårde, faste kerne af udvalgets venner stemt ned. Oplysningerne er meddelt af Hastrup lokalhistoriske arkiv. – Om betydningen af landmændenes passivitet mod L. S.-agitationen se iøvrigt Fridlev Skrubbeltrang, anf. værk II, s. 286.
31. L. S.-bladet Landbo-Værnet skrev 15. 3. 1941: Det er ikke udmeldelserne, det er ikke de indrepolitiske samlingsbestræbelser, der er det centrale, eller det man mener at kunne slå L. S. ned på. Nej, det er den lille mand, der ude på den lokale talerstol, pisket op af måneders løgnagtig og forvrænget agitation mod L. S., slynger nogle udtalelser ud, hvis rækkevidde han slet ikke er i stand til at bedømme, man bruger. – L. S.-redaktøren synes ikke rigtigt at have gjort sig klart, at det våben, han her tog i brug, var en boomerang.

De landbrugspolitiske ledere var næppe helt klar over, hvor meget eller hvor lidt demonstrationen betød, og der er ingen tegn på, at de umiddelbart efter benyttede begivenhederne som udgangspunkt for videregående dispositioner. Tværtimod synes en vis afventende holdning at have gjort sig gældende. At L. S.-bevægelsen ikke var knækket, fik man da også stadig vidnesbyrd om. Således vedtog generalforsamlingen i Randers Andels Svineslagteri den 24. maj 1941 ganske vist, at slagteriet skulle meldes ud af Erhvervsudvalget. Men trods en forudgående systematisk tilrettelagt kampagne fra udmeldelsestilhængernes side [32], blev ca. 32 pct. af de afgivne stemmer afgivet mod udmeldelsen [33].

Et andet sted virkede demonstrationen imidlertid omgående. Det var i det tyske gesandtskab i København. Den 28. februar meddelte Renthe-Fink sine foresatte i Berlin, at han lige i øjeblikket måtte fraråde oprettelse af et »Bauernkontor für Dänemark« [34].

Meddelelsen havde fundet frem til den rigtige adressat.

Anm. Til de lokalhistoriske arkiver og de slagterier, der har hjulpet forfatteren med at efterse gamle forhandlingsprotokoller, rettes en hjertelig tak.

32. Skrubbeltrang, anf. værk II, s. 286.

33. Stemmetallene (2208 mod 1038) venligst meddelt af slagteriet.

34. Auswärtiges Amts arkiv. Fotokopi i det danske rigsarkiv. Nr. 275, Handakten Clodius, lb. nr. 529664.

FRIDLEV SKRUBBELTRANGS FORFATTERSKAB

Ved CLAUS BJØRN

Den efterfølgende bibliografi kan ikke gøre krav på at være en fuldstændig fortegnelse over dr. phil. Fridlev Skrubbeltrangs forfatterskab. Dagspressen er ikke gennemgået, og for dr. Skrubbeltrangs bidrag til »Højskolebladet« og »De nye Bøger« gælder det, at der er foretaget et udvalg. Iøvrigt er der tilstræbt en udtømmende registrering af dr. Skrubbeltrangs virksomhed som forfatter.

De bibliografiske numre er opstillet kronologisk med hensyn til årstal. Inden for det enkelte år er rækkefølgen: selvstændige publikationer (alfabetisk), afsnit i værker af flere forfattere (alfabetisk), bidrag til årsskrifter (alfabetisk), bidrag til tidsskrifter (tidsskrifterne opstillet alfabetisk, opstillingen inden for de enkelte tidsskrifter kronologisk) samt medarbejderskab ved konversationsleksika.

1923

1. En Moder, Husmandshjemmet XX, s. 485–86.
2. Høst, Husmandshjemmet XX, s. 531.

1926

3. Den danske Statsmagts Udvikling i ældre Tid (Om Erik Arup: Danmarks historie I (1925)), Det frie Blad VI, s. 77–79, 90–91.
4. Statsmagten og dens rette Grænser, Det frie Blad VI, s. 350–53.

1927

5. Ved Skolens Aabning 7. nov. 1926: Vi er unge, som vil samle, Rødding Højskoles Aarsskrift 1927, s. 32–33.

1928

6. Rødding-Skilderi, Rødding Højskoles Aarsskrift 1928, s. 24–28.
7. Byhyrden, Tidsskrift for dansk Folkeoplysning I, s. 623–38.

1929

8. Rødding igen, Rødding Højskoles Aarsskrift 1929, s. 68–70.
9. Martin Andersen Nexø, Højskolebladet LIV, sp. 797–806.

1930

10. Septemberforliget, P. Engelstoft og Hans Jensen (red.): Sociale Studier i dansk Historie efter 1857, s. 169–189.
11. Udgivet: Fr. Fischers Dagbog i 1864, Sønderjyske Aarbøger 1930, s. 161–222.
12. Vor Tid, Ubberup Højskoles Aarsskrift 1930, s. 28–29.
13. Olof Högberg og hans nordsvenske Folkesaga, Højskolebladet LV, sp. 485–94, 517–22, 547–52.
14. Scandia. Anm. af 1. bd., Højskolebladet LV, sp. 723–26.
15. En ung Dramatiker. Anm. af Kaj Munk: En Idealist (1928), samme: I Brændingen (1929), Højskolebladet, sp. 883–86.
16. Olav den Helliges Minde, Højskolebladet LV, sp. 933–42.
17. Anm. af Vilh. Grønbech: Kampen om Mennesket (1930), Højskolebladet LV, sp. 1017–24.
18. Tyskland foran Valget, Højskolebladet LV, sp. 1139–48.
19. I Verdenskrisens Tegn, Højskolebladet LV, sp. 1507–14.
20. Udlandet, Højskolebladet LV-LXI (For de enkelte indlæg se de årlige indholdsfortegnelser).

1931

21. Den folkelige Digtningens Veje, Ubberup Højskoles Aarsskrift 1931, s. 32–41.
22. Josef Pilsudski og det genrejste Polen, Højskolebladet LVI, s. 57–58, 71–73.
23. Tyske Brydninger, Højskolebladet LVI, s. 149–53, 178–81.
24. Moderne Verdenshistorie. Anm. af H. van Loon: Menneskehedens Historie (1930), Højskolebladet LVI, s. 250–52, 287–90.

25. Johan Skjoldborg, Højskolebladet LVI, s. 257–61.
26. Vejen Tilbage. Anm. af E. M. Remarque: Tiden der fulgte (1931), Højskolebladet LVI, s. 319–22.
27. Spanien i Nutidsbelysning, Højskolebladet LVI, s. 361–65.
28. Det Tyske Bolværk, Højskolebladet LVI, s. 395–98.
29. Østgrønlandskrisen, Højskolebladet LVI, s. 442–43.
30. Dansk Retsopfattelse i Østgrønlandsspørgsmålet, Højskolebladet LVI, s. 470–72.
31. Fra den norske Ungdomsbevægelse, Højskolebladet LVI, s. 539–40.
32. Grønlandsfreden, Højskolebladet LVI, s. 550–551.
Nr. 29, 30 og 32 indlæg mod C. P. O. Christiansen, Højskolebladet LVI, s. 423–25, 458–59, 532–36.
33. Fra Stænderforsamlingernes Tid. Anm. af Hans Jensen: De danske Stænderforsamlinger I (1931), Højskolebladet LVI, s. 612–17.
34. Prærieromaner, Højskolebladet LVI, s. 663–65, 671–73.
35. Hvor Ørkenfolket kæmper mod Europas Barbarer, Højskolebladet LVI tillæg til nr. 44, 4 sider.
36. Dansk Roman, Højskolebladet LVI, s. 702–04.
37. En Teaterbegivenhed. Anm. af Kaj Munk: Cant (1931), Højskolebladet LVI, s. 727–29.
38. Den unge Alvor. Anm. af Marcus Lauesen: Og nu venter vi på Skib (1931), Højskolebladet LVI, s. 745–48.

1932

39. Vi søger os Veje, Ubberup Højskoles Aarskrift 1932, s. 30–37.
40. Arups Danmarkshistorie. Anm. af Erik Arup: Danmarkshistorie II (1932), De nye Bøger II, s. 166–69.
41. Aristide Briand, Højskolebladet LVII, s. 36–37.
42. Heinrich Brüning, Højskolebladet LVII, s. 61–64, 81–84.
43. Hindenburg-Linien, Højskolebladet LVII, s. 159–62.
44. Arbejdets Krav, Højskolebladet LVII, s. 425–28.
45. Den lille Østgrønlandssag, Højskolebladet LVII, s. 495–96.
46. Da Adam af Bremen gæstede Danmark. Anm. af Adam af Bremen: De hamburgske Ærkebispers Historie, oversat af C. L. Henrichsen (1930), Højskolebladet LVII, s. 524–26.
47. Anm. af Thorkild Gravlund: Sysselbogen (1931), Højskolebladet LVII, s. 538–41.

48. Materialistisk Historieopfattelse. Anm. af Maurice Dobb: Omrids af Europas Historie fra Lensvældets til Femtiaarsplanens Tid (1932), Højskolebladet LVII, s. 609–12.
49. Anm. af Knud Berlin: Danmarks Ret til Grønland (1932), Højskolebladet LVII, s. 663.
50. Hilsen til Borups Højskole, Højskolebladet LVII, s. 692–94.
51. Den unge Bjørnson, Højskolebladet LVII, s. 737–40.
52. Gustav Adolf, Højskolebladet LVII, s. 789–93.

1933

53. Om at følge med Tiden, Ubberup Højskoles Aarsskrift 1933, s. 48–53.
54. Anm. af Stefan Zweig: Marie Antoinette (1933), De nye Bøger III, s. 137–40.
55. Den lille Entente. Den femte Stormagt, dens Tilblivelseshistorie og dens Nutidsbelysning, Dansk Udsyn XIII, s. 318–22.
56. Dr. Benes' Nytaarsbetragtninger, Højskolebladet LVIII, s. 11–12.
57. Anm. af Martin Andersen Nexø: Et lille Kræ (1932), Højskolebladet LVIII, s. 123–26.
58. Den lille Entente og de andre, Højskolebladet LVIII, s. 161–64.
59. Literaturens Vejledere. Anm. af Harald Nielsen: Litterære Mirakler (1933), Højskolebladet LVIII, s. 304–06, 331–34.
60. Præsident Masaryk om Demokratiet, Højskolebladet LVIII, s. 420–21.
61. Mænd og Politik. Anm. af J. P. Jensen: Holbæk Amts Valgkredse og deres valgte Mænd I (1932), Højskolebladet LVIII, s. 439–40.
62. Opgøret med Nationalismen, Højskolebladet LVIII, s. 473–75.
63. Anm. af Fred. Böök: Hitlers Tyskland (1933), Højskolebladet LVIII, s. 506–07.
64. Om Hitlerismen. Anm. af A. Brandt Pedersen: Hitler og den nationale Revolution (1933), Højskolebladet LVIII, s. 651–53.
65. En Roman om Kina. Anm. af Pearl S. Buck: Sønner (1933), Højskolebladet LVIII, s. 677–78.

1934

66. Med alle Midler, Borups Højskole XIX, s. 29–30.
67. Respekten for Mennesket, Borups Højskole XIX, s. 71–72.
68. Dansk og tysk Syn paa Jøderne for 100 Aar siden, Borups Højskole XX, s. 17–18.

69. Anm. af Albert Olsen: Bybefolkningen i Danmark paa Merkantilismens Tid (1933), Højskolebladet LIX, s. 29–30.
70. Da Bondefrigørelsens Mænd trådte til, Højskolebladet LIX, s. 173–78.
71. Kampen om Østrig, Højskolebladet LIX, s. 287–88, 318–20.
72. Paul von Hindenburg, Højskolebladet LIX, s. 443–45.
73. Sydslaviske Brydninger, Højskolebladet LIX, s. 569–71.
74. Engelbrekt Engelbrektsons Frihedskamp, Højskolebladet LIX, s. 669–72.

1935

75. Viljen til Fred, Borups Højskole XX, s. 85–86.
76. Den krænkede Menneskeværdighed. Anm. af L. Feuchtwanger: Slægten Oppenheim (1934), Højskolebladet LX, s. 67–68.
77. Før Folkestyret. Anm. af Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie II (1934), Højskolebladet LX, s. 119–21.
78. National Mindretalsret. Anm. af A. Grau: Nationale Mindretalsspørgsmål I (1933), Højskolebladet LX, s. 220–21, 232–33.
79. Den halve Sag kontra den hele, Højskolebladet LX, s. 260–61.
80. Frihed og Forsigtighed, Højskolebladet LX, s. 288.
Nr. 79 og 80 indlæg mod Even Marstrand, Højskolebladet LX, s. 216–17, 252–53, og 275–76.
81. Det Østafrikanske Kejserrige, Højskolebladet LX, s. 439–43.
82. Johannes Steenstrup, Højskolebladet LX, s. 462–63.
83. Italiensk Drengenationalisme, Højskolebladet LX, s. 493–63.
84. Andreas Peter Bernstorff, Højskolebladet LX, s. 518–19, 533–34.
85. En Tænkebog. Anm. af G. Wulff: Fragmenter (1935), Højskolebladet LX, s. 716–17.

1936

86. Anm. af Hans Jensen: Dansk Jordpolitik I (1936), Fortid og Nutid XI, s. 162–65.
87. Anm. af J. O. Bro-Jørgensen: Forsikringsvæsenets Historie i Danmark indtil det 19. Aarhundrede (1935), Fortid og Nutid XI, s. 171–73.
88. Anm. af M. Andersen Nexø: Under aaben Himmel (1935), Højskolebladet LXI, s. 91–93.
89. Et tusindaarigt Folkehad. Anm. af Hugo Valentin: Antisemitismen (1935), Højskolebladet LXI, s. 121–23.
90. En Palæstinarejse. Anm. af M. Friediger: Landet der genopbygges (1936), Højskolebladet LXI, s. 299–302.

91. Chr. Reventlows Minde, Højskolebladet LXI, s. 442–43.
92. Det forsømte Spanien, Højskolebladet LXI, s. 491–94.
93. Festen for Særrettighedernes Nederlag, Højskolebladet LXI, s. 546–48, 562–65.
94. Diktaturtilhængernes Borgerkrig, Højskolebladet LXI, s. 675–76.
95. Anm. af V. Starcke, N. Bredkjær, A. Brink og J. L. Bjørner: De store Landboreformer og Handelsfrihedens Tid. Et Mindeskrift 150 Aar (1936), Fortid og Nutid XII, s. 57–60.
96. Nordisk Valgefæteraar, Højskolebladet LXI, s. 692–94.
97. Fredsprisen, Højskolebladet LXI, s. 776–77.

1937

98. Anm. af Hans Jensen: Dansk-Norsk Vekselvirkning i det 18. Aarhundrede (1936) og Albert Olsen: Danmark-Norge i det 18. Aarhundrede (1936), Fortid og Nutid XII, s. 57–60.
99. Anm. af Hans Jensen: Dansk Jordpolitik I (1936), Historisk Tidsskrift 10. rk. IV, s. 134–40.
100. Anm. af V. Starcke, N. Bredkjær, A. Brink og J. L. Bjørner: De store Landboreformer og Handelsfrihedens Tid. Et mindeskrift 150 Aar (1936). Historisk Tidsskrift 10. rk. IV, s. 140–41.
101. Vendepunktet i Bryssel, Højskolebladet LXII, s. 259–61.
102. Bonderoman. Anm. af Jørgen Nielsen: En Gaard midt i Verden (1936) og Hans Kirk: Daglejerne (1936), Højskolebladet LXII, s. 332–34, 348–49.
103. Europæisk Neutralitet, Højskolebladet LXII, s. 451–53.
104. Pearl S. Buck og hendes Forældre. Anm. af Pearl S. Buck: Faderen (1937), Højskolebladet LXII, s. 689–92.

1938

105. Den danske Bonde 1788–1938, 248 s.
106. Bondefrihedens Forkæmpere, Dansk Landbrug LVII, s. 334–39.
107. Anm. af Th. Thaulow og J. O. Bro-Jørgensen (udg.): Udvalgte Breve, Betænkninger og Optegnelser af J. O. Schack-Rathlous Arkiv 1760–1800 (1936), Historisk Tidsskrift 10. rk. IV, s. 479–80.
108. Et Sogns Histoire. Anm. af S. Alkjærsgig: Vejen Sogn i Malt Herred 2. hft. (1938), Højskolebladet LXIII, s. 759–60, 768.
109. Folkeligt og fagligt Oplysningsarbejde efter de store Landboreformer, Tidsskrift for Landøkonomi 1938, s. 393–417.

1939

110. Bondeskifter og Foldudbytte, Fortid og Nutid XIII, s. 20–31.
111. Danske Digte. Anm. af Johs. V. Jensen: Paaskebadet (1937) og Hans Hartvig Seedorff Pedersen: Genskær af Stjernerne (1937), Højskolebladet LXIV, s. 201–204.
112. Kampen om Mellemeuropa, Højskolebladet LXIV, s. 546–48, 558.

1940

113. Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660–1800, 400 s. (Disputats).
114. Anm. af O. v. Munthe af Morgenstjerne: Feltmarskal Michael Numsen og hans Tid (1938), Historisk Tidsskrift 10. rk. V, s. 557–58.
115. Thorkild Gravlund, Højskolebladet LXV, s. 8–9.
116. Hjemstavn. Anm. af R. Knudsen: Haandbog i Hjemstavnsforskning og Hjemstavnskultur (1939), Højskolebladet LXV, s. 162–64.
117. Troels Lund, Højskolebladet LXV, s. 439–41.
118. Fællesnordisk Historieskrivning. Anm. af: Omstridte Spørgsmaal i Nordens Historie I (1940), Højskolebladet LXV, s. 593–95.
119. I Dalens Skød, Højskolebladet LXV, s. 637–39.

1941

120. Landsbybonde og Herremand, C. P. O. Christiansen (red.): Dansk i tusind Aar, s. 127–42.
121. Landsbyens Historie. Anm. af Axel Steensberg: Den danske Landsby (1940), Andelsbladet XLII, s. 101–04.
122. Anm. af Kjeld Winding: Danmark for 100 Aar siden – og nu (1941), Andelsbladet XLII, s. 935–36.
123. Hoveriberetninger som Kilder til dansk Landbohistorie, Fortid og Nutid XIV, s. 1–28.
124. Anm. af Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770 (1940), Fortid og Nutid XIV, s. 29–32.
125. Den danske Husmand gennem 100 Aar, Den sønderjyske Husmand XXX, s. 439–42.
126. Hundrede Aars Sognestyre, Højskolebladet LXVI, s. 421–22.
127. Anm. af Studenterforeningens danske Bibliotek, Lederbladet I nr. 2, s. 11–12, nr. 8, s. 15–16.

1942

128. Husmænd i Danmark gennem 300 Aar (Vi og vor Fortid nr. 9), 152 s.
129. (Sammen med Harald Jørgensen) Det Classenske Fideikommis (Det skole- og godshistoriske afsnit), s. 311–616.
130. Udstykningen og Husmandsbevægelsen, Svend Dahl (red.): Danmarks Kultur ved Aar 1940, 2. bd., s. 232–60.
131. Kalmarunionen og de nordiske Folk, Aldrig mere Krig (udg.): Nordens Enhed, s. 3–11.
132. Statsminister Christian Ditlev Rewentlow, Danmark II, s. 559–64.
133. Det Classenske Fideikommis, Danmark II, s. 596–602.
134. Anm. af Hans Fussing: Herremand og Fæstebonde (1942), Dansk Landbrug LXI, s. 290–92.
135. Husmandsbevægelse og Folkeoplysning, Husmandshjemmet XXXIX s. 279–80.
136. Folkehistorie og et nationalt Billedværk. Anm. af Aa. Falk Hansen og Hal Koch (red.): Dansk Daad I (1942), Højskolebladet LVII, s. 51–52.
137. Et Broderfolks Historie. Anm. af Ingvar Andersson: Sveriges Historie gennem Tiderne (1941), Højskolebladet LXVII, s. 301–04.
138. Anm. af Vilhelm Moberg: Rid i Nat (1942), Højskolebladet LXVII, s. 428, 435.
139. Anm. af Studenterforeningens danske Bibliotek, Lederbladet II, s. 228–29, 357.

1943

140. Den danske Husmandsbevægelse (Det danske Selskabs Grundbøger), 152 s.
141. Træk af Landbrugets Historie fra 1660 til vore Dage, Dansk Landbrugsleksikon I, s. 29–75.
142. Husmændene, Fra Stænder til Folk. Syv Radioforedrag, s. 85–98.
143. Dansk militærpolitisk Udvikling, Ungdommens Fredsudvalg (udg.): Fred ved Ret, s. 112–16.
144. Laurits la Cour til Skjærsø, Ad Fortids Veje II, s. 332–50.
145. En dansk Bondepolitiker. Anm. af J. Garnæs Petersen: Jens Busk (1943), Andelsbladet XLIV, s. 475–76.
146. Anm. af N. Krarup: Fra Herredsting til Folketing (1942), Andelsbladet XLIV, s. 788.
147. En Udstykningsstatistik, Husmanden XLI, s. 295–96.

148. Anm. af N. Krarup og P. Stavnstrup: Dansk Historie siden Stavnsbaandets Løsning (1943), Højskolebladet LXVIII, s. 383–84, 389–90.
149. Norges Vej til Selvstændighed. Anm. af Vilh. la Cour: Mellem Brødre (1943), Højskolebladet LXVIII, s. 522–24.
150. Anm. af W. v. Antoniewitz: Danske Slægtsgaarde 1. hft. (1943), Højskolebladet LXVIII, s. 562–63.

1944

151. Anm. af Roar Skovmand: Folkehøjskolen i Danmark 1841–1892 (1944) Andelsbladet XLV, s. 1265–67.
152. Anm. af Axel Steensberg: Ancient Harvesting Implements (1943), Historisk Tidsskrift 10. rk. VI, s. 677–84.
153. Udstykningstanken for 50 Aar siden. Vilhelm Lassens »Offentligt Fæste«, Husmanden XLII s. 676–77, også trykt i Husmandshjemmet XLI, s. 505–06.
154. Dansk Folkehøjskole i 100 Aar, Nordisk Tidsskrift ny serie XX, s. 393–407.

1945

155. Danske Landboforhold (1880 ff.), K. Hansen (red.): Det danske Landbrugs Historie V, s. 300–603.
156. Godsejer og Fæstebonde, Arthur G. Hassø (red.): Danske Slotte og Herregaarde IV, s. 655–60.
Genoptrykt 1967, se nr. 309.
157. Et jysk Hoveriforslag fra 1788, Til Knud Fabricius, s. 224–39.
158. Dansk Landmandsstævne for 100 Aar siden, Andelsbladet XLVI, s. 874–77.
159. Nogle Kilder til ældre dansk Landbrugsstatistik, Historisk Tidsskrift 11. rk. I, s. 245–86.
160. Brømsebrofreden, Højskolebladet LXX, s. 438–40.
161. De danske Landmandsforsamlinger, Landet VI nr. 37, s. 12–13.
162. Da Bondestanden faldt i Enevældens Unaade, Landet VI nr. 45, s. 3–4.

1946

163. Den danske Folkehøjskole (Det danske Selskabs Grundbøger), 221 s. Engelsk udgave 1947, se nr. 171, tysk udgave 1950 se nr. 208.
164. Kapitelstakster og Kirkekøb paa Sjælland i det 18. Aarhundrede, Festskrift til Erik Arup, s. 225–49.

165. Anm. af F. Elle Jensen: Pietismen i Jylland (1944), Fortid og Nutid XVI, s. 321–23.
166. Anm. af Georg Hansen: Degnen (1944), Fortid og Nutid XVI, s. 323–24.
167. Af den svenske Bondes Historie, Landet VII nr. 3, s. 3–4.
168. Den store Kvægdød, Landet VII nr. 17, s. 17, 21.
169. Bondevennernes Selskab af 5. Maj 1846, Landet VII nr. 18, s. 3–4.
170. Dansk Jordpolitik gennem Tiderne. Dr. phil. Hans Jensens Indsats som Landbohistoriker, Landet VII nr. 50, s. 3–4.

1947

171. The Danish Folk High Schools, 88 s.
Oversættelse og bearbejdelse af nr. 163.
172. Den historiske Udvikling, A. Milthers (red.): Haandbog for det mindre Landbrug I, s. 11–25.
173. Statshusmandsbrug, A. Milthers (red.): Haandbog for det mindre Landbrug I, s. 150–57.
174. Udgivet: Fr. Fischers Dagbøger 1865–67, Sønderjyske Aarbøger 1947, s. 23–101.
175. Avisens Historie. Anm. af Sv. Thorsen: Den danske Dagspresse I (1947), Andelsbladet XLVIII, s. 1009–12.
176. Bøger om Højskolen i dens Jubilæumsaar, Fortid og Nutid XVII, s. 73–84.
177. Anm. af Gunnar Reiss-Andersen: Dikt 1921–46 (1946), Højskolebladet LXXII, s. 470.
178. Landbruget i en Brydningstid. Anm. af Karl Madsen: Det danske Landbrug (1947), Landet VIII nr. 9, s. 9, 16.
179. A. P. Bernstorff, Landet VIII nr. 10, s. 3–4.
180. Jørgen Nielsen, Landet VIII nr. 22, s. 3–4.
181. Dansk Husmands- og Jordlovgivning, Nordisk Tidsskrift ny serie XXIII, s. 453–68.
182. Anm. af H. Jørgensen (udg.): Anders Sandøe Ørsted: Arbejder om Trykkefrihed (1947), Nordisk Tidsskrift ny serie XXIII, s. 484–85.

1948

183. Der staar den ny Tids Bonde, 228 s.

184. Anm. af Roar Skovmand: Folkehøjskolen i Danmark 1841–92 (1944) og samme: Højskolen gennem 100 Aar (1944), Grundtvigstudier 1948, s. 91–97.
185. C. D. F. Reventlow som danske Historikere har set ham, Lolland-Falster Historiske Samfunds Aar bog XXXVI, s. 383–400.
186. Anm. af Georg Hansen: Præsten paa Landet i det 18. Aarhundrede (1947), Fortid og Nutid XVII, s. 212–15.
187. Anm. af O. Rasmussen: Nørre Ørslev Bys Historie (1946), Fortid og Nutid XVII, s. 238–39.
188. Anm. af Valter Elgeskog: Svensk torpbebyggelse frå 1500-tallet til laga skiftet. En agrarhistorisk studie (1945), Fortid og Nutid XVII, s. 241–43.
189. Husmandsreformerne af 1848, Husmanden XLVI s. 155, også trykt i Husmandshjemmet XLV, s. 167–68.
190. Anm. af Erik Møller: Skandinavisk Stræben og svensk Politik omkring 1860 (1948), Højskolebladet LXXIII, s. 376–77.
191. En sjællandsk Reformven. V. A. Hansen, Frydenholm, Landet IX nr. 9 s. 3–4.
192. C. D. F. Reventlows 200 Aars Dag 1748 11. Marts 1948, Landet IX nr. 11, s. 3–4.
193. Det første frie Folkevalg i Danmark, Landet IX nr. 39, s. 3–4.
194. Folkestyrets Mænd set med Aristokratiets Øjne, Landet IX nr. 43, s. 3–4.
195. Det folkelige Gennembrud nordenfjords, Landet IX nr. 50, s. 3–4.
196. Et 200 Års Minde (C. D. F. Reventlow), Tidsskrift for Landøkonomi 1948, s. 256–71.
197. Medarbejder ved Raunkjærs Konversationsleksikon 1948–57.

1949

200. Folkestyret bygges op nedefra, Dansk Folkestyre (Statsradiofoniens Grundbøger), s. 41–55.
201. Grundloven gennem 100 Aar, Husmanden XLVII s. 363–64, også trykt i Husmandshjemmet XLVI, s. 265–66.
202. Anm. af Rudi Thomsen: Den almindelige Værnepligts Gennembrud i Danmark (1949), Højskolebladet LXXIV, s. 104.
203. Anm. af Hans Lund (red.): Folkestyrets Mænd (1949), Højskolebladet LXXIV, s. 333–35.
204. Anm. af Aa. Svendstorp og Poul Møller: Folkestyret i dansk Humor (1949), Højskolebladet LXXIV, s. 345–47.

205. Loven, der skabte Røre om Husmandssagen, Landet X nr. 12, s. 3–4.
206. Under den første Junigrundlov, Landet X nr. 21, s. 3–4.
207. Hvor få har for meget og færre for lidt, Samvirke XXII nr. 10, s. 9–10.

1950

208. Die Volkshochschule, 248 s.
Oversættelse og bearbejdelse af nr. 163.
209. Udgivet: Fr. Fischers dagbøger 1868–71, Sønderjyske Årbøger 1950, s. 15–50.
210. St. St. Blicher og udstykningen, Husmandshjemmet XLVII, s. 551–52.
211. Hartvig Frisch, Højskolebladet LXXV, s. 73–75.
212. Anm. af Fr. Ingerslev: Selma Lagerlöf (1949), Højskolebladet LXXV, s. 179–81.
213. Anm. af Martin A. Hansen: Løgneren (1950), Højskolebladet LXXV, s. 497–98.
214. Danmark, Gorm, Tyres og Haralds rige, Landet XI nr. 6, s. 3–4.
215. Landboreformerne i 1850, Landet XI nr. 26, s. 3–4.
216. Hvorledes bonden blev selvejer. Anm. af Sigurd Jensen: Fra patriarkalisme til pengeøkonomi (1950), Landet XI nr. 33, s. 3–4.
217. Medarbejder ved Hagerups Illustrerede Konversationsleksikon bd. 5–10, 1950–53.

1951

218. (Sammen med Kamma Struwe) Storhandelens gennembrud og de store landboreformer, Historikergruppens Danmarkshistorie II, s. 7–86.
219. Jeppe Aakjær, Kapitler af dansk digtning fra Herman Bang til Kaj Munk, s. 197–223.
220. Dagspressen i nyeste Tid. Anm. af Sv. Thorsen: Den danske Dagspresse II (1951), Andelsbladet LII, s. 726–28.
221. Anm. af Sigurd Jensen: Fra patriarkalisme til pengeøkonomi (1950), Fortid og Nutid XVIII, s. 312–14.
222. Optakten til systemskiftet, Husmandshjemmet XLVIII nr. 13, s. 3.
223. Husmandsbevægelsen i starten, Husmandshjemmet XLVIII nr. 31, s. 3.
224. Hvad der gik forud, Husmandshjemmet XLVIII nr. 50, s. 3.
225. Den omstridte historie, Højskolebladet LXXVI, s. 353–55.
226. Brug og misbrug af historien, Højskolebladet LXXVI, s. 412–13.
227. Åndsliv og andelsmejerier, Højskolebladet LXXVI, s. 480–82.

228. Til klaring, Højskolebladet LXXVI, s. 556–57.
Nr. 225–28 indlæg mod A. C. Krebs, Højskolebladet LXXVI s. 387–89, 465–66, 544–46, E. Juhre, sammesteds s. 454–56, M. Raunkjær, sammesteds s. 491, 538, C. S. Nygaard, sammesteds s. 557.
229. Christoffer Valkendorf til Glorup, Landet XII nr. 1, s. 3–4.
230. De første husmandsforeninger fylder 50, Landet XII nr. 6, s. 3–4.
231. Bondevennen og skolemanden på Brahetrolleborg, Landet XII nr. 15, s. 3–4.
232. J. C. Drewsen: Bondens ven og velgører, Landet XII nr. 47, s. 3–4.
233. Landsbyjorder før og efter udskiftningen. Anm. af C. Rise Hansen og Axel Steensberg: Jordfordeling og udskiftning (1951), Landet XII nr. 47, s. 3–4.

1952

234. Den danske husmand I, 324 s.
235. Anm. af C. Rise Hansen og Axel Steensberg: Jordfordeling og udskiftning (1951), Fortid og Nutid XVIII, side 451–52.
236. Anm. af Roar Skovmand: De folkelige bevægelser i Danmark (1951), Fortid og Nutid XVIII, s. 472.
237. Husmandsbevægelsen i samvirkets tegn, Husmandshjemmet XLIX nr. 1, s. 12–13.
238. 50 års arbejde i husmandsforeningerne, Husmandshjemmet XLIX jubl. nr., s. 13.
239. Køgeresolutionen gennem 50 år, Husmandshjemmet XLIX nr. 44, s. 4.
240. Niels Frederiksen, Højskolebladet LXXVII, s. 8–9.
241. En folkelig bevægelse fejrer 50-året, Højskolebladet LXXVII, s. 275–78.
242. Anm. af E. M. Remarque: Livets Gunst (1952), Højskolebladet LXXVII, s. 397–98.
243. Vornede bøndersønners frigivelse, Landet XIII nr. 8, s. 3–4.
244. En østjydsk foregangsmand, Lauritz la Cour til Skjærsø, Landet XIII nr. 14, s. 3–4.
245. Lerchenborg og Lercherne, Landet XIII nr. 23, s. 3–4.
246. Mergeltid og andelstid, Landet XIII nr. 41, s. 3–4.
247. Køge-resolutionen, Landet XIII nr. 45, s. 3–4.
248. En dansk politiker. Anm. af H. Jørgensen: C. N. David (1950), Nordisk Tidsskrift ny serie XXVIII, s. 218–20.

1953

249. *Agricultural Development and Rural Reform in Denmark* (FAO Agricultural Studies No. 22, Rome), 320 s.
250. *Dansk Vestindien 1848–80*, Johs. Brøndsted (red.): *Vore gamle Tropekolonier II*, s. 353–465.
Genoptrykt 1967 se nr. 308.
251. *De samvirkende bornholmske Husmandsforeningers 50 års jubilæum*, *Husmandshjemmet L* nr. 25, s. 3.
252. *Til grundlovsvalg i 1866*, *Landet XIV* nr. 20, s. 3–4.
253. *Anm. af Hartvig Frisch m. fl.* (red.): *Den danske Rigsdag (1949–53)*, *Statsvetenskaplig tidskrift* 1953, s. 374–76.

1954

254. *Den danske husmand II*, 370 s.
255. *Andreas Søndergaards minde*, *Husmandshjemmet LI* nr. 25, s. 18.

1955

256. *Danmark, Jordpolitikken i Norden*, s. 9–48.
257. *Om brugen af landbohistorisk talmateriale*, *Fortid og Nutid XIX*, s. 249–68.
258. *Anm. af Holger Munk: Rytterbonden (1955)*, *Fortid og Nutid XIX*, s. 333–37.
259. *Norske husmænds historie*, *Husmandshjemmet LII* nr. 31, s. 2, 20.
260. *En hovbondes arbejdsaar*, *Landet XVI* nr. 35, s. 5–6.
261. *Anm. af H. Jørgensen (udg.): Statsrådets Forhandlinger 1848–63 I (1954)*, *Nordisk Tidskrift ny serie XXXI*, s. 306–07.

1956

262. *Fra Vandmans dage – til festen i Reventlowparken den 14. juli*, *Husmandshjemmet LII* nr. 28, s. 12–13.
263. *Anm. af Väinö Linna: Den ukendte soldat (1955)*, *Højskolebladet LXXX*, s. 31–32.
264. *Arups Danmarkshistorie*, *Højskolebladet LXXX*, s. 107–09.
265. *Poul la Cour*, *Højskolebladet LXXX*, s. 411–12.
266. *Anm. af Frode Kristensen: Fra Heden til Højskolen (1956)*, *Højskolebladet LXXX*, s. 537–40.

1957

267. Menneskehedens hjælpere, *Højskolebladet LXXXI*, s. 179–81.
268. Digteren og mennesket. Anm. af Jørgen Andersen: Nis Petersen (1956), *Højskolebladet LXXXI*, s. 197–98.
269. Blandt digtere, lærere og lærde. Anm. af M. Borup (udg.): *Mellem klassiske filologer* (1956), *Højskolebladet LXXXI*, s. 329–30.
270. Bonde (Danmark), *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder II*, sp. 83–89. Genoptrykt 1969, se nr. 315.
271. Bryde (Danmark), *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder II*, sp. 269–72.
272. Anm. af H. Jørgensen (udg.): *Statsrådets Forhandlinger 1848–63 II* (1956) *Nordisk Tidsskrift ny serie XXXIII*, s. 119–20.

1958

273. Andelssvineslagterierne og deres virksomhed. Otto Marquard (red.): *Slagterierhvervet i Danmark*, s. 178–91.
274. Det oprejste menneske. Anm. af Poul la Cour: *De knuste Sten* (1957), *Højskolebladet LXXXII*, s. 116–18.
275. Anm. af Gunnar Olsen: *Hovedgård og bondegård* (1957), *Jyske Samlinger ny række IV*, s. 307–17.

1959

276. Den sjællandske Bondestands Sparekasse, 382 s. (s. 17–88 genoptrykt fra O. Christensen: *Den sjællandske Bondestands Sparekasse gennem 75 Aar* (1931)).

1960

277. Anm. af O. Karup Pedersen: *Dansk Landbrugsbibliografi I* (1958), *Historisk Tidsskrift 11. rk. VI*, s. 142–44.
278. Anm. af Gunnar Olsen: *Træhesten, hundehullet og den spanske kappe* (1960) *Højskolebladet LXXXIV*, s. 738–39.
279. Fæste (Danmark), *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder V*, sp. 84–85.
280. Gadehus, *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder V*, sp. 151.
281. De danske husmænds vej gennem 50 år, *Nordisk kontakt V*, s. 269–71.
282. Historikeren, der blev partistifter. Anm. af P. Bagge (udg.): P. Munch: *Erindringer I* (1959), *Nordisk kontakt V*, s. 386–88.

283. Anm. af H. Jørgensen (udg.): Statsrådets forhandlinger 1848–63 III (1958) Nordisk Tidsskrift ny serie XXXVI s. 53, samme værk IV (1960) sammesteds, s. 423.

1961

284. Jens Nielsen, der forædlede både planter og mennesker, Husmandshjemmet LVII nr. 51, s. 12–13, 32, også trykt i Grundskyld XXXIX, s. 11–13.
285. Fæstegården som forsørger, Jyske samlinger ny række V, s. 237–74.
286. Hovedlinier i nordisk jordpolitik, Nordisk kontakt VI, s. 3–6, 121–23.
287. Opbrud fra den danske 1866-forfatning. Anm. af P. Bagge (udg.): P. Munch: Erindringer II (1960), Nordisk kontakt VI, s. 455–58.
288. Danske sparekasser gennem 150 aar, Nordisk Tidsskrift ny serie XXXVII, s. 74–89.
289. Developments in Tenancy in Eighteenth Century Denmark as a Move Towards Peasant Proprietorship, Scandinavian Economic History Review vol. IX, s. 165–75.
290. Strejftog blandt østjyske bønder i det 18. århundrede, Østjysk Hjemstavn XXVI, s. 20–33.

1962

291. Anm. af Gunnar Olsen: Træhesten, hundehullet og den spanske kappe (1960) Historisk Tidsskrift 11. rk. VI, s. 632–40.
292. Husmand (Danmark), Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder VII, sp. 143–145.
293. I skyggen af 1. Verdenskrig. Anm. af P. Bagge (udg.): P. Munch: Erindringer III (1961), Nordisk kontakt VII, s. 69–71.
294. Efterslæt fra kampårene i Nordslesvig. Anm. af H. Jørgensen (udg.): To ungdomsvenner (1962), Nordisk Tidsskrift ny serie XXXVIII, s. 356–58.
295. Anm. af H. Jørgensen (udg.): Statsrådets forhandlinger 1848–63 IV (1960) Nordisk Tidsskrift ny serie XXXVIII, s. 504–05.

1963

296. Anm. af Sv. Thorsen: Danmarks folketing, dets hus og historie (1961), Historisk Tidsskrift 11. rk. VI, s. 679–82.
297. Nekrolog over Gunnar Olsen, Historisk Tidsskrift 12. rk. I, s. 238–40.

298. Anm. af B. H. Schlicher v. Bath: Accounts and Diaries before 1800 as Sources for Agricultural History (1962), Historisk Tidsskrift 12. rk. I, s. 251–53.
299. Bondefriheden gennem 175 år, Husmandshjemmet LIX nr. 25, s. 16–17.
300. Fra fæstebonde til fri mand, Landsbladet VIII nr. 24, s. 3–5.
301. Frede Bojsen – en forhandlingspolitiker i en kamptid, Nordisk Tidsskrift ny serie XXXIX, s. 308–23.

1964

302. Anm. af B. H. Schlicher v. Bath: Yield Ratios 810–1820 (1963), Historisk Tidsskrift 12. rk. I, s. 391–94.
303. Anm. af Eino Jutikkala: Bonden i Finland genom tiderna (1963), Scandinavian Economic History Review vol. XII, s. 166–180.

1965

304. Medarbejder ved Encyclopaedia Britannica.

1966

305. Det indvundne Danmark 498 s.
306. Anm. af H. Behrend: Die Aufhebung der Feldgemeinschaften (1964), Historisk Tidsskrift 12. rk. II, s. 170–76.
307. Enrico Dalgas og den jyske landvinding, Nordisk Tidsskrift ny serie XLII, s. 341–56.

1967

308. Dansk Vestindien 1848–80, 231 s., Vore gamle Tropekolonier III. Genoptrykt fra nr. 250.
309. Godsejer og fæstebonde, Danske slotte og herregårde XVI, s. 289–302. Genoptrykt fra nr. 156.
310. Anm. af Afdeling agrarische geschiedenis landbouwhogeschool. A. A. G. Bijdragen 13. (1965), Historisk Tidsskrift 12. rk. II, s. 535–37.
311. Anm. af H. Jørgensen (udg.): Statsrådets forhandlinger 1848–63 VII (1966), Nordisk Tidsskrift ny serie XLIII, s. 208.

1968

312. Anm. af C. Rise Hansen (udg.): Præsteindberetninger om fæstegods m. v. i Vendelbo Stift 1568 og 1599 (1964), Historisk Tidsskrift 12. rk. III, s. 219–22.

313. Anm. af H. Jørgensen (udg.): J. P. Trap: Fra fire kongers tid (1966–67) Nordisk Tidsskrift XLIV, s. 99–102.
314. Anm. af W. Abel (udg.): Wüstungen in Deutschland (1967), Scandinavian Economic History Review vol. XVI, s. 115–16.

1969

315. Bonde, N. Haastруп og Th. Damsgaard Olsen (red.): Middelalderens litteratur og samfund, s. 10–12. Genoptrykt fra nr. 270.
316. Anm. af Ernst Pitz: Landeskulturtechnik, Markscheide- und Vermesungswesen im Herzogtum Braunschweig bis zum Ende des 18. Jahrhunderts (1967), Historisk Tidsskrift 12. rk. III, s. 581–82.
317. Anm. af C. Rise Hansen: Hoveriet på Ringsted Kloster 1570–1620 (1968), Historisk Tidsskrift 12. rk. IV, s. 229–35.
318. Anm. af H. Jørgensen (udg.): Statsrådets forhandlinger 1848–63 VIII (1968), Nordisk Tidsskrift ny serie XLV, s. 36.
319. Contributions of Agricultural History. Anm. af W. E. Minchinton (ed.): Essays in Agrarian History I–II (1968), Scandinavian Economic History Review vol. XVII, s. 136–41.

1970

320. Tradition og nyindstilling ved benyttelse af kilder til dansk landbohistorie, Fortid og Nutid XXIV, hft. 3.

Under udgivelse

N. M. Løvenskiolds dagbog. Ved Fridlev Skrubbeltrang. Bol og By 7.

PERSONNAVNREGISTER

De enkelte personer er placeret under slægtsnavne eller andre tilnavne, hvor sådanne forekommer. Middelalderlige navne bestående af fornavn og patronymikon anbringes under fornavnet, hvorimod senere navnestof af samme karakter sættes under -sen-navnet. S sammensatte efternavne er oftest placeret under det første led.

I registret medtages samtidige, men ikke senere, forfattere.

- Abel (konge) 2 18.
Abraham Brodersen (adelsmand) 43.
Absalon (ærkebiskop) 13.
Albrecht (hertug) 17.
Algreen-Ussing, Tage (politiker) 222 ff.
Alsing, H. P. (stænderdeputeret) 219.
Andersen, Hans (bonde) 120.
Andersen, Jens (tjener) 73.
Andersen-Rosendal, F. (proprietær) 248.
Andreas Sunesen (ærkebiskop) 5.
Asser (ærkebiskop) 13.
- Bach, Knud (landbrugspolitiker) 251 f 255.
Baden, Jacob (forfatter) 179.
Bagge, Christen (provst) 131.
Bagge, Karen (provstedatter) 131.
Bang, P. G. (politiker) 222 ff.
Begtrup, Gr. (landøkonomisk forfatter) 174 ff 178.
Below, Henrik (adelsmand) 39.
Bendsen, Christen (møllegæst) 154.
Berntsen, Arent (landøkonomisk forfatter) 24.
Bille, C. St. A. (redaktør) 230.
Bille, Jens (adelsmand) 41.
Bille, Torben (adelsmand) 44.
Bing, Anders (adelsmand) 41.
(Bjørn), Bjørn Andersen (adelsmand) 38 41.
Bloch, Jørgen (biskop) 148.
Bo (abbed) 2.
Boesen, Peder (skipper) 76 f.
- Brahe, Tycho (astronom) 96.
Braun, Georg (topograf) 96.
Brun, Niels (møller) 144.
Bruuns, Jacob, se Baden, Jacob.
til Bruuns, Mads (møller) 144.
til Bruuns, Niels (møller) 144 150.
Buus, N. P. J. (landmand) 242 f 248.
Bølle, Birgitte (adelsdame) 43.
- Carstens (landmåler) 108.
Christensen, Niels (møllegæst) 155.
Christensen, Oluf (skipper) 73.
Christensen, Aborre, Anders (stænderdeputeret) 220 224.
Christensen Hedeager, Peder (gårdejer) 232 236 ff.
Christensen, Vejstrup, Hans (stænderdeputeret) 199 215 224 ff.
Christian IV (konge) 62 f 67 70 f 73 76 f 79 f 142.
Christian V (konge) 97 147
Christian VI (konge) 112.
Christiani, Rud. (ingeniør) 255.
Christoffer I (konge) 18.
Clausen, S. H. (gårdejer) 233.
Colbiørnsen, Chr. (generalprokurør) 178 f.
Collin, Ionas (finansdeputeret) 199 218 ff.
Condevin, Claus (købmand) 75.
- Dalgas, C. (landøkonomisk forfatter) 176.
Dinesen, Jørgen (landmåler) 97.
Drewsen, J. C. (fabrikant m. m.) 177 f 199 205 207 213 218 ff.

- Dreyer (rådmænd) 148.
- Ebbe Sunesen (stormand) 3 12.
 Ehlers (landinspektør) 122.
 Erik II (hertug) 17.
 Erik II Emune (konge) 15.
 Erik III Lam (konge) 7 12 15.
 Erik IV Plovpenning (konge) 18.
 Erik V Glipping (konge) 4 7 16 18 f.
 Erik VI Menved (konge) 7 17 f.
 Esgær (biskop) 4 8.
 Eskil (bryde) 7.
 Eskil (ærkebiskop) 10 f 14.
 Essmann, E. F. (grosserer) 243.
- Fensmark (landmåler) 114 122.
 Fischer, Andreas 132.
 Fjord, N. J. (landøkonomisk forsøgsleder) 247.
 Frederik V (konge) 98.
 Frederik VI (konge) 180 203 214 221 224 227.
 Friis, Christen (godsejer) 132 137 f.
 Fønss, Peter Severin (godsejer) 131.
- Galen, Anders (adelsmand) 46.
 Galman Pedersen (panthaver) 44.
 Gay, Christen (møller) 144.
 Glambeck, Claus (adelsmand) 39.
 Glud, Peder (godsejer) 132.
 Grønvold (landmåler) 116 123.
 Graa, Hans (borger) 78.
 Gyrstinge, se Morten Jensen (Gyrstinge).
 Løse, Christoffer (adelsmand) 42 f.
 Gøye, Mogens (adelsmand) 21.
- Hald (landmåler) 113.
 Hans den Ældre (hertug) 39.
 Hansen, Johan (proprietær) 132.
 Hansen, Peder (ugedagsbonde) 78 ff.
 Hansen, Rasmus (gårdfæster) 177.
 Hansen, S. (mejerikonsulent) 249.
 Hansen Uhd, Niels (gårdejer) 231 236 f 239 f 242 245.
 Harborøn, Laurids (møller) 144 150.
 Helm-Petersen, S. F. (bogholder) 248.
 Hemming (abbed) 44.
 de Hoff, Henrik Muhle (godsejer) 131.
 Hogenberg, Franz (kobberstikker) 96.
 Hollsen, Christian (forpagter) 132.
 Holm (amtsforvalter) 118 125.
 Holm, Fr. Chr. (købmand) 119.
 Holmwith af Marø 3.
 Holst, Hans (købmand) 74.
- Holstein-Holsteinborg, F. A. (lensgreve) 177 179 185 221 224.
 Husum, Chr. Ludvig (officer) 180 185.
 Høg, Jakob (adelsmand) 42 f.
 Haastrup, Hans (birkedommer) 207 210 219 221 224 226.
- Ingerslev, H. P. (politiker) 230.
- Jessen (stiftamtmand) 204.
 Johansen, Niels (bonde) 122.
 Juel, Fr. (godsejer) 177.
 Juel, Vincents (adelsmand) 41.
 Jørgensen, Frederik (sognefoged) 207 210 220 225.
 Jørgensen, Peder (gårdejer) 235.
- Kingo (madam) 132.
 Knud VI (konge) 12 16.
 Kondrup, Christen (godsejer) 133 136.
 Krage, Evert (adelsmand) 45.
 Krarup, Chr. N. (landøkonomisk forfatter) 174 f.
 Krarup, J. B. (landøkonom) 229.
 Kristensen, Knud (politiker) 255 f.
 Kristensen, Niels (gårdejer) 229 234 236 ff 243.
 Kristiansen, Kr. (højskolelærer) 231.
 Krumpen, Otte (adelsmand) 42.
 Kaas, Bjørn (adelsmand) 41.
- Lange, Anna (adelsdame) 39.
 Langerhus, Mads (møller) 144.
 Larsen, Hendrik (stænderdeputeret) 220 227.
 Larsen, J. C. (prokurator) 203 212.
 Lawaetz, Otto (mejerimand) 231.
 Lehmann, Orla (politiker) 227.
 Lemvig (auktionsdirektør) 176.
 de Leth, Henrik Johan (godsejer) 131.
 von Levetzow, Heinrich (amtmand) 113 118 122.
 Lihme, Bagge (godsejer) 129 131 ff 135 ff.
 Lihme, Christian (degn) 131.
 Lihme, Christian (forpagter) 133.
 Lihme, Christine Sophie (f. Sjelle) 132 f.
 Lindahl, Hans Jakob (godsejer) 131.
 (Lindenov), Hans Johansen (adelsmand) 40.
 Linnertsen, Claus (skipper) 71.
 Lunge, Folmer (adelsmand) 46.
 Lunge, Jes (adelsmand) 46.
 Lunge, Ove (adelsmand) 40.

- Lütken, O. D. (økonomisk forfatter) 178.
 Læsø, Peder (skipper) 73 76.
- Maegaard, W. R. (grosserer) 248.
 Magnus Lang (bryde) 9.
 Malmø, Niels Jakobsen (skipper) 74.
 Marcussen, Poul (godsejer) 131.
 Marduk (gud) 96.
 Mathiasen, M. C. (sognefoged) 214 217.
 Mathiesen, Chr. (gårdejer) 229 ff.
 Mejer, Johannes (kartograf) 96 f.
 Michelsen, Lars (selvejerbonde) 133.
 Moltke, Johan (adelsmand) 46.
 Morten Jensen (Gyrstinge) (adelsmand) 44.
 Mortensen, Hans (skipper) 74.
 Mose, Lars (gårdejer) 232 247.
 Munk, Ebbe (adelsmand) 61 f 78.
 von Müller, Erich Chr. (godsejer) 131.
 Møller, Frederik, se Husum, Chr. Ludvig.
 Mønbo, Niels (skipper) 77.
 Møsting, J. S. (gehejmestatsminister) 177.
 Maagaard, Peder (møller) 144.
- Neergaard, C. (godsejer) 223.
 Niels (konge) 2 12 14.
 Niels Godekinsen (panthaver) 45.
 Nielsen (mejerist) 232 238.
 Nielsen, Bertel (skipper) 76.
 Nielsen, Hans (bonde) 219 221 224.
 Nielsen, J. Clemmen (gårdejer) 248.
 Nielsen, Niels (gårdmand) 210 f 225.
 Nielsen, Søren (skipper) 71.
 Nissen Dall, Iver (mejerimand) 231.
 Noer, Jep (møller) 144 156.
 Normann, Ernst (adelsmand) 63.
- Olsen, Rasmus (skipper) 71.
 Olufsen, Chr. (landøkonomisk forfatter) 186.
 Omer (biskop) 7 17.
 Oxendorph, Jørgen Dinesen, se Dinesen, Jørgen
- Pape, Christian Ludolf (officer) 98 f 106 108 ff.
 Pape, Karen (officershustru) 98.
 Peder (biskop) I 2.
 Peder (biskop) II 17.
 Peder Saksesen Uldsaks (?) (adelsmand) 46.
 Pedersen, Jens (skipper) 71.
 Pedersen, M. C. (assistent) 229 232 238 243 246 f.
- Pedersen, Niels (bonde) 121.
 Pedersen, Niels (mejerist) 231 233.
 Petersen, Niels (bonde) 116.
 Pliskarl, Rasmus 77.
 Podebusk, Hans (adelsmand) 43.
 Podebusk, Henning (adelsmand) 43.
 Præstegaard, Søren (tjenestekarl) 153 f.
- Rask, Jørgen (i Skelskør) 75.
 Rasmussen, Arent Hassel (godsejer) 131.
 Rawert, O. J. (forfatter) 176.
 Refhale, Søren (møller) 144.
 von Renthe-Fink, C. (diplomat) 260.
 Reventlow, Chr. D. (lensgreve) 222.
 Reventlow, J. D. (lensgreve) 216 222 f 225.
 Riber, Vincent (birkedommer) 207 214 f 226.
 Rosengaard, Tetz (adelsmand) 45.
 Rosenkrantz, Jørgen (adelsmand) 39.
 Rostrup, Hans (adelsmand) 39 f.
 Rostrup, Jakob (adelsmand) 42 f.
 Rønnes, B. F. (præst) 179.
- Saxo (historiker) 1 10 f 14.
 Scheel, Henrik (godsejer) 202.
 Schmidt, C. H. (landbrugskandidat) 232 237.
 von Schmidten, Ulrich Chr. (godsejer) 131.
 Schouw, J. F. (politiker) 207 210 226.
 von Schuchardt, Johan Conrad (godsejer) 131.
 Secher, J. B. (godsejer) 178 f 185.
 Seeblad, Otte (købmand) 75.
 Seefeld, Jakob (adelsmand) 39.
 Segelcke, Th. R. (professor) 247.
 Sjelle, Anders (godsejer) 132.
 Skibbygger, Christoffer 76.
 Skidenvad, Jakob (møller) 144 156.
 Skram, Jørgen (adelsmand) 41.
 Snafs, Otte 44.
 Sodeby, Thomas (møller) 144.
 Sophie Magdalene (dronning) 112.
 Sosadel, Erik Jensen 45.
 Sosadel, Jens Jensen 44 f.
 Sosadel, Niels Jensen 44 f.
 Stausholm, Mads (møller) 144 150.
 Stemann (landmåler) 108 f.
 Stilling Andersen, J. (mejerist) 229 232 236 ff 242 f.
 Stockfleth (landinspektør) 123 f.
 Stolberg, Christian Günther (greve) 112 f.
 Svend III Grathe (konge) 15.

PERSONNAVNREGISTER

- Svend Aggesen (historiker) 2.
 Syv, Peder (forfatter) 24.
 Sønderby, Thomas, se Sodeby, Thomas.
- Terndrup, C. F. (mejerist) 233 239 f 244.
 Tetens, Fr. M. (søløjtnant) 176.
 Thomasen, Thomas 153.
 Thomsen (i Bording) 132.
 Thott, Aksel Pedersen (adelsmand) 43.
 Trellingsgaard, Jep (møller) 144.
 Treschow, W. F. (stænderdeputeret) 219
 221.
 Trojel, F. A. (landøkonomisk forfatter)
 174 ff.
 Tutein, P. A. (godsejer) 204 219 ff.
 Tyge (biskop) 2.
- Uffe (ærkebiskop) 2.
 Uhd, Niels, se Hansen Uhd, Niels.
 Ulfstand, Hak (adelsmand) 41.
- Valdemar III (hertug) 17.
 Valdemar I (konge) 10 ff.
 Valdemar II (konge) 4 9 18 f.
 Valdemar III (konge) 16.
 Valdemar IV (konge) 7.
 Waldkirk, Henrik (bogtrykker) 72.
 Wallmark (regementskrivare) 171 f.
 Wedel Jarlsberg, F. C. (baron) 177.
 Vibe, Mikkell (handelsmand) 73 f.
 Viffert, Aksel (adelsmand) 41.
 Wiimh, A. G. (landøkonom) 180 185.
 Vilhelm (abbed) 3.
 Wilrich, Henrik (sognepræst) 139.
 Wissing, Thomas (godsejer) 131.
 Woyen, Enevold (adelsmand) 39.
 Vrist, Eske (møller) 144.
 Vrist, Laurids (møller) 144.
- Ørsted, A. S. (retslærd) 177 213.

STEDNAVNEREGISTER

Desværre har tiden ikke tilladt stedfæstelse af de anførte lokaliteter ved angivelse af sogne, herreder eller amter.

Danmark er ikke medtaget som opslagsord.

- Aggersø 65 f 71.
 Aggertangen 148 153.
 Allerslev 258.
 Allested 218.
 Allindemagle 41.
 Als 98.
 Alsønderup 12 f.
 Amstelborg 246.
 Ansager 244 f 258.
 Antvorskov 44 65 67
 69 ff 75 77 79.
 Antvorskov len 61 72 77.
 Antwerpen 36.
 Arnegård ved Jerrig 83.
 Asnæs 253 258.
 Aspgård 245.
 Assens 208.
 Astrup 252 f 258.
 Auderød 12 116 118
 128.
 Avnsbjerg 42.
 Axelvold 41.
- Babylonien 96.
 »Balskilde«, Astrup 253.
 Bavnehøj indtægt, Grindsted
 91.
 Bechsagre, Brarup 25.
 Beldringe 213.
 Berlin 251 260.
 Berritsgård 203.
 Besser s. 216.
 Bidstrup I 113 128.
 Bidstrup II 132.
 Billum 233 ff.
 Billum s. 229 234 236
 245 f.
 Birkendegård 209.
 Birkerød 115 128.
 Birkerød s. 112 128.
 Bjerre 69.
 Bjerre s 70.
- Blokker indtægt, Grindsted
 91.
 Blovstrød 128.
 Blovstrød s. 112 128.
 Blæsbjerg fald, Eg 93.
 Boeslunde s. 66 69.
 Bogense 257.
 Bonderup 66 69.
 Bording 132.
 Borreby 212.
 Borupris 96.
 Bøslum 71.
 Brarup 23 ff.
 Braunschweig 17.
 Bregentved 212.
 Brejninge 98 f 110 212.
 Bremerholm 71.
 Bremervold 212.
 Bremsager fald, Eg 93.
 Bringstrup 258.
 Brokilde 248.
 Brolykke 210.
 Brønderslev 257.
 Brønsholm 115 f 120 f
 126 128.
 Brørup 231 245.
 Buurgård 234 245.
 Bynksminde 133.
 Bækstedes Agre, Tranderup
 107 109.
 Bøgebjerg 69 f 80, se tilli-
 lige Vester Bøgebjerg.
 Båge 144.
 Båring 249.
 Bårslund 212.
- Christiansholm 212.
 Clønæ 12.
 Dal 85.
 Dalmose 84.
 Dalsgårde 135.
 Danzig 175.
- Dommerby 133 135 f
 139 f.
 Dommerby s. 133 135.
 Donse 113.
 Dramelstorp 2.
 Dyvelsrække 82 85 87 f.
- Eg 82 f 85 87 f 90 93 f.
 Eg kanal 83.
 Egebjerg 120.
 Egerup 66.
 Egeskov 188 191 f 194.
 Eggeslevmagle 67 69.
 Eggeslevmagle s. 70.
 Egholm 201.
 Ejby 258.
 Engberg (Engbjerg) 145
 151 156.
 Engberg s. 144 f.
 Engestofte 203.
 England 36 96 175 181
 251.
 Esbjerg 254 256.
 Esrom 8 11 16 f.
 Estrup 44.
 Europa 175 196.
- Fabjerg 154 f 258, se også
 Vestermølle og Østermøl-
 le.
 Fakse 209.
 Falds indtægt, Eg 93.
 Falster 21 ff 202 f.
 Faurskov 132.
 Ferring 153.
 Ferring sand 152.
 Ferring sø 151 153.
 Fjaltring 154.
 Fjellebro 61.
 Fjends h. 131.
 Fjenneslev 258.
 Flakkebjerg 67 69 f 80.

- Flakkebjerg h. 61.
 Flakkebjerg s. 70.
 Flensborg 74.
 Flenstofte 188 191 193
 195.
 Flods indtægt, Eg 93 f.
 Flynder (Flønder) 145 f.
 Forlev 67 69.
 Forsing 2.
 Fovslet 40.
 Framlev h. 39.
 Frederiksberg 209.
 Frederiksborg 113.
 Frederiksborg amt 115
 118 125.
 Frederiksgave 188 191
 193 195.
 Frederikshavn 255 257.
 Fredtofte 116 f 128.
 Frølund 64 ff 68 ff 78
 80.
 Frørup 30.
 Frørup s. 210.
 Frøslevgård 40.
 Fuglebjerg 215 218.
 Fuglsang 203 f.
 Fur 144.
 Fyn 188 207 210 224
 248 f.
 Fyns stift 98.
 »Fællesmål«, Hjerimitslev
 253.
 Fåborg 249 257.
 Fåremølle (Fårmølle), Bøv-
 ling s. 145 f.
 Gadstrup 258.
 Galten 258.
 Gammelgård 233.
 Gaunø kloster 40.
 Gedsergård 203 212.
 Gerlev 44 f.
 (?) Gershøj 46.
 Gimlinge Torp 38.
 Gislev 249.
 Gisingegård 215.
 Gjeldsted 249.
 Gjerdrup 212 218.
 Glosunde 207.
 Gotland 72 79.
 Grauballegård 131.
 Grene s. 89.
 Grenå 46.
 Grindsted 82 ff 256 f.
 Grindsteddal 84 87 ff 94.
 Grindsted s. 81 ff.
 Grindsted å 83 f 86 88.
 Gryderup 67 69.
 Grydsbæk 146.
 Gråsten 257.
 Guldborgland 212.
 Gunderslevholm 42.
 Gunderød 117 f 121 128.
 Gurre 11.
 Gurreby s. 207.
 Gyrstinge 258.
 Gårdhus mølle 145 f 150 f
 153 f.
 Hadbjerg 132.
 Haderslev 76 f.
 Haderslev h. 39.
 Haderslevhus 39.
 Halland 41.
 Halseby 66 69 f 80.
 Halskovlund 133.
 Halskov 67 79.
 Hamburg 175.
 Hansborg 39.
 Hammel 257.
 Hammer 258.
 Haraldsted 258.
 Harborøn 145.
 Harborøn mølle 145.
 Harboøre 142 ff.
 Harboøre Nor 151 f.
 Harboøre s. 145 147 154.
 Harboøre Vesper 152.
 Hardenberg (Krenkerup)
 212.
 Hardsyssel 42.
 Heden 249.
 Hellerup 210.
 Hellested 24 f.
 Helligum h. 41 f.
 Helsingør 226.
 Hemmeshøj 70.
 Herlufmagle 258.
 Herrested 249.
 Hertugdømmerne 230.
 Hesselby 212.
 Hesselrød 116 128.
 Hillerød 209 257.
 Hindsted h. 41 f.
 Hinum 82 f 85 87 f 94.
 Hjedding 228 f 233 f 236
 238 ff.
 Hjerimitslev 253 258.
 Hjortshøj 12 f.
 Holbæk 248 257.
 Holckenhavn 210.
 Holmans h. 41.
 Holmgård, Dommerby
 140.
 Holsteinborg 177 179 188
 190 192 194 209.
 Holsten 98 112.
 Horbelev 23.
 Horne 218 244 245.
 Horne s. 218 244.
 Hornelund 245.
 Horns h. 253.
 Horsbølgård 82 85 87 ff.
 Horsens 255 f.
 Hou 145.
 Hou s. 144 ft
 Hovedvejs indtægt, Grind-
 sted 91.
 Hoven å 84 88.
 Hulby 66 69.
 Hundslund 40.
 Hvalsø 258.
 Hven 96.
 Hvidding h. 4.
 Hygum 145.
 Hygum s. 144 f.
 Hyllested 67 69 f 80.
 Hyllested s. 70.
 Hyllinge 65.
 Hylteberga 46.
 Højby 207.
 Højbygård 203.
 Højreby 207.
 Højslev 134 136 139.
 Højslev birk 133.
 Højslev s. 131 133 f 138 f.
 Hørby 218.
 Hørsholm amt 112 ff.
 Hørsholm s. 112 128.
 Hørsholm slot 112 f.
 Høsterkøb 115 125 128.
 Høve 67.
 Høve s. 70.
 Hårslev 67.
 Håstrup 218 249 258 f.
 Idestrup 32.
 Indvejs fald, Eg 93.
 Isholte 41.
 Isterød 115 128.
 Janderup 231 244 ff.

- Jegstrup 135 f.
 Jerrig 82 f 87 f 94.
 Jerslev h. 98.
 Jomfruens Egede 212.
 Jordløse 218.
 Juellund 214.
 Juelsberg 210.
 Jylland 41 79 175 183
 188 196 227 229 f.
 Jystrup 258.
- Kajerød 116 f 121 128
 248.
 Kalix fögderi 160 f 165 f.
 Kalstrup 132 f.
 Kalundborg 188 257.
 Kalundborg-egnene 175.
 Karlebo 13 119 ff 128.
 Karlebo s. 112 128.
 Karl Gustav s. 160 f.
 Karup hede 94.
 Kaslunde 248.
 Katholm 179.
 Keldet 39 f.
 Kerteminde 208.
 Kettinge 117 128.
 Kiel 98.
 Kierstrup 203.
 Kildeagre, Hellested 24.
 Kirkedal 84.
 Kirkegårds indtægt, Grind-
 sted 91.
 Kirkelte 128.
 Kristineberg 212.
 Kjerstrup 212.
 Kjærbo 82 85 87 ff.
 Kjærup 213.
 Klinten, Tranderup 109.
 Klostermølle, Gudum s.
 145 f 155.
 Kolding 75 f 256 f.
 Koldinghus len 41.
 Kollerup 132 f.
 Kolt 2.
 Kongeåen 219.
 Korrup 41 f.
 Korshøj indtægt, Grindsted
 91.
 Korsør 61 65 67 70 ff.
 Korsør len 61 ff.
 Korsør nor 67.
 Korsør slot 63 ff 72
 77 ff.
 Krabbesholm 201.
- Krenkerup, se Hardenberg.
 Kronborg amt 115 125.
 Kværkeby 45.
 Kytrup 41 f.
 København 42 62 69
 71 ff 98 177 181 188 f
 191 193 195 f 226 260.
 Københavns kapitel 17.
 Københavns slot 71 73.
 Køge 257.
 Køj-Hans Ager, Tranderup
 105 107 f.
 Kåsagre, Hellested 24.
- Ladelundgård 231 233
 247.
 Lakshavn 73.
 Langerhuse 152 154.
 Langevråagre, Hellested
 24.
 Lappmarkerna 160 f.
 Lejre 258.
 Lekkende 213.
 Lemvig 145 f 148 155.
 Lergrav 42.
 Lille Antvorskov 188 190
 192 194.
 Lille Halskov 134.
 Lille Præsteland, Tranderup
 109.
 Lille Skovhus 133.
 Limfjorden 149 151 153.
 Lindbjerg (Mark) 233 f
 236 238 f 245.
 Lindskov 66 69 80.
 Lintrup 244.
 Listrup 22 f.
 Ljungsgård 41.
 Loft 82 85 87 f 94.
 Lolland 73 202 f 207
 210.
 Lomborg 82 85 87 f.
 London 175.
 Lov 258.
 Ludserød 117 120 125
 128.
 Luleå 170 f.
 Lulea fögderi 160 f 165.
 Luleå s. 160.
 Lundby s. 120.
 Lundbygård 213.
 Lundegård 214.
 Lustrupholm 231.
 Lyngerup 252 258.
- Læsø 156.
 Løgumkloster 7 f 17.
 Løve h. 38.
- Majbølle 74.
 Malevik (Marø) 3.
 Mangehøje 86.
 Mariager 77.
 Mariager kloster 71.
 Maribo 209.
 Marø (Malevik) 3.
 Masnedsund 256.
 Mejlbj 133.
 Mejlbj s. 132.
 Mellemmølle, Ramme s.
 144 146 155.
 Middelfart 208 249.
 Middelsom h. 43.
 Midtsjælland 201 204.
 Millinge 218.
 Modvig 82 85 87 f.
 Mols 2.
 Moltkenborg 210.
 Mors 248.
 Morsbøl 82 85 87 f 94.
 Morsbøl kanal 83.
 Munkedal 84.
 Møgeltønder 44.
 Møllefald, Eg 93.
- Nakkebølle 205.
 Naskov 209 257.
 Nebbegård 41 f.
 Nebe 67 69 f.
 Nederkalix s. 160.
 Nederluleå s. 160 f.
 Nedertorneå s. 160 f.
 Nekselø 2.
 Nippur 96.
 Nisselhøjs Ager, Tranderup
 100 104 107 f.
 Nissum 154.
 Nissum bredning 154.
 Niverød 113 120 f 128.
 Nivå 115 128.
 Nollund 82 85 87 f 94.
 Nollundkloster 82 85
 87 ff.
 Nordjylland 81.
 Nordsjælland 11.
 Nordstevns (mejeri) 249.
 Nordsøen 251.
 Nordvestsjælland 44 188.
 Norge 78 175 186.

- Norrboten fögderi 159.
 Norrbotten län 157 ff.
 Nyborg 208.
 Nykøbing F 203 209.
 Nykøbing S 257.
 Nysø 213.
 Næsby under Skoven 77.
 Næstved 8 17.
 Nørlander 144 153.
 Nørre Grimmelstrup 21 ff
 31.
 Nørrejylland 39.
 Nørre Nebel 244 f.
 Nørresundby 253.
 Nørre Urup 82 85 88.
 Nørre Vinkel 144.
- Odbý 248.
 Odden I 40.
 Odden II 258.
 Odder 249.
 Odense 75 98 106 108
 177 210 252 f 257.
 Odense bispedømme 98.
 Oksbøl 241 244 ff.
 Olde 109.
 Ommesvej indtægt, Grind-
 sted 91.
 Omme å 88.
 Omø 66 71.
 Onsbjerg 209.
 Onsbjerg s. 216.
 Oreby 67 69 80.
 Orebygård 203.
 Ourupgård 212.
 Overmølle, Ramme s. 144
 146.
 Ovtrup 244 f.
- Piteå s. 160 f.
 Pogemoseås, Brarup 26
 29.
 Preussen 98 227.
 Prierskov 203 f.
 Præstegårdens Tofteagre,
 Tranderup 100 102 107.
 Præstegårdssjod, Grindsted
 91.
 Præstø 209.
- Ramløse 12 f.
 Ramme 151 155, se også
 Vester-, Over- og Mellem-
 mølle.
- Ramme s. 145.
 Ramme å 145.
 Ramsø 12.
 Randers 255 260.
 Randers amt 183.
 Ravnholt 210.
 Ravnsnæs 121 128.
 Resen s. 94.
 Ribe 8 f 231.
 Ribe amt 87 229 f 244 f
 249.
 Ribe bispedømme 4 7.
 Ribe kapitel 17.
 Rifbjerg 178.
 Ringe 248.
 Ringkøbing 248.
 Ringsted 209.
 Ringsted Kloster 14 f 60
 62 65 68.
 Ringsted Mark 14.
 Rise 99.
 Rislev 258.
 Rosenfelt 214.
 Rosenholm 39.
 Rosenlund 203 212.
 Roskilde 7 12 f 199 ff.
 Roskilde bispedømme 17.
 Roskilde domkirke 13 45.
 Roskilde Skt. Clara kloster
 46.
 Rudkøbing 208 257.
 Rugager, Tranderup 105
 108.
 Rungsted 124 128.
 Ryd kloster 7.
 Ryegård 201 f.
 Rysensten birk 148.
 Rødby 74.
 Rødemølle, Møborg s.
 145 f.
 Røjle 249.
 Råneå s. 160 f.
- Sabro h. 39.
 Sachsen 98.
 Saksild 249.
 Samsø 216.
 Sandbjerg 119 128.
 Sandby 215.
 Sandhagen 77 f.
 Sandholmgård 151 f.
 Scheelenborg 210.
 Sejlerø 73 209.
 Selsmark 120 128.
- Sig 244 f.
 Sigersted 258.
 Silkeborg 257.
 Silkeborgdal 84.
 Sipperup 258.
 Sjelle 40.
 Sjælland 9 41 43 72 177
 188 f 192 ff 204 226
 248 f.
 Skanderborg 257.
 Skelskør 75.
 Skibby 209.
 Skivehus amt 144.
 Skjern I 43
 Skjern II 229 245.
 Skorp 45.
 Skovgård 39.
 Skovhus 134.
 Skovlund 241 243 ff.
 Skørringegård 212.
 Skåne 142.
 Slagelse 188 209.
 Slagelse h. 61.
 Slangerup 12 f.
 Slesvig bispedømme og
 kapitel 17.
 Slesvig hertugdømme 97 f
 230.
 Slet h. 41.
 Slettegård 188 193 195.
 Smedebjerg indtægt, Grind-
 sted 91.
 Smedetoften, Tranderup
 100 103 106 108 f.
 Smidstrup 128.
 Smørumovre 30.
 Snedinge 188 190 192
 194.
 Snekkerup 67.
 Sneslev 258.
 Solbjerg 41 f.
 Sorø 257.
 Sorø kloster 7 16 18 21 f
 31 38 44.
 Sorø len 72 77.
 Sparretofte fald, Eg 93 f.
 Stege 209.
 Stenalt 38.
 Stenderup 97.
 Stetteagre, Brarup 25 29.
 Stevns 24.
 Stoholm 258.
 Storebælt 81.
 Store Halskov 134.

STEDNAVNEREGISTER

- Store Præsteland, Tranderup 109.
 Store Restrup 189.
 Store Råbjerg 84.
 Strellev 244 ff.
 Struer 257.
 Strum(?) 12 f.
 Stude 69.
 Studeagre, Brarup 25 27 ff.
 Stårup 134 136.
 Stårupgård 129 ff.
 Stårup Mølle 133 139 f.
 Sundeved 97.
 Surestykker, Brarup 26 29.
 Svanholm 201.
 Svanninge 218.
 Svendborg 208 237 257.
 Svenstrup I 65 f 68 ff 80.
 Svenstrup II 134 136.
 Sverige 142 157 ff.
 Svinninge 209 248.
 Sydvestjylland 81 230 f 245.
 Sydvestsjælland 38.
 Sæby 257.
 Sæbygård len 62 72 77.
 Søbjerg 258.
 Søborg 10 ff.
 Søllinge s. 210.
 Sønder Bork 244 f.
 Sønder Broby 208 218.
 Sønderby 82 85 87 f 94.
 Sønderjylland 40 44 244,
 se også Slesvig hertugdømme.
 Sønderkarle 212.
 Søndersø 208.
 Sønder Urup 82 85 88.
 Søsøm 30.

 Tarp 233 245.
 Thy 153 f.
 Thyholm 248.
 Tikøb 11.
 Tillerup 2.
 Tillitse s. 207.
 Tim 248.
 Tistrup 241 244 ff.
 Tistrup s. 244.
 Tjæreby 66 69.
 Tofter, Grindsted 91.
 Toksværd 258.
 Tommerup 11.

 Torneå 171.
 Torneå fögderi 160 f 165 f.
 Tranderup I 66.
 Tranderup II 99 ff.
 Tranese (Traneflod) 84.
 Trans 153 f.
 Trindmose 84.
 Trudsholm I 42 f.
 Trudsholm II 210 f.
 Trykketoft, Tranderup 100 104 107 ff.
 Tudsborg (Kragmosehus) 82 89.
 Tune 237.
 Tved 42 f.
 Tved s. 131.
 Tybjerggård 213.
 Tyretoft, Tranderup 100 104 107 ff.
 Tyrstrup h. 39 97.
 Tyskland 230 251.
 Tystrup sø 96.
 Tølløse 258.
 Tømmerup 248.
 Tørefors 171.
 Tørring 145.
 Tørring s. 144 f.
 Tårnberg s. 66 69.
 Tåsinge 177 187 f 191 193 195.

 Uubberød 128.
 Ullerød 115 f 121 128.
 Ulriksdal 203 212.
 Urup 82 85 87 ff.
 Urup hovedgård 85 87 f.
 Urup Nordre bæk 84 88.
 Urup Søndre bæk 84 89.
 Usserød 115 126 128.
 Utoft 82 85 87.
 Utoftgård 85 87 f.
 Utoft plantage 83 f.

 Vadbol 82 85 87 f.
 Valbygård 187 f 190 192 194.
 Vallerød 114 128.
 Vallund 244 f.
 Vallø 43 209.
 Vandborg 145 f 150 f 152 f 155.

 Vantinge 249.
 Varberg 41.
 Varde 2 12 f 229 232 f 235 238 241 243 ff.
 Varde bakkeø 83.
 Vardeegnen 232 242 f 245 ff.
 Vardehus 13.
 Varnæs 97.
 Vedhaven 71.
 Vejenbrød 117 f 122 f 125 128.
 Vejle (Fyn) 218.
 Vejle (Jylland) 258.
 Vejle amt 180.
 Vemmelev 70.
 Vendsyssel 81.
 Vennerlund 203.
 Vester Bøgebjerg 66,
 se tillige Bøgebjerg.
 Vestergård, Dommerby 135.
 Vester Horne h. 244.
 Vester indtægt, Grindsted 91.
 Vestermølle, Fabjerg s. 145 f.
 Vestermølle, Ramme s. 144 146.
 Vester Såby 46.
 Vester Åby 253 258.
 Vestjylland 231 249.
 Vestkjær 233 238.
 Vestlolland 248.
 Vestsjælland 72.
 Viborg 133 226.
 Vibygård 201.
 Vindeballe 105 110.
 Vindeby 207.
 Vindinge 45.
 Vinkel 134 ff.
 Vinstrup 38.
 Vinterslev 132.
 Wismar 73.
 Vissing 258.
 Vitskøl 7 16 18.
 Vojens 257.
 Vrejlevkloster 41.
 Væ 8.
 Väsum 12 f.

 Æbelholt 3.
 Æbeltoft 71 258.

STEDNAVNEREGISTER

<p>Ærø 96 ff.
Ærøskøbing 99.</p> <p>Økloster 17.
Ølgod 231 ff 242 ff.
Ølgod s. 229 244.
Øm 3.
Ørbæklunde 210.
Øresund 36.
Ørslev s. 258.
Østbæk 231.
Øster Horne h. 244.
Øster indtægt, Grindsted 91.</p> | <p>Øster Kjeldstrup 132.
Østermølle, Fabjerg s. 145 f.
Østerris 134 136.
Øster Tirsted 210.
Østifterne 206 229 f.
Østjylland 229 f 248 f.</p> <p>Överkalix s. 160.
Överluleå s. 160 f.
Övertorneå s. 160 f.
Övre Norrland 169.</p> | <p>Åbenrå 257.
Åbenrå amt 96.
Ågelund plantage 86.
Ågård 188 f 191 193 195.
Ålborg 98 175 189.
Ålborg amt 253.
Ålsø 258.
Åmølle, Gudum s. 145 f 154.
Århus 2 f 132 251.
Århuseggen 81.
Ås kloster 41.
»Åside«, Mogenstrup 258.</p> |
|---|--|--|

